DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

SZERKESZTI: PÓSTA BÉLA

TRAVAUX

DE LA SECTION NUMISMATIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL DE TRANSYLVANIE À KOLOZSVÁR (HONGRIE) AVEC UN ABRÉGÉ FRANÇAIS RÉDIGÉS PAR BÉLA PÓSTA

V. 1914. 2.

25

KOLOZSVÁR.

AZ INTÉZET SAJÁT KIADÁSA. 1914. EDITION DE L'INSTITUT.

TARTALOM. — TABLE DES MATIÉRES.

		Lap. Pag.
Dr. László Ferenc:	Ásatások az erősdi őstelepen — — — — — — — — —	279
„ „	Fouilles à la station primitive de Erősd (Abrégé) —	387
Dr. Roska Márton:	A zsinegdíszes agyagművesség nyomai Magyarországon	418
„ „	Restes de céramique cordée en Hongrie (Abrégé) —	434
„ „	Branovitzi típusú bögrek Dömsödről— — — — — —	437
„ „	Vases caliciformes de Dömsöd (Abrégé) — — — —	449
Dr. Kővári Ernő:	A vajdahunyadi róm. kath. templom középkori szentélye	450
„ „	Sanctuaire moyen-âge de l'église rom. cath. à Vajdahunyad (Abrégé) — — — — — — — — — — — —	455
Dr. Csermelyi Sándor:	Erdélyi imaszőnyeg az Erdélyi Nemzeti Múzeumban —	458
„ „	Tapis de prière transylvain dans le Musée National de Transylvanie (Abrégé) — — — — — — — — —	466

Az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárának ez a folyóirata régészeti, művészettörténeti és néprajzi tárgyú czikkeket tartalmaz, mindenkor gazdag illusztrációk kiséretében. Egyelőre évenként 20 ívnyi terjedelemben jelenik meg, még pedig mindenkor január és július hónapban.

Előfizetési ára az Erdélyi Múzeum-Egyesület tagjainak 10 kor., nem tagoknak 12 kor., s azt az Erdélyi Nemzeti Múzeum érem- és régiségtárához (Kolozsvár; Központi egyetem) kell beküldeni.

A külföldön való terjesztés joga **Hiersemann W. K.** czéget illeti **(Leipzig, Königstrasse 29.)**

Cette Revue de la Section numismatique et archéologique du Musée National de Transylvanie contient — toujours richement illustrés — des articles sur des sujets d'archéologie, d'histoire des arts et d'ethnographie. Pour le commencement elle paraîtra en *vingt feuilles d'impression* à deux fois par an, en janvier et en juillet.

Prix de l'abonnement Frs. 12., pour les membres de la Societe du Musée de Transylvanie Frs. 10.

Le droit de vente pour l'étranger est accordé à Karl W. **Hiersemann, Leipzig**, *Königstr. 29.*

DOLGOZATOK

AZ ERDÉLYI NEMZETI MÚZEUM ÉREM- ÉS RÉGISÉGTÁRÁBÓL.

SZERKESZTI: PÓSTA BÉLA

TRAVAUX

DE LA SECTION NUMISMATIQUE ET ARCHÉOLOGIQUE DU MUSÉE NATIONAL DE TRANSYLVANIE À KOLOZSVÁR (HONGRIE) AVEC UN ABRÉGÉ FRANÇAIS RÉDIGÉS PAR BÉLA PÓSTA

V.

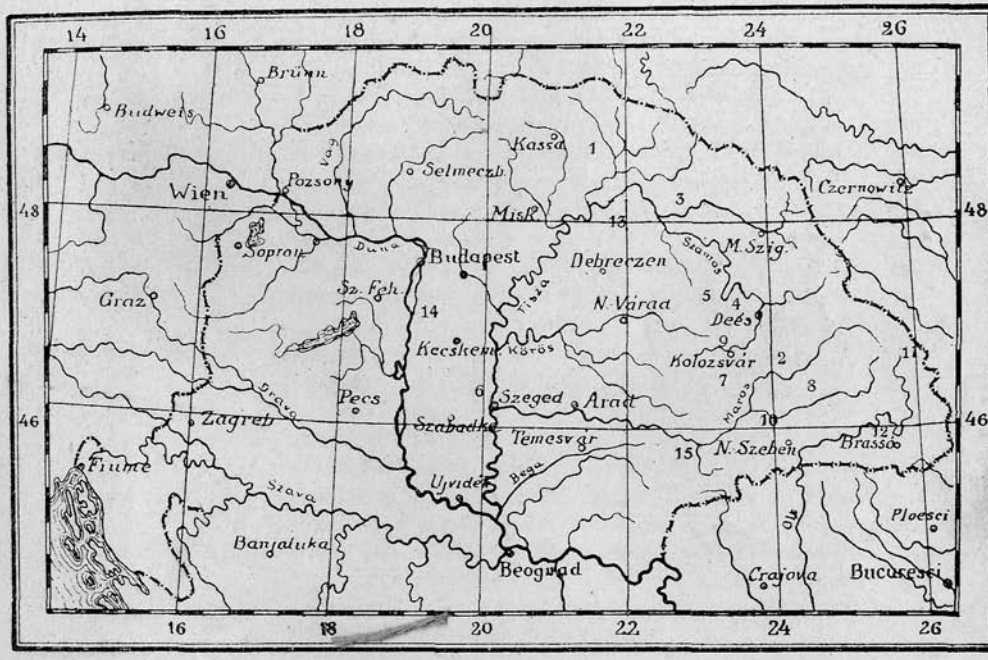

Magyarország térképe az e kötetben említett lelőhelyek megjelölésével.
Carte de la Hongrie avec les lieux des trouvallies publieés dans ce tome.
(1. Korláth, 2. Nagyenyed, 3. Bene, 4. Csákigorbó, 5. Porolissum, 6. Jánosszállás, 7. Várfalva, 8. Bonyha, 9. Szászlenes, 10. Pókafalva, 11. Tászoktető, 12. Erősd, 13. Buj, 14. Dömsöd, 15. Vajdahunyad).

KOLOZSVÁR.

AZ INTÉZET SAJÁT KIADÁSA. 1914. EDITION DE L'INSTITUT.

Ant.
480 L

R
2

18.008 A/5/1-2

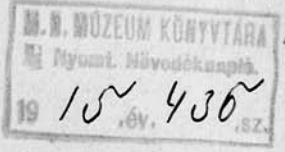

TARTALOM. — TABLE DES MATIERES.

		Lap Pag.
Dr. Buday Árpád:	Római ház maradványai Csákigorbón — — — — —	45
„ „	Restes d'une maison romaine à Csákigorbó (Abrégé) —	63
„ „	Porolissumból — — — — — — — — — — — — —	67
„ „	De Porolissum (Abrégé) — — — — — — — — —	81
„ „	Limesmaradványok Porolissum környékén — — — —	95
„ „	Restes de limes aux environs de Porolisssum (Abrége)	106
Dr. Csermelyi Sándor:	Erdélyi imaszőnyeg az Erdélyi Nemzeti Múzeumban —	458
„ „	Tapis de prière transylvain dans le Musée National de Transylvanie (Abrégé) — — — — — — — — — —	466
Ferenczi Sándor:	A bonyhai és szászfenesi éremleletek — — — — —	188
„ „	Trouvailles de medailles à Bonyha et Szászfenes (Abrégé)	192
Br. Jósika Aladár:	Árpádkori sirok Várfalván — — — — — — — — — —	121
„ „	Sépultures de l'epoque d'Árpád à Várfalva (Abrégé) —	123
Dr. Kovács István:	A jánosszállási jazyg temető — — — — — — — — —	109
„ „	Cimetière jazygue de Jánosszállás (Abrégé) — — —	118
„ „	A tászoktetői sziklakarcolatok — — — — — — — —	229
„ „	Les gravures de rochers de Tászoktető (Abrégé) — —	256
Dr. Kővári Ernő:	A vajdahunyadi róm. kath. templom középkori szentélye	450
„ „	Sanctuaire moyen-âge d'église rom. cath. à Vajdahunyad (Abrégé) — — — — — — — — — — — —	455
Dr. László Ferenc:	Ásatások az erősdi őstelepen — — — — — — — —	279
„ „	Fouilles à la station primitive de Erősd (Abrégé) —	387
Dr. Pósta Béla:	A benei bronzhydria — — — — — — — — — — —	17
„ „	La hydrie de Bene (Abrégé) — — — — — — — — —	38
„ „	A pókafalvi református egyház régi himzései — — —	194
„ „	Anciennes broderies de la paroisse calviniste de Pókafalva (Abrégé) — — — — — — — — — — — —	256
Dr. Roska Márton:	Újabb adatok Magyarország palaeolithikumához — —	1
„ „	Suppléments nouveaux à la palaeolithique de la Hongrie (Abrégé) — — — — — — — — — — — — — —	9
„ „	Újabb skytha leletek Nagyenyedről — — — — — —	13
„ „	Nouvelles trouvailles scythiques de Nagyenyed (Abrégé)	15
„ „	A zsinegdiszes agyagművesség nyomai Magyarországon	418
„ „	Restes de céramique cordée en Hongrie (Abrégé) —	434
„ „	Branovitzi tipusú bögrék Dömsödről — — — — —	437
„ „	Vases caliciformes de Dömsöd (Abrégé) — — — —	449
Erratum:	— — — — — — — — — — — — — — — — — — — —	470

STIEF, KOLOZSVÁR

Újabb adatok Magyarország palaeolithikumához.*

Még 1912 őszén Kassán járván, megtekintettem a Rákóczi-Múzeum gyűjteményeit. Különösen az őskori csoportnál időztem húzamosabb ideig. E csoport anyagának tanulmányozása közben erősen magára vonta figyelmemet egy pár kőszerszám, mely újabb kőkori holmik és agyagedénytöredékek közt volt kiállítva. Valamennyinek lelőhelyeként az abaújtorna-megyei Korláth község volt feltüntetve.

Mivel ez alkalommal nem voltam abban a szerencsés helyzetben, hogy ezt a pár kőszerszámot, melyeknek egész jellege határozottan elütött a velük együtt kiállított neolithikus holmiktól, behatóbban tanulmányozhassam, lekérettem azokat Kolozsvárra. *Varjú Elemér,* a Rákóczi-Múzeum akkori igazgatója szíves-örömest bocsátotta azokat rendelkezésemre, nemcsak tisztán tanulmányozás, hanem, ha szükségét látom, közlés végett is. Előzékenységéért e helyütt is őszinte köszönetet mondok.

E kőszerszámok leírását a következőkben adom:

1. *Mandula alakú szakócza.* (I. tábla 1., 1a. sz.) Anyaga faopál. Hossza 13 czm., legnagyobb szélessége 6·7 czm., legnagyobb vastagsága 2·9 czm. (Hosszmetszetének fényképét I t. 1a. sz. alatt látjuk.) Kereken élbe fut, csak megfogható aljának balsó felén van egy sima, 3 czm. hosszú támasztó felülete. Elő- és hátlapja megmunkált. Megmunkálása mindenütt nagyolt. Aprólékosabb, gondosabb megmunkálási nyomok nincsenek rajta. Hegye lekerekített. Azt a benyomást kelti, mintha eredetileg hegyes lett volna és használat közben eltört volna, minek következtében utándolgozták s így nyerte lekerekített voltát. Egész jellege és megmunkálása arra irányúl, hogy ezt a szakóczát az előbb említett támasztó felület táján lehessen megfogni.

2. *Egy darabban leütött, többé-kevésbbé ovális szakócza.* (I. tábla 2. sz.) Anyaga chalcedon. Hossza 11·4 czm., legnagyobb szélessége 8·1 czm., legnagyobb vastagsága 2·1 czm. Voltaképpen csak előlapja megmunkált. Egész megmunkálása egy pár nagyolt lepattintásból áll. A bulba táján sima támasztó felülete van, egyébként kereken élbe fut. A bulba tája figyelmet érdemel azért is, mert egy pár leütéssel, le-

* A czímlapon levő térképen 1. sz.

pattintással a kényelmes megfoghatásra a hátlap is alkalmassá van téve. Hegye használat közben letört s törött állapotban használták tovább. Valószínűleg ennek lehet tulajdonítani, hogy hegye kissé kopott.

Minden valószínűség szerint egy nagyobb gyártási hulladékkal

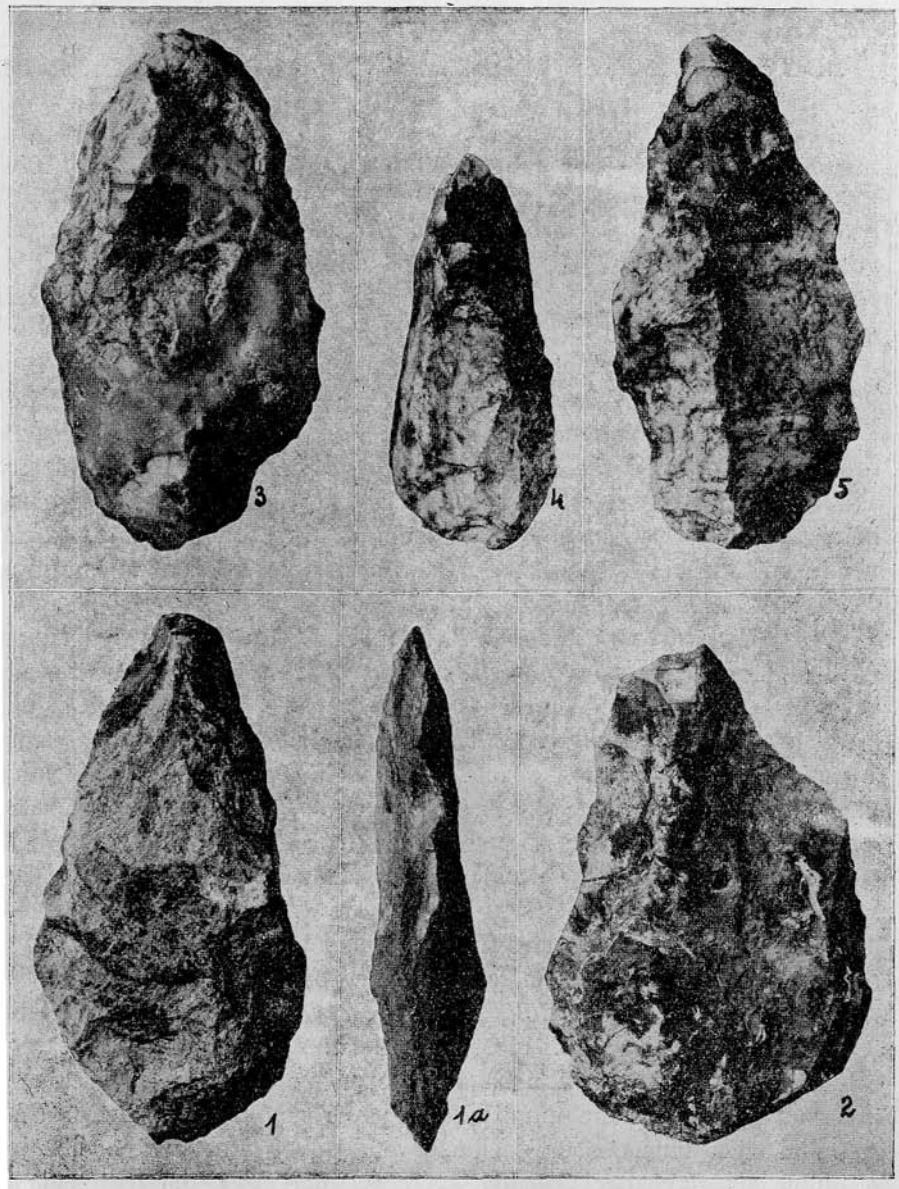

I. tábla. Korláthi palaeolithos eszközök.

T. I. Instruments palaeolithiques de Korláth.

van dolgunk, melyet az előlapján eszközölt pár ütéssel s a bulba táján való tovább idomítással tettek használhatóvá.

3. *Ovális szakócza.* (I. t. 3. sz.) Anyaga chalcedon. Hossza 9·3 czm., szélessége 5·1 czm., legnagyobb vastagsága 2 czm. Úgy elő-, mint hátlapján durván van kidolgozva, fokánál pedig egy pár retouch d'accommodation teszi szakóczánkat kényelmesen megfoghatóvá. Éle erős használati nyomokat mutat.

4. *Lándsacsúcs alakú szakócza.* (I. t. 4. sz.) Anyaga chalcedon. Hossza 7·2 czm., legnagyobb szélessége 3·2 czm., legnagyobb vastagsága 1·5 czm. Voltaképpen egy darabban leütött gyártási hulladék. Hátlapja a természetes lepattintási felületet mutatja. Előlapja egy pár ütéssel, lepattintással megmunkált. A bulba közelébe eső foka ú. n. retouch d'applicationnal (gyártási retouch-sal) külön is kidolgozott.

5. *Szakóczaszerű, mandula alakú penge,* (I. t. 5. sz.) egy darabban leütve. Anyaga chalcedon. Hátlapja megmunkálatlan. Előlapján egy pár durva lepattintás nyoma látszik. Hegye külön is ki van képezve. Hossza 9·2 czm., szélessége 4·6 czm., legnagyobb vastagsága 1·5 czm.

6. *Ivelt oldalú, két talonnal bíró penge.* (II. t. 1. sz.) Anyaga opálos chalcedon. Hossza 6·1 czm., szélessége 5 czm., legnagyobb vastagsága 1·5 czm. Pusztán hátlapján, a bulba táján, van egy pár megmunkálási nyom rajta. Éle használat közben letörött.

7. *Szakóczaszerű vágó, vakaró eszköz.* (II. t. 2. sz.) Anyaga faopál. Hátlapja megmunkálatlan, előlapja durván kidolgozott. Bulbája hegyes vége alatt van. Hossza 10·2 czm., szélessége 5·7 czm., vastagsága 2·2 czm.

8. *Háromszög alakú vakaró, vágó eszköz.* (II. t. 3. sz.) Anyaga chalcedon. Hossza 6 czm., legnagyobb szélessége 4·8 czm., legnagyobb vastagsága 1·3 czm. Patinája viaszsárga. Élei mindhárom oldalon patinátlan használati retouchokat mutatnak. Hátlapja teljesen megmunkálatlan, előlapján egy pár nagyolt lepattintás nyoma látszik. Minden valószínűség szerint gyártási hulladék, melyet azután képeztek ki.

9. *Vakaró és vágó eszköz.* (II. t. 4. sz.) Anyag chalcedon. Hossza 7·2 czm., legnagyobb szélessége 4·3 czm., legnagyobb vastagsága 2·1 czm. Nagyjából hosszúkás ékalakú. Fennt retouch d'accommodationnal kényelmesen megfoghatóvá tett foka van. Elől hegybe fut, lennt bevölgyűlő, a használat révén ú. n. retouch d'utilisation nyomait mutató éle nincs külön megmunkálva. Nincs kizárva annak a lehetősége, hogy a penge hegye szükség esetén fúró gyanánt szolgálhatott. Voltaképpen egy ütéssel lepattintott gyártási hulladék, melynek sem elő-, sem hátlapja nincs külön megmunkálva.

10. *Ovális szakócza.* (II. t. 5. sz.) Anyaga chalcedon. Hossza 6 czm., legnagyobb szélessége 4·2 czm., legnagyobb vastagsága 2·1 czm.

Kereken élbe fut. Megmunkálása durva, nagyolt pattintásokból áll. A pattintási felületek sugarasan indulnak a szakócza alsó harmadában levő központból.

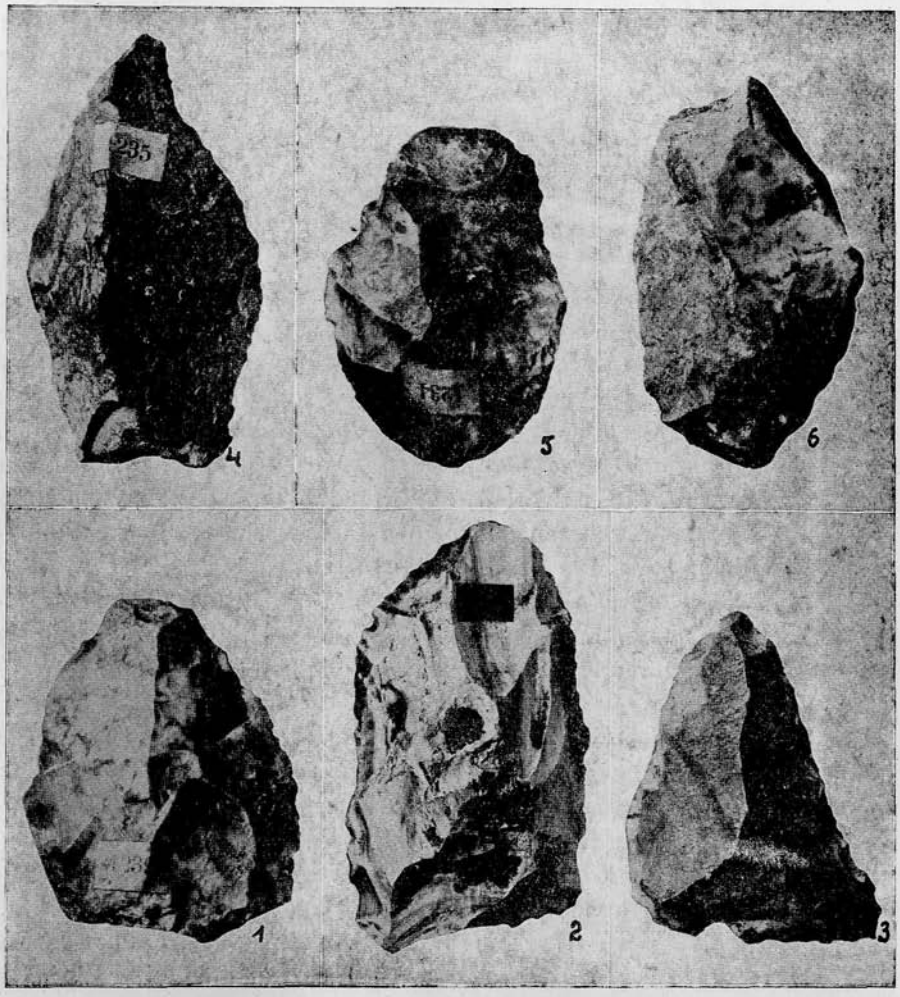

II. tábla. Korláthi palaeolithos eszközök.
T. II. Instruments palaeolithiques de Korláth.

11. *Vakaró vagy vágó eszköz.* (II. t. 6. sz.) Anyaga chalcedon. Hossza 7 czm., magassága 4·1 czm., legnagyobb vastagsága 1·5 czm. Egy darabban van lepattintva. Hátlapja megmunkálatlan, helyesebben pusztán az egy darabban való lepattintás nyomát mutatja. Az él táján használati retouchok nyomaival találkozunk. Fokát és előlapját egy pár ütéssel tették alkalmassá a megfoghatásra. Az él elülső lapjára eső

részén is van egy pár használati retouch. A fok ivelt. Elején egy fúró-szerű kiugrás van. Ez alatt bevölgyül szerszámunk s a bevölgyülésben megmunkálás nyomait látjuk, miből biztosan következtethetjük, hogy kombinált szerszámmal van dolgunk, amely nemcsak vakaró, vágó eszköz, hanem fúró is volt.

* * *

Természetesen érdeklődtem a tárgyak közelebbi lelőhelye és leletkörülményei iránt is. Leltáruk híjával lévén az ez irányú feljegyzéseknek, magához az egykori ajándékozóhoz, *Csoma József* úrhoz fordultam bővebb felvilágosításért, a ki készségesen válaszolt kérdezösködő levelemre. Ideiktatom szószerint *Csoma* úrnak a hitelesítő kutatások szempontjából is fontos válaszát: „A korláthi határban talált — jelenleg a kassai múzeumban látható — kőkori régiségek nagy részét a helyiségtől keletre fekvő, ú. n. Ravaszlyuktetőn találtam. Ez egy kiterjedt telep, melyen sok a kovakő már természettől s éppen ezért az egy valóságos praehistorikus kovakő eszköz gyárnak tekintendő. Én itt nem ásattam, az eszközöket a felszínen találtam. A nyári záporesők lemossák a meredek oldalon a humuszt s ezen eszközök az egyes sziklák között fennakadva találhatók. A tető meredekebb része az ú. n. Feketepatak-völgybe hajlik. Ezen völgy alján patak folyik, melynek két partján csaknem Arka faluig mindenütt találjuk szórványosan az őskultúrélet nyomait."

A tárgyak tehát nem származnak ásatásból, hanem a felszínen való gyűjtés eredményei s mint ilyeneknek nincsen stratigraphiai keresztlevelük. Fontos azonban a *Csoma* levelének az a része, melyben kifejezetten útal a lelőhely terrász voltára. Egy tekintet az 1 : 75000 katonai térképre meggyőz a *Csoma* levele helyszíni vonatkozásainak helyességéről.

* * *

Mikor a kőholmik korrendi osztályozásával foglalkozom, szinte abban a helyzetben vagyok, mint a hazai palaeolithikum kérdésének megalapítója, *Herman Ottó*, mikor 1893-ban Miskolczon a Bársony-féle ház pinczeásása rendjén felszínre került 3 szakóczát ismertette s azokat a diluviumba utalta. Csak szinte. Mert míg *Herman* akkor, sem a baráthegyi, sem a haligóczi, sem a nándori barlang leletei, sem *Nyáry Jenő*nek magyarádi, aggteleki ásatásai rendjén felszínre került emlékek nem lévén pontos és stratigraphiailag jól megfigyelt, szakszerű kutatás eredménye, pusztán külföldi analógiákra támaszkodhatott; addig magam abban a szerencsés helyzetben vagyok, hogy szakszerű hazai kutatásokra és azok eredményeire tekinthetek vissza, a melyek egyfelől indirekt úton hitelesítették a *Herman*tól közölt 3 szakócza diluviális voltát, másfelől elénk állítják úgy a közbelső, mint felső diluvium kétségtelen és hiteles kultúrális emlékeit. Ha a palaeolithos kultúra folytonos-

ságát tekintjük, nálunk sok hézag vár még kitöltésre. Az eddigi eredmények feljogosítanak arra a reménységre, hogy, ha az intenzivusabb kutatásokat az a szerencse fogja kisérni, a mely 1906-óta kiséri az ebben az irányban dolgozó szakembereink fáradozásait, az a sok hiatus, melyet ma még nem hidalnak át leletek, rendre-rendre kiküszöbölődik a hazai palaeolithikumból.

A most leírt kőemlékeket is olyanoknak tekintem, a melyek s különösen a nyomukban foganatosítandó hitelesítő kutatások, hivatva lesznek arra, hogy révükön teljesebb, tisztább képet nyerjünk a hazai palaeolithikum alsó horizontjába eső fejlődési, kultúrális periodusokról. E periodusok összes eddigi hazai anyagát a következő emlékek képezik:

1. a *Hermann*tól 1893-ban közölt s Miskolczon a Bársony-féle ház pinczeásása rendjén felszínre került 3 szakócza,[1]

2. a *Hermann*tól közölt s Miskolczon a Petőfi-u. 12. sz. ház udvarán kútásás alkalmával lelt triangularis szakócza.[2]

3. a *Kadic*tól közölt s a Szeleta-barlangban lelt szakócza.[3]

E sorozatot egészíték ki a most leírt korláthi kőeszközök.

Koruk meghatározását csakis technikai és tipológiai alapon kísérelhetjük meg. Mindkét szempontot figyelembe véve, elsősorban is az I. tábla 1., 1a., 2., 3., 4., II. tábla 2. és 5. sz. példája jön tekintetbe s ezek közül is a I. t. 1., 1a., 3., II. t. 5. sz. szakóczája a legfontosabb. Fontosságuk az I. t. 2., 4. és II. t. 2. sz.-hoz képest határozottabb alakjukban, jellemző és mindkét oldalra kiterjedő megmunkálásukban nyilvánúl. Forma, típus tekintetében kiforrottak. Az I. t. 1. sz. a maga mandula formájával, az I. t. 3., II. t. 5. sz. a maga ovális alakjával tipológiai megállapodottság mellett szól. A szakócza, akár a mandula, akár az ovális formáról legyen szó, a felső chellesi horizontban éri el azt a fejlődési fokot, a melyen túl az acheuli periodus alsó és felső horizontjában ez már csak finomodik s formásabb lesz, a mivel megmunkálásának finomsága is együtt jár.

Igaz, hogy a mandula alakú szakócza az alsó acheuli horizontnak a vezető típusa, de hogy a most szóban forgó példákat hová sorozzuk, abban döntő fontossága van a forma finomabb, vagy kevésbbé kifinomodott voltának s a *mennyiben az anyag természete megengedi*, a megmunkálásnak is.

Ha már most ezek megállapítása után akarjuk szakócz̈aink korát

---

[1] V. ö. *Arch. Ért.* ú. f. XIII. 1893. 1—25. l.

[2] A borsodi Bükk ősembere. *Természettudományi Közlöny* XL. 1908. 545—564. l. Das Palaeolithikum des Bükkgebierges in Ungarn. *Mitteilungen der Anthr. Ges. in Wien.* XXXVIII. K.

[3] Adatok a szinvavölgyi diluviális ember kérdéséhez. *Földtani Közlöny* XXVII. 1907. I

megállapítani, nem sorozhatjuk őket máshova, mint a chellesi kultúra felső szakaszába. Hogy a forma, a tipológia ennek nem mond ellent, a felett fölösleges vitatkozni. Bármennyire kiforrott is, de még nem éri el az alsó acheuli periódus emlékeinek formabeli csinosságát. Ezzel teljes összhangban van megmunkálási módjuk: még durva, nagyolt. Az alsó acheuli szakóczák gondosabb retoucholásának, aprolékosabb megmunkálásának nyomait nem találjuk meg rajtuk.

Az I. t. 2., 4. sz. szakóczái, bár tipológiailag különböznek egymástól — az I. t. 2. sz. többé-kevésbbé ovális, az I. t. 4. sz. lándsacsúcs alakú — technikai szempontból mégis szorosan együvé tartoznak. Egy darabban van mindkettő leütve a megfelelő magkőről. Mindkettő csak egyik oldalon van durva, nagyolt pattintásokkal megmunkálva, de a 2. sz. hátlapján, a bulba táján is alkalmassá van téve egy pár retouchsal a megfoghatásra, a kényelmes kezelésre. Velük együtt jár a II. t. 2. sz. rosszúl sikerült, ovális szakóczája. Egész jellegük az előbb tárgyaltakkal egy horizontba, a felső chellesi periodusba útalja.

Az I. t. 5., II. t. 1., 3. sz. pengék közül voltaképpen csak az I. t. 5. sz. penge érdemel különösebb figyelmet. Tipológiailag nagyjából a mandula alakra emlékeztet. Megmunkálása nagyolt. Különösen fontos, hogy hegye külön is ki van képezve. Ha ezek megállapítása után méreteit tekintjük, lehetetlen neki más szerepet tulajdonítanunk, mint a szakóczáknak.

Hátra van még a II. 4., és 6. sz. vakaró és vágó eszköze. Gyártási hulladékból retouch d'accommodationokkal a kényelmes megfoghatásra alkalmassá tette őket hajdani használójuk. Az I. t. 5., II. t. 1., 3. sz. pengéivel együtt olyan kisérő kézmüvességet kell bennük látnunk, melyeknek az összes diluviális fejlődési periodusok tipikus emlékei mellett másodlagos szerepük van. Annyit azonban erősen kell hangoztatnunk, hogy úgy a 4., mint a 6. sz. vakaró jellege, már a mennyire ezeknél jellegről szó lehet, nem üt el a szakóczákétól. S itt különösen arra gondolunk, hogy a retouch d'accommodation mindkettőn olyan durva, nagyolt, mint a szakóczák megmunkálása.

Az elmondottak összefoglaló ismétléseképpen megállapíthatjuk, hogy a korláthi kőeszközökben a felső chellesi horizont emlékeit kell látnunk. Ezek volnának tehát a hazai alsó dilivium időrendileg legrégibb emlékei, úgy hogy ezek ismerete mellett máma a következőképpen alakúl ki a magyarországi alsó diluvium képe:

1. a felső chellesi horizontot képviselik a most ismertetett korláthi kőholmik,

2. a Hermantól 1893-ban közölt három miskolczi szakócza az alsó acheuli periodusba tartozik,[1]

---

[1] *Arch. Ért.* ú. f. XIII. 1893. l. 4—6. ábra.

3. ifjabb acheuli a Miskolczon a Petőfi-u. 12. sz. ház udvarán lelt gyönyörű trianguláris szakócza.

Nem láttuk s így egyelőre nem szólhatunk a *Kadic*tól a Szeleta-barlangban talált szakócza koráról.

Két lelőhelyünk van tehát eddig, a hol az alsó diluvium emlékeit lelték: Miskolcz és Korláth. Ha Miskolczot és környékét fontosságához mérten intenzivusabban fogják majd átkutatni s ha Korláthon a jelen év folyamán megejthetem azt a hitelesítő ásatást, melyre nézve a kassai múzeum volt igazgatójával már megállapodtam, bizton remélem, hogy legközelebb a hazai alsó diluvium teljesebb és stratigraphiailag pontosan megfigyelt adatok alapján részleteiben is jobb, pontosabb képét rajzolhatjuk meg, mint a milyent tisztán szórványos s pusztán technikai, tipológiai alapon megvizsgálható és összehasonlítható leletek alapján megrajzolhattunk.

Dr. Roska Márton.

Suppléments nouveaux à la palaeolithique de la Hongrie.*

(**Abrégé.**)

Étant au commencement du november 1912 à Kassa, j'ai visité les collections du musée Rákóczi. Entre autres quelques monuments de pierre originairs de Korláth (comitat Abaújtorna) ont attiré mon attention, qui étaient posés entre autres monuments de pierre néolithiques et des débris de vases en argile, et dont le caractère était très différent des autres monuments anciens exposés avec eux.

Puisqu'à cette occasion je n'étais pas si heureux de pouvoir m'occuper pénétremment avec eux, j'ai demandé de les envoyer à Kolozsvár. *Varjú Elemér* le directeur du musée me les a mis à disposition avec une rare attention pour les étudier et publier. Je lui remercie encore un fois ici de sa prévenance.

Je donne la description de ces monuments de pierre dans le suivant:

1. Coup de poing en forme d'amande. (tabl. I. No. 1. 1a.) Matiére: opale de bois. Longueur: 13 cm, la plus grande grosseur: 2·9 cm., la plus grande largeur: 6·7 cm. Il a une pointe tout autour, et seulement du côté gauche de sa base saisissable il y a une surface lisse de sustentantion long de 3 cm. La plaque de devant et de derrière est travaillée. Le travail est partout grossier. Il n'y a pas de traces d'un travail plus détaillé. Sa pointe est arrondie. Cela éveille l'impression, s'il aurait été pointu et cassé dans l'usage, puis si on l'aurait travaillé après et c'est ainsi qu'il a reçu son état arrondi. Tout son caractère et le travail ont le but de pouvoir le saisir aux environs de la surface de sustentantion, mentionnée plushaut.

2. Coup de poing cassé en une pièce, plus ou moins ovale. (tabl. I. No. 2.) Matière: chalcedon. Longueur: 11·4 cm, la plus grande largeur: 8·1 cm, la plus grande grosseur: 2·1 cm. A vrai dire seulement la plaque de devant est travaillée. Tout le travail consiste en quelques détachements grossiers. Aux environs de la bulbe il a une

---

* No. 1. sur le plan du titre.

surface lisse de sustentantion, du reste il est pointu tout autour. Les environs de la bulbe méritent aussi l'attention parce, qu'on l'a rendu possible à être saisi commodément du côte de derrière par quelques abattements. La pointe s'était cassée dans l'usage puis on s'en servit dans l'état cassé, par quoi il est un peu usé. A vrai dire c'est un décombre d'un plus grand fabricat qu'on a fait utilisable par quelques frappements sur la plaque de devant et par le façonnement aux environs de la bulbe.

3. Coup de poing ovale (t. I. No. 3.) Matière: chalcédon. Longueur: 9·3 cm, largeur: 5·1 cm; la plus grande grosseur: 2 cm. La plaque de devant, comme celle de derrière sont grossièrement travaillées, l'outil est rendu confortablement saisissable par quelques retouches d'accomodation sur le dos. La pointe trahit de fortes traces d'usage.

4. Coup de poing de forme d'une pointe de lance, formé d'un décombre de fabrication. (t. I. No. 4.) Matière: chalcédon. Longueur: 7·2 cm, la plus grande largeur en bas 3·2 cm, la plus grande grosseur: 1·5 cm. La plaque de derrière montre la surface de détachements naturels, la plaque de devant est travaillée par quelques frappements grossiers. Sa bulbe est en bas de la plaque de derrière et le dos qui en est proche est travaillée particulièrement.

5. Lame, ressemblant à un coup de poing, en forme d'amande, frappée en une pièce. (t. I. No. 5.) Sur la plaque de devant il y a la trace de quelques détachements rudes. Sa pointe est développée en particulier. Longueur: 9·2 cm, largeur: 4·6 cm, la plus grande grosseur: 1·5 cm.

6. Lame à côtés arqués munie de deux talons. (t. II. No. 1.) Matière: chalcédon opalique. Longueur: 6·1 cm, largeur: 5 cm, la plus grande grosseur: 1·5 cm. Il n'y a des traces de travail que sur la plaque de derrière aux environs de la bulbe. La pointe s'est cassée dans l'usage.

7. Outil à couper, et à gratter, ressemblant à un coup de poing en opal de bois. (t. II. No. 2.) La plaque de derrière n'est pas travaillé, la plaque de devant l'est grossièrement. Sa bulbe est sous son bout pointu. Longueur: 10·2 cm, largeur: 5·7 cm, grosseur: 2·2 cm.

8. Outil triangulaire à couper et à gratter. (t. II. No. 3.) Matière: chalcédon. Longueur: 6 cm, la plus grande largeur: 4 8 cm, la plus grande grosseur: 1·3 cm. Il a un oxyde jaune comme la cire. Les pointes trahissent à tous les trois côtés des retouches inoxydées d'usage. La plaque de derrière n'est pas du tout travaillée, sur la plaque de devant l'on peut voir les traces de quelques détachements grossiers. Probablement c'est un décombre de fabrication qu'on a développé après.

9. Outil à couper et à gratter (t. II. No. 4.) Matiére: chalcédon,

Longueur 7·2 cm, la plus grande largur: 4·3 cm, la plus grande grosseur: 2·1 cm. Pour la plus part de forme allongée. En haut elle a un dos qui est rendue commodément saisissable par des retouches d'accomodation. En devant il forme une pointe, en bas la pointe renfoncée, munie par l'usage de retouches d'utilisation n'est pas travaillé. Nous n'excludons pas la possibilité que la pointe de la lame a pu servir en cas de nécessité comme perçoire. Décombre de fabrication détaché d'un coup, dont ni la plaque de devant, ni celle de derrière ne sont travaillées.

10. Coup de poing ovale. (t. II. No. 5.) Matière: chalcédon. Longueur: 6 cm, la plus grande largeur: 4·2 cm, la plus grande grosseur: 2·1 cm. Il est pointu circulairement. Le travail est grossier, consiste dans des détachements rudes. Les surfaces détachées partent comme des rayons du centre qui est au dernier tiers en bas du coup de poing.

11. Outil à couper et â gratter. (t. II. No. 6.) Matière: chalcédon. Longueur: 7 cm, hauteur: 4·1 cm, la plus grande grosseur: 1·5 cm. Détaché en une pièce. La plaque de derrière n'est pas travaillée, mieux encore, montre la forme du détachement en une pièce. Aux environs de la pointe nous rencontrons les traces de retouches d'utilisation. Le dos et la plaque de devant sont rendues saisissables par quelques frappements.

La taille est arquée. Devant il y a une saillante ressembant à un perçoire. Sous celle-ci notre util est renfoncé et dans ce renfoncement nous voyons les traces de travail d'où nous pouvons tirer la conséquence que nous avons affair à un outil combiné qui ne servit pas seulement à couper et à gratter mais aussi à percer.

Ces monuments sont parvenus dans la musée de Kassa comme les cadeaux de *Joseph Csoma.* J'ai écrit à *Csoma* dans l'intérêt de la désignation exacte du lieu de trouvaille et de la communication des circonstances. J'ai reçu la réponse, qu'il avait trouvé ces objets à la surface du „Ravaszlyuktető" à l'E de la commune Korláth-et il observe que les pluies d'averse en été lavent la terre sur la pente rapide et que ces outils de pierre sont à trouvés entre les rochers où il sont arrêtés. La partie plus raide se penche dans la vallée de Feketepatak.

C'est tous ce que j'ai pu apprendre sur l'origine des objets dont il s'agit.

Ne reste que le certifier par des fouilles systématiques. Aujourd'hui on ne peut que fixer leur âge à l'aide de la technique et de la tipologie.

Faisant cela, jè suis plus heureus qu '*Otto Herman* qui publiait en 1893 les première trouvailles du pays de la sorte, les trois coups de poing de Miskolcz, parcequ aujourd'hui jè peux jeter un coup

d'oeil sur le passé de deux dizaines d'années dela palaeolithique hongroise. Il est vrai que les fouilles de ce temps n'ont mis à'la surface que les monuments du diluvium moyen et supérieur mais ces monuments certifient indirectement aussi les coups-de poing de Miskolcz, quin'offrent qu'une image incomplète du diluvium inférieur du pays. Cette image est compléteé par les trouvailles de Korláth dont le coup-de poing No. 1. 2. 3. du t. I. et No. 5 du t. II. pèsent du point de vue de la désignation de l'âge. Jusqu à ce que je peux répandre dans cette année même une plus grande lumière sur la question de leur âge et les circonstances de lieu par des fouilles authentiques, je les range dons le horizont chelléen supérieur.

Le No. 5 de t. I. se joint aux précédents seulement il est formé d'un décombre de fabrication. Le No. 2 du t. II. rappelle la forme ovale mal réussie. Le No. 4 du t. I. se distingue des autres par la forme qui est celle d'une pointe de lance. Il est formé d'un décombre de fabrication. Mais ni par leur forme plus précise et par leur travail, ni par leur relations avec les coups-de poing, rangés dans l'horizon chelléen supérieur ne pouvons nous les considérer seulement pour une manufacture secondaire.

Manufacture secondaire sont au contraire le racloir No. 4. 6. du t. II. et les lames No. 1.3 de t. II.

Dr. Márton Roska.

Újabb skytha leletek Nagyenyedről.*

Az elmúlt 1913. év nyarán Nagyenyeden a Kakasdomb végén levő Hellós nevű u. n. városi terrászmaradványon építkezések alkalmával egy skytha sírra bukkantak, melyet a munkások szétvetettek. Mellékletei közül a következő tárgyakat mentette meg *Bodrogi János*, a nagyenyedi Bethlen-kollégium múzeumának őre:

1. Tőrformát utánzó kés. Anyaga vas. Erősen oxydálodott, hiányos, törött állapotban maradt ránk. Teljes hossza ebben az állapotban 20·7 cm. Ebből a markolatra esik 9 cm., a penge tövén levő záró tag 2·5 cm. s így tisztán a pengerészre marad 9·2 cm.

Pengéje egyélű. Ennek foka 3 mm. átmérőjű. A penge tövén ülő zárótagja a skytha tőrökön szokásos szívidomot mutatja.

Markolata hiányosan maradt ránk. Hiányzik a felső végén szokásos, keresztben ülő pálczatag, vagy pedig a két végén ívesen felkanyarodó s a maga idejében állatalakot utánzó rátét. Késünk ebben az állapotban is különös fontosságot nyer abból a szempontból, hogy élénken emlékeztet a makkfalvai,[1] pókafalvi,[2] fejérdi,[3] oláhzsákodi[4] stb. skytha tükrök fogantyújának hármas tagoltságára, a szirmabessenyői tőr markolatának hasonló képzésére.[5]

2. Négy drb. háromélű bronz nyílhegy. Valamennyi köpűs s ugyanazt a típust képviseli mindegyik, csak nagyságban térnek el egymástól. A köpűjök kerek átmetszetű, befelé szűkül s egyik oldalon mindegyiknél kisebb-nagyobb ovális lyukba fut ki. Hosszúságuk: 2 = 3·1 cm., 3 = 2·5 cm., 4 = 2·3 cm., 5 = 2·2 cm.

Nagyenyedi skytha-leletek.
Trouvailles scythique de Nagyenyed.

---

* A czímlapon levő térképen 2. sz.

[1] Arch. Ért. ú. f. 7. XXXIII. 319. l. 1. ábra.

[2] Arch. Ért. ú. f. XIII. 393. l. 11. ábra, XXXIII. 321. l. 3. ábra.

[3] Arch. Ért. ú. f. XIII. 397. l. 15a., 15b. ábra, XXXIII. 322. l. 4. ábra.

[4] Arch. Ért. ú. f. XIV. 356. l., XXXIII. 320. l., 2. ábra. V. ö. még a pilini fogantyútöredékkel Arch. Ért. XIII. 395. l. és XXXIII, 325. l. 5—6. ábra.

[5] Arch. Ért. ú. f. XVII 20. l., 10. ábra.

Nagyenyedről eleddig három skytha lelőhelyet ismerünk. Ezek: 1. sétatér, 2. Gerepen-hegy, 3. Kakasdomb.[1] Ezekhez csatlakozik negyedikül a Hellós. Egy kapocscsal több, mely hazarészünket a Pontus vidékéhez fűzi.[2] Mindezek a lelőhelyek a Maros jobbparti terrászán vannak. Hogy a Maros megfelelő balparti terrászain is megtaláljuk a skythaság emlékeit, a többek között a marosgombási ásatások igazolják a legfényesebben, a hol az 1912. és 1913. év folyamán magam,[3] korábban pedig a nagyenyedi Bethlen-kollégium vezetősége tárta fel az itt egykor nomádizáló skythaságnak akkora terjedelmű temetőjének egy részét, melynek teljes felásatása évek intenzivus munkáját fogja igényelni.

Ha még megemlítem, hogy a Bethlen-kollégium régiségtára Csombordról őriz egy pár skytha edényt s idézem a miriszlói tört, nem kell bővebben magyaráznom a Marosvölgye ama részének, a mely felett a Magura uralkodik, a skytha emlékcsoport szempontjából való fontosságát.

Végül annak a reménységemnek kell kifejezést adnom, hogy legközelebb hírt hallunk az e sír nyomán eszközlendő rendszeres ásatások pozitivus, vagy negativus eredményeiről. Sírmellékletekkel lévén dolgunk, indokolt az utánkutatás sürgössége.

Dr. Roska Márton.

---

[1] Archaeologiai Értesítő, új folyam XVII. k. 64—65. l.

[2] Ezzel kapcsolatosan kell rámutatnom arra, hogy az erdélyi, skytha-emlékekkel jellemzett lelőhelyek közé Magyarlapádot is fel kell vennünk. *Az Erdélyi Múzeum-Egyesületnek Gyulafehérvárt 1912 október 12—14. napjain tartott hetedik vándorgyűlésének Emlékkönyve* (megjelent Kolozsvárt 1913-ban) 25. l. 4. ábra 2. sz. alatt szereplő, gombos végű karpereczrészletnek éppen úgy nincs köze a honfoglaláskori emlékekhez, mint a hogy nem volt a marosgombási hasonló típusú karpereczeknek (V. ö. *Dolgozatok* 1913. évf. 238. l. 4. jegyzet). Ez a karperecztöredék az erdélyi skytha-emlékcsoportba tartozik éppen úgy, mint a gombásiak. Marosgombáson az valt az eset, hogy a honfoglalók skytha-temetőn át temetkeztek. Arra, hogy Magyarlapádon is ez az eset, csak a pontos, szakszerű, hitelesítő ásatások adják meg a feleletet. Addig is kötelességünk volt, hogy ezt a helyreigazitást megtegyük.

[3] V. ö. Dolgozatok 1913. évf. 238. l. 4 sz. jegyzet és 243. l.

Nouvelles trouvailles scythique de Nagyenyed.*

(Abrégé.)

En été de l'année passée 1913, on a trouvé une sépulture scythique à Nagyenyed sur le reste d'une terrasse nommé Hellós, à l'occasion de travaux de construction, qui fut dérangé par les ouvriers. Parmi les objets trouvés le gardien du musée du collège Bethlen à Nagyenyed, Jeán Bodrogi, a sauvé les suivants:

1. Couteau de la forme d'un poignard. Matière: du fer. Fortement ocydé, incomplet et rompu. Sa longueur complète dans cet état: 20·7 cm. Sur la poignée en reviennent: 9 cm., au membre final au fond de la lame: 2·5, rectent ainsi pour la lame seule: 9·2 cm.

La lame a un tranchant. Le dos a un diamètre de 3 mm. Le membre final au fond de la lame montre la forme d'un coeur, connue sur les poignards scythiques.

La poignée est incomplète. Il en manque le membre de badin situé en forme de croix habituel au bout supérieur ou bien l'application imitant la forme d' animal et se recourbant, arqué aux deux bouts. Dans cet état elle est aussi d'importance de ce point de vue, qu'elle rappelle vivement la triple composition de la manche des miroirs scythiques de Makkfalva,[1] Pókafalva,[2] Fejérd,[3] Oláhzsákod,[4] etc., et la formation semblable de la poignée du stylet de Szirmabessenyő.[5]

2. Quatre pointes de flèche à 3 tranchants, en bronze. Chacune a une tinette et représente le même type; elles diffèrent seulement par

---

* No. 2 sur le plan du titre.

[1] Indicateur Archéologique, nouv. cours: vol. XXXIII., p. 319. fig. 1.

[2] Indicateur Archéologique, nouv. cours: vol. XIII., p. 393 fig. 11., vol. XXXIII., p. 321. fig. 3.

[3] Indicateur Archéologique, nouv. cours: vol. XIII., p. 397. fig. 15a), 15b), vol. XXXIII., p. 322. fig. 4.

[4] Indicateur Archéologique, nouv. cours: vol. XIV., p. 356., XXXIII., p. 320. fig, 2. à voir encore les débris de la manche de Pilin. Indic. Arch. nouv. cours. XIII., p. 395 et XXXIII., p. 325. fig. 5—6.

[5] Indicateur Arch. nouv. cours: XVII., p. 20. fig. 10.

la grandeur. La coupe verticale de leur tonette est circulaire, la tinette se rétréci en dedans et finit d'un côté chez toutez par un trou ovale plus ou moins grand. Leur longueur est: 2 = 3·1 cm., 3 = 2·5 cm., 4 = 2·3 cm., 5 = 2·2 cm.

Aux 3 lieux de trouvailles scythiques déjà connus, de Nagy-enyed,[1] se joint comme quatrième, le Hellós. Nous espérons que les fouillages sur le Hellós nous donnerons des monuments d'un nouveau cimetière scythique.

Dr. Márton Roska.

[1] Indicateur Arch. nouv. cours: XVII., p. 64—65.: 1. La promenade, 2. La montaque Geepen et 3. le Kakasdomb.

A benei bronzhydria.*

1906 február hó 27-én váratlan gyarapodás érte az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárát. E gyarapodás annak köszönhető, hogy a *Magyar Földrajzi Társaság Alföldi Bizottsága* régészeti szempontból is szorgosabb figyelemre méltatta a *Magyar Alföldet.* Tanulmányozni kellett az Alföld régészete szempontjából a közvetlenül környező hegyvidéket is és így terelődött rá *Halász Gyula* földbirtokos úrnak a figyelme arra, hogy *Schtrantz Lajos* körjegyző úr tulajdonában egy régi bronzedény van, mely az Alföld archaeologiája szempontjából, esetleg fontossággal birhat. Az ő szives közvetítése útján a tulajdonos benei körjegyző úr, hogy az említett emléket a tudomány közkincsévé tegye, ajándékul adta azt az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárának, a hol azt most I. 6094. leltári szám alatt őrzik.

Nem siettünk ennek az emléknek közlésével, mert szándékunk az volt, hogy az Alföldi Bizottság munkálatai során mutassuk azt be a tudományos világnak, annak a többi emléknek társaságában, a melynek a délkelet felől jövő kulturális hatásoknak bizonyítékai; azonban *dr. Kovács István* az *apahidai őskori telep és La-Téne temetőről* írott dolgozatában, a mikor megállapítja a Szamos völgyének fontosságát a délkeletről északra és megfordítva áramló művelődési hatások szempontjából hivatkozott e megállapítása erősségeül erre az emlékre is.[1] Így szerzett róla tudomást *Déchelette József* úr a roannei (Loire) múzeum őre és arra kérte az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárát, hogy a mennyiben a most szóban forgó emlék nem jelent volna meg még sehol, úgy küldje meg neki az intézet az emléknek rajzát vagy fényképét, hogy foglalkozhassék vele.

Déchelette úrnak ez az óhajtása egészen természetes volt, hiszen a szóbanforgó emlék a görög iparművészetnek egyik igen szép emléke és feltűnése a felső Tisza völgyében nem épen mindennapos jelenség.

---

* Magyarországnak a boritékon levő térképén: *3.*

[1] *Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából.* II. (1911.) 1—2. l.

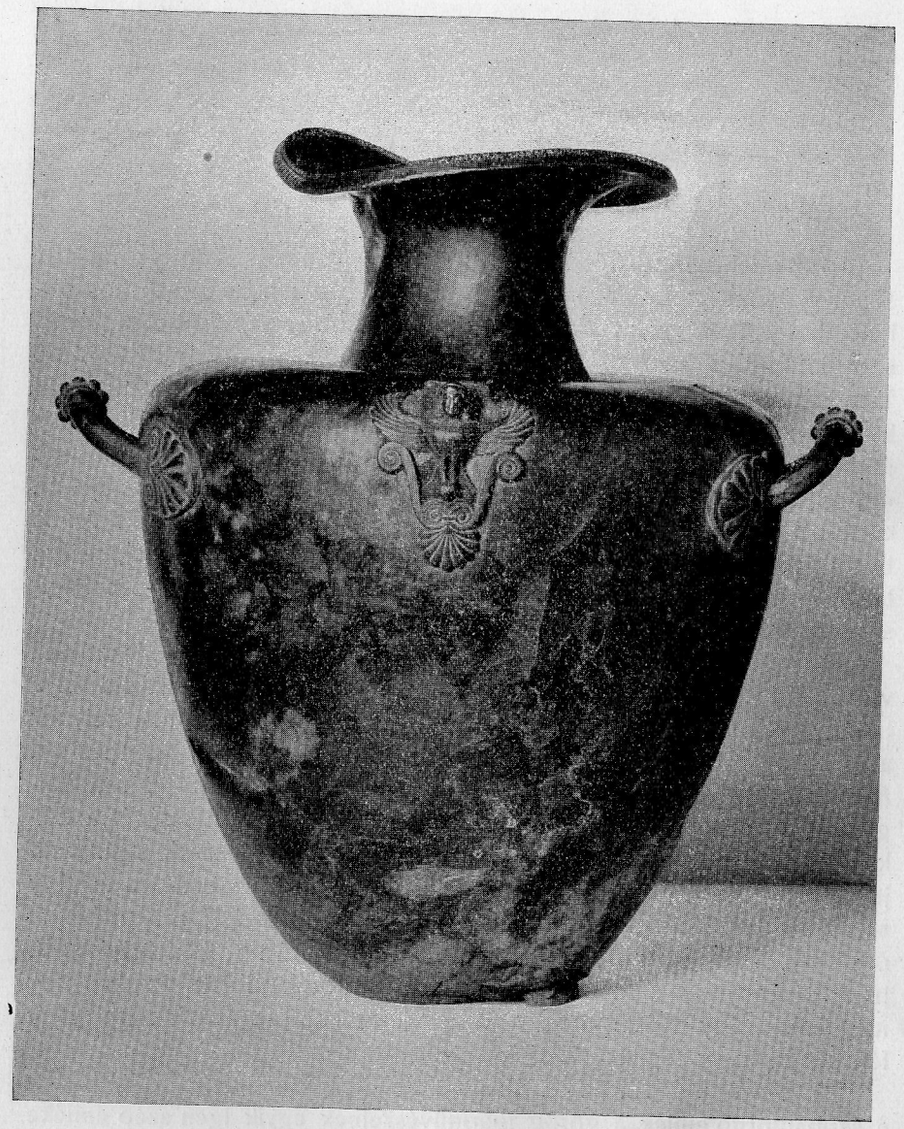

1. sz. kép. — Fig. *1.*

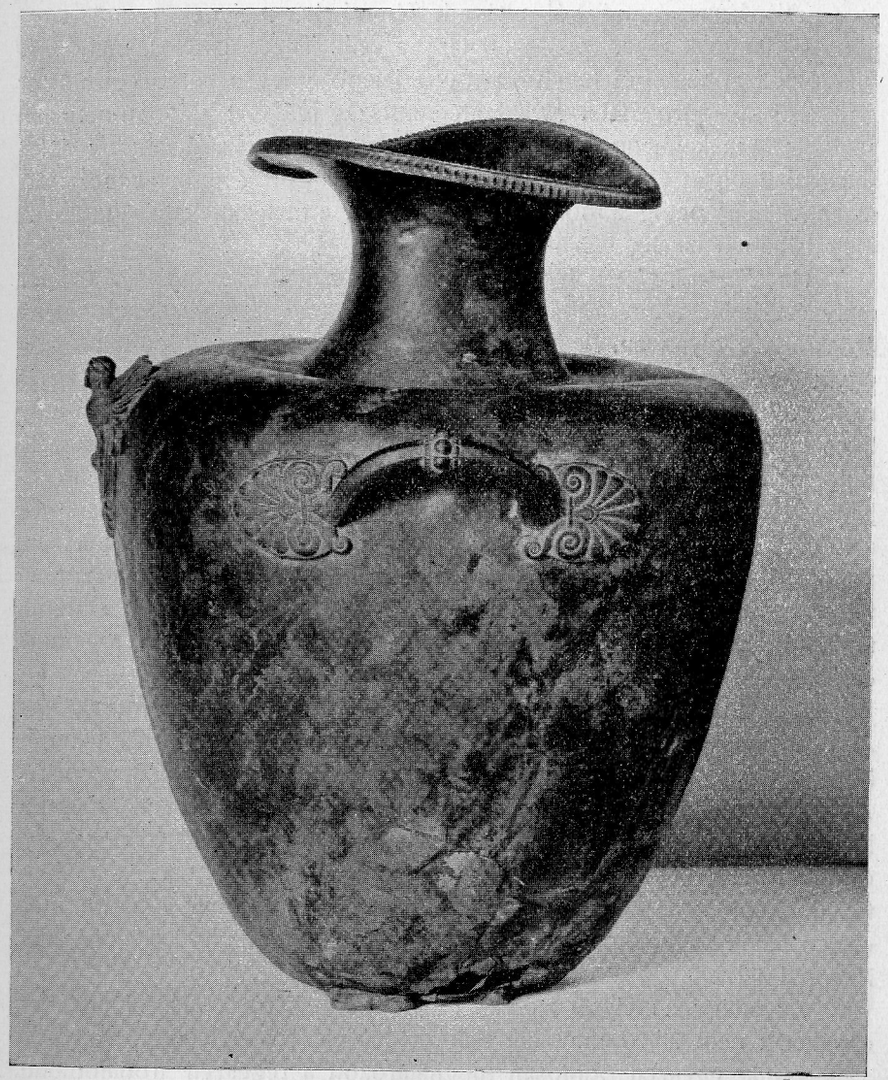

2. sz. kép. — Fig. *2.*

Mikor *Furtwängler* a vettersfeldi aranyleletet, az ó-görög iparművességnek ezt a jellegzetes és gazdag maradványát a lausitzi földről ismertette, elragadtatásában ilyen szavak tolúltak tollára:

„Napfényes országból eltévedt fénysúgár, melynek rezgő vége sötét barlangnak tágas, elhagyott terébe esik. Tüzes üstökös, mely egy más, távoli sphaerából fénylő csóvával jelenik meg a sötét égbolton."

„Egy ó-görög lelet északi Németország földjén! Valóban nehezen sejthette Winckelmann, hogy nem messze az ő hazájától vékony földréteg alatt olyan tárgyak nyugosznak, a melyek görög műhelyekből származnak, még pedig abból a régibb időből, a melyeknek készítményeit még Itáliában is alig láthatta." [1]

Ha *Furtwänglert* ilyen szavakra lelkesítette egy ó-görög lelet, mely észak Németországban fordult elő, érthető *Décheletten*ek élénk érdeklődése olyan emlék iránt, a mely szintén az ó-görög iparművesség egyik elsőrangú készítménye és a mely készítési helyétől szintén jó messze és olyan területen látta meg újra a napvilágot, a honnan még ilyen emléket egyáltalán nem ismertek. Hiszen mi, a kik Erdély területén dolgozva, immár nem egy — igaz, hogy sokkal jelentéktelenebb — jelenségből régóta látjuk, hogy hazánk keleti részein sokkal erősebbek a görög hatások, semmint azt eddig figyelembe vették; magunk sem voltunk mentesek a legmélyebb meghatottságtól, a mikor a most szóbanforgó emléket először láttuk és annak komoly szépségeiben elmerültünk. Miután tehát teljesen értjük az immár felkeltett érdeklődést, szakítunk előbb feltett szándékunkkal és ezt az emléket már most közöljük.

A bronzedényt, a melyről beszélünk *Halász Gyula* úr *Schrantz Lajos* benei körjegyző úr lakásán látta meg. A körjegyző úrtól tudja, hogy azt *Bene* község határában lelték, a mely község a *Tiszaújlak*tól *Beregszász* felé vezető vasúti vonalon az első vasúti állomás és a mely közvetlenül a *Nagy Magyar Alföld* szélén a beregszászi trachyt-hegycsoport délkeleti lábánál fekszik. Szorosabban megjelölve: a lelőhely tulajdonképpen az e község mellett folyó *Borsa* pataknak a medre, mert ebben lelték és pedig a patak fölött elvezető benei országúti hid alatt, iszappal telve.

Az edény, a melyről szó van (1-ső és 2-ik kép), typusa tekintetében egyáltalán nem állít bennünket nehézségek elé. Kétségtelenül az a typus, a mely már egészen pontosan meghatározott a régészeti irodalomban. Nagy víztartó edény, melyet jellemez az, hogy testének két oldalán egy-egy olyan kisebb füle van, a melyeknek segítségével fölemelték és odébb tették. Ezek a fülek a vízszíntes síkban feküsznek. Jellemző

---

[1] *A. Furtwängler*: Der Goldfund von Vettersfelde. (Kleine Scriften. I. köt. 469. l.)

vonása az is, hogy volt egy nagyobb, a függélyes síkban fekvő füle, a mely arra szolgált, hogy belőle tartalmát kiöntsék. Ez a fül egyik végével az edény testéhez, a másikkal pedig annak nyakához, illetve nyílásához támaszkodik. *Potter* azt tartja,[1] hogy — előbb említett jellemző tulajdonsága szempontjából tekintve — a jellegzetes görög edényformák közül az amphorával; ez utóbbi vonása révén pedig az oinochoevel (boroskancsó) rokon, a mire csak azt jegyezzük meg, hogy az edény testének két oldalán a vízszintes síkban teljesen hasonló módon elhelyezett két füllel épen úgy, mint a függélyes síkban fekvő és az edény testéhez és nyakához támasztott egy füllel, az agyagedény készítésben ősidők óta a legkülönfélébb czélú, rendeltetésű és formájú edényeknél találkozunk.

Nem is ez a fontos a most szóbanforgó edény typusánál, hanem az, hogy *két füle van az emelésre és ezek a vízszintes sikban feküsznek és egy füle van a kiöntésre és ez a függélyes síkban fekszik.*

Ez az edénytypus a rendelkezésünkre álló emlékeken fenmaradt ábrázolások javarészén arra szolgál, hogy benne vizet tartsanak és mint ilyen szerepel: mithologiai jeleneteknél, a melyek valamely forrás, vagy kút mellett folynak le; szerepel: a mindennapi életből vett és hasonló helyen lefolyó jeleneteknél, továbbá fürdő jeleneteknél és e három esetben mindig, mint víztartó edény. Neve: ὑδρία *(hydria).*

A hydria elnevezés tehát kétségtelenül onnan vevődött, hogy az ilyen typusú edények víztartásra szolgálnak elsősorban, azonban van ennek a typusos edényformának egy másik neve is: κάλπις vagy κάλπη *(kalpis* vagy *kalpe).*

Ez az elnevezés olyan edényformát jelent, a melyiknek két fogantyúja van a vízszintes fülek helyett. A *kalpis* név tehát világosan az edény formájára vonatkozik. Legutóbb *Fölzer Elvira* állította össze ez edénytypusnak irodalmát, melyből kitetszik, hogy a *hydria* elnevezés tulajdonképpen *attikai* neve a víztartó edénynek, a mely elnevezés legelőször a *François*-vasa *Troilos*-képén (560 körül Kr. e.) jelenik meg és az ilyen typusú edényeknek egyedül használatos neveként szerepel az attikai felíratokban, névszerint a templomok leltáraiban. A *kalpis* név *aeol-ion* területről származik és az attikai nyelvben a Kr. e. V. század második felében jelenik csak meg, mint kétségtelenül az *ion*-területről vett kölcsönszó.[2]

Ez az utóbbi név már nem függ attól, hogy mit tartottak az edényben s már ebből is látszik, hogy ez az edénytypus nemcsak víz tartására szolgált, a minthogy bizonyos, hogy vízhordásra, illetve a víz tartására ezen a typuson kivül más fajta edénytypusokat is használtak. A

---

[1] *Daremberg—Saglio*: Dictionnaire des Antiquités. III. 1. 319. l.

[2] Die Hydria. Leipzig 1906. 1—3. l.

kalpé elnevezés tehát, a mely e typusnak formai sajátosságaira támaszkodik, bizonyos tekintetben indokoltabbnak látszik. Kétségtelen tény ugyanis, hogy az e fajta edényekben tartottak bort, s a kisebb méretűekben mézet, sőt illatszereket is. Szerepeltek ezek az edények éppen úgy, mint a háromlábak vagy üstök, érczből készítve, győzelmi jutal-

3. sz. kép. — Fig. *3.*

makúl is. Nyilvános szavazásoknál, mint szavazatgyűjtő edények; az egyházi szolgálatnál, mint a templomi felszerelés tartozékai és végül, mint halotti urnák, a melyekbe az elhunytnak égetett csontmaradványait helyezték el. Hogy mégis a most ismertetett példánál a *hydria* elnevezést használjuk e typus megjelölésére, annak tisztán csak az az oka, hogy ma már a modern archaeologia fraseologiája megállapodott ezen edénytypus kétféle elnevezésének olyan használatában, a mely ezen edény-

typus reánk maradt emlékei közt feltalálható két lényeges változat között osztja meg a két elnevezést és:

hydria névvel jelöli azt a változatot, a melynél a nyak élesen elválik a válltól és néha a váll is a testtől;

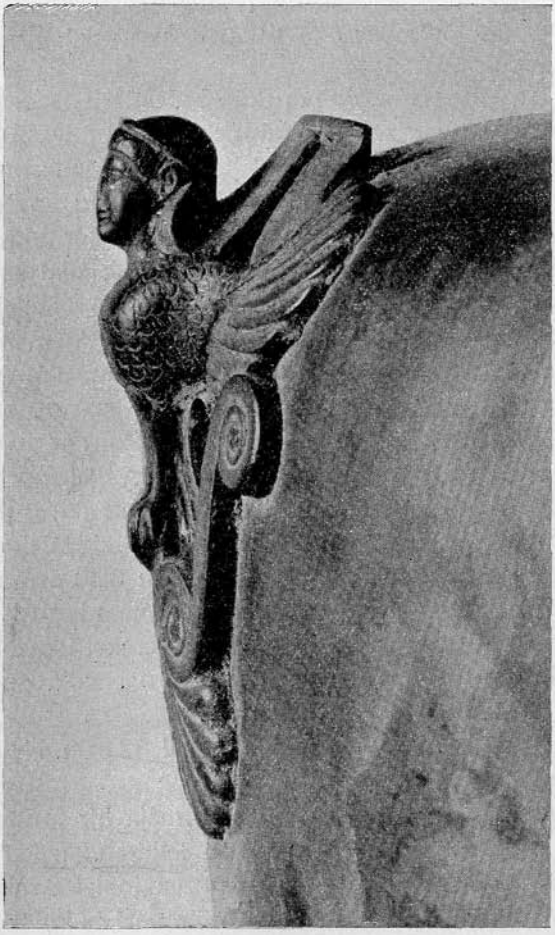

4. sz. kép. — Fig. *4.*

kalpis vagy *kalpe* névvel jelöli azt a változatot, a melyen az edény testének összes részei egymásba folynak.

Mind a két változatot a fémtechnika fejlődése hozta létre. Az *elsőt* e technikának az a fejlődési fokozata, a mikor még a nagyobb fémedényeket egyetlen fémdarabból előállítani nem tudták, hanem szögecselt lemezekből készített külön részekből állították azokat össze. A

másodikat a trébelésnek az az előrehaladott foka teremtette meg, a mely a fémedényeket egyetlen darabból is elő tudta állítani.

A most ismertetett példa, alakja tekintetében, kétségtelenül olyan, a melynél jellemző, hogy a nyak élesen elválik a válltól, így tehát mindenképpen csak a hydriai névvel jelölhető.

Példánk nem egészen ép, mert talpa, a mely külön darabból volt öntve, hiányzik, épen úgy hiányzik a függélyes síkban elhelyezett, öntésre szolgáló nagy füle is.

Anyaga bronz. Ha azonban külső felületét szorgosabban vizsgáljuk, tekintve azt, hogy sokáig feküdt egy sebes folyású patak vizében, a melynek medre állandóan kavicsot hord, azt látjuk, hogy nem patinálódott, mert hiszen a homokos, kavicsos vízben egyrészt bizonyára többször csúszott és e csúszások alkalmával is súrolódott, majd több izben hosszabb ideig fennakadt s e fennakadások alatt súrolatlan foltok keletkeztek rajta. Másrészt a vízben szabadon álló oldalainak állandóan súrolásban volt része. E patina nélkül való felületnek mindenütt, a hol súrlódhatott, aranyszerű színe van. Hogy ez a szín attól eredne, hogy a bronz anyagban az ónon és rezen kivül arany is van, azt nem tartjuk valószínűnek, miután az eddig vegyelemezett ókori bronztárgyak között olyan edényt, a melyben arany vegyíték volna, egyáltalában nem ismerünk. Az a körülmény, hogy egy kyprosi lándzsacsúcs anyagában 0·27, egy másik szintén kyprosi lándzsacsúcsában 0·30 százalék és végül egy Szicziliában lelt görög vért anyagában szintén 0·30 százalék arany keveréket találtak *Flight* és *Klaproth*,[1] egyáltalán nem jogosít föl bennünket arra, hogy hydriánk anyagában az arany keveréket föltételezzük. Sokkal valószínűbb, hogy a hydria fölülete aranyozva volt, mert erre nézve nem vagyunk analogiáknak hijjával.[2]

Magassága 42 czm. Átmérője a vállánál 32 czm. Nyílásának átmérője: 20·2 cm.

Ennél az edénynél legelső sorban formája bír fontossággal. Bizonyos ugyanis, hogy ez a forma már azt a teljesen kifejlett hydria alakot mutatja, a mely a VI. század első felében az ioniai fazakas iparban is kifejlett és a melynek megalkotásához a korinthosi és különösen az attikai agyagművesek járultak hozzá legjelentékenyebben. Ennek a formának lényeges jellemzői: az erős nyak, a megbizható talp és a csinosan formált oldalaknak csaknem építészeti szigorúsággal való kifejlesztése.

Föntebb megemlékeztünk arról, hogy kifejlődésénél egyenesen a fémtechnikának volt szerepe. *Furtwängler* erőteljesen mutatott rá az

---

[1] *Blümner*: Technologie und Terminologie der Gewerbe und Künste bei Griechen u. Römern. IV. kötet 186., 188—189. l.

[2] *Furtwängler*: Collection Sabouroff. Text zum Tafel CXLIX.

euboeai régi fémtechnikának kiváló jelentőségére és arra, hogy attikai fémipar ezzel ellentétben sohasem volt valami jelentékeny; ilyenformán egészen valószínű, hogy az attikai agyagművesek munkáira éppen a szomszédos Euboea fémművei lehettek hatással. Sőt az is egészen valószínűnek látszik, hogy az ion agyagművesekhez is az euboeai kereskedelem juttatta azokat a fémpéldákat, a melyek ennek a typusnak kifejlődésére vezettek az agyagiparban is.

A forma tekintetében a kor meghatározás szempontjából csak az lényeges, hogy az agyaghydriák ezt a formát már a Peisisztratidák kora alatt megnyerték és az, hogy az V. század vörös alakos keramikája, mely a gömbölyű görbe alakú formák felé hajlik megváltoztatja a hydria arányait és azt alacsonyabbá, tojásdadabbá és zömökebbé teszi egyrészt, másrészt és főképpen megkicsinyíti a nyakat és felgyüri az oldalsó füleket úgy, hogy az V. századnak vörös alakos keramikájában divatos attikai hydria-formát semmiféleképpen sem lehet összetéveszteni a VI. század formájával, a mely a szakirodalomban is inkább az *ion hydria* nevet viseli. Kétségtelen tehát, hogy már a forma is arra útal, hogy e hydriát az V. századnál feltétlenül régebbinek kell tekinteni.

Azonban nem vagyunk pusztán azokra a dátumokra útalva, a melyek hydriánknak formájából vonhatók, mert hiszen reánk maradt fülein olyan művészi motivumokkal rendelkezik, a melyek meglehetősen pontos datálást engednek meg. Ilyen motivumokkal találkozunk az edény nyílásának peremén is. E motivumok, melyekről részletesebben is kell szólanunk, a kis plasztika alkotásai s mint ilyenek, elsősorban a technikai kivitel szempontjából jönnek tekintetbe. Ebből a szempontból közös jellemző sajátsága ezeknek az öntött és vésett motivumoknak a részleteknek kidolgozásában megnyilatkozó aggodalmas pontosság és lelkiismeretesség. Olyan sajátság ez, mely épen a bronzöntésre támaszkodó archaistikus iskola legkiválóbb jellegzetessége a kontinentális Görögországban. De — hogy részletesebben szólhassunk — foglalkozzunk először azokkal a motivumokkal, a melyek a füleken maradtak meg és pedig előbb talán azokat vegyük szemügyre, a melyek mind a három fülön közösen megvannak.

Ilyen motivum a palmettás akrotérium. Megvan ez a vertikális fül megmaradt alsó végén és megvan a vízszintes síkban alkalmazott fülek végein (l. 1-ső, 2-ik, 3-ik képen fénykép, 5-ik és 10-ik képen tollrajz és 11. képen *a)* fénykép után.) Abban a kezelésben, a melyben itt látjuk ezt a motivumot, jellegzetes úgy a palmetta, mint az a kettős spirális, a mely fölött ez a palmetta helyet foglal.

A palmetta jellemzője, hogy czikkelyei simák és külső végükön kerek záródásúak. A spirálisoknak jellemzője szintén az, hogy kezelésük lapos és semmiféle növényi jellege nincs. Végül a két motivum össze-

köttetésére jellemző az a kúpalakú tag, a melyet a palmetta tövén a két spirális között látunk, továbbá az a szalag, a mely a két spirálist vízszíntesen összeköti. Az akrotériumnak ez a jellege Attikában ugyan elég soká tartja fönn magát úgy, hogy bizonyos tekintetben még ebben a felfogásban készültek a Parthenon megfelelő motivumai is, azonban nem vagyunk hijjával olyan emlékeknek, a melyek mutatják, hogy körülbelül

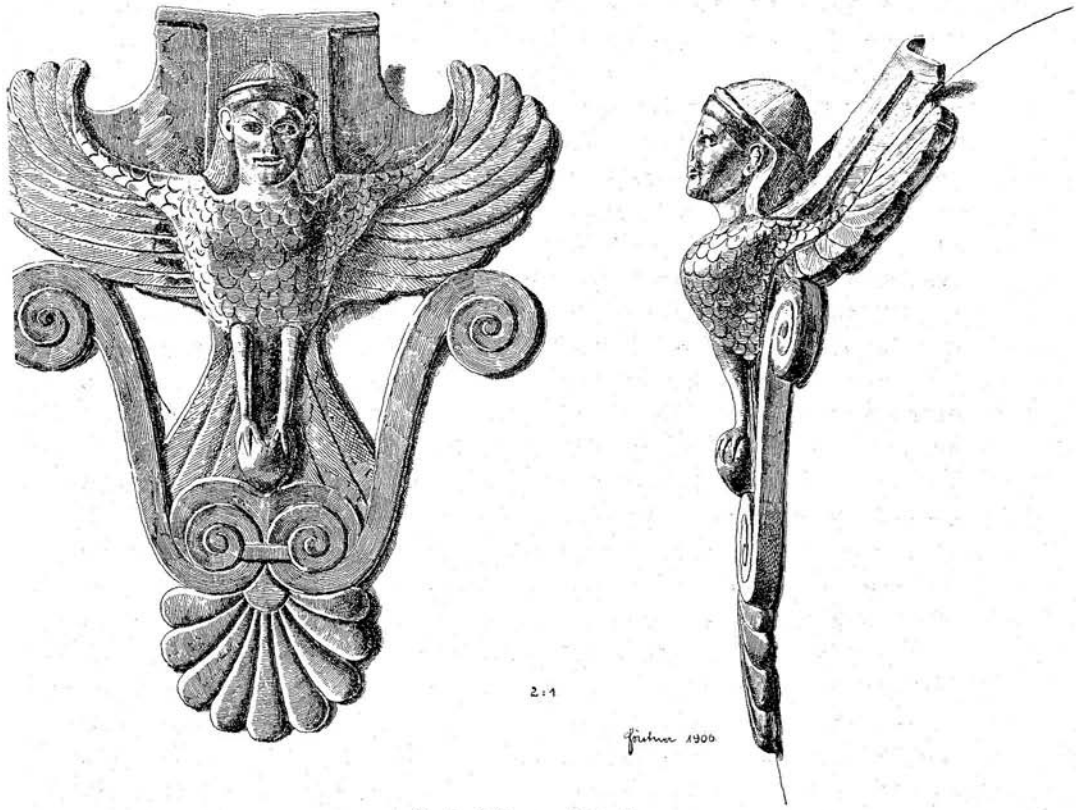

5. sz. kép. — Fig. 5.

abban a korban, a melybe az olympiai sculpturális emlékeket helyezhetjük, tehát az V. század közepe táján, már Attikában is teljesen megváltozott jellegű akrotériumokkal találkozunk, a melyeknek jellege az, hogy a palmetta czikkelyei már határozottan természetes levelet utánzó levelek formájában jelennek meg. Ez különösen abban ismerszik meg, hogy minden egyes czikkelynek a közepén domború gerincz húzódik végig és abban, hogy az egyes czikkeknek végei nem kerekek, hanem csúcsosak, mint a természetes pálmalevél czikkelyei. De ennek a megváltozott akrotériumnak jellegzetessége kiterjed arra a változásra is,

a mely a spirálisok tekintetében következett be. Ez a változás egyrészt abban jelentkezik, hogy a palmetta tövében nem azt az ívháromszögű lapot látjuk, a mely a mi példánkon is megvan, hanem e helyett levél vagy virágkehely motivumokból kiinduló két olyan spirálist látunk, a melyek már nem a szkémás spirális motivumot, hanem inkább egy stylizáltan, de olyan szabadon kunkorodó szárat mutatnak, a melynek kunkorodásai között levegő (üres tér) van. A levél, vagy virágkehely-alakú motivum, a melyből ezek kinőnek, vagy az akántus cserje felső része egy pár levéllel és fölötte a virágkehellyel, vagy tisztán csak az akántus cserje egy vagy két pár levele. Végül e megváltozott akrotériumnak jellemző vonása az is, hogy a palmetta tövén sokszor egy második palmetta foglal helyet, sokszor pedig csak a pálmalevél alsó sima része látszik, de mind a két esetben teljesen hiányzik az az átkötés, a mely a két spirálisnak a fejeit vízszintesen egybeköti.[1]

Kétségtelen, hogy az akrotérium e változása nem állott be rögtönösen, mert hiszen a Parthenonon alkalmazott e fajta akrotériumoknál még nem látjuk különösen a spirálisok kezelésében azt a szabadságot, a mely a változott akrotériumot jellemzi. De bármennyi időt vett igénybe az átmenet és illetve a teljes kifejlés, annyi bizonyos, hogy a szigorú forma az V. század derekát föltétlenül megelőzi.

Különösen fontos ezen akrotériumok szempontjából egy bronz amphora, a melyet *Vulci*ban leltek[2] és a melynek két füle szintén olyan palmettás akrotériumra támaszkodó szírént mutat, mint a minő a mi hydriánk vertikális fülének az alján is megvan. (I. I. 6—9. kép.) Az akrotériumos minta, mint látjuk, ennél a példánál gazdagabb ugyan, de a palmetták még mindenütt az ívháromszögű lapot mutatják tövükön, bár a spirális inda maga több ágú, gazdagabban fejlett. Fontos az is, hogy a spirálisok teljesen őrzik a régi szkémás formát.

A 6-ik és 7-ik képen közöljük ez amphora képét két nézetben; az egyik nézetben szemközt látjuk az egyik fület, a másik nézetben mind a két fület oldalt. De szükségesnek látjuk, hogy közöljük az egyik fülnek oldalnézetét a 8-ik képen, mert azt az athléta alakot, a mely az amphora két fülének középső részét alkotja, csak ezen látjuk jól oldalsó nézetben is. Ez pedig fontos, mert a kort épen e szobornak stilisztikus sajátságai döntik el. E sajátságok abban foglalhatók össze, hogy az iskola, a melyből ez a szobor származik, a test felületét még nem ismerte pontosan, azonban már még sem elégszik meg pusztán azzal, hogy az

[1] *Furtwängler*: Collection Sabouroff. II. köt. Sculpturen 7. l.

[2] *H. B. Walters*: Catalogue of the bronzes etc. in the British Museum. Nro. 557. Foglalkozik vele és stilistikus körét megállapítja *Kalkmann*: „Archaische Bronze-Figur des Louvre“ című dolgozatában. (*Jahrbuch des Kaiserlich Deutschen Archaeologischen Instituts.* VII. évf. (1892.) 137. l. Anm. 23.)

idomokat szkémásan és fölületesen modellálja, mint az a régebbi archaikus iskola, a melyből például a therai és teneai Apollo-szobrok és az ezektől jellemzett iskola szobrai erednek, hanem egyenesen törekszik arra, hogy a csontszerkezetet és az izmokat kifejezésre juttassa. Jellemzője az is, hogy nagyon soványnak fogja föl a testet és szinte még a bőrre sem vet ügyet; főtörekvése a csontrendszer és az izomzat

A mit most kiemeltünk, azt megállapította minden kutató, a ki az aeginai oromzati szobrok stylusával foglalkozott, mert ezek a tulajdonságok jellemzik az aeginai most említett szobormüveket is. Ezen amphora fülének közepét képező férfi alak nem osztható be a primitivus-archaikus csoportba, mert hiszen a gyomron példának okáért azt látjuk, hogy éles redők osztják magát a gyomor területét hat részre, két horizontális és egy vertikális mély redővel. Azt is látjuk, hogy azok a redők, melyek a lábakat a gyomortól, a mell táját a gyomor felső részétől elválasztják, nagyon élesek.

Ha pedig oldalnézetben vizsgáljuk, nem kerülheti el figyelmünket az az éles tagolás, a mely a fürész izomnak csipkézetét jelzi a bordákon, sem az, a mely az alsó lábszáron húzódik végig. A fej igaz némiképpen rokon azokkal a fejekkel, a melyeket az aeginai nyugoti oromzaton látunk, azonban nem egy olyan sajátsága van ennek is, a melyből világos, hogy az aeginaiak magaslatáig még nem emelkedik. Ezekből határozott útalások nyerhetők e vulcii amphora korára, a mely útalások segítségével a hivatkozott aeginai szoborműveknél föltétlenül korábbinak kell azt tekinteni. Ám az is kétségtelen, hogy a benei hydria kor tekintetében ezt a vulcii példát már csak azért is megelőzi, mert míg az utóbbinak palmettás akrotérium dísze azt a gazdagságot mutatja már, a melyben ez a díszítmény a vörös alakos vázák szigorúbb irányú müvein szokásos, addig ez az ornamens a benei hydrián jóval szigorúbb és egyszerűbb.

Annyit tehát már ennek a díszítménynek az alapján is mondhatunk, hogy hydriánk az aeginai iskola műveit megelőzi.

A két oldalsó fül motivumai ismét csak az akrotérium díszítésnek palmettás motivumát mutatják l. 10-ik képen rajz, 11-ik képen *a*) fénykép után. Többet tehát ezekből sem állapíthatunk meg, mint a mennyit a szóbanforgó motivumnak a vertikális fül alsó részén előforduló példájából állapítottunk meg. Mégis nem hagyhatjuk figyelmen kivül elsősorban azt, hogy egyáltalán palmettákat látunk e két fül végein. Olyan stilisztikus sajátság ez, a mely ugyan az attikai festett csészéken csak a vörös alakos vázák korában fejlik teljesen ki, de kétségtelenül jóval régibb hagyományok átvétele alapján.[1] Ezt az utóbbi

[1] *Fr. Winter*: Die Henkel-Palmette auf attischen Schalen. (*Jahrbuch.* VII. (1892.) 105. l.)

tényt könnyű bizonyítani maguknak a most szóban forgó vízszíntes füleknek végein alkalmazott palmettákkal, mert e palmetták jellemzője egyrészt az: hogy hét czikkelyűek, másrészt az: hogy az a spirális, a melyek felett ülnek, olyan vonalú, a mely vonal a spirális magja felé vékonyodik. Mind a két sajátsággal Aeginában pl. már a VI-ik század első felében találkozunk a Heraeum legrégibb építményéhez tartozó *sima* részleteken.[1]

Érdekes jelenségek ezek, mert ha tekintetbe vesszük, hogy ezzel szemben a palmetta czikkelyei még laposak, vagyis középső gerinczük nincs és felső záródásuk is kerek s nem hegyes, úgy világos, hogy itt az akrotérium motivumnak olyan átmeneti formájával van dolgunk, a mely a régibb szkémás tipustól ahhoz vezet át, a mely az V. század közepe táján már, mint új alakulás, általános.

Ez a körülmény is a mellett szól, hogy hydriánkat az V. század derekánál korábbi időre kell datálnunk. A gyöngysorok, a melyek e fülek közepén foglalnak helyet a kor meghatározása szempontjából nem elég határozott motivumok. Azok között az archaistikus bronzművek között, melyek az etruszk *Vulci* területén eszközölt kutatások alkalmával kerültek napfényre, ezzel a díszítő elemmel találkozunk azokon a triposokon, melyek ott az V-ik Kr. e. századra datálhatók.[2] Azonban annyira kedveltek és elfogadottak már ezeken e díszítő elemek, hogy azoknak felléptét semmi esetre sem helyezhetjük ez aránylag késői korba s kétségtelen, hogy sokkal korábbi idők hagyatékával van itt is dolgunk.

De hydriánknál, ennél a valóban gazdagon díszített példánál, nem szorulunk pusztán ezen alárendelt jelentőségű díszítő motivumoknak segítségére. Hiszen a vertikális fül megmaradt alsó része a legremekebb figurális motivummal szolgál.

Ez a motivum egy szemközt néző szirén vagy harpya, a mely két lábát egy gömbre támasztja. Farktollai a függélyes síkban legyező módra terjesztvék ki úgy, hogy azt a teret, amely a két hosszú spirális között keletkezett, kellemesen osztja három részre.

Ha ennek a motivumnak szárnyait vesszük tekintetbe, mindjárt azoknak stilizálása is elárulja azt, hogy olyan emlékkel van dolgunk, amely az V. sz. derekánál fiatalabb semmi esetre sem lehet. Az olympiai bronzok pontos tanulmányozása alapján jutott *Furtwängler* ahhoz a fontos dátumhoz, hogy a hybrid alakok szárnyainak felfelé kanyarodó

---

[1] *Ch. Waldstein*: The Argive Heraeum. I. Plate XXIII. B. és a spirálisok szempontjából az A is.

[2] *Monumenti inediti pubblicati dall' instituto di corrispondenza archeologica.* Vol. II. Tav. XLII. A—C.

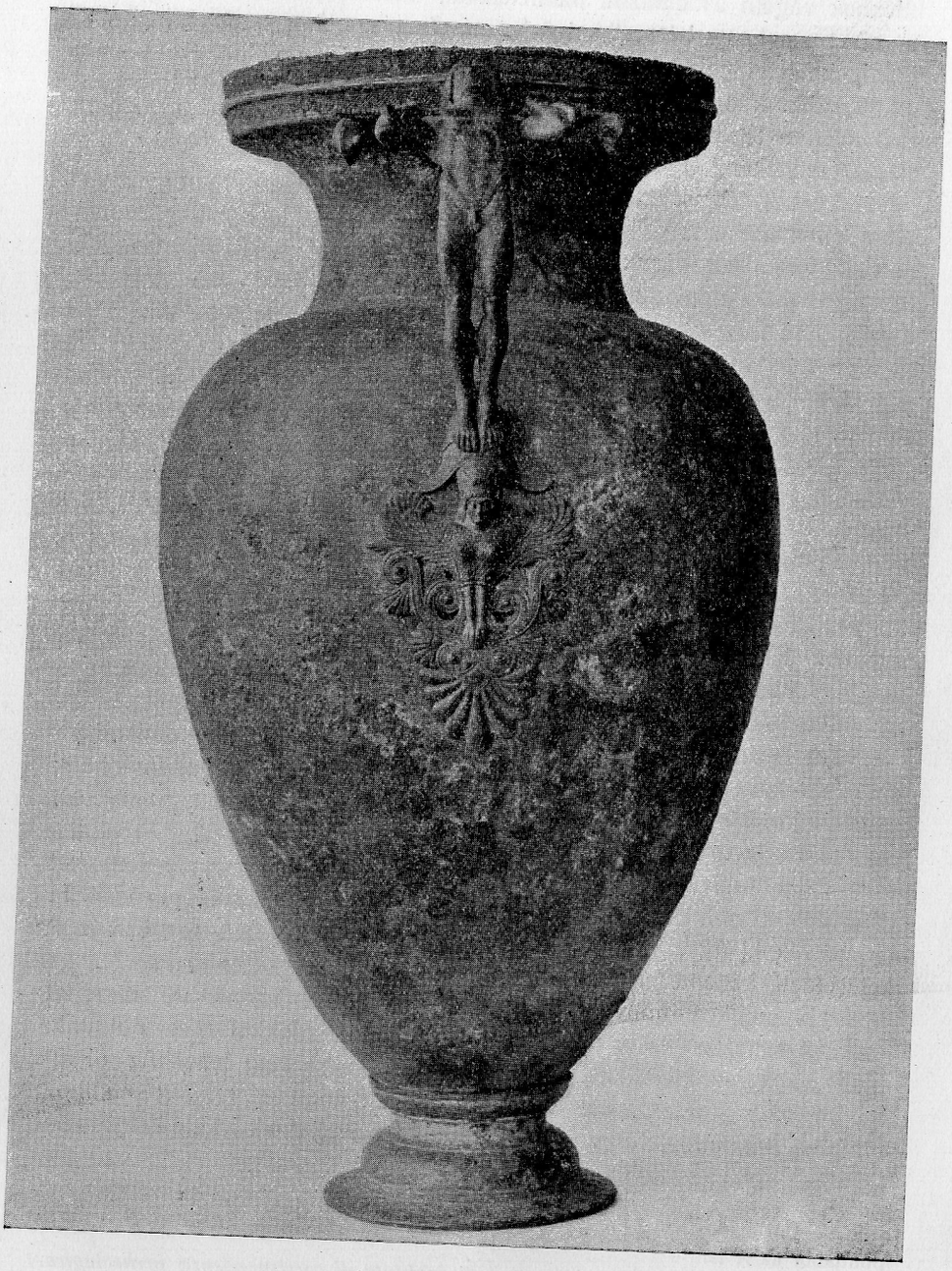

6. sz. kép. — Fig. *6.*

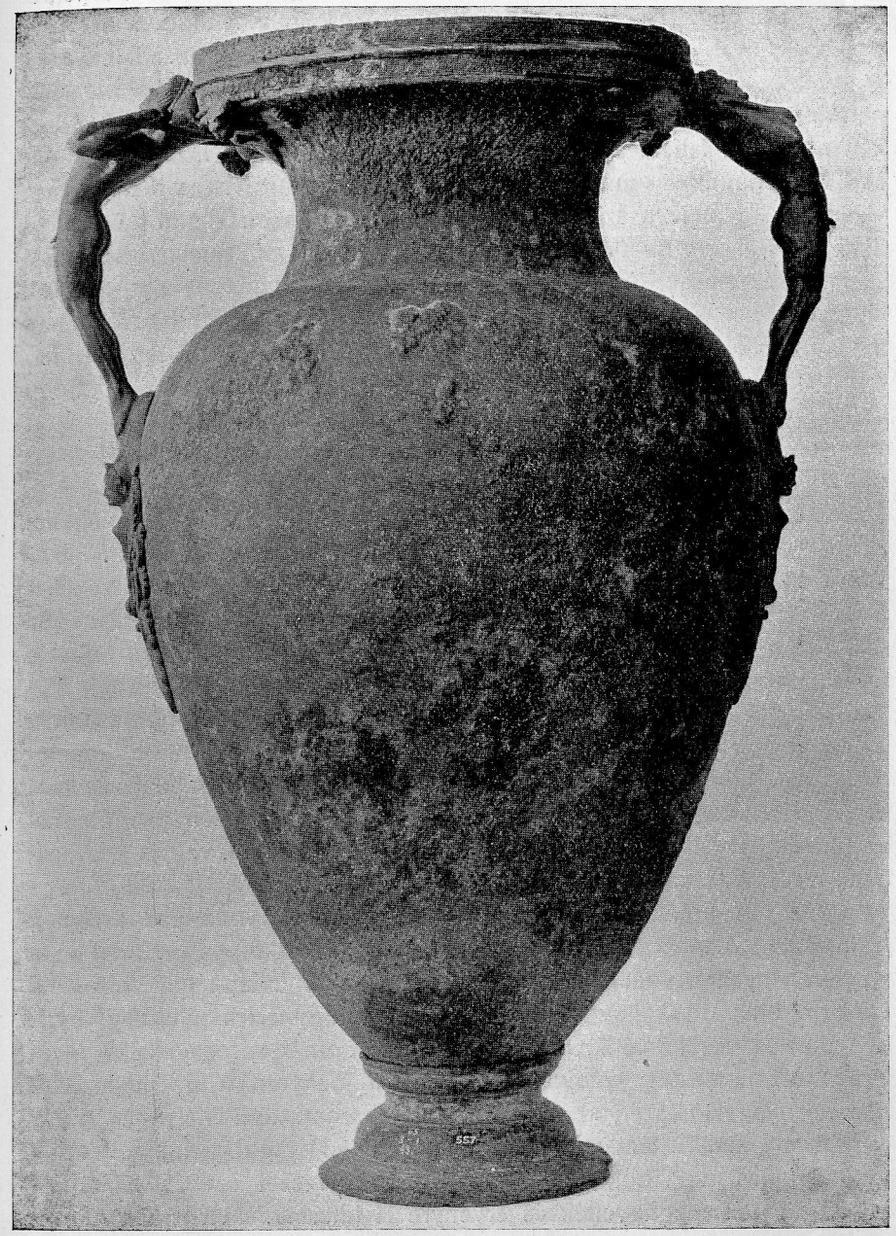

7. sz. kép. — Fig. *7.*

stilizálása az V. sz. derekán túl nem terjed. De vegyük egyelőre és első sorban e szírénnek legjellemzőbb részét, magát az arczot tekintetbe. Feltűnik mindenesetre ezen az arczon elsősorban a feltűnően alacsony *homlok*. Olyan vonás, a melynek tekintetében nemcsak az aeginétákkal egyezik ez a tipus, hanem más olyan művekkel is, a melyek az aeginétákat megelőzik.[1] Világos tehát, hogy az aeginéták koráig feltétlenül kell mennünk felfelé a kormeghatározásban. Mehetünk azonban — sőt kell is mennünk — ennél feljebb, mert ha elsősorban azt a női arczot vizsgáljuk, a mely a szirén madártestén ül, úgy azt látjuk, hogy alkotója a fő súlyt a csontszerkezetre helyezte. Az egész arcz sovány hú sú, ajkai szárazak és élesek. Szemei laposak és alig kiemelkedők, bár mégis csak kiemelkedéssel jelzett a kimért keskeny szemöldök. A fül szabálytalanúl magasan fekszik, mert hiszen csaknem a fül aljának a vonala esik harántosan egybe a szemöldök vonalával. Nagyon jellemző az is, hogy a fül alsó czimpája egészen sima és laposan fekszik. Mindezek olyan vonások, a melyek arra az arctípusra emlékeztetnek, a melyeket az ó-attikai szobroknál megszoktunk és a mely Attikán kivül a therai, a delosi és a teneai ismert Apollo, illetve Niké szobroknál is megvan. Az az iskola, melynek jellemzője ez az arczlypus, a VI. sz. első felében virágzik. Ámde jóllehet ennek az iskolának ilyen sok jellemző vonását tünteti fel ez a szirénfej, mégis egy tekintetben, t. i. *az áll kezelése tekintetében, eltér ettől.* Az ó-attikai iskola arczlypusának álla hegyes, míg a mi szirénünk álla telt, gömbölyű. Az állnak ezt a formáját legjobban az a kolosszális Hera-fő tünteti fel, a melyet Olympiában a palaestra és az Altis nyugoti fala közt, tehát a Hera-templom közelében leltek.[2] Ámde ennek a Hera fejnek kora tekintetében sincs semmi kétség, mert legfeljebb a VI. sz.-nak az elejére tehető létrejötte s ennél az időnél fiatalabb nem, legfeljebb csak idősebb lehet, vagyis származhatik a VII. század végéről is.

De van ennek az arcznak még egy jellemző vonása, a melynek tekintetében a most idézett Hera-fejjel nem vethetjük össze, mert ez a vonása a nyakra vonatkozik, a mi az olympiai Hera-fejnél hiányzik. Ha szirénünk nyakát vizsgáljuk, feltűnik, hogy az a túlvastag nyak benyomását teszi reánk, holott e nyaknak méretei egyáltalán nem lépik túl a rendes arányokat. — Ezt a benyomást az idézi elő, hogy a nyak előrészén az az egyenszárú háromszögű mélyedés, mely csúcsával a mellre támaszkodik és onnan felfelé tágul, a mi szirénünk nyakán nincs meg, holott pl. az aeginéták művészei ezt az anatomiai sajátságot már megfigyelték és érvényre is juttatták. Már most mind-

[1] Az idevonatkozó emlékeket felsorolja *A. Kalkmann* i. m. (*Jahrbuch.* VII. (1892.) 132. l.)

[2] *Curtius* und *Adler*. Olympia. III. köt. 1. t. 1. á.

ezeknek az alapján bizonyos, hogy a mi hydriánkat legalább is az aeginaiaknál korábbi időre kell helyeznünk. Hogy még a korábbi dátumra is van jogosultságunk, azt az olympiai Hera-fejjel való, most kiemelt, rokonságon kivül támogatja az ajk modellálása is. Ez a modellálás az által válik jellegzetessé, hogy az ajkak közepének nincs meg a hullámossága; olyan vonás ez, amely az archaisztikus művek között legerősebben a primitivus műveket jellemzi, míg az előrehaladott archaizmus korában lassanként tünedezik. Ha a hajviseletet vesszük tekintetbe, úgy szirénünknél jellemző e viseletnél az aggodalmasságig keresztül vitt szimmetria. E mellett a haj elrendezésénél érvényesülni látjuk azt a törekvést, hogy a homlok lehetőleg alacsonynak lássék és hogy a fülek mögött nagy hajtömegek csüngjenek le lehetőleg mélyen. Mindez az archaisztikus kornak szintén a primitivus idejét jellemzi, valamint az is, hogy a haj csak egyetlen diadémával van leszorítva s a fülek mögött teljesen szabadon esik le. Ez a hajviselet pontosan egybeesik hydriánknak a formájával is, mert azokon a vázaképeken, a melyeken a hydriáknak az a formája látható, a melyekkel a mi hydriánk formája egyezik, mindenütt ezt a hajviseletet látjuk.[1]

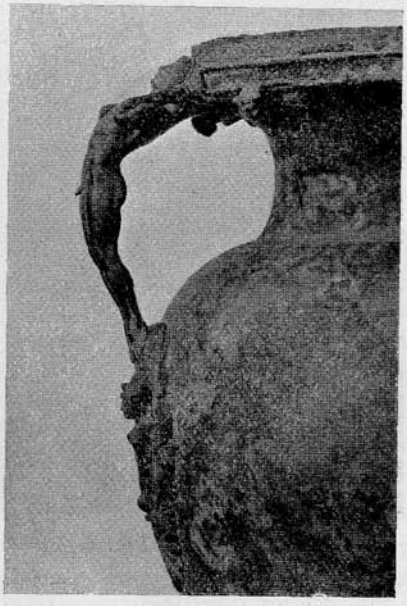

8. sz. kép. — Fig. 8.

Fontos végül a szárnyaknak és a testnek részletes díszítése.

A testnek pikkelyes motivumaival Olympiában találkozunk azon a szfinksz-testtöredéken, amelyet egy pár olyan kőtömb között találtak, a melyek egy bizanciumi származású falról estek le. Ebbe a falba bizonyára máshonnan falaztatott be és valószinűleg valamely kincsesház oromzatának jobb sarkáról való. Fontos azonban, hogy a VI. századnak a közepe tájáról származik. Kétségtelen, hogy e pikkelyek a madártest tollazatát akarják jelezni és míg e terrakotta darabon festve látjuk, addig a kyreneiek és byzanciumiak kincses házának oromzat mezején az ott ábrázolt kakasoknál kőbe faragva találjuk. A kyreneiek kincses-

[1] *Rayet et Collignon.* Histoire de la céramique grécque; p. 113. fig. 54.

háza a VI. sz. elejét, a byzanciumiaké ugyane századnak végső éveit jelzi.

Kiemelendő azonban az a különbség, hogy míg e tollazatot jelző pikkelyek az olympiai példáknál sohasem mutatják a tollazatnak középső gerinczét, addig az a mi példánkon több izben megvan és ahonnan hiányzik, ott valószinűleg csak a felületes munkának az eredménye.[1]

9. sz. kép. — Fig. 9.

A mi a szárnyakat magukat illeti, azoknak felfelé kanyarodása olyan sajátságos ívezetet mutat, a melynek legszorosabb analogiájával egy etruriai bronz-szobrocskán találkozunk. Ez a szobor a British-Múzeum tulajdona és ott etruriai származásúnak jelzik.[2] Victoriát ábrázolja archaisztikus modorban és szárnyának stilizálása abban is egyezik a mi hydriánk szirénje szárnyainak stilizálásával, hogy a szárnyaknak legfelső tagozása a testből indul és ez alól a tagozás alól futnak ki a hosszú tollak.

Igaz, hogy a szóbanforgó Victoria-szobor szárnyai két sor tollból alakítottak, de ha ez különbséget állapít is meg, annál szorosabb az a rokonság, a mely abban nyilvánul, hogy a szárnyaknak egyes tollai ferde vonalakkal úgy vannak díszítve, hogy azok a tollaknak középső gerinczét egyáltalán nem mutatják. Csak megemlítjük, hogy úgy a testnek, mint a szárnynak díszítő vonalai gondosan vésettek, a mi persze nem korhatározó jelenség, mert hisz ezzel a technikai kiválósággal még a IV. sz. első felében is találkozunk.

Ez a gondos vésés jellemzi annak a fonott szalagnak a munkáját is, a mely hydriánk szájának szélét szegélyezi. (L. 11. sz. kép c).

Ősrégi ez a keletről induló díszítmény minta, hiszen pl. az Argosi Heraion, argosi stilusú agyagművein találkozunk már úgy az egyszerű, mint azzal a kettőzött alakjával, a melyben hydriánkon látjuk[3] és így

---

[1] Keleti vonás e középső gerincznek jelzése úgy a levél-, mint a tollmotivumokon. V. ö. Perrot et Chipier: Histoire de l'art II. fig. 731.

[2] Walters, i. m. Plate XIV. No 491.

[3] Ch. Waldstein i. m. II. Plate LIX. 3. 5.

a Kr. e. 2000 és 1800 között már kedvelt motivum; azonban azzal a gyöngysorral és tojássorral egyetemben, amelynek társaságában hydriánk nyílásperemét is díszíti ez a motivum, már csak azokon az emlékeken találkozunk, a melyek a Kr. e. 700. cirka 520-ig terjednek.[1]

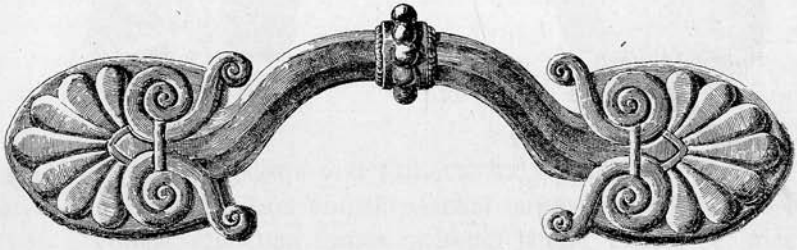

10. sz. kép. — Fig. *10.*

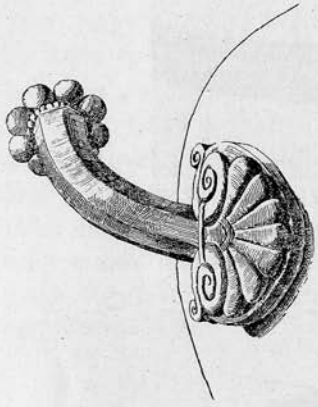

10a) sz. kép. — Fig. *10a)*

Az elmondottak után kétségtelen az, hogy hydriánk a Kr. e. VI. századból ered. Ha tekintetbe vesszük a horizontalis fülnek alját díszítő szirént, akkor nem tarthatjuk kizárt dolognak, hogy esetleg temetkezési célokra szolgált. A szirénnek a temetkezési kultusznál nagy szerepe volt és e tekintetben talán elegendő röviden útalni a xanthoszi harpya-emlékre, a melynek oldalait a lykiai halál-geniuszok, a harpyák, ezek a női fejű és karú madarak díszítik, a melyek az emberi lelket gyermek alakjában viszik, s emlőiket nyújtják nekik, hogy abból a túlvilági életre új táplálékot nyerjenek. De ezenkívül útalhatunk arra is, hogy a kul-obai kurgánban találtak olyan szirénnel díszített hydriákat, még pedig bronz példákat, a melyekben tényleg temetkezések voltak.

Mindenesetre érdekes kérdés, hogy vajjon milyen úton jutott el hazánk területére ez a kétségtelenül görög művészeti tárgy? Gondolhatunk Déloroszországra is, és pedig nemcsak azért, mert szirénes bronzhydriákat a kul-obai, tehát déloroszországi sírokból idézhettünk, hanem azért is, mert kétségtelen, hogy a Kr. e. VI. sz.-tól kezdve hazánk területe felé a szkithák több hulláma nyomult be. Jöhetett tehát ez a szép példa ezeknek az útján is. És akkor egészen helye-

[1] U. o. Plate XCVII. és 185. l.

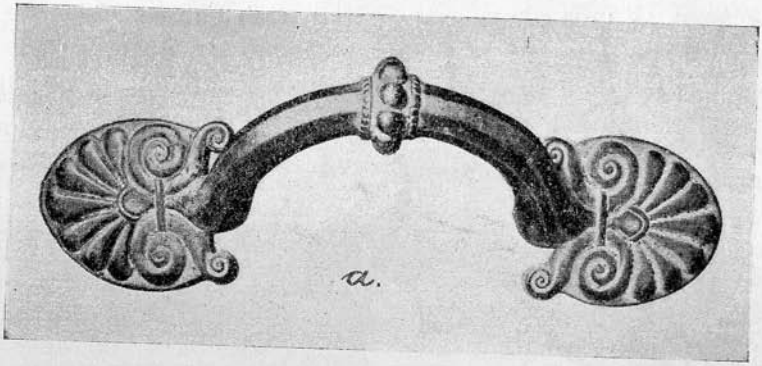

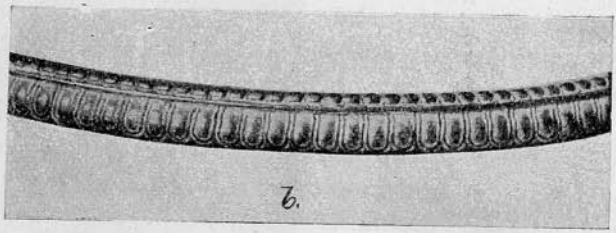

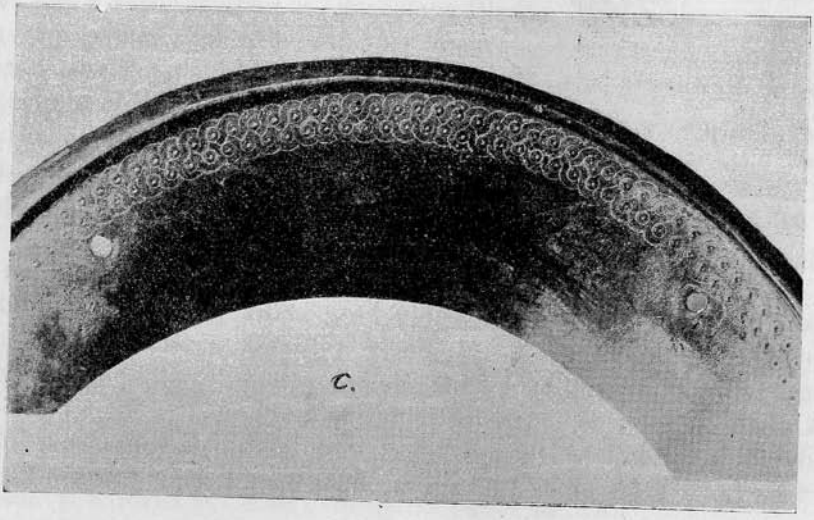

11. sz. kép. — Fig. *11.*

sen tekinti dr. Kovács István a délkeletről északra áramló művészi hatások egyik fontos útjelzőjének ezt a darabot.

Ámde azt sem szabad figyelmen kivül hagyni, hogy milyen erős rokonságot találtunk hydriánk szirénjének szárnykezelése és a British-Múzeumban őrzött etruszk Victoria-szobor szárnyának kezelése között. Nem pedig azért, mert megállapított dolog, hogy a fémművességnek milyen hatalmas központja volt Euboea. Az a hatalmas kereskedelem, a mely innen indult ki, erős vonatkozásokat tartott fenn Chalkidike-felé és ebben a vonatkozásokban fontos szerepet játszik Thasos is. Már most az bizonyos, hogy a mai Maricza és Vardar völgye ősrégi idők óta használt útak, a melyek a Balkán félsziget felől hazánkba vezetnek. És így egyáltalán nem tekinthetünk el attól, hogy a görög importnak ezen az útján is kerülhetett hazánk területére ez a szép emlék. Ha tekintetbe vesszük, hogy a thasosi érmeknek milyen gyakori az előfordulása a mai Erdély területén, úgy ez a feltevésünk csak erősséget nyer. Egyelőre mindenesetre függőben tarthatjuk a végleges döntést, de ez a szép emlék mindenesetre hatalmasan hívja fel figyelmünket, hogy pontosan vigyázzunk minden jelenségre, a mely hazánkat a görög területekkel összeköti.

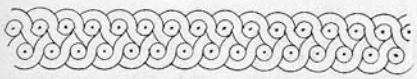

12 sz. kép. — Fig. *12.*

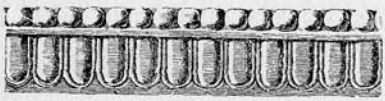

12a) sz. kép. — Fig. *12a)*

Dr. Pósta Béla.

La hydrie de Bene.*

(Abrégé.)

La hydrie bronze, que nous présentons sous fig. 1. et 2., fut trouvée dans le lit du ruisseau Borsa qui coule à travers la commune Bene (com. Bereg), et M. Louis Schrantz l'a offerte à notre institut où nous la gardons sous No. I. 6094. Le lieu de trouvaille est situé au bord de la Basse-Hongrie, au pied du groupe des montagnes de trachyte de Beregszász; la trouvaille nous est parvenue par les efforts du Comité de la Basse-Hongrie. Nous avions donc l'intention de la publier avec les travaux du Comité de la Basse-Hongrie, mais nous avons changé ce plan, parcequ'en suite d'une citation de M. Dr. István Kovács[1] un vif intérêt se manifestait envers la hydrie de la part des branches spéciales.

Cet intérêt est tout à fait juste, parceque cette hydrie n'est pas du tout une trouvaille de tous les jours dans le coin NE de la Basse-Hongrie, au contraire elle motiverait aussi les mots d'extase, avec lesquels Furtwängler avait introduit la trouvaille d'or de Vettersfeld.[2]

Notre hydrie n'est pas entier, car la base qui était fondue d'un morceau à part, manque, ainsi que sa grande anse placée dans une plaine verticale. Sa matière est bronze, mais qui ne s'oxydait pas puisque le courant du ruisseau le frottait toujours avec des cailloux et du sable, mais qui gagnait une brillante couleur d'or qui n'est interrompue que par endroits de tâches sombres. Il n'est pas vraisemblable, que sa matière soit mélangée avec de l'or; mais il n'est pas impossible que la surface était dorée. Sa hauteur est: 42 cm; le diamètre à l'épaule: 32 cm; le diamètre de la bouche: 20·2 cm.

Sa forme montre celle de la hydrie complétement développée dans la premiére moitié du VI. siècle dans l'industrie céramique ionienne et la création de laquelle faisaient le plus considérablement avancer les potiers de Korinthe et surtout ceux d'Attique. Les particularités essentielles sont: le cou fort, la base sûre et le développement des côtés

---

* No. 3. sur la carte d'Hongrie sur le couverture.

[1] Travaux, 1911. (II.) p. 57.

[2] Der Goldfund von Vettersfelde. Dreiundvierzigste Programm zum Winkelmanns Feste; p. I.

qui sont d'une exactitude presque architectrale. La metallurgie avait un rôle dans le développement de cette forme de l'art céramique; dans la céramique d'Attique, la metallurgie de Euboea, qui était extraordinairement développée, avait sans doute pu avoir une influence, mais aussi la céramique ionienne l'a pu sentir à la formation de ce type.

Les hydrie d'argile ont déjà cette forme à l'âge des Peisistratides. La céramique des vases à figures rouges du V. siècle, qui se penche vers les formes rondes, change les proportions de la hydrie et la rend d'une part plus basse, plus ovale et plus trapue; d'autre part elle rend le cou plus petit et retrousse les anses latérales.

Il est donc indubitable que la forme rend notre hydrie plus ancienne que le V. siècle. Mais dans la fixation de l'âge nous n'avons pas seulement à nous en rapporter à la forme. Parceque sur les anses et au bord de l'embouchure du vase il y a des motifs d'art qui nous aident à dater assez fidèlement.

Un tel motif est l'acrotére à palmettes, qui est à voir sur toutes les trois anses. Caractéristique y est la palmette, comme la spirale double au-dessus de laquelle se place la palmette (fig. no. 1., 2., 3., 5., 10., 11a.).

Les sections de la palmette sont lisses et rondes au bout extérieux. Le maniement des spirales est plat, elles n'ont point de caractère de plante. Pour la connexion des deux motifs le membre conique est caractéristique, que nous voyons au fond de la palmette entre les deux spirales, et le ruban qui lie les deux spirales horizontalement.

Ce caractère de l'acrotère se soutient assez longtemps en Attique, d'un certain point de vue les motifs analogues du Parthenon sont aussi faits dans cette conception. Mais nous avons des monuments qui nous montrent qu'à peu près à l'âge, dans lequel nous pouvons placer les monuments sculpturals de l'Olympie, c'est à dire au milieu du V. siècle, nous rencontrons en Attique des acrotères dont le caractère a changé. Dans ce temps les feuilles de la palmette imitent déjà décidément la feuille naturelle, ce qui se montre en ce qu'au milieu de chaque section une nervure relevée va d'un bout à l'autre et que le bout des sections n'est pas rond, mais pointu comme chez la feuille naturelle du palmier.

Chez les spirales au fond de la palmette nous ne voyons plus le champ arqué, triangulaire, qui se trouve aussi sur notre exemplaire, mais à sa place nous voyons deux spirales portants des motifs de feuille ou de calice, qui ne montrent plus le motif d'une spirale schémique, mais celui d'une tige stylisée qui se tord librement, et entre les tordages de laquelle il y a une espace libre. Enfin au bout de la palmette se place souvent une autre palmette, souvent on ne voit que

la partie inférieure et lisse de la feuille du palmier, mais dans tous les deux cas la liaison croisée manque absolument, qui lie les têtes des deux spirales horizontalement.[1]

Ce changement de l'acrotère ne se faisait pas tout de suite ; chez les acrotères du Parthenon, surtout dans le maniement des spirales, nous ne trouvons donc pas cette liberte, qui caractérise l'acrotère changé. C'est donc certain, que la stricte forme devance le milieu du V. ciècle.

D'une grande importance du point-de-vue des acrotères est une amphore de bronze, qu'on a trouvée à Vulci,[2] et dont les parties inferieures des anses représentent chacune aussi une sirène s'appuyant sur un acrotère à palmettes, telle qu'est aussi au bas de l'anse verticale de notre hydrie (Vu fig. 6—9.). Le modèle de l'acrotère et la vrille spirale sont plus riches, mais les palmettes montrent au dessus des spirales toujours encore le champ triangulaire arqué, et les spirales gardent l'ancienne forme schémique. L'âge de l'amphore est décidé par la statue d'athlète, qui forme la partie au milieu des deux anses. (fig. 6—7.).

L'école, d'où cette forme a l'origine, ne connaissait pas encore exactement la surface du corps, elle ne se contente pas non plus du modelage schémique et superficiel des formes, mais elle s'applique d'exprimer la construction de l'ossement, et des muscles ; le corps est maigre. Ces qualités caractérisent aussi les statues d'Aegine. Mais la stature d'homme, formant l'anse de l'amphore de Vulci, a aussi d'autres traits caractéristiques : l'estomac est divisé en six parties par des plis prononcés ; des plis analogues séparent les jambes de l'estomac, et ce dernier de la poitrine. L'observation profonde de la musculature de la jambe inférieure et des côtes commande cependant la conclusion, que l'amphore de Vulci est plus ancien que les statues d'Aegine. D'autre part il est aussi indubitable, que la hydrie de Bene de son part est plus ancienne que l'amphore de Vulci, parceque son acrotère à palmettes est beaucoup plus stricte et plus simple.

Nous pouvons donc dire à la suite de cet ornementation, que notre hydrie devance les oeuvres de l'école aeginienne.

En même temps avec les motifs des deux anses nous devons faire ressortir en première ligne, que nous voyons aux bouts des deux anses des palmettes. Cette particularité ne se développe sur les tasses peintes d'Attique, que dans le temps des vases à figures rouges, mais

---

[1] *Furtvängler*: Collection Sabouroff. t. II. sculpt. p. 7.

[2] *H. Walters*: Catalogue of the bronzes etc. in the British Museum No. 557. Conf. encore *Kalkmann*: „Archaische Bronze-Figur des Louvre" Jahrbuch d. kais. d. Arch. Inst. VII. (1892.) p. 137. Anm. 23.

sans doute à la suite de traditions anciennes.[1] Le caractère de nos palmettes consiste d'une part en ce, que la spirale, au-dessus de laquelle elles se trouvent, a une ligne qui s'amincit vers le centre de la spirale.

Nous recontrons toutes les deux particularités déjà dans la première moitié du VI. siècle.[2] Les sections de la palmette sont encore plates, c'est à dire, elles n'ont pas encore de nervure au milieu; le bout supérieur est rond et non pointu; il est donc clair, que là nous avons affaire à la forme de transition du motif d'acrotère, qui mène dejà du schème ancien à une formation générale au V. siècle. Cela prouve donc aussi que nous devons dater notre hydrie avant le milieu du V. siècle.

Les raies de perles qui sont au milieu des anses, ne sont pas de motifs assez déterminés du point de vue du fixement de l'âge. Cet élément ornemental rencontrons nous sur les tripos archaïques du V. siècle a. J.-Chr., qui furent trouvés sur le territoire de Vulci;[3] mais sans doute nous avons affaire à des restes des temps plus anciens.

Ce motif sur notre hydrie n'a qu'une importance subordonnée en face du magnifique motif figuré qui est conservé au bout inférieur de l'anse verticale. Ce motif est une sirène ou une harpie vue de face, qui appuie les deux pieds sur une boule. Les plumes de la queue sont étendues en forme d'éventail et l'espace formée entre les deux longues spirales est agréablement partagée en trois parties. La stilisation des ailes trahit, qu'il ne peut pas être plus jeune que du milieu du V. siècle.

Sur le visage le front extraordinairement bas attire l'attention; ce trait est non seulement commun avec les Aeginétes[4] mais aussi avec d'autres oeuvres qui devancent ces derniers.

En examinant le visage, nous voyons que son créateur a attaché la plus grande importance à la construction de l'ossement. Tout le visage est maigre, les lèvres sont sèches et dures. Les yeux sont plats et à peine ressortis, bien que les sourcils minces sont indiqués en relief. L'oreille est placé anormalement haute; le lobe inférieur est tout plat et lisse. Ce sont tous des traits qui rappellent ce type de visage auquel nous sommes accoutumés chez les statues antiques d'Attique et qui se trouvent aussi chez les statues d'Apolle et de Nike de Theros, Delos et Tenea. L'école, dont le trait caractéristique est ce type de visage, florissait dans la première moitié du VI. siècle. Notre sirène s'écarte

---

[1] *Fr. Winter*: Die Henkel-Palmette auf attischen Schalen. Jahrb. d. kais. d. arch. Inst. VII. (1892.) p. 105.

[2] *Ch. Waldstein*: The Argive Heraeum; I. Pl. XXIII. A. B.

[3] *Monumenti inediti* pubbl. dall'inst. arch. vol. II. tav. XLII. A—B—C.

[4] *A. Kalkmann*, Jahrbuch d. kais. d. arch. Inst. VII. (1892) p. 132.

cependant des types de visage de cette école par le maniement du menton. Le menton du type du visage attique est pointu, tandis que le menton de notre sirène est rond, c'est à dire il est comme celui de la statue de Hera, qui fut trouvée près du temple de Hera[1] à Olympie. Cette dernière est tout au plus du commencement du VI. siècle, ou d'un âge encore plus devancé.

Le cou de notre sirène semble trop fort, tandis que ses mesures ne surpassent du tout les proportions normales. La cause de l'apparence de la trop d'épaisseur du cou est le manque de l'approfondissement triangulaire au devant du cou, qui s'appuie avec sa pointe à la poitrine ; cet approfondissement est déjà à voir aux oeuvres d'Aegina. Après tout cela nous devons placer notre hydrie dans un temps qui devance l'âge d'Aegina. C'est aussi soutenu par le modèlement des lèvres, qui ne sont pas ondulées au milieu, et c'est ce qui caractérise les oeuvres de l'archaïsme primitif, tandis qu'il disparaît peu à peu.

Pour la coiffure de notre sirène il est caractéristique que la symétrie est exécutée avec soin et le souci dans l'arrengement que le front soit le plus bas que possible et que des grandes masses de cheveux pendent derrière les oreilles, aussi profondément que possible. Tout cela caractérise aussi le temps primitif de l'âge archaïstique, comme aussi ce, que les cheveux sont serrés par un seul diadème et tombent tout librement derrière les oreilles.

Cette coiffure s'accorde exactement avec la forme de notre hydrie car sur les tableaux des vases, sur lesquels la forme de la hydrie s'accorde avec la nôtre, nous voyons partout cette coiffure.[2]

Enfin l'ornement partiel des ailes et du corps est de l'importance.

L'ornementation écaillée du corps caractérise le débris d'une sphynx, qu'on avait trouvée en Olympie et qui est originaire du milieu du VI. siècle.[3] Les écailles ont à indiquer le plumage du corps d'oiseau et tandis que nous les trouvons sur ce morceau de terracotte peintes, chez les coqs, représentés dans les champs des frontons des Trésors, des Cyrénaïques (comm. du VI. siècle) et des Byzantins (fin du VI. siècle), sculptés en pierre en Olympie.

Chez les exemplaires olympiques les écailles ne montrent cependant jamais la nervure au milieu des plumes, tandis que c'en est souvent ainsi chez notre exemplaire.

L'analogie la plus étroite des ailes recontrons nous à une stauette etrusque de bronze, qui est la propriété du Musée Britannique et que l'on y indique comme d'origine etrusque.

---

[1] *Curtius und Adler*: Olympia, Bd. III. S. 1. Taf. I.

[2] *Rayet et Collignon,* Histoire de la céramique grècque ; p. 113. fig. 54.

[3] *Curtius und Adler,* Olympia, Bd. III. p. 44. fig. 21—22.

Elle représente Victoria dans une façon archaïstique, et la stilisation de ses ailes correspond à celle de notre sirène par ce que la partie supérieure des ailes part du corps et les longues plumes se dirigent de dessous de ce membre.[1] Une difference est que les ailes de la statue Victoria sont composées de deux rangs de plumes, mais une parenté étroite est à trouver dans ce, que les plumes à part sont orneés de lignes obliques, de manière qu'elles ne montrent absolument pas la nervure au milieu des plumes. Le travail de ces lignes ornementales, comme celui du ruban entrelacé, qui est au bord de la bouche de notre hydrie est caractéristique par une gravure soigneuse. (Vu fig. 3—5.) Cette dernière est un très ancien modèle d'ornementation; sur les vases d'argile du Heraion argien nous voyons déjà sa forme simple et la forme double dans laquelle il se trouve sur notre hydrie;[2] cependant la raie de perles et d'oeufs, dans la société de laquelle il orne le bord de la bouche de notre hydrie, nous ne la recontrons que sur les monuments datant de 700—520 a. J.—Chr.[3]

Vu tout cela, il est indubitable, que notre hydrie date du VI. siècle. Ce n'est pas invraisemblable (d'après la sirène) qu'il servait à des enterrements. La sirène jouait un grand rôle dans le culte d'ensevelissement, comme les reliefs du monument des Harpyes de Xanthos le prouvent, mais surtout le fait, qu'on a trouvé dans le kurgan de Kul-oba des hydrie de bronze ornés de sirènes, dans lesquelles il y avait vraiment des restes mortuaires.

En tout cas c'est une question intéressante, de quelle manière cet objet d'art grec, sans doute, est parvenu dans notre patrie? Nous pouvons penser à la Russie du Sud, d'où nous avons cité les hydrie de bronze de Kul-oba, parceque d'ici plusieurs courants des Scythes pénétraient vers notre patrie depuis le VI. siècle a. J. Chr.

Ce bel exemplaire a donc pu venir par eux aussi. Et dans ce cas Dr. István Kovács a raison de le considérer comme un indicateur important des influences d'art, pénétrant de SE vers le N.

Cependant nous ne devons pas laisser sans attention la parenté étroite, qui est entre le maniement des ailes de la siréne sur notre hydrie et celei des ailes de la statue de la Victoria etrusque, gardée dans le British Museum. Et cela non pas, parceque c'est un fait vérifié qu'Euboea était le centre puissant de l'industrie métallique, qui conservait de fortes liaisons commerciales avec Chalkidike où Thasos joue un rôle important.

---

[1] *Walters*, o. c. Plate XIV. n. 491.
[2] *Ch. Waldstein*; o. q. II. Plate LIX. 3. 5.
[3] o. c., Plate XCVII. és 185. lap.

Et cela est aussi sûr, que les vallées de la Maritza et du Vardar sont des chemins employés dès les temps anciens, et qui mènent de la péninsule du Balkan dans notre patrie. Et ainsi nous ne pouvons absolument pas laisser échapper que ce chemin de l'importation grecque ce beau monument a aussi pu parvenir sur le territoire de notre patrie. Si nous prenons en considération, que les monnaies de Thasos sont si fréquentes en Trassylvanie, alors notre hypothèse est encore rendue plus forte.

Dr. Béla Pósta.

Római ház maradványai Csákigorbón.*)

Csákigorbó szolnokdobokavármegyei község, mint római lelőhely, már régebb idő óta ismeretes. A község közepén a völgyből kiemelkedő dombon levő, s a br. Jósika Samu-féle hitbizomány tulajdonát képező kastély helyén „*kisebb castrumot vagy valamely más erősséget*" tételeztek fel már régóta, „*mely a Gorbó-völgy s azon fel Fánczélcseh, Vajdaháza, Drág-felé vezethetett közlekedési vonal felett őrködött.*" Erről az erősségről feltételezték, hogy a Tihó határában, a Gorbó-völgy torkolatánál, épen Szurduk község szélén fekvő castellummal volt összeköttetésben. „A kastély alatt a csűrök felé vezető út balján, a mostani haszonbérlői lak mellett" egy római *fürdőnek* nevezett épület maradványait lelték fel 1878 tavaszán, az ily maradványokban rendesen előforduló tégla, fedélcserép, melegvezető csövek halmazával. E romokat Torma Károly említi az irodalomban először, s utánna hivatkozik rájuk a vármegye monographiája is.[1]

A Paptelke-felé vezető *intre vei = az árkok közt* nevű dülőben egy felíratos emléktöredéket is találtak 1874-ben, egyetlen név hiányos maradványaival.[2]

Ugyancsak e völgy felett emelkedő *doszu macskásuluj* nevű oldalban (térképünkön Csákigorbótól délre a 365 magassági pont közelében) egy római császárkori pénzekkel telt agyagedényt is találtak szántás közben. Ezekből Torma Károly 27 drbot látott és mentett meg, melyek közt Vespasianustól Sep. Severusig valók vannak, köztük 7 Commodusé.

Itt emlékezhetünk meg arról is, hogy a vármegye monographiája szerint ugyancsak Csákigorbón br. Jósika Samu őnagyméltósága kertjében, találták azokat a domborúműves kőlapokat, melyeken fülek ábrázolásai és részben felíratok vannak, s a melyeket őnagyméltósága ajándékából gyűjteménytárunk őriz.[3]

Végül pedig a már említett kastély kertjében került napfényre az

---

*) A borítékon levő térképen 4. sz.

[1] *Torma Károly*: a) *Arch. epigr. Mitth.* 1876 (III.) 89—90 lap; b) *A limes Dacicus felső része.* Budapest (Ért. a tört.-tud. köréből IX. köt. II. sz.) 1880. 88—89. lap; c) *Szolnokdoboka vármegye monographiája.* Dés, II. köt. 1900. 353. lap.

[2] *Torma Károly*, i. h. 89. és 90. lap.

[3] Szolnokdoboka vármegye monographiája. Dés, I. köt. 1901. 216. lap.

a római szemorvosi bélyegző, melyet e folyóirat legutóbbi számában ismertettünk.[1]

Mindezek az adatok csak részben tekinthetők helyeseknek. És épen ezek tisztázása miatt volt szükség itt különösebben kitérnünk reájuk.

Mindenekelőtt bizonyos az, hogy a füleket ábrázoló domború-műves kőlapok, *br. Jósika* Samu őnagyméltósága *kijelentése szerint nem Csákigorbón*, hanem a hunyadmegyei Várhelyen (Sarmizegetusa) kerültek napfényre.

A kastély helyén római táborhely feltételezésére semmi okunk. Először is, a hely igen kevés egy tábor részére. Magán azon a területen, a hol a kastély és udvara van, el nem fért volna; folytatása legfeljebb kelet-felé lehetett volna, ott azonban a Paptelke-felé (délre) vezető út építésekor okvetlenül kellett volna, hogy valami nyoma napfényre kerüljön, a miről azonban semmi hiradásunk nincs, holott maga az út talán pár évtizedes sincs.

Hasonlóképen nem találjuk nyomát sem táborhelynek a *doszu Macskásulujon*, holott újabb időben — az említett felíratos töredék és éremleletek óta — ezen a helyen szokták feltételezni a táborhelyet.

És nincs nyoma végül annak az útnak sem — mert nyilván ezt kell értenünk a régebbi irodalom *„közlekedési vonal"* kifejezése alatt — mely a római korban a Gorbó-völgyön fel Pánczélcseh, stb. felé vezetett volna s a melynek védelmére lett volna az itt feltételezett erődítmény. Ámbár az egészen kétségtelen, hogy ez a völgy már abban az időben is lakott volt.

A limes-kutatások mai állásában azonban, semmi okunk arra, hogy minden völgy-csomópontnál hol római településnyomok vannak, egy-egy táborhelyet vagy ilyesmit tételezzünk fel, mert világosan látjuk, hogy a római birodalom határvédelmi rendszere sokkal egyszerűbb volt, mint azt csak egy fél évszázaddal ezelőtt általában hitték és sokan ma is hiszik. *A csákigorbói római táborhelyet tehát egész nyugodtan tehetjük a nem létezők közé.*

Ellenben kétségtelenül volt e helyen polgári település. Kétségtelenül bizonyos volt ez már 1878 óta, mikor a fennebb említett és *fürdőnek* nevezett épület maradványai a szóban forgó haszonbérlői lak építésekor szükségessé vált földelhordás alkalmával napfényre kerültek; részben szétromboltattak, de részben mai napig megvannak.

Meglételükről br. Jósika Samu őnagyméltósága értesítette intézetünket s egyúttal a legnagyobb előzékenységgel ajánlotta fel a területet, ásatások czéljaira. A területet, mely a szóban forgó maradványokat rejtette a mellékelt katonai térkép-részlet alapján a következőképen határozhatjuk meg. (1. sz. kép.)

[1] *Dolgozatok-Travaux.* IV. (1913.) évf. 253. s köv. lap.

Szurduk-felől a Gorbó-patak völgyén felfelé jövő törvényhatósági útból Csákigorbó községben a jelenleg a br. Jósika-féle hitbizományhoz tartozó kastély keleti lábánál ágazik el a Paptelke-felé vezető törvényhatósági út. Ez utóbbi a kastélydombot északon megkerülvén, annak nyugati oldalánál délre fordul. E forduló közelében, a kastély-udvar bejáratával szemben, van egy kereszt s ezzel szemben, a főútból egy gazdasági út válik ki s tart enyhe délkeleti iránnyal a kastély alatt levő uradalmi bérlői lakás mellett (térképünkön az út keleti oldalán levő ház) a gazdasági épületekhez.

Az útelágazástól 60 méterre van, az épületmaradványokról szóló (2. sz.) képünkön **j.** és **i.** jelzésű falak találkozási pontja. E maradványok helyét 1. sz. képünkön + jel mutatja.

A maradványok feltárását 1913 márciusában kezdtük meg, de a másfélnapi munka után beállott abnormis időjárás miatt félbe kellett hagynunk és csak májusban folytathattuk tovább. Ekkor azonban újabb akadálya volt a romok *teljes* feltárásának, az által, hogy az út nyugati oldalán levő kert már teljesen virágjában lévén, az ide is benyuló részeket csak jelentékeny kár okozásával tudtuk volna feltárni. Ez azonban annál kevésbbé lehetett kívánatos, minél bizonyosabbnak látszott az út alatt fenmaradt részletek feltárása alapján, hogy a már évtizedek óta intenzive művelt kertben a maradványok még nagyobb rongálódásoknak voltak kitéve, mint az út alatt lappangó részek. Meg kellett tehát elégednünk az út által takart maradványok feltárásával, melyek *alaprajzát 2. sz. képünk* mutatja; *a maradványok állapotát* pedig *3—7. sz. képeink* szemléltetik.[1]

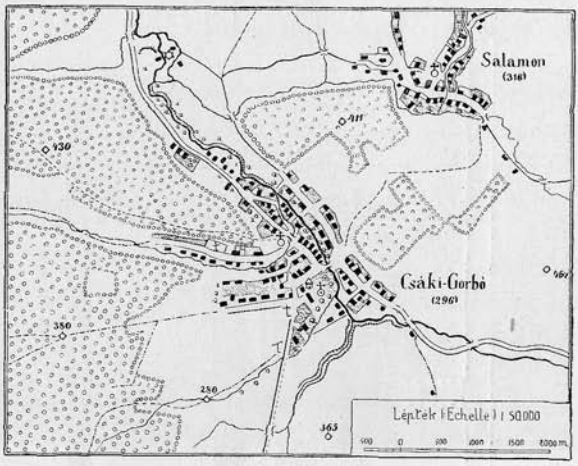

1. sz. kép. Csákigorbó és környékének térképe a katonai térkép (1 : 75.000) nyomán.
Fig. 1. Plan de situation de Csáki-Gorbó et de ses environs (d'après le plan militaire : 1 : 75.000).

Mindössze négy helyiséget tártunk fel teljesen (A, F, H, I) míg

[1] A fényképfelvételekkel *Piskolty Zoltán* gyógyszerész úr kötelezett hálára.

az ezektől keletre fekvő két (C, D) helyiség, a mellettük levő ház építésekor rongáltatott meg, — a nyugaton levők (B, E, G) egy részét pedig a már említett veteményes kert takarja.

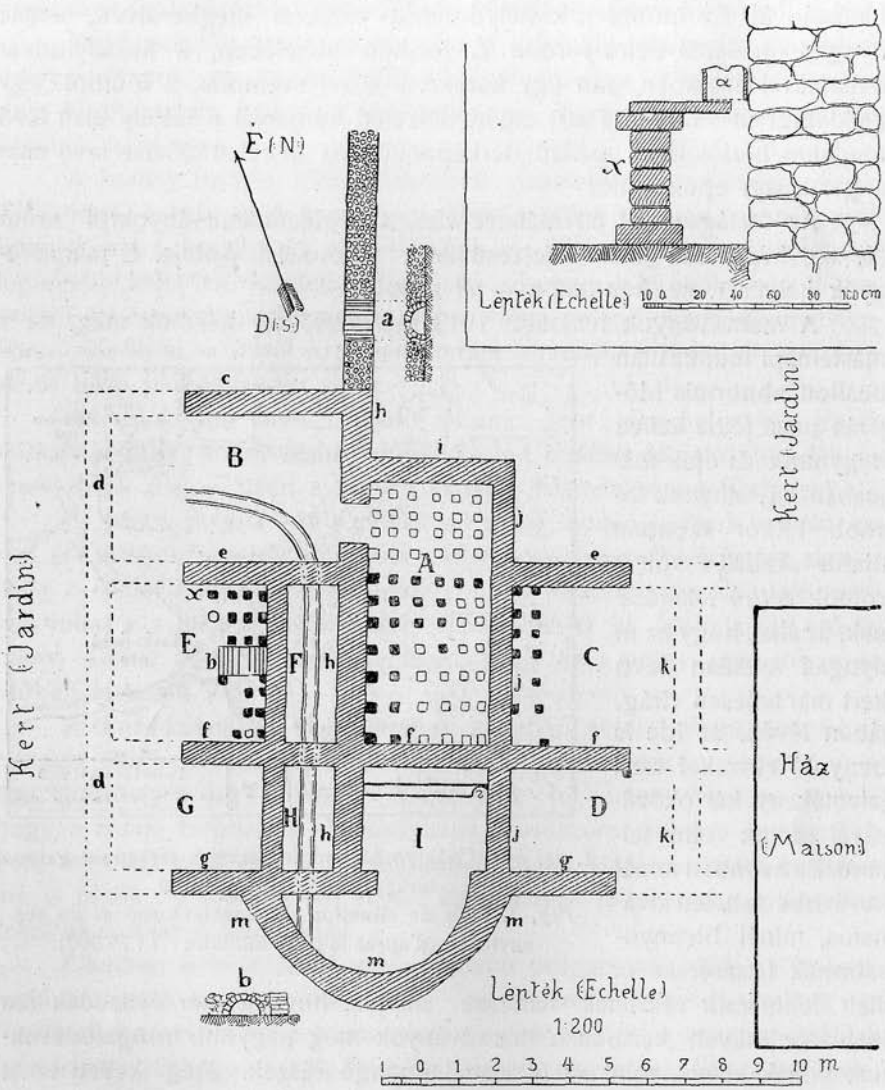

2. sz. kép. A csákigorbói római ház maradványainak alaprajza.
Fig. 2. Plan de restes de la maison romaine à Csáki-Gorbó.

A mi már most az egyes helyiségeket illeti, azokról a következőkben számolhatunk be:

Minden valószinűség szerint a **C** és **D** helyiségek voltak azok, melyek 1878 tavaszán, a talajegyengetés alkalmával napfényre kerültek

s a melyekben Torma Károly szerint: „különféle nagyságú téglák, cylindrikus alakú boltozatcsövek, lábas suspensura-téglák, melegvezető csövek, fedélcserepek s cserépedények és azok töredékeinek egész halmaza került napfényre." Egy év mulva „az épület falának egy 4·70 m. hosszúságú részletét láttam és vizsgáltam a boltozat-csövek előfordulása következtében konstatálván, hogy az épület fürdő volt, melynek suspensurája nehány, téglából készült oszlopát, részben megtaláltam . . ." [1]

3. sz. kép. Lezuhant boltozat-csövek az A helyiségben.
Fig. 3. Des tuyaux de voûte, tombés, dans la localité *A*.

A Torma Károlytól említett fal nem igen lehet más, mint a 60 cm. vastag **e** fal, melyből ugyan ma már csak 3·20 m. hosszúságú rész van meg, de akkor mindenesetre jóval hosszabb lehetett, s csak a víz moshatta el rendre-rendre az idők folyamán. A végénél ugyanis egy vízlevezető árok van az út szélén, mely zápor alkalmával jelentékeny, gyorsan rohanó vízmennyiséget vezet le és folyton rongálja az út szélét. Mint alaprajzunk mutatja a **C** helyiségben mi is megtaláltuk a lebegő padlót tartó oszlopok közül 12-nek a maradványait. Ezek közül öt a fal hosszában, egészen a fal mellett van, egymástól 25—40 cm. távolságban. Az oszlopok alsó és felső tégláinak nagysága: 25×25

[1] A Limes dacicus felső része, 89. lap.

cm., vastagsága: 5·5 cm.; a kettő közé eső oszloptéglák méretei: 18×19 cm., vastagsága: 6·5 cm. A teljesen megmaradt oszlopok mindössze 7 téglából állanak s a legalsó és legfelső, szélesebb téglához bőséges mészhabarcscsal vannak hozzáerősítve.

Ugyanezt találjuk a második oszlopsornál is, mely hét oszlopból áll s 20 cm.-rel van keletre az előzőtől. Az oszlopok közül öt épen szemben van a másik sor megfelelő oszlopaival és így minden okunk megvan annak feltevésére, hogy eredetileg az előző sorban is hét oszlop volt, melyek közül kettő később rongálódott szét. Egyébként is az egész helyiségben mindenütt találkozunk a bolygatás kétségtelen nyomaival. Bár az is bizonyos, hogy a fal melletti oszlopok némelyike eredeti magasságában maradt reánk, a mi onnan bizonyos, hogy a nagyobb felső téglát az alatta levővel összekötő mészhabarcs érintetlen, továbbá abból, hogy közvetlenül a legfelső tégla szélénél még eredeti helyén találtuk egy tegula mammata alsó felét, míg a felső már letörött. Hasonló téglát egyébként majdnem épet is találtunk a törmelék közt s ennek méretei: 36×37 cm., vastagsága 4·5 cm. és ugyanilyen magasak a lábai.

Még fokozottabb mértékben látszik a rombolás a **D** helyiségben. Már maga az elválasztó fal is rendkivül tönkrement, bár annyi nyoma maradt még, hogy eredetileg ott lételét kétségtelenül meg lehet állapítanunk.

A mellette levő oszlop azonban már semmi esetre sem eredeti. Bizonyos ez első sorban abból, hogy 12 téglából áll, melyek mind egyformák, vagyis a fennebb említett kisebb méretüeknek felelnek meg s így olyan magas oszlopot adnak, mely jóval magasabb, mint a többi, lebegő padlót tartó oszlop. Másfelől meg épen az útnak a már említett víz-levezető árok melletti szélén lévén, nyilván akkor rakták, mikor a földet ott elegyengették és azért, hogy védje az út szélet a beomlástól.

A most ismertetett két helyiség számbavehető leletet *nem nyújtott.*

Több érdekességet mutatnak a szomszédos **A** és **I** helyiségek. Bár ezek is nagyon megrongálódtak. Hiszen pl. az *A* helyiségben a lebegő padozat felett mindössze pár *cm*es réteg van az út szintje alatt. E réteget az ilyen esetekben szokásos törmelék teszi ki, melyben a mészhabarcs, fedőcserép és téglatöredékek játszanak főszerepet az építő anyagúl szolgált kőanyag mellett. Itt ezekhez járulnak a Torma Károly által is említett „cylindrikus boltozatcsövek."

E csövekkel évek óta tartó ásatásaim alatt itt találkoztam először nagyobb mennyiségben és épen ezért most volt alkalmam őket először előkerülésük helyén megfigyelnem. Nagyrészük, amint lezuhant és azután évszázadokon át különféle felső nyomásoknak volt kitéve, összetörött. De van reá eset, hogy több ilyen cső egymásba illesztve, ívszerű haj-

lással úgy maradt fekve, a mint egykor lezúhant, a mi az összeillesztésüknél alkalmazott kötőanyag (mészhabarcs, sokszor nagyon durva, jókora szemcsés folyami poronddal) dicséretére válik. (Lásd *3. sz.* képünkön.)

E csövek két tipust képviselnek, melyek egyes darabjai lényeges eltérést nem mutatnak, bár *némi* különbségek a két tipus egyes darabjai közt is vannak. És pedig egyfelől a nagyság, másfelől kúposodó nyakuk kidolgozása tekintetében. Mindkét tipusból bemutatunk egy-egy példát.

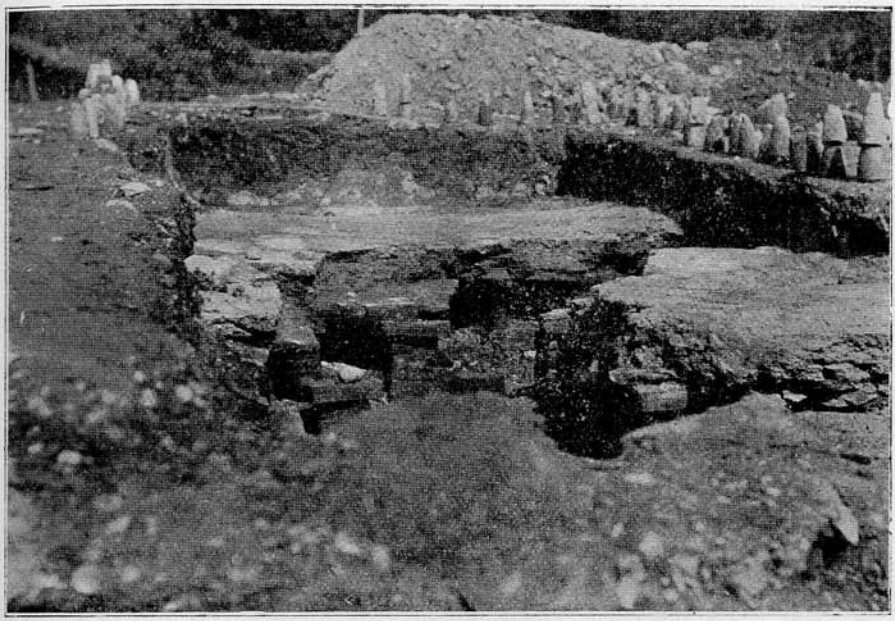

4. sz. kép. Fütő szerkezet az *A* helyiségben.
Fig. 4. L'appareil du chauffage, dans la localité *A*.

(*8. sz.* képünkön *a. b.*) és ott ismét lesz szó róluk. Az **A** helyiség hypocaustumos, lebegő padlós berendezésű. Pavimentuma részben teljesen jó fentartású, helyenként azonban a felette járt nagy terhek alatt beszakadt. Mi az ilyen beszakadt részeket bontottuk fel és ilyen módon sikerült szerkezetéről teljes képet nyernünk, mint azt *alaprajzunk és 4. sz. képünk* mutatja.

Az oszlopok elhelyezését alaprajzunk szemlélteti annyira, hogy ahhoz bővebb magyarázat nem szükséges. Csupán annyit kell megjegyeznünk, hogy az alaprajzunkon fehéren hagyott oszlopok is mind megvannak, s hogy mégsem sötéten adjuk őket, annak magyarázata, hogy ezek felől a lebegő padlót nem bontattuk el, hanem annak érintetlenül hagyásával állapítottuk meg az oszlopok helyét.

Az oszlopok távolsága egymástól 30—40 cm.; magasságuk 60 cm. Szerkesztésük ugyanolyan, mint az előző helyiségben levőké: egy nagyobb (33×27 cm. nagyságú és 8 cm. vastag) tégla képezi az oszlop talpát, egy másik, ehhez hasonló annak abacusát; míg az oszlop törzsét 20×20 cm. méretű és 8 cm. vastag téglák alkotják.

Az oszlopokon 54 cm. széles és ugyanolyan hosszú, 4·5 cm. vastag téglák nyugszanak és pedig úgy, hogy négy sarkuk a négy szomszédos oszlopra támaszkodik. Ezek a téglák alkotják a lebegő padló legalsó rétegét. Ezen mészhabarcsból készült két réteg van, melyek közül az alsó 12 cm. vastag, a felette levő 4 cm. Amaz durva szemcsés folyami poronddal, emez ellenben igen finom homokkal készült; míg amabban kevés és durván törött tégladarabok vannak, emebben a téglapor sokkal több és igen jól megtörött úgy, hogy — lesimított felületén nézve — valósággal olyan, mint a ma szokásos doloment-padlók egyik fajtája.

Érdekes jelenség, hogy a padló nem szünik meg a fal mellett, hanem a szobában körülfutó, 7—8 cm. széles és menedékesen 4—5 cm. magas párkányt képezve, falburkolatként tovább folytatódik, mint ez *4. sz. képünkön* is látható a helyiség északi falánál. A szobában körülfutó párkány egészen olyan, mintha léczczel volna szegélyezve a szoba.

Ne hagyjuk említés nélkül, hogy a most említett falburkolat közvetlenül a terméskőből készült és igen gyenge rakású, opus incertum művű falhoz tapad a nélkül, hogy a falmelegítés valamely módjának alkalmazására csak a legkisebb jel is mutatna.

A terület menedékes voltának következménye, hogy a míg a helyiség északi, burkolat nélkül 70 cm. széles, falából (**i**) a padló felett még mintegy fél méter magas rész maradt meg, addig az oldalfalak (**h** és **j**) a helyiség déli végénél majdnem a padozat szintjéig teljesen tönkrementek. (Lásd *5. sz. képünkön.*)

A déli fal (**f**) 65—70 cm. vastag és sohasem volt felmenő, hanem küszöbként szolgált az **I** helyiségbe való átjáráshoz. E helyiség több mint félméterrel mélyebben fekszik, mint a most ismertetettnek padlószintje vagyis e helyiség szintje körülbelül egyezik azzal, a melyen az előző helyiség oszlopai nyugszanak.

Az **A**-ból kétfokú lépcső vezetett ide. A felső lépcsőfok felső szintje egyezik az **f** faléval s a fal belső szélétől számítva 47 cm. széles; a második fok csak 28·5 cm. széles s 25 *cm.*rel van mélyebben, mint az előző. Ennél a lépcsőfoknál 35 cm.rel fekszik mélyebben az **I** helyiség szintje. A helyiség fala mellett 20 cm. széles, 8·5 cm. magas párkány futott körül, mely a lépcsőnél mintegy harmadik lépcsőfokul is szolgálhatott. A lépcső keleti sarkában félkör alakú, 52 cm. elülső szélességű és 31 cm. legnagyobb mélységű mélyítés van a lépcsők egész magasságában.

Érdekes jelenség még a helyiség déli fél-ellipsis alakú záródása, mely a magasabban fekvő **H** helyiség szélességét is átöleli és a mely záródásnak fala a végeknél majdnem kétszer olyan vastag, mint az ív többi középrészén, az **I.** helyiségnek ez a része meglehetősen rongálódott, de megállapítható, hogy valamivel mélyebben volt a felszíne, mint a **g** fal irányától északra eső résznek s délnyugat felé enyhén lejtett.

Az egész helyiség, annak falai és a lépcsőfokok is, olyan módon burkoltak, mint az előző helyiségnél láttuk.

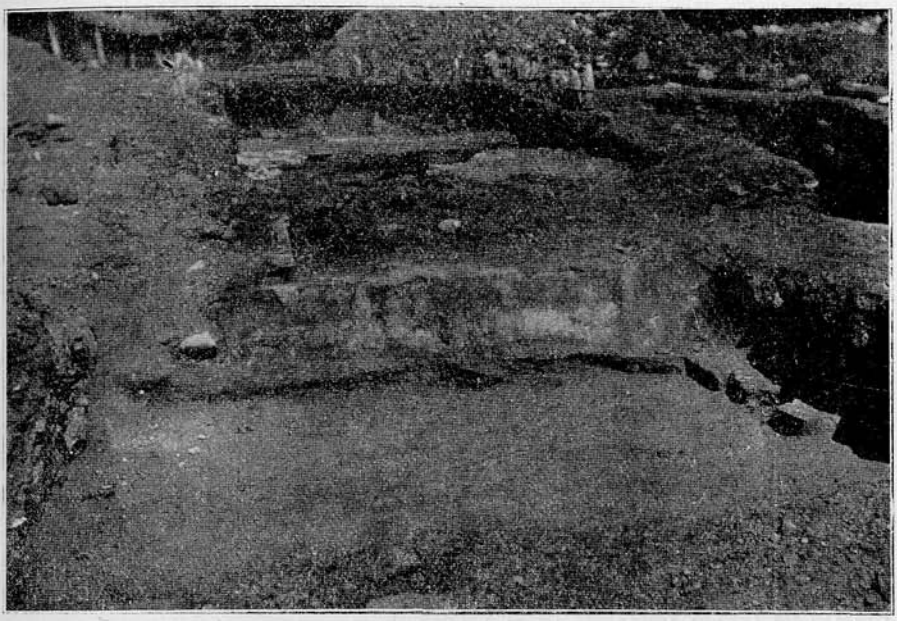

5. sz. kép. Az *I* helyiség maradványai.
Fig. 5. Restes de la localité *I.*

E burkolási mód szemlélése közben nem tudunk szabadulni attól a benyomástól, hogy földből vert és agyaggal tapasztott padozat, padka és fal áll előttünk. A látszólagos hasonlat bámulatosan hű.

A most leírtakkal szomszédos **F** és H helyiségekről nem sok a mondani valónk. Mindössze 1·35 m. széles kis helyiségek ezek, kővel burkolt padozattal. Különös érdekességet kölcsönöz nekik az, hogy rajtuk egy 35—40 cm. széles, kővel kirakott oldalú és 1 m. mély csatorna fut végig épen a középen, mely a **B** helyiségből jövén az **I** helyiség gyengén lejtő délnyugati sarkát átvágva, hagyja el az épületet.

Ez a csatorna a most szóban forgó helyiségektől északra fekvő **B** helyiségből jön át az **F**-be. Ahol az **e** fallal kereszteződik még a helyén maradt egy fedő tégla, mely elárulja, hogyan volt a csatorna

eredetileg, a rajta átfektetett téglákkal fedve. (Lásd: *6. sz. képünkön.*) Ott a hol a *H* helyiséget elhagyva a **g** falat metszi, belehullva egy nagyobb tálalakú ép és egy kisebb, pohárszerű, hiányos agyagedényt találtunk, melyeket be is mutatunk. (9. és 10. sz. kép).

A **B** helyiségről semmi más mondani valónk nincs, mint az, hogy padlója is teljesen tönkrement, de a maradványok arra vallanak, hogy eredetileg folyami kavicscsal volt kirakva.

Az **A** helyiséggel 1·16 m. széles ajtó kötötte össze, melynek küszöbkövét a **h** falban megtaláltuk. A szóbanforgó kő nem töltötte ki a fal egész szélességét, hanem annak csak mintegy $^3/_4$ részét, míg a fal többi, *A* felőli, valamint a küszöb fölötti részét ugyanolyan módon burkolták, mint azt az *A* helyiségben láttuk. Ez a küszöb nem valami faragott kőből készült, hanem pusztán egy odafektetett lapos és nem is túlságosan szabályos kőlapból áll, melyen az egykori ajtósaroknak semmi nyoma úgy, hogy valószinűleg csak egy széthúzható függöny választotta el a két helyiséget

Hasonló rövidséggel végezhetünk a **G** helyiséggel is, mely különösen sokat szenvedett. Déli fala (**g**) is egészen a padozatig tönkrement; a padozat azzal a mészhabarcsba ágyazott kavics és téglatörmelékből készült anyaggal van burkolva, melyet már az előbbi helyiségeknél is láttunk.

A most említett két helyiség által közrefogott harmadikban (**E**) újabb — nem épen gyakori — jelenséggel találkozunk.

A helyiség u. i. hypocaustumos, lebegő padlós berendezésű. A lebegő padlót tartó oszlopok azonban olyan szinten nyugosznak, mely szint egyezik a szomszéd helyiségek padozatának felső szintjével, vagyis e helyiség padozata mintegy 60 *cm.*-rel magasabban fekszik, mint a szomszéd helyiségeké. A lebegő padozatot tartó oszlopok sürűbben vannak, mint az *A* helyiségben, azaz: szélességben 16 cm., hosszúságban 25—33 cm. közük van. A helyiség közép hosszúságában 52 cm. magas és ugyanilyen hosszú, 43 cm. alsó szélességü boltozás helyettesiti az oszlopokat. (Lásd: *2. sz. képen*: *b.*) A boltozás 24 cm. hosszú téglákból készült, mészhabarcs bő alkalmazásával. (Lásd: *7. sz. képen.)*

Egyik téglaoszlop helyén, — ott, a hol fehéren hagyott kör van az alaprajzban — egyetlen nagy követ találtunk, melyen egykor talán téglaoszlop nyugodott, most azonban csak magára volt.

Az oszlopokon nyugvó padozatból ép részlet alig maradt, de azért kétségtelenül bizonyos, hogy annak szerkezete olyan volt, mint az **A** helyiségben láttuk.

A helyiség északi és keleti fala mellett megmaradt nehány melegvezető cső *(tubi)* töredéke az eredeti helyén. Azt, hogy ezek a tubi milyen módon voltak elhelyezve, *2. sz. képünkön* az **x** jelű mellékkép keresztmetszetben mutatja: α egyik ilyen melegvezető cső.

A keresztmetszetből kitetszik, hogy: 10×10 cm. belső világú és 1·5 cm. vastag falú tubi csak mintegy $^2/_3$ részükkel támaszkodnak a padozattéglára, míg $^1/_3$ részük szabadon áll, hogy a padló alól a meleg levegő behatolhasson a fal melegítésére.

A *B*, *E* és *G* helyiségeket már nem lehetett egész terjedelmükben feltárnunk, mert a már említett veteményes kert kerítése megakadályozott benne. E kerítés készítésekor rongálódhatott meg az **E** helyiségnek nyugati része, a hol már pl. a padlót tartó oszlopoknak nyomát sem találtuk.

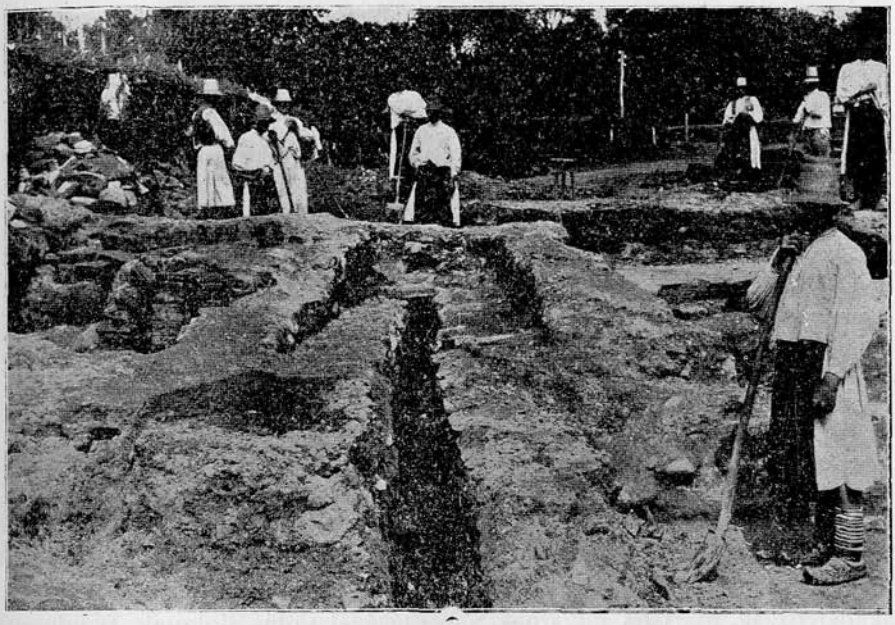

6. sz. kép. Az *F* és *H* helyiségeken átmenő csatorna.
Fig. 6. Le canal dans localités F—H.

Az épület déli határa kétségtelen, már csak a félkör alakú záródásból is. Legalább a munkálatok elején, kevésbé volt bizonyos ez az északi oldalon. Közvetlenül az **e** fal északi oldalánál, sőt mintegy a **j** fal közepéig a két fal találkozása után is, sok volt a szén, mészhabarcs és tégla, fedélcserép töredék. Azt lehetett volna tehát hinni, hogy ott is egy helyiség volt még, melynek az *A* helyiségéhez hasonló padlóját a lezuhanó fedélzet és falak tették tönkre. Tovább kutatván azonban meggyőződtünk róla, hogy mindezek a maradványok csak mintegy 40 cm. széles rétegben vannak a fal mellett, attól északra már nincsenek s minden valószínűség szerint az első bolygatás utáni visszatömésnél kerültek oda. Egyébként sem a **j** falnak északra, sem az **i** falnak keletre

folytatását, vagy az egykori folytatásnak akár csak nyomát sem találtuk; arról tehát, hogy ott további helyiségek lehettek volna, szó sincs. A falak már említett közvetlen közelétől eltekintve nem is találtuk a leghalványabb olyan nyomot sem, mely ennek ellenkezőjét, vagyis azt bizonyítaná, hogy itt helyiségek voltak.

Nem találtunk ilyet a **c** faltól északra sem. Eltekintve a **h** fal északi folytatásától. Ez a folytatás azonban aligha tartozott az épülethez. Először is ezt bizonyítja az a körülmény, hogy nem terméskőből, hanem folyami kavicsból készült, melyet mészhabarcsba ágyaztak. A falnak egyik oldalán sem találtunk sem bolygatást, sem olyan nyomot, mely arra vallott volna, hogy e fal helyiséget zárt körül.

Az **a** jelzésű boltozás alja 70 cm. széles, magassága 50 cm.; maga a boltozás 30 cm. hosszú téglákból készült, melyek közül egyetlen egy sem maradt épen. Ez a téglaboltozás csak a fal keleti oldalán van meg, míg a nyugatin hiányzik. Ebből azonban nem kell okvetlenül arra következtetnünk, hogy egykor nem lehetett ez az oldal is épen úgy kidolgozva.

Véleményünk szerint ez a boltozás nem szolgált más czélt, mint azt, hogy a magasabban fekvő dombról — kivált olvadáskor és zápor után — lezuhanó vizet elvezesse hogy ilyen módon az épület és ez a fal se rongálódjanak. Minthogy pedig ez a boltozás mindig nyugatról kapta a vízrohamot, nem lehetetlen, hogy az idővel kimosta ezen az oldalon a boltozás tégláit s ezért nem találtuk mi most. (A falnak magának, melyet nem ásattunk fel végig, mert a sok és az alaposan megtaposott úton rendkivül nehéz, földmunka elvégzése nem kecsegtetett különösebb eredménnyel; mi csak egy elfogadható magyarázatát tudnók adni. Valószínű, hogy az itt meglehetősen emelkedő talaj megkötésére építették, hogy az épületre veszélyes földcsuszamlást megakadályozzák. Mert ha udvarnak a kerítésével volna dolgunk, majdnem lehetetlen, hogy valami lelet (legalább edénycserép, csont, vagy hasonló) elő ne került volna mellette a majdnem 7 m. hosszú, feltárt vonalon.) Ugyancsak levezető csatornának tartanók azt is, melyet a *B*, *F*, *H* helyiségeken át vezettek. Ez viszont a domb oldalán kifakadt forrásvizeket vezette le az épülettől délre folyó patakba s így azt az átnedvesedéstől óvta meg.

A mi már most az épület rendeltetését illeti, mi nem volnánk hajlandók azt fürdőnek nyilvánítani, bár kétségtelen, hogy a feltárt maradványok nem adnak elég alapot a döntésre. Hiszen látszólag csak a középső részét ismerjük az épületnek, míg a keleti oldalon volt helyiségek megsemmisültek, a nyugatiak szintén annyira megrongálódtak, hogy azok alapján biztosan nem ítélhetnénk még akkor sem, ha teljesen feltártuk volna őket. De azért ahhoz, hogy egy rendes közfürdőt tételezzünk

fel, kissé sok a helyiségünk. Ha az *F—H* helyiségektől keletre csak az *A*, *I*, *C* és *D* helyiségek lettek volna, akkor még lehetne szó arról, hogy *egy* épületben elhelyezett férfi és női fürdőt tételezzünk fel. Bár hiszen viszont — legalább ma — semmi okunk annak feltételezésére, hogy a mai Csákigorbó helyén akkora település lett volna, mely egy ilyen fürdő szükséges voltának előfeltétele. Akkor **D** lehetne a *frigidarium*, esetleg *apodyterium*, **C** a *tepidarium*, **A** a *caldarium*, melyhez csatlakoznék **I**, a vízmedencze. Utóbbi mindenesetre ezt a czélt szol-

7. sz. kép. Padló szerkezet az *E* helyiségben.
Fig. 7. Construction du plancher de la localité *E*.

gálta s a **z** sarok bizonyára nem volt más, mint az a nyilt függélyes csatorna, melyen át a felette feltételezendő üstökből a vizet eresztették a helyiségbe. Meggondolandó azonban, hogy az **A** falai nem voltak füthetők, valamint az is, hogy a **C**-nek nyugati (¦) fala mellett még eredeti helyén talált tegula mammata töredék olyan bő mészhabarcscsal volt a falhoz erősítve, hogy csak annak burkolására szolgálhatott, nem pedig arra, hogy alatta a meleg a fal mellett felhatoljon. Ehhez járul az, hogy a mai bérlői lak építésekor, 1878-ban, még a helyiségektől keletre, jókora részt semmisítettek meg, vagyis *még legalább két helyiséget*, melyeknek rendeltetését a fürdőben már annál nehezebben lehetne megállapítani, mert tudósításaink szerint ezek közt is voltak hypocaustumos berendezésűek.

Kevésbé kellemes helyzetben van az, a ki a nyugatra fekvő helyiségekből akarna egy fürdőt kihozni. A **B** teljesen fűthetetlen helyiség, sőt padozata sem olyan, hogy az, akár mint *apodyterium* is számbajöhetne. Azután meg szokatlan volna, hogy ez épen az **A**, vagyis a feltételezendő egyik caldariumba nyíljék. Az **E** átmelegíthető falaival megfelelne a második fürdőosztály *caldariuma* czéljainak, de a mellette levő **G** nem volt fűthető s így *tepidarium* nem lehetett, *frigidarium*-ként pedig ezen a helyen, — legalább is valószínűtlen.

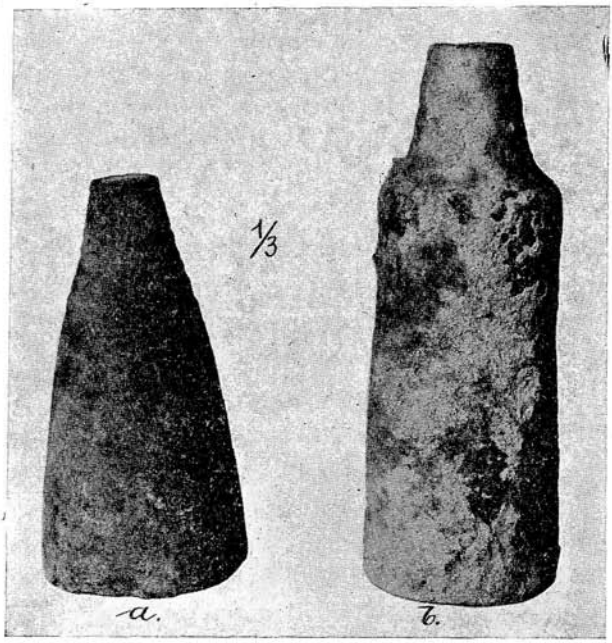

8. sz. kép. Boltozat-csövek az *A* helyiségből.
Fig. 8. Deux types du tuyaux de voûte.

Minden a mellett szól tehát, hogy itt egy jól felszerelt *lakóház* maradványaival van dolgunk, melyben **B** az *atriumnak* megfelelő helyiség, míg a többi helyiségek a lakásra szolgáltak.

Az **F** és **H** helyiségek az a folyósószerű része a háznak, mely azt két részre osztja s a mellyel többször találkozunk, esetleg valóságos lakóhelyiséggé kiszélesülve, mint pl. a mogyorosdi villánál.[1] A most leírt épületnél sok szenet találtunk bennük s a mellett a **g** falnál a csatornába zuhanva két agyagedényt és egyéb cserepeket. A magunk részéről hajlandók volnánk e helyiségek egyikét kisebb éléskamrának,

[1] *Dolgozatok-Travaux* IV. (1913) 110. s köv. lapok.

vagy mindkettőt a belső cselédség lakásának tartani, mig a G helyiségbe helyeznők a konyhát. Hangsúlyozzuk azonban, hogy minden ilyen kombináczió meglehetősen önkényes, nem lévén elegendő leletünk annak támogatására.

Kisebb ingó leletek

tekintetében nagyon szegényesen állunk. Mindössze *kétféle boltozat-cső*, továbbá *két agyagedény* és nehány agyagedény-cserép került napfényre, a melyek méltók arra, hogy szót vesztegessünk reájuk.

Ezeken kivül mindössze nehány vasszeg és üvegdarab az, a mi előkerült. Mindez jól megérthető ha figyelembe vesszük a házmaradványok állapotát, a miről már mondottuk, hogy majdnem mindenütt a padlóig tönkrement, sőt néhol a padló is a felismerhetetlenségig elromlott.

Mindenekelőtt a boltozat-csövekből mutatunk be két példányt, az előforduló két tipus képviselőjéül. (V. ö. *8. kép és 12. kép 9—10. sz.*) E csöveket általánosan vízvezetéki és melegvezető csöveknek tartják a nélkül, hogy erre valami alap volna. Minden kétséget kizáróan meg lehet ugyanis állapítani, hogy e csövek a nekik tulajdonított czélra teljesen alkalmatlanok. Alkalmatlanok pedig azért, mert hiszen egészen tele vannak mészhabarcscsal. Másfelől azt is hangsúlyoztuk már elébb, hogy a fal mellett nem lehettek.

Mindenesetre helyesnek kell tehát tartanunk azt a felfogást, mely ezeket a csöveket boltozat-csöveknek tartja. És ezzel egy újabb támpontot nyerünk annak szemléltetésére, hogy Dacia területén a római kulturát mily nagy mértékben járta át a keleti, syriai befolyás. A nélkül, hogy bővebb építészeti fejtegetésekbe és következtetésekbe óhajtanánk ez alkalommal bocsátkozni, csak röviden útalunk a következőkre.

Azt már régebb megtették a rómaiak, hogy nemcsak falak,[1] hanem nagyobb felületű boltozatok lehetőleg könnyű anyagból való előállítására, használhatatlanná vált, kitünő anyagú amphorákat is felhasználtak; a felhasználás azonban egészen rendszertelenül történt.[2] III. Gordianus villájában találunk először rendszeresen beágyazott edényeket a boltozatban.

Rendszeresen, erre a czélra készített és a mi *b.* jelzésű csöveinknek megfelelő alakú csöveket azonban reánk maradt monumentalis épületnél, csak a byzánczi építészet kezd nálunk alkalmazni. Első példájával

---

[1] *Arch. Anz.* 1907. évfolyam, 163. l.

[2] *Durm* Josef, Handbuch der Architektur, II. Th., 2. Band. 1885. 198 s köv. lapon.

Ravennában találkozunk, míg a mi *a* jelzésű példánkhoz hasonlók mai napig használatosak Syriában.[1]

Vegyük ehhez azt, a mit az *A* és vele szomszédos I helyiség padozatáról és falának burkolásáról mondottunk: nem tudunk szabadulni attól a benyomástól, hogy földből vert és tapasztott padozat, padka és fal áll előttünk vagyis olyan mód, mely a római birodalom legkeletibb, építészeti anyagokban szegény területein lehetett otthonos.

9. sz. kép. Agyagedény.
Fig. 9. Vase d'argile.

És végül ne hagyjuk említés nélkül a *h* fal északi folytatását képező falat, melyről említettük, hogy nem terméskőből, hanem mészhabarcsba ágyazott folyami kavicsból készült ú. n. *öntött fal*. Erről a falépítésről — melynek nem okvetetlen követelménye, hogy faragott kövekkel burkolt legyen, legfeljebb tetszetősebbé teszi az ilyen burkolás — már régebben megállapították, hogy kisázsiai eredetű s a római építészetbe onnan jött át.[2] Minden bővebb magyarázat nélkül is elhihető ez azzal, hogy az ilyen falszerkesztésnek nyilvánvalóan kőben szegény területen kellett kifejlődnie.

10. sz. kép Agyagedény.
Fig. 10. Vase d'argile,

11. sz. kép. Díszített agyagedény cserepe.
Fig. 11. Tesson de vase orné.

[1] *Durm*, i. m. 199. lap. 173. ábra B—C.
[2] *Durm*, i. m. 142. lap.

Egyetlen épületnél ennyi fontos támpontot találunk tehát fenti állításunk igazolására.

Egyetlen épen előkerült tálalakú agyagedényünket *9. számú képün-*

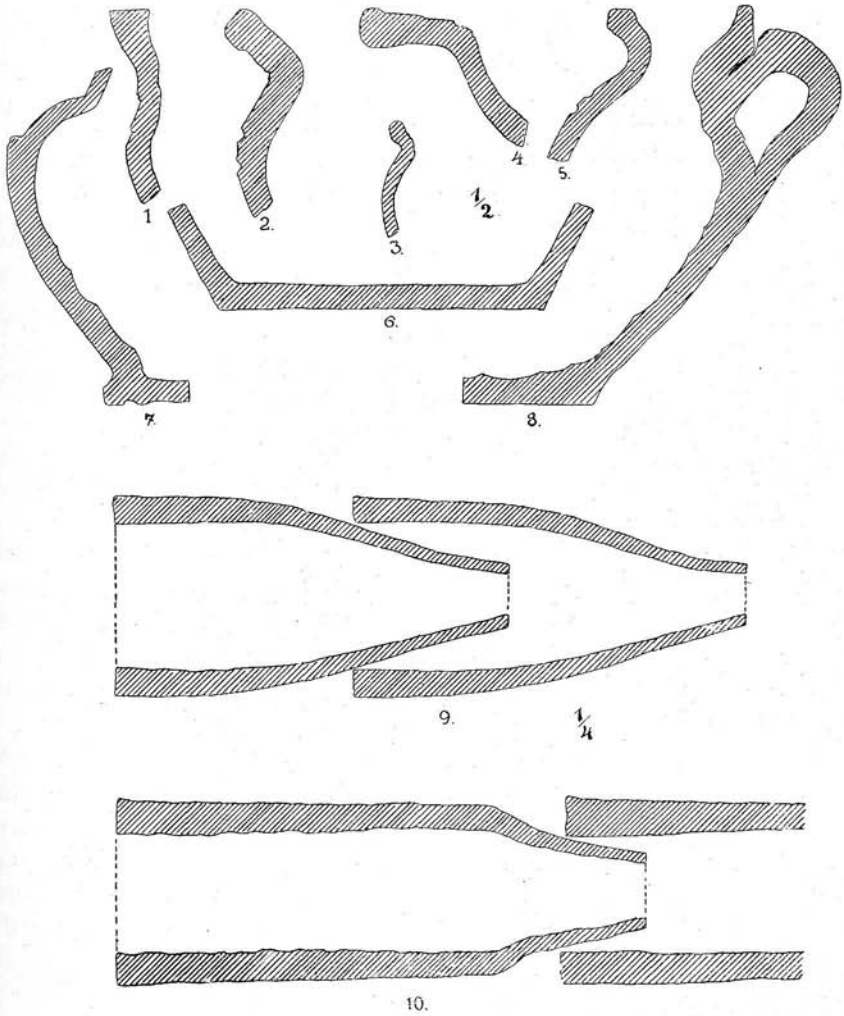

12. sz. kép, Agyagtárgyak keresztmetszetei.
Fig. 12. Coupes verticales d'objets d'argile.

kön mutatjuk be. Metszetét lásd: *12. sz. kép, 8 sz.* Anyaga vörösesbarna agyag, jó keményre égetve. Leltük a csatornában ott, a hol az a *H* helyi séget elhagyja, sok hamú és szénmaradvány között.

Ezzel együtt találtuk a *10. sz. képünkön* bemutatott edénykét, (metszete: *12. sz. kép, 7. sz.)* melynek anyaga vöröses barna agyag, jól

kiégetve s az alapnál sötétebb színű mázzal. Egykor két füle is volt, de most mindkettő hiányzik.

Az edénytöredékek közül mindössze egyet mutatunk be képben is, díszítése miatt, mely egyébként semmi különlegeset nem nyújt. (11. *sz. kép.*) Anyaga terra sigillataszerű vörösbarna agyag, melyet jól kiégettek s az alapnál valamivel sötétebb, nagyon vékony mázzal vontak be. Egy másik sokkal gyengébb minőségű, hasonló anyagú, de díszítetlen, edénycserepet is találtunk. (Metszete *12. kép, 3. sz.*)

A többi edénycserépnek csak metszeteit adjuk s anyagukat jelezzük röviden a *12. sz. képünkön levő metszetek sorrendjében* :

1. sz. Vöröses barna agyagból, jól kiégetett, mázatlan edény töredéke.

2. sz. Barna agyag, homokszemcsékkel keverve, jó erősre égetve.

4. sz. Barna agyagból készült, jó erősre égetett tányér töredéke, melyen az egykori máznak igen halvány nyoma látszik.

5. sz. Szürke agyagból, csengő keményre kiégetett és füstöléssel feketített edény peremének részlete.

6. sz. Hasonló anyagú és minőségű edény fenékrészlete.

Dr. Buday Árpád.

Restes d'une maison romaine à Csáki-Gorbó.*

(Abrégé.)

Dans les „Travaux" de l'an passé, à l'occasion de la publication d'un cachet d'un oculiste romain, nous avons fait mention qu' à Csáki-Gorbó nous avons découvert les restes d'un bâtiment romain.

Dès 1878 l' existence de ces restes est une chose comme; c'est alors qu'on les a decouvertes à l'occasion des travaux de construction. Une partie en fut détruite alors, à l'autre on n'a pas touché. Cette dernière partie fut fouillée par nous l'an passé et nous en rendons compte dans le suivant.

Le lieu des restes est indiqué sur fig. 1. par une croise; le plan de situation est à voir sur fig. 2, tandis que l'on peut voir l'état des restes sur figs. 3—7.

On peut voir de tout cela, que les restes maintenant déterrées étaient recouvertes d'un chemin. La partie à l'E du chemin fut ruinée pendant la construction de la maison et au Nord du chemin un jardin nous a empêché de les découvrir complètement.

En tout nous n'avons complètement découvert que quatre localités, indiquées par A, F, H, I, les autres seulement en parties.

Les localités *C* et *D* ont été gâtées à l'occasion de la construction déjà mentionnée. Nous n'avons pu fixer, ce que d'ailleurs nous avons déjà su par une notation de ce temps — qu'elles avaient jadis un hypocaustique. Les colonnes hypocaustiques sont faites de briques, dont la longueur et la largeur des plus inférieures est 25 cm. l'épaisseur: 5·5 cm; celle des briques intermédiaires: 18×19 cm, l'épaisseur: 6·5 cm. Chaque colonnes consistait dans 7 briques. La distance entre les colonnes, dans la longueur de la localité, était 25—40 cm, dans la largeur de la localité: 20 cm. La longueur de la *tegula mammata*, trouvée parmi les débris, est 37 cm., sa largeur est 36 cm; son épaisseur est 4·5 cm. et ses pieds ont la même hauteur.

Les localités *A* et *I* ont aussi beaucoup souffert au cours du temps. Dans la localité A p. ex. la surface du plancher flottant n'est que quelques cm. au-dessous de la surface du chemin.

Cette couche est remplie des débris coutumiers: du mortier, parmi les débris de tuiles et de briques des tuyaux de voûte (fig. 3.,

* No. 4. sur la carte du titre.

8. 12.) Le paviment s'est écroulé par endroits; ces parties furent déterrées par nous, et nous avons réussi de fixer la construction, comme le montrent les fig. 2. et 4. Remarquable est, que les colonnes, laissées blanches sur le plan, sont toutes conservées, et nous ne les avons laissées blanches, parceque nous n'avons pas défait le plancher flottant qui est au-dessus.

La distance entre les colonnes est 30—40 cm, leur hauteur est 60 cm. Les briques supérieures et inférieures sont d'une grandeur 33×27 cm. et d'une épaisseur de 8 cm; le tronc est formé par des briques de la même épaisseur, mais dont la grandeur n'est que 20×20 cm.

Sur les colonnes reposent des briques longues et larges de 54 cm, épaisses de 4·5 cm, qui forment la couche la plus basse du plancher flottant. Sur celle-ci est le plancher proprement dit, qui est composé de deux couches: la couche inférieure a une épaisseur de 12 cm, et la supérieure est épaisse de 4 cm. La première est formée de sable rude et granulaire du fleuve, la seconde de sable très fin entremêlé avec du mortier. Dans toutes les deux couches il y a des morceaux de brique, dans la couche inférieure il y en a moins et plus rudes, dans la couche supérieure plus et plus fins. La couche supérieure est très soigneusement aplanie. Il est intéressant, que le plancher ne cesse pas près du mur, mais, formant une moulure penchante large de 7—8 cm, haute de 4—5 cm, allant tout autour de la chambre, se continue en longrine du mur. (Vu fig. 4. au mur du N.) Cette longrine se colle au mur faible de construction opus incertum, sans que le plus petit indice montre que le mur a pu être chauffé.

La localité **J** est plus bas d'un demi-mètre que la précédente, d'où deux marches y mènent. La marche supérieure est sur le même niveau que celui de la localité A, et large de 47 cm; la seconde marche n'a que 28·5 cm. de largeur et elle est plus bas de 25 cm. que la précédente. Á 36 cm. de cette marche est le niveau de la localité *J*. Au coin à l'E des marches il y a un approfondissement en forme d'un demi-cercle, large des 52 cm. au devant et profond de 31 cm, dans toute la hauteur du bâtiment conservé. La clôture, en forme d'une demie-ellipse, embrasse aussi le bout de la localité H, qui est située plus haut: le mur est presque encore une fois si épais aux bouts, qu'aux autres parties intermédiaires de l'arc.

Toute la localité, ses murs et les marches sont enveloppés de manière, comme nous avons vu chez les localités précédentes.

Les localités voisines F et H ne sont larges que de 1·35 cm, et ont un plancher pavé. Un canal, large de 35—40 cm, pavé de pierres et profond de 1 m, les traverse juste au milieu; il vient de la localité

B et coupant le coin SW de la localité *I*, quitte le bâtiment (fig. 6.)

De la localité B nous ne pouvons rien dire de plus, qu'elle est tout à fait ruinée. Une porte, large de 1·16 m. l'a jointe à la localité A. dont le seuil nous avons trouvé dans le mur *h*.

Nous pouvons finir avec la localité C avec une brièveté analogue; cette localité a surtout beaucoup souffert. Son mur du Sud (*g*) est aussi absolument ruiné. Le plancher était tel que dans la localité I. C'était un plancher flottant. Les colonnes qui le soutiennent, reposent cependant sur un niveau qui s'accord avec la niveau supérieur des planchers des autres localités, c'est à dire le plancher de celle-ci est plus haut de 60 cm. que celui des autres localités. Les colonnes, qui soutiennent le plancher flottant, sont plus fréquentes que dans la localité A, c'est à dire la distance entre elles est 16 cm. dans la largeur et 25—33 cm. dans la longueur. Dans la longueur du milieu de la localité un voûte, haut et long de 52 cm, en bas large de 43 cm, remplace les colonnes (Vu fig. 2 b. et fig. 7.) Dans cette localité le mur a pu être chauffé par des tubes dont la place est indiquée sur la coupe *x* de fig. 2.; celles qui sont restés sur leur place originale sont à voir sur fig. 7.

Les localités B, E, et G n'ont pas pu être découvertes dans toute leur étendue, car la clôture du jardin mentionné plus haut, nous en a empêchés. Á la construction de cette clôture la partie du W. de la localité E. a pu se gâter, où nous n'avons pas trouvé les traces des colonnes soutenant le plancher. La continuation du mur *h* n'appartenait guère au bâtiment. Il est construit de cailloux de rivière dans du mortier et non de pierres de taille. Le dessous de la voûte indiquée par un *a* est large de 70 cm; sa hauteur est 50 cm. Selon notre avis elle avait servie à conduire l'eau venant du côté élevé; le mur lui-même fut élevé pour raffermir le sol qui s'élève passablement, pour qu'il empêche la glissade de la terre.

En 1878, à la découverte des restes on avait soupçonné un bain à cette place. Les résultats publiés de nos fouilles avouent plutôt que c'est une habitation avec plusieurs localités à chauffer.

Du point de vue des objets trouvés, nous sommes très pauvres. Seulement les tuyaux de voûte, qui représentent les deux types, méritent d'être nommés; de chaque type nous en montrons un (fig. 8. *a* et *b*; coupe fig. 12. no. 9—10.). Le premier type est encore employé en Syrie, l'autre a un plus grand rôle en Europe par l'architecture byzantine (Durm, Handbuch ber Architektur, (1885.) II. Th. 2. Band, p. 199. fig. 173 B—C).

Ensuite deux vases d'argile méritent d'être mentionnés (fig. 9. 10. coupe fig. 12. no. 7—8) matière: argile brun-rougeâtre Nous

les avons trouvés dans la localité H ; ils étaient tombés dans le canal.

Sous fig. 11 nous publions un tesson de vase orné, dont la matière est de l'argile bien cuit, comme de la terra sigillata, enduit d'une très mince glaçure plus foncée que le fond.

Sous fig. 12. nous publions la coupe verticale de tessons de vase, qui ne sont pas ornés ; leur matière est la suivante :

no. 1. argile brun-rougeâtre, sans vernis.

no. 2. argile brune.

no. 4. argile brune, enduite d'un vernis.

no. 5. argile grise, noircie par l'action de la fumée.

no. 6. même matière.

Dr. Árpád Buday.

Porolissumból.*)

Porolissumban megkezdett munkásságunk — viszonyaink kényszerítő hatása alatt — hosszabb megszakítást szenvedett. Az ott megkezdett ásatások 1909 óta várták a folytatást,[1] míg a Meszes hegységben megállapított limesmaradványok további kutatása 1911. óta szünetelt.[2]

Az elmúlt nyáron végre intézetünk egyéb megoldandó feladatai közt a most említett kutatások folytatására is sor került s bár a folytonos esőzés úgy az egyiknél, mint a másiknál nagyon gátolta munkánkat, mindkét irányban sikerült legalább egy lépést tennünk előre. Ezekről a lépésekről fogunk beszámolni az alábbiakban.

1. *Az 1913 nyarán Porolissum romjai közt végzett ásatások.*

Az ásatások iránya tekintetében, hogy t. i. mely felé kell folytatnunk a kutatást, már a multkori ásatások alkalmával megállapodtunk. Nem volt más teendőnk, mint követnünk az előző házak északnyugati határfalának folytatásaként mutatkozó fal (a) irányát, melyet részben már akkor meg is állapítottunk.

Ez a fal erős töréssel csatlakozik a már múltkor kiásott ház megfelelő falához, hogy aztán délnyugati irányban folytatódva, kövesse a felette emelkedő hegy hajlását s az alább ismertetendő A_1-K_1 helyiségekből állott lakóház északnyugati határfalát képezze. (Lásd: *1. sz. kép.*) A most említett helyiségekből álló házat mindenekelőtt egy köz *(O)* választja el az előzőtől ép úgy, mint az utóbbit is hasonló köz választotta el a megelőzőtől, emezt pedig a tőle délkeletre levőtől. A most kiásott köz azonban valamivel szélesebb, mint a régebbiek és pedig az útfelőli végénél 1·2 m., a másik végénél 1·7 m. belvilágú.

A közt a γ és δ falak fogják közre, melyek északnyugati végüktől nem messze, nagyobb darabon megsemmisültek; valószínűleg azon kutatóárok következtében, melyet Teleki Domokos gróf ásatott ottan.[3]

---

*) A czímlapon levő térképen: *5.*

[1] V. ö. *Dolgozatok-Travaux* 1911. (II.) 70 s köv. l.

[2] V. ö. Ugyanott, 1912. (III.) 60. s köv. l.

[3] Erd. Múzeum, XXV. (1908) 265. lap.

Az ugyanakkor visszatömött törmelék verődhetett úgy össze, hogy az előbbi jelentésünkben ε-nal jelzett helyen, a γ-t és δ-t összekötő falat s ezzel egy O helyiséget, nem tarthattunk teljesen kizártnak. Most, hogy az egészet feltártuk, bebizonyosodott, hogy ilyen helyiségre nincs miért gondolnunk s a γ és δ falaktól közrefogott terület csak olyan valamivel nagyobb köz, amilyen megelőzőleg az Y és C volt.

A tulajdonképeni háznak tehát a már említett *a* és δ, továbbá a *d* és *i* a határfalai. A *a* fal hossza a δ csatlakozási helyétől, külső oldalán mérve 19 m., vastagsága 75 cm. A *c* falé ugyanúgy mérve 30 m.; vastagsága a fal rongálódott volta miatt nem állapítható meg pontosan, de körülbelül ugyanannyi lehetett, mint az előbbi. A *d* fal hossza, szintén külvilágban, 27·5 m., vastagsága 80 cm.; megjegyzendő azonban, hogy e fal a *g* irányától kezdve vagy nem volt meg eredetileg sem, vagy ha megvolt, később kiromlott, mert ma ezen a részen nyomát sem találjuk.

Az *i* fal hossza, szintén külvilágban 14 m., vastagsága 70 cm. Nem rug ki egészen a δ-ig, hanem az c és δ közén mintegy 2 m. széles folyosó marad, minden valószínűséggel a ház bejárata számára. A most említett határfalak által közrefogott helyiségek három csoportba oszlanak, mely csoportok: H_1, G_1 és K_1; továbbá: F_1 és I_1 végül a B_1, C_1 és D_1 helyiségekből állanak. Az utóbbi két csoport közt egyetlen helyiség: E_1 vonul keresztben.

A H_1 nem lehetett más, mint egy kis üzlethelyiség: vagyis ennél a háznál is ugyanazzal a jelenséggel találkozunk, mint a régebb kiásottaknál. A helyiség belvilága: 4·5 illetve 4·8 m. hosszúságban, 2 m. szélességben. Sok fedélcserép és téglatöredéken kívül vaskalapács, kis kés, kampós vas-sarok, bronz szögecske, kis fogó, gyertyatartó és nehány vasszeg került napfényre. (Leírásúk: ingó leleteknél). Ezt a helyiséget egy mindössze 50 cm. vastagságú fal választotta el a G_1 helyiségtől. De ez a fal sem vonult egész végig, hanem a *k* fal felőli végénél 1·2 m. széles ajtót hagytak (2. sz. képen: *k*), melynek belső oldalánál egy őrlőkövet találtunk, minden valószínűség szerint nem eredeti helyén, hanem később került oda. A helyiség egykori padlójának szerkezete meg nem állapítható.

A most ismertetett helyiség tehát a szóbanforgó ajtó révén közvetlen érintkezésben volt a G_1 helyiséggel, melynek hossza 5·5 m., szélessége az egyik oldalon 7·7 m., a másikon 7·9 m. Egykori tégla padlója teljesen tönkrement, csak egy kis helyen maradt meg nehány tégla összetörve.

E helyiség leletei közt: egy agyag maszk, agyag mécses, nehány agyag gyöngy és gyenge fentartású bronzérem érdemel említést. A most említett két helyiség egész szélességében terjeszkedik a K_1, mely-

1. sz. kép. A Porolissumban kiásott házcsoport térképe.
Fig. 1. Plan de situation du groupe des maisons deterrées à Porolissum.

nek csak az útfelőli fala van meg 6·5 m. belvilággal. Az ennek szemközt fekvő falnak (*g*) csak egy jelentéktelen része maradt meg a *k* fallal való találkozásnál, a hol egyébként az az almafa is áll, mely kiindulási pontúl szolgál Teleki Domokos gróf már hivatkozott leírásában. Az almafa köré hordták össze mindazt a fedélcserép- és téglatöredéket, továbbá követ, mely a föld művelése közben kidobódott. Ilyen módon tekintélyes halom képződött a mondottuk helyen, mely idők folyamán a földbe is jól benyomúlt. A *g* fal hiányzó részét azért is szedhették ki teljesen, mert a kiszedett kőanyagot nem kellett máshova hordani, hanem csak a közeli csomóba feldobni. Mindezt csak annak bizonyítására említjük, hogy a *g* fal eredetileg mindenesetre egész hosszában megvolt a *d* falig.

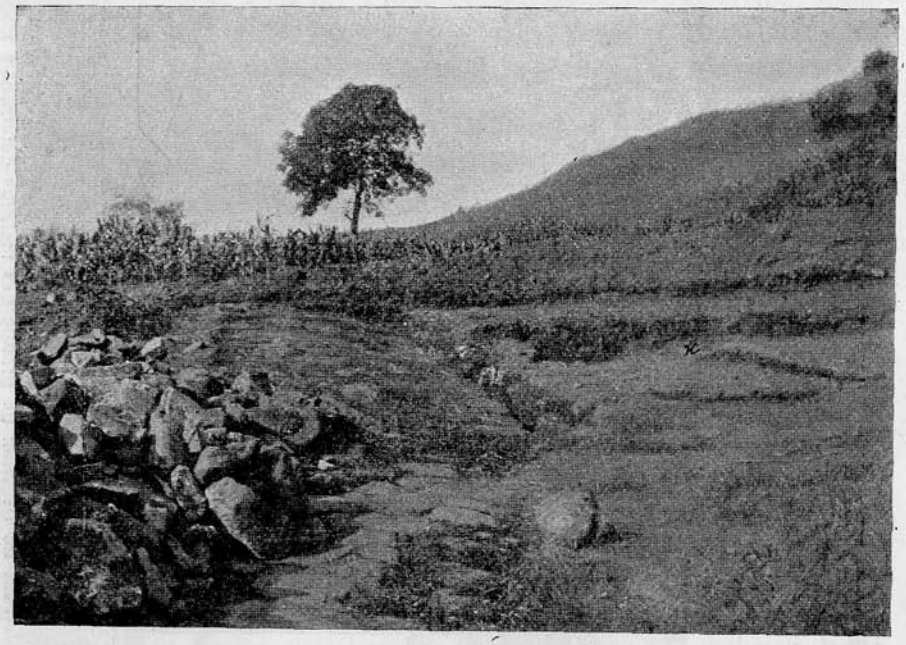

2. sz. kép. Az 1913. nyarán kiásott ház útfelőli része.
Fig. 2. Partie de la maison déterrée en 1913., vue du côté du chemin.

Ép úgy kétségtelennek tartjuk azt is, hogy a *d* falnak a *g* fallal való találkozásán alól, az út felé sohasem volt meg kőfal alakjában a folytatása. Legfeljebb egy romlandó anyagból készült kerítést tételezhetünk fel e helyen, mely a kis területet erről az oldalról körűlzárta s így egy kis udvart adott annak, a ki a bolthelyiséget és a mellette volt egyetlen szobából álló lakást bérelte. E mellett szól az is, hogy az egész helyiségben alig került elő fedélcserép és téglatöredék vagy pedig kő úgy, hogy a mi keveset találtunk, azt nyugodtan vehetjük odahurczolt-

nak. Leletei közül két fibula töredék és ugyancsak gyenge fentartású bronzérem említendő.

A helyiségek második csoportját képező F_1 és I_1 helyiségek szintje mintegy 40 *cm.*-rel fekszik magasabban, mint az elébb leírtaké. Az I, helyiség hossza 7·2 és 5·5 m., szélessége pedig 4·2 m. A falak vastagsága 70 cm.

Az F_1 helyiség hossza 5·5 m., szélessége 4·2 m. Az *e* falból mintegy 2 m., a felső falából, mintegy 1 m. hosszú darab kitörött az idők folyamán épen ott, a hol e falaknak találkozniok kellene. A helyiség padozata téglából volt eredetileg, de teljesen tönkrement; csak egy-egy tégla maradt az eredeti helyén. mészhabarcsba ágyazva: *3. sz.* képünkön *z.*

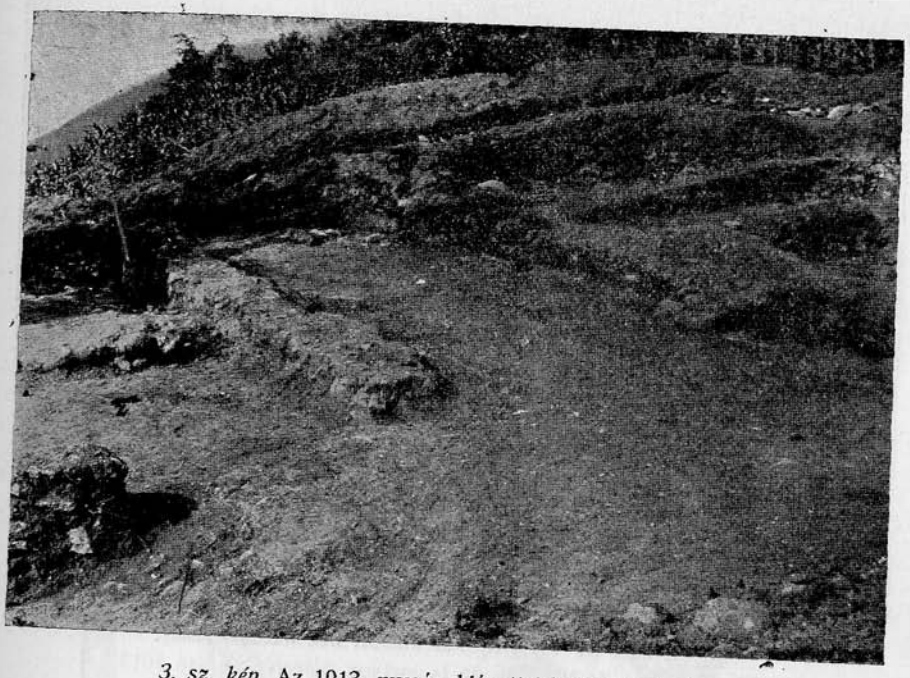

3. sz. kép. Az 1913. nyarán kiásott ház középső része.
Fig. 3. Partie du milieu de la maison déterrée en été 1913.

Leletei közt edénytöredékek, egy kis kőlap (csiszolt), nagyon megrongálódott domborúműves bronzlap, bronzgomb és sodronytöredékek szerepelnek, két bronz éremmel. Az I_1 helyiség hossza 7·2 m., szélessége 4·2 m.; padlója terrazzó volt, mely természetesen szintén sokat szenvedett az idők folyamán. A helyiség leletei között egy agyag festéktőrő (?) töredéke, nehány cserép és egy bronzérem említendő.

A 17 m. hosszú és 4·5 m. széles E_1 helyiség szintén rendkivül sokat szenvedett; határfalai közül az útfelőli oldalon levő egész a pado-

zatig megsemmisült, a vele szemben fekvő pedig megdült. A helyiség színtje körűlbelül 30 *cm.*-rel van magasabban, mint az előzőké. Leletei közűl említést érdemel, hogy a *k* fal felső végével szemben, közvetlenül a keresztfal belső oldalánál (3. sz. képünkön *o*-val jelzett helyen) egy oszlopfejet találtunk bezuhanva, s az ezzel szemben levő falnál, az egyenes iránytól kissé ferdén elhajolva (3. sz. képünkön *n*-nel jelzett helyen) egy másik oszlopfőt. Mindkettő megsérült és bár aligha volt eredeti helyén akármelyik is, minden bizonnyal e helyiségben állhattak eredetileg az oszlopok. A helyiség egyik sarkában, az alaprajzon *z* jelzésű helyen egy körszelet alaprajzú kőcsomó maradt, nagyon sok téglatörmelékkel, egykor bizonyára tűzhely volt. A helyiség padozata tönkre-

4. sz. kép. Az 1913. nyarán kiásott ház hátulsó része.
Fig. 4. Partie de derrière de la maison déterrée en été 1913.

ment. Leletei közűl a legfelső rétegben talált tessera, továbbá bronz stilus és kupak, 3 drb. ezüst és 2 bronz érem, vaskés, vasszeg, üvegtöredékek és nehány fekete, díszített cserép említendők. Az eddig leírt helyiségek északi oldalán húzódik az A_1 folyosó, mely az út felől 2 m., az ellenkező végénél 2·2 m. széles. (Lásd: 4. sz. kép.)

A folyosó a már leírt helyiségek végénél elhaladva egyenesen nekimegy a B_1 jelzésű helyiségnek, mely a C_1 és D_1 helyiségekkel alkot egy csoportot; e helyiségcsoport szintje mintegy 30 *cm.*rel magasabban feküdt, mint az E_1 helyiségé. E helyiségek alakja, mint általában mindeniké,

szabálytalan. A δ fal felől 7 m., a *b* falnál 6·5 m.; a *b* falnál 8·7 m., a vele szemben levő falnál 7·8 m. a belvilága. Utóbbi oldalon 2 m. vagyis a folyosó egész szélességét elfoglaló bejárata volt.

A B_1 helyiség, a falaktól eltekintve, teljesen tönkrement. Egykori lebegő-padlós szerkezetéből nem maradt reánk semmi, csupán rengeteg

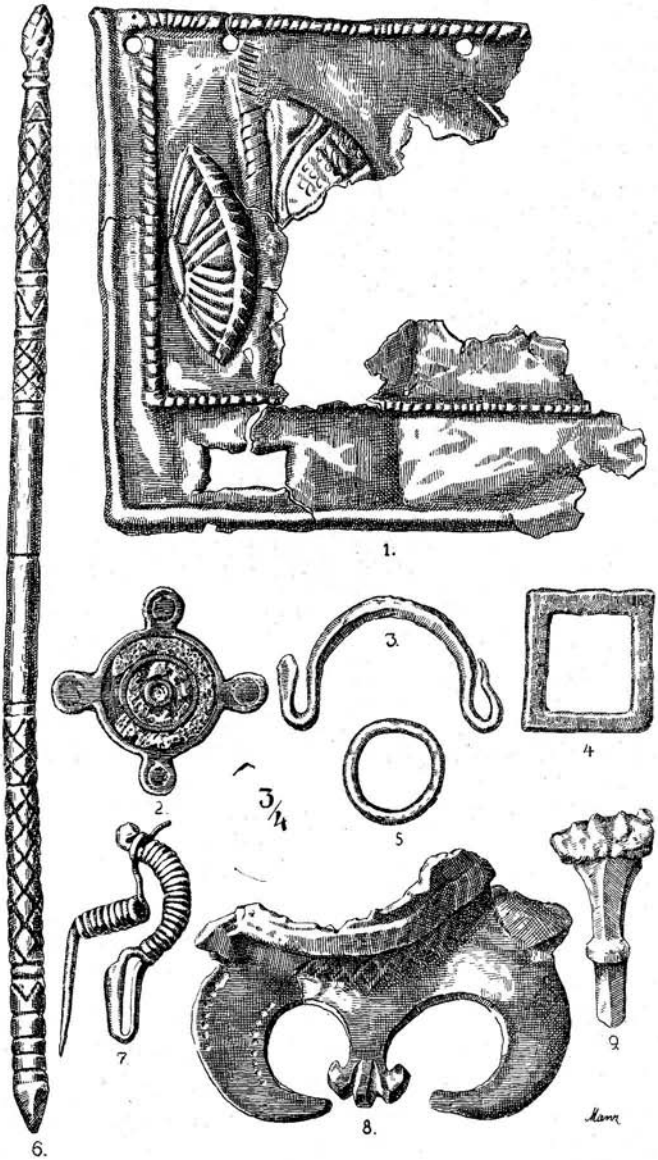

5. *sz. kép.* Az 1913. évi ásatások alkalmával Porolissumban talált bronz tárgyak.
Fig. 5. Objets de bronze trouvées à Porolissum en été 1913.

törmelék és a *b* falon két 80 cm. széles nyílás, melyen át a meleg levegő a szomszédos C_1 helyiségbe áramlott át. A lebegő-padlós szerkezetnek azonban ép úgy nem maradt nyoma ebben a helyiségben sem, mint az előzőben. Ellenben mindkettőben volt rengeteg kő, mészhabarcs, tégla és fedélcserép törmelék. Azonkivül találtunk e helyiségekben: számtalan ablaküveg töredéket, egy kő orsó-karikát, több díszített mázas cserepet, egy nagyobb és egy kisebb vaskést, vas lyukasztó szerszámot, nehány apróbb bronztöredéket, stb. apróbb tárgyat. A C_1 helyiség méretei egyébként: 3·4 m. hosszúság, 5·8 és 5·4 m. szélesség.

A D_1 helyiség fentartása sem különb az előzőkénél. Méretei: 4·5 m. és 5 m.; díszített edények cserepeit és ablaküveg töredékeket találtunk benne a nagymennyiségű kő, tégla és cseréptörmelék közt.

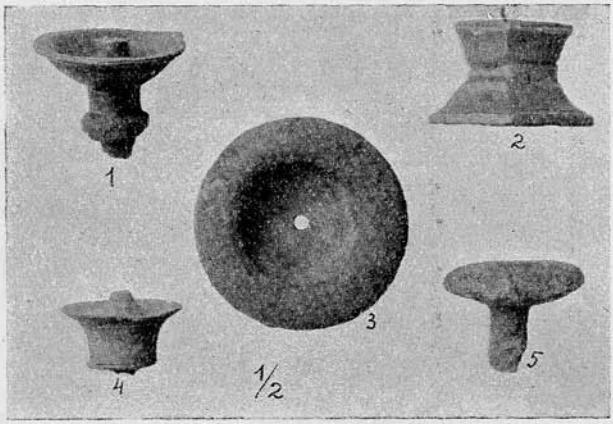

6. sz. kép. Az 1913. évi ásatások alkalmával Porolissumban talált bronz tárgyak.
Fig. 6. Objets de bronze, trouvées à Porolissum en été 1913.

A most feltárt ház beosztására nézve röviden a következőket állapíthatjuk meg:

A G_1 H_1 és K_1 helyiségek kiadhatók lehettek és pedig a H_1 bolthelyiségül szolgált, a G_1 ezzel kapcsolatos lakásúl, a K_1 pedig e helyiségek udvaráúl. Az *A* folyosóról e helyiségek egyikébe sem állapítható meg bejárás, ennek tehát a K_1 felől kellett lennie.

A többi helyiségek együttesen szolgálhattak a tulajdonos lakásáúl. Ez utóbbiakat az E_1 helyiség osztotta két részre. Ebben az osztó helyiségben kell keresnünk a konyhát, a minthogy említettük már, hogy *l* jelzésű sarkában a konyhakemencze maradványait szeretnők látni.

Az e helyiségben talált két oszlopfő azonban azt is valószinűvé teszi, hogy legalább látszólag a helyiség tagolt volt és pedig olyan módon, hogy az elűlső része megfelelt az atriumnak, s csak a hátulsó

része szolgált konyhául. Szakasztott mása tehát a mogyorósdi villának, hol az L helyiség felel meg ennek.[1] De sok hasonlóságot mutat a most ismertetett csákigorbói ház *F* és *H* helyiségeivel is.

Az elsővel való egyezését emeli még az a folyósó, mely bár több, mint kétszeres szélességben, megvan porolissumi házunknál is (A_1). Ennek a folyosónak rendeltetése az utóbbi helyen egészen világos és egyúttal megvilágítja azt is, hogy Mogyorósdon is ez volt a rendeltetése t. i.: az egyes helyiség-csoportokba való bejutás lehetővé tétele. A folyosó közvetlenül az útra nyílik; az G_1 és H_1 helyiségbe nem volt nyílása; ellenben volt az F_1 helyiségbe, mert az *e* falnak ezen a helyen való megromlása nemcsak a véletlen dolga, hanem elősegíthette az is, hogy a fal, azon a részen az ajtó által már eredetileg is megszakított volt.

Az *E* helyiség minden valószínűséggel egész szélességében nyitott volt a folyosó felől s az ott talált oszloptagok mellett főleg ezen alapszik a szóbanforgó helyiség ezen elülső részének fennebb tulajdonított rendeltetés.

A folyosó a B_1 helyiségbe torkollik s ennek közvetítésével az ezzel szomszédos két helyiségbe lehetett jutni.

Vajjon az *E* helyiségből lehetett-e a körülötte levőkbe közvetlenül jutni, ma már nem dönthető el: sem ellene, sem mellette nem lehet elég érvet felhozni.

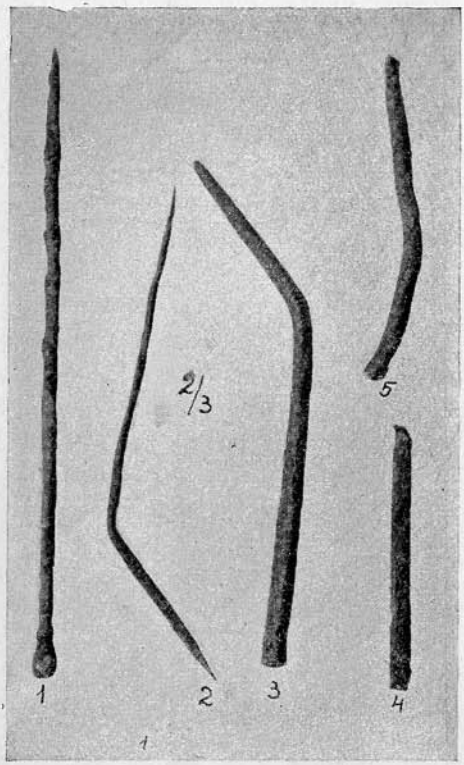

7. sz. kép. Az 1913. évi ásatások alkalmával Porolissumban talált bronz tárgyak.
Fig. 7. Objets de bronze, trouvées a Porolissum en été 1913.

A helyiségeknek legalább egy része ablakon át nyerte világítását. Biztosra állíthatjuk ezt abból, hogy ablaküveg töredékek a mélyebben fekvő törmelék közt is nagy számmal kerültek napfényre.

A falak rakása *opus incertum*; a mészhabarcsot nagy mennyiségben alkalmazták. A ránkmaradt falak közül legmagasabb a hátsó fal

[1] *Dolgozatok-Travaux* 1913. (IV.) évf. 116. lapon levő kép és 120. lapon levő leírás.

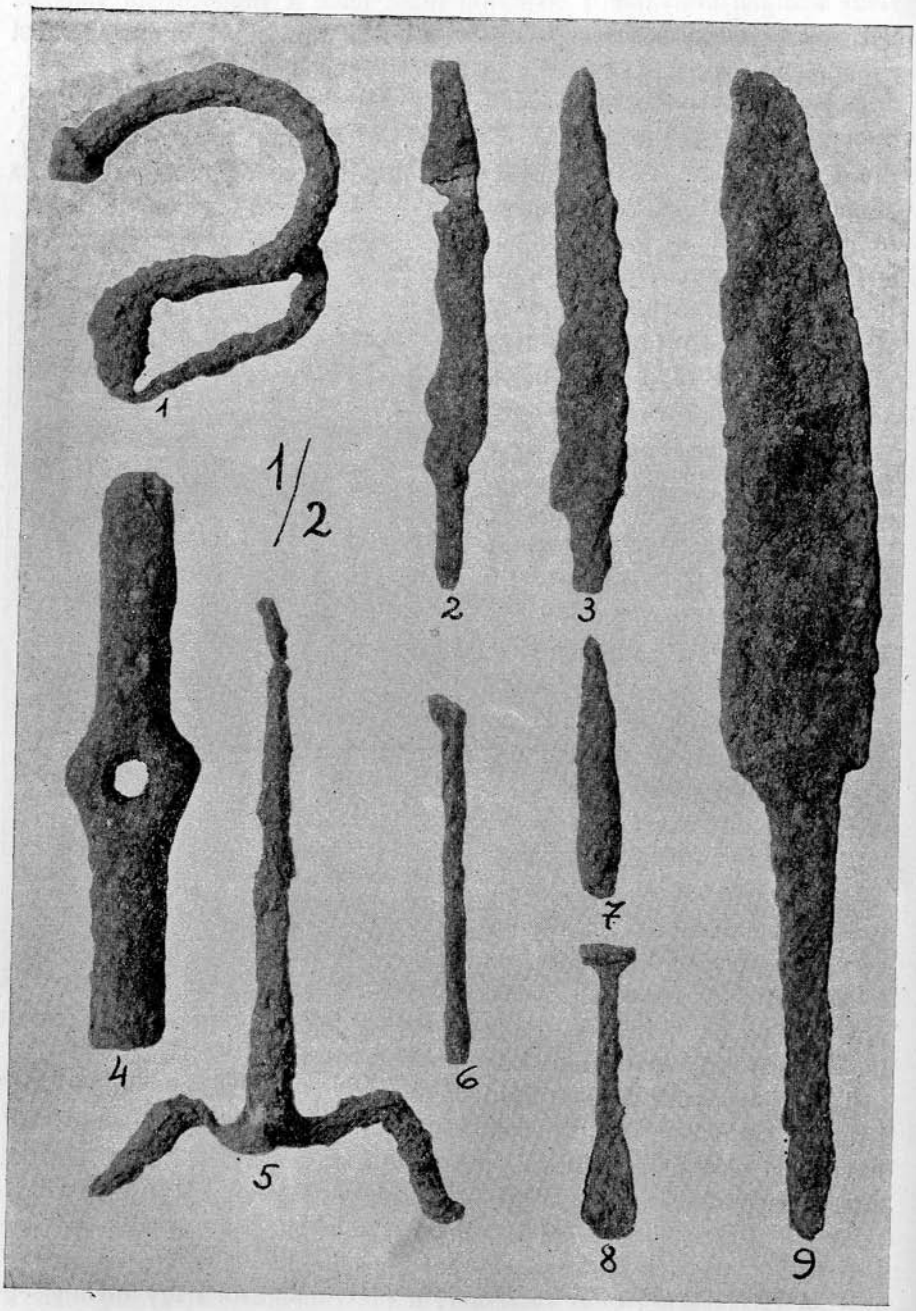

8. sz. kép. Vastárgyak az 1913. évi porolissumi ásatásokból.
Fig. 8. Objets en fer, trouvées à Porolissum en été 1913.

(átlag 50—80 cm.) míg a többiek majdnem a helyiségek padlószintjéig megsemmisültek; a hol legtöbb maradt meg ezen felül, sem igen több 20—30 *cm.*nél, de az sem összefüggő nagyobb darab, hanem csak egy-egy kis részlet.

Ezzel a lakóházzal be is végeztük annak a házcsoportnak — *insula* — a kiásását, melynek kutatását az 1908. év nyarán kezdtük meg, az erre következő nyáron folytattuk, az elmúlt nyáron befejeztük. A múlt nyáron kiásott ház mellett a hegyoldal egészen az út mellé jut s nehány méternyire találjuk az 1908. nyarán kiásott védőfalat. Minden amellett szól tehát, hogy eredetileg sem volt tovább építkezés.

A kiásott insula *négy* lakóházból állott. Közös jellemzője e házaknak, hogy közöttük 0·8—1·7 m. széles elválasztó köz volt. Nem meglepő jelenség, mivel egészen bizonyosra vehető, hogy e házak fedése *displuviatum* szerkezetű volt, melynél a fedélről kétoldalt leomló víznek az utczai csatornához való levezetéséről gondoskodni kellett. Ezt az utczai csatornát is megtaláltuk.

Másik közös jellemvonásuk e házaknak az, hogy hátsó faluk a most ismertetett közöknél sem szakad meg, hanem mint egységes fal huzódik egész végig. Hasonló jellenséggel találkoztunk a syriai városoknál, hol a város legszélső házsorának ez az egységes hátfala, egyuttal a város falát is helyettesíti.[1]

A házak két általános tipust képviselnek. Az egyik tipushoz tartozik a legelébb kiásott két ház, melyek egyike ugyan nagyon megrongálódott, de minden okunk megvan annak feltevésére, hogy alapjában ugyanolyan volt, mint a mellette levő és pontosan megállapítható alaprajzú. Mindkettőbe elül lehetet bejutni az utczáról, még pedig a vestibulumon (D) át az atriumba (E).

Az atrium mögött van a konyha (L ill. H), illetőleg a téli fütheté sre is berendezett tulajdonképeni lakószoba: K ill. G. A napi élet természetesen az atriumban folyt le, s az abból nyiló konyhában; csak télen szorultak az atriumból a fűtött helyiségekbe.

A másik tipust szintén két ház képviseli. Ezeknél tulajdonképen már két részből áll a ház. Az utcza felőli vestibulum T—S és H_1, mint üzlethelyiség nyert értékesítést és pedig minden valószinűség szerint, mint bérbe adott helyiség. Legalább is erre vall az, hogy a tulajdonképeni üzlethelyiségek mellett, lakásra szántak is voltak: P, Q és G_1, míg az atriumnak megfelelő udvarszerű részt az R és K_1 képviselik. A ház elülső részének ilyen értékesítése mellett természetesen oldalra került a ház hátolsó részében levő helyiségekbe való bejárat. Az 1909. nyarán kiásott háznál ez a hátulsó rész annyira megrongálódott, hogy

[1] Mommsen, Römische Geschichte, V. 484. lap.

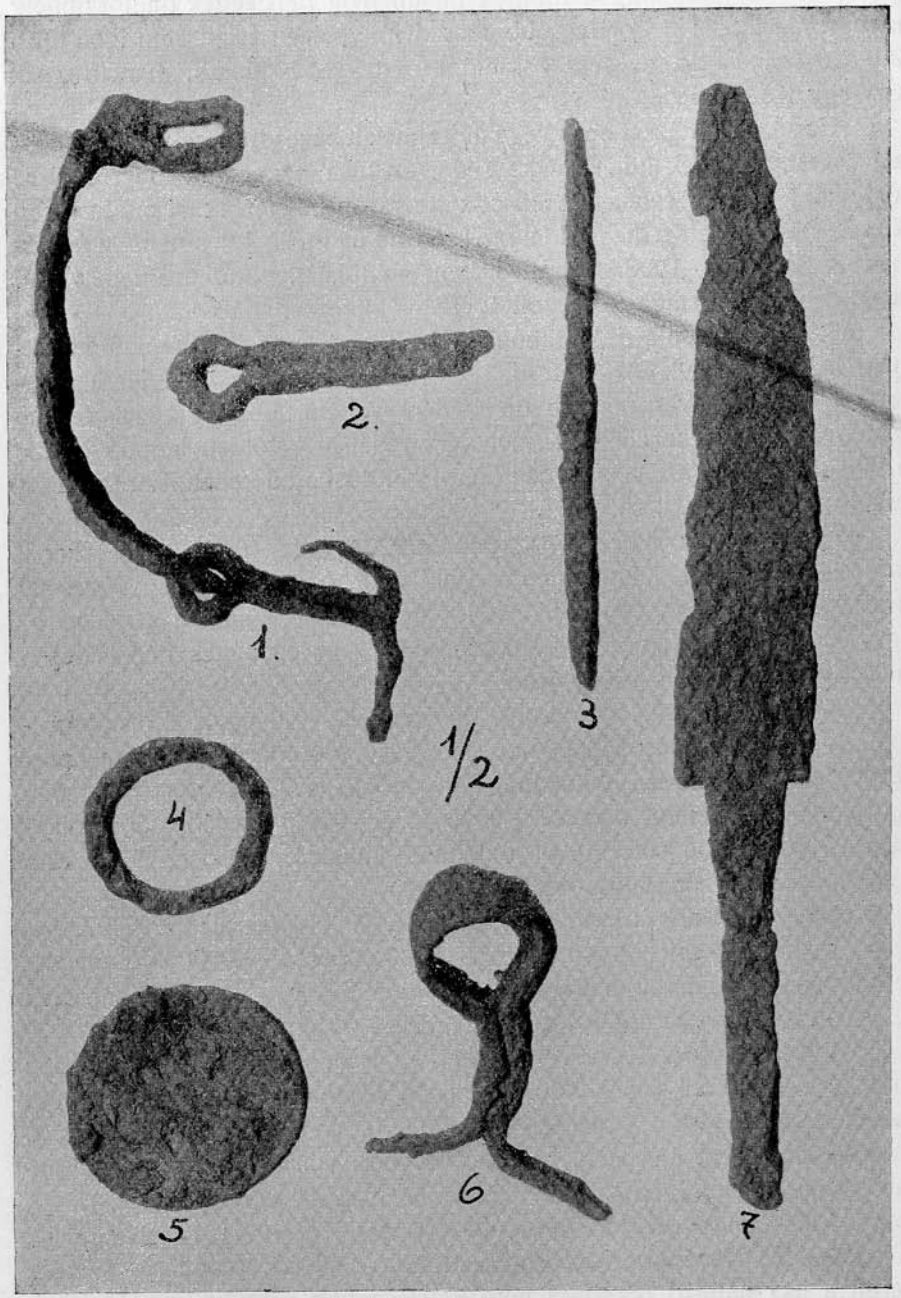

9. sz. kép. Vastárgyak az 1913. évi porolissumi ásatásokból.
Fig. 9. Objets en fer, trouvées a Porolissum en été 1913.

tagozását részletesen megállapítani nem lehet; a legutóbb kiásottnál azonban legalább nagyjában sikerült e helyiségeket rendeltetésük szempontjából is megállapítanunk.

A házcsoport ezen áttekintő ismertetése után most már lássuk az *elmúlt nyáron napfényre került kisebb* **ingó leleteket.**

a) Érmek.

1. Hadrianus középbronz érme, 121-ből (?); Coh.² II. p. 118. no. 16. Leltük az F_1. helyiségben.

2. Antoninus Pius vagy Marcus Aurelius nagy bronz érme; nagyon kopott. Leltük a G_1-ben.

3. Antoninus Pius, halála után vert, ezüst denariusa; Coh.² II. 305. lap, 352. Leltük B_1-ben.

4. Marcus Aurelius (?) nagy bronz érme; consecratios érem; kopott. Hátlap typus: sas? Leltük H_1 helyiségben.

5. Commodus ezüst potin denariusa 190-ből; Coh.² III. p. 266. n. 282.; a G_1 helyiségből.

6. Caracalla ezüst denariusának öntött potin utánzata (201—204-ből); Coh.² IV. p. 212. n. 66. Leltük az A_1-ben.

7. Septimius Severus ezüst denariusának öntött bronz utánzata 210-ből; Coh.² IV. p. 58. n. 555. Leltük ugyanott.

8. Plautilla Augusta ezüst denariusának bélelt hybrid utánzata; előlap: Plautilla Coh.² IV. p. 247. n. 1.; hátlapja: Caracalla, Coh.² IV. p. 192. n. 465. Leltük ugyanott.

9. Elagabalus potin denariusa 220-ból; Coh.² IV. p. 333. n. 93. alatti ezüst példány; leltük G_1-ben.

10. Severus Alaxander (?) denariusának töredéke; leltük az A_1-ben.

11. Severus Alexander ezüst denariusának öntött potin utánzata; töredék. Leltük a H_1-ben.

12. Severus Alexander ezüst denariusának potin bélelt utánzata; kopott; leltük az A_1-ben.

13. Alexander Severus potin denariusa; Coh.² IV. p. 447. n. 470, ezüst példa; leltük B_1-ben.

14. Alexander Severus nagy bronz érme, Kr. u. 30-ból; Coh.² IV. p. 459. n. 567; leltük ugyanott.

15. Maximinus ezüst denariusa 238-ból; Coh.² IV. p. 512. n. 70; leltük B_1-ben.

16. Gordianus Pius, antoninianus subaeratus 239-ből; Cf. Coh.² V. p. 56. n. 314. Leltük K_1-ben.

17. Gordianus Pius ezüst antoninianus 239-ből; Coh.² V. p. 41. n. 199. Leltük a G_1-ben.

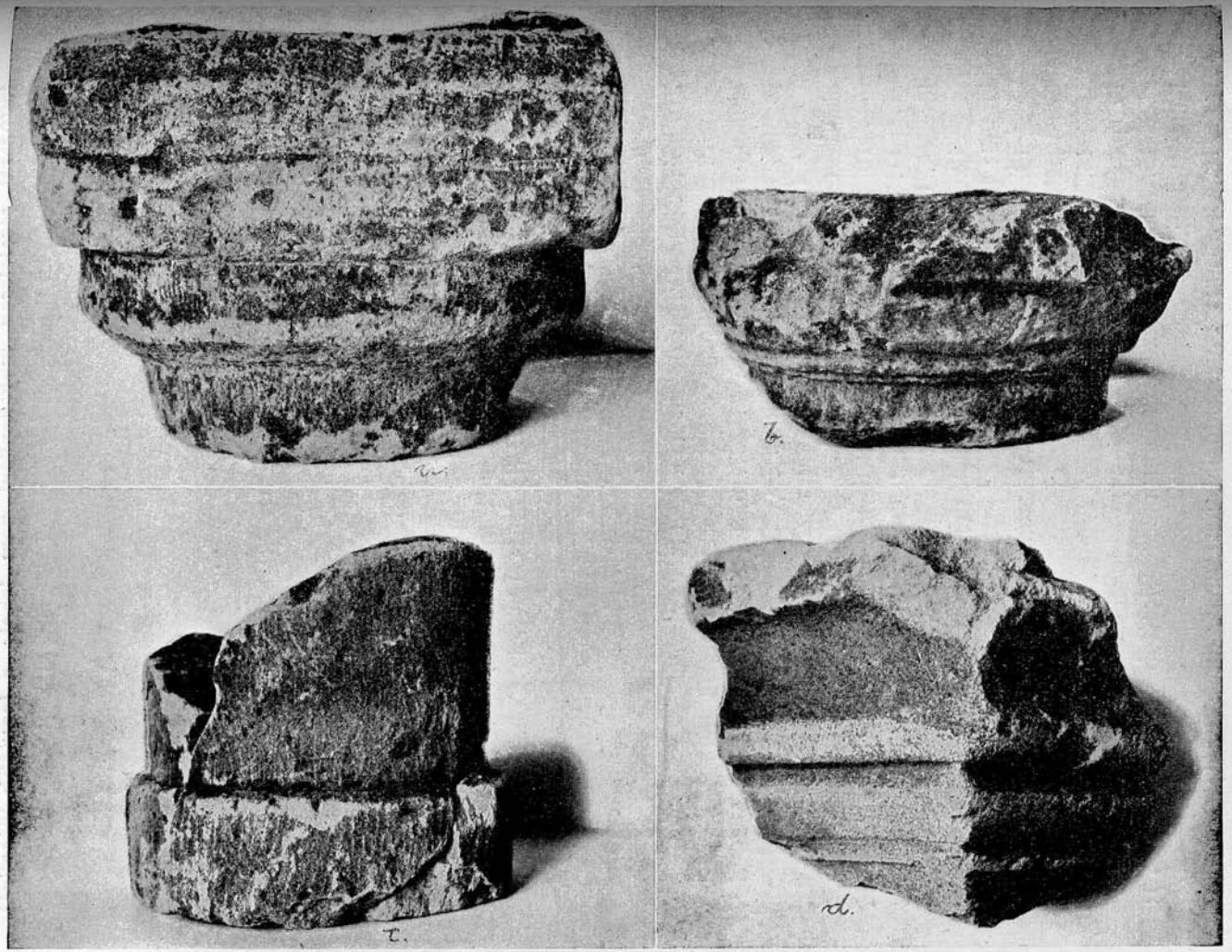

10. sz. kép. Építészeti részletek az 1913. év nyarán kiásott porolissumi házból (Kb. 1/5 term. nagys.)
Fig. 10. Parties architectoniques trouvées a Porolissum en été 1913. (Ca. 1/5 gr. nat.)

18. Kopottsága miatt meg nem határozható, császárkori középbronz érem; leltük a K1-ben.

b) Bronz tárgyak.

5. sz. kép.

1. Domborúműves bronzlemez, mely valamiféle kisebb zár borítására szolgálhatott. Domború műve fájdalom megsemmisült. Leltük az F1 helyiségben.

2. Bronz gomb (nem fibula!) vésett — zöldes, kékes színű — zománcz maradványaival. Leltük ugyanott,

3. Bronzedény fogantyú. Leltük az A1-ben.

4. Bronz négyszög, valószínűleg szíjvég darabja. Leltük az előzővel.

5. Bronz karika ugyanonnan.

6. Rovátkolt diszítésű sárgaréz tű. Leltük az F_1-ben.

7. és *9.* Aláhajtott lábú fibulák részletei. Leltük az A1 helyiségben.

8. Bronz burkoló dísz töredéke. Leltük az F1 helyiségben.

6. sz. kép.

1. Bronz dísztag. Leltük a C1 helyiségben.
2. „ talapzat. „ az E1 „
3. „ korong. „ a C_1 „
4. „ dísztag. „ a B1 „
5. „ szeg. „ a B1 „

7. sz. kép.

1. Bronztű. Leltük a B_1 helyiségben.
2. „ stilus. „ a B_1 „
3. „ szeg. „ a B_1 „
4—5. „ szegtöredékek a B_1 „

c) Vas tárgyak.

8. sz. kép.

1. Vashorog, mely valószinűleg az ajtóra volt felerősítve. Leltük az út szélén a csatornában.

2. Vaskés. Leltük a H1 helyiségben.

3. Vaskés. Leltük az A folyosóban.

4. Vaskalapács. Leltük az út melletti csatornában.

5. Vasgyertyatartó; egyik lába letörött. Leltük a H1 helyiségben.

6. Vasstilus; hiányos. Leltük az E1 helyiségben.

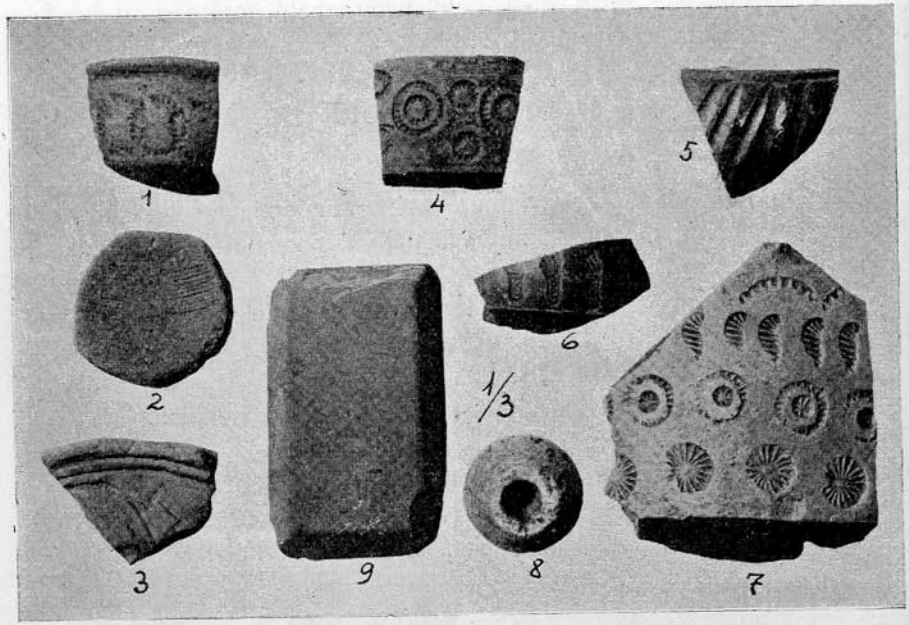

11. sz. kép. Kőtárgyak és díszített edénytöredékek a Porolissumban 1913. év nyarán végzett ásatásokból.

Fig. 11. Objets de pierre et débris des vases ornées trouvées à Porolissum.

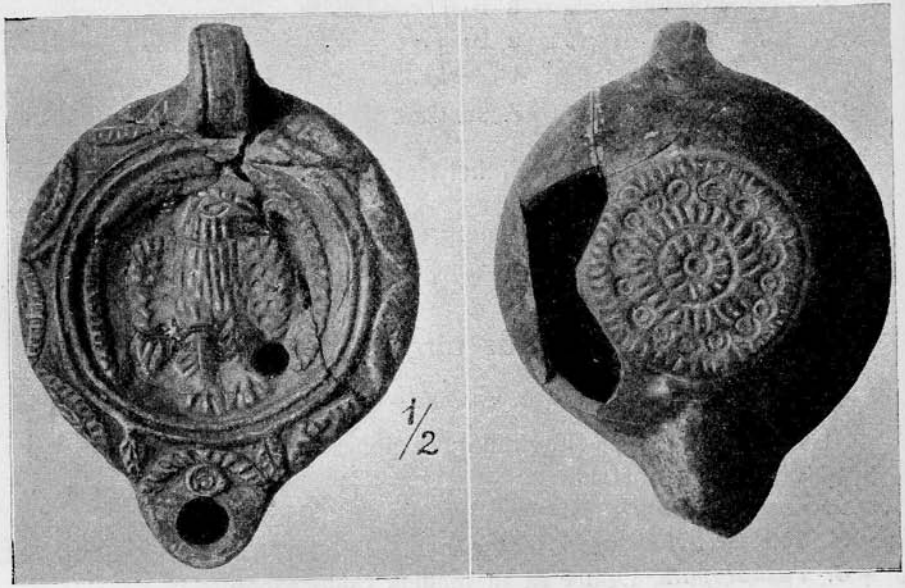

12. sz. kép. Agyagmécses felsőrésze és feneke.

Fig. 12. Lampe d'argile.

7. Vasbotvég. Leltük a B_1 helyiségben.
8. Vaskampó. „ a B_1 „
9. Vaskés. „ a B_1 „

9. sz. kép.

1. Vasretesz. Leltük a B_1 helyiségben.
2. Vassarok. „ a C_1 „

13. sz. kép. Agyagmaszk.
Fig. 13. Masque d'argile.

3. Vas lyukasztó szerszám. Leltük a B_1 helyiségben.
4 és 5. Vaskarika és korong. Leltük a B_1 helyiségben.
6. Vassarok. Leltük az útfelőli csatornában.
7. Vaskés. Leltük a B_1 helyiségben.

d) Kőtárgyak.

10. sz. kép.

a) Oszloprészlet. Találtuk az E1 helyiségben *o*-val jelzett helyen.
b) Oszloprészlet. Találtuk ugyanott az *n* jelzésű helyen.
c) Oszloprészlet. Találtuk ugyanott a törmelék közt.
d) Párkányrészlet. Találtuk ugyanott a törmelék közt.
11. sz. kép. 8. *Kő orsó karika*; találtuk a B1 helyiségben.
11. sz. kép. 9. Csiszolt kőlap; valami butor betétjéül szolgálhatott Leltük az F1 helyiségben.

14. sz. kép. Agyagedény részletek.
Fig. 14. Débris de vases d'argile.

e) Agyagtárgyak.

11. sz. kép.

1. Agyagcsésze töredéke. Anyaga: szürke agyag, az alapnál sötétebb, majdnem fekete mázzal. Leltük a B1 helyiségben. *Metszete* a 15. sz. képen 12.

2. Szabálytalanúl kerekített agyagtessera; határozatlan színű, vöröses barnás cserépből. Leltük az I_1 helyiségben.

3. Kerek *agyagminta* töredéke, bevésett díszítések nyomaival; fájdalom a darab egészen jelentéktelen. Leltük az I_1 helyiségben.

4. Agyagedény töredéke. Anyaga: mint az 1. számúnak. Leltük a B_1 helyiségben.

5. Agyagedény töredéke. Anyaga barna-vörös, keményre égetett agyag, sötét-fekete mázzal. Leltük az F_1 helyiségben.

6. Agyagedény töredéke. Anyaga szürke agyag, az alapnál sötétebb mázzal. Leltük a B_1 helyiségben.

7. Agyagedény töredéke. *Metszete*: 15. sz. képen 13. sz. *(megfordítva!)*. Anyaga vöröses-barna anyag. Leltük a B_1-ben.

12. sz. kép. Díszített agyagmécses felsőrésze és feneke. Leltük a G_1 helyiségben.

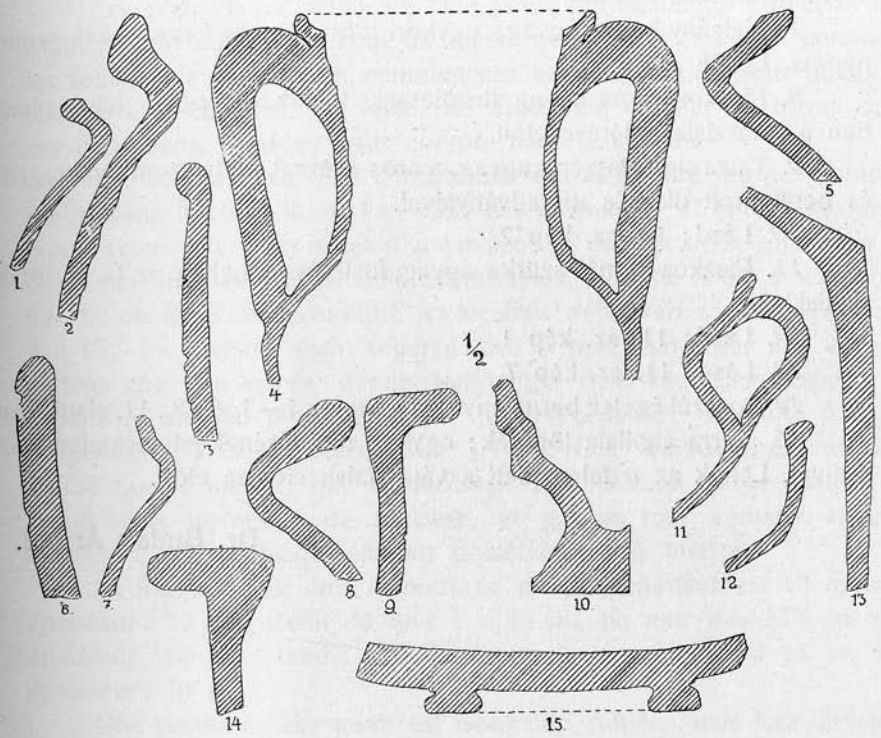

15. sz. kép. Díszítetlen agyag edénytöredékek metszetei.
Fig. 15. Coupes des vases et de débris d'argile.

13. sz. kép. Agyagmaszk; valószínűleg agyadedény részlete. Leltük a G_1 helyiségben.

14. sz. kép.

1. Agyagedény felső része. Anyaga: barna agyag, az alapnál sötétebb mázzal. Leltük az F_1 helyiségben. *Metszete:* a 15. sz. képen 4.

2. Agyagedény talprészlete. Anyaga piszkos-szürke anyag. Leltük a C_1 helyiségben. *Metszete*: a 15. sz. képen 10.

15. sz. kép. Díszítetlen agyag edénytöredékek metszetei. Az edénytöredékek anyaga a metszetek sorrendjében:

1. Piszkos-barna anyag, füstölés nyomaival. Leltük az épület felső részében a választófalak elérése előtt.

2. Anyaga, mint az előzőnek s azzal együtt is leltük.

3. Terra sigillatát utánzó vörös anyag, az egykori máz és díszítés halvány nyomaival. Leltük az előzőkkel együtt

4. Lásd: *14. sz. kép 1.*

5. Piszkos szürkés-barna agyag. Leltük az I_1 helyiségben.

6. Szürke agyag, egykori máz és díszítés nyomaival. Leltük az 1—3. alattiakkal.

7. Halvány-barna agyag; egykori máznak vagy bevonásnak semmi nyoma. Leltük a B_1-ben.

8. Piszkos-barna agyag füstöléssel. Leltük az épület felső részében a válaszfalak elérése előtt.

9. Terra sigillataszerű agyag, vörös mázzal, mely itt-ott lepattagzott és benyomott díszítés maradványaival.

10. Lásd: 14. sz. kép 2.

11. Piszkos-barnás-szürke agyag, füstöléssel. Leltük az 1—3., 6., 8. alattiakkal.

12. Lásd: 11. sz. kép 1.

13. Lásd: 11. sz. kép 7.

14. Rosszúl égetett barna anyag. Leltük az 1—3., 6., 8., 11. alattiakkal.

15. Terra sigillata töredék; egykori díszítésének jelentéktelen részleteivel. Leltük az *a* fal mellett a vátaszfalak elérése előtt.

Dr. Buday Árpád.

De Porolissum.*

(**Abrégé.**)

Les pluies continuelles de l'été passé ont beaucoup empêché nos fouilles archéologiques. Tout de même avons nous réussi à continuer les fouilles de Porolissum, commencées et interrompues pour quelques années, et à chercher les restes de limes. Du résultat du travail dans ces deux sens, rendons nous compte dans le suivant.

1. *Fouilles faites en Porolissum en 1913.* (Le dernier compte-rendu dans le cours II., de l'an 1911 des Travaux, p. 97 et les suivantes.) Nous avons déterre les restes d'une maison — maintenant la quatrième — en continuant les autres, déjà découvertes, comme il est à voir sous fig. 1., où nous avons indiqué les localités découvertes maintemant par A_1—K_1. La maison était séparee de la précédente par une espace, comme chez les autres, depuis longtemps déterrées. Cette espace est cependant un peu plus large que les précédentes: au bout du côté du chemin 1·2 m., à l'autre bout 1·7 m. Les fouilles présentes ont décisé que le mur E, qui se montrait à l'occasion précédente n'est qu'un amas trompeur de molasse, et pas un mur véritable et ainsi l'espace s'étendait jusqu' au mur postérieur de la maison.

La longueur du mur *b*, mesurée du côté extérieur est 19 m., son épaisseur: 75 cm. Celui du mur $\gamma = 30$ m., du mur $d = 27{\cdot}5$ m. son épaisseur: 80 cm; tandis que la longueur du mur *i* est 14 m. son épaisseur: 70 cm.

Une partie de ces murs est beaucoup ruinée, mais leur direction et leur longueur est tout de même indubitable; seulement la partie du côté du chemin, du mur *d* n'est pas conservée, même pas ses traces ainsi qu'on peut croire, qu'il n 'y avait jamais été un mur.

La maison a du côté du chemin, entre le bout du mur *i* et du mur δ une entrée large de 2 m (A).

Les localités sont à diviser dans les groupes suivants:

a) H, G, et K; b) F, et I.; enfin c) B, C, et D; entre les localités formant les groupes b et c, mentionnés dernièrement, s'étend la localité E, les séparant l'une de l'autre.

H_1 n'était autre chose, qu'une petite boutique, correspondant avec

---

* No. 5 sur la carte du titre.

les localités de la maison voisine. L'intérieur de la localité est long de 4·8 m., large de 2 m.

Outre beaucoup de tuiles et débris de briques nous y avons trouvé un marteau de fer, un couteau de fer, un petit clou de bronze, des petites tenailles, un chandelier de fer que nous publions plus bas.

Cette localité a été unie à la localité G_1 dont les mesures sont longueur: 5·5 m. largeur: 7·9 m. d'un côté, 7·7 m. de l'autre, par une porte large de 1·2 m.

Près de la porte (fig. 2, *k*) nous avons trouvé une pierre à moudre. Cette localité n'a pu être autre chose, que la chambre du locataire du H_1 voisin. Le plancher de briques de jadis est tout à fait ruiné, seule à un petit endroit est il conservé, mais dans un mauvais état. Parmi ses trouvailles il est à mentionner: une masque d'argile, petite lampe de nuit, ornée, faite d'argile et quelques monnaies.

Aux localités maintenant mentionnées se joint K_1, dont seulement le mur du côté de chemin est conservé, 6·5 m. à l'intérieur, tandis que du mur opposé seulement les traces de l'éxistence sont à voir. La partie analogue du mur *d* manque, n'a aucune trace. Il est possible, qu 'il n'existait même pas, mais qu'une clôture d'une matière se gâtant vite, le remplaçait et qu'il donnait ainsi une petite cour à celui, qui louait la boutique et la chambre voisine. C'est aussi prouvé par la circonstance, qu 'il y avait â peine des briques ou de pierres. Parmi ses objets trouvés on peut faire mention d'une médaille de bronze de faible subsistance, et les fragments insignifiants de deux fibules. L'entrée de ce groupe de localités a dû être de ce côté.

Le niveau de F_1 et I_1, formant la second groupe des localités, est plus haut de 40 cm; l'entrée a été du côté du corridor. Les mesures des localités: I_1: longueur: 7·2, c'est a dire 5·5 m; largeur: 4·2 m; l'épaisseur des murs: 70 cm. Le plancher était en terrazzo. Parmi les objets touvés il n'y a pas un qui soit digne d'être nommé.

F_1: longueur 5·5 m; largeur: 4·2 m; le plancher était en briques, dont il ne sont cependant restées que de faibles traces. Parmi les objets trouvés une petite planche polie, de pierre, les débris d'une plaque de bronze avec des reliefs et deux monnaies de bronze sont à mentiomer. La localité E_1, longue de 17 m. et large de 4·5 m. a aussi beaucoup souffert. Son niveau est plus haut de 30 cm. que celui des précédentes. Nous y avons trouvé deux morceaux de colonnes, aux endroits indiqués par *o* et *n* sur fig. 4, tandis que dans la localité elle-même un troisième morceau de colonne cassé à trois endroits, fut découvert. Le tas de pierres et les débris de briques, trouvés à l'endroit marqué par un 1 sur le plan, sont selon toute apparence les restes d'une fournette de jadis. Parmi les objets trouvés, un *stilus* de bronze, un couteau de

fer, des débris de verre et de vasses méritent d'être nommés. Celle-ci avait aussi son entrée du côté de A_1 quel corridor accule dans la localité B_1. La largeur du corridor du côté du chemin est 2 m. au bout opposé 2·2 m. Le niveau du groupe formé par les localités B_1, C_1 et D_1 est de nouveau plus haut de 30 cm. que celui de E_1. La forme de ces localités est encore plus irrégulière que celle des autres, jusqu' ici meutionnées. Elles sont aussi tout à fait ruinées. On peut fixer cependant, qu'il y avait dans la localité B_1 un arrangement hypocaustique et que l'air chaud pénétrait sous la localité C_1 par deux fentes larges de 80 cm. qui se trouvaient au mur *b*. Cependant il n 'y a dans aucune des traces de la construction du plancher flottant.

Parmi beaucoup de débris de pierre, de mortier, de brique et de tuiles nous avons trouvé beaucoup de débris de vitre, un cercle à fuseau de pierre, de pompeux tessons de vases, deux couteaux de fer et quelques autres débris.

Les mesures de la localité B_1 : 7 m, 9·5 m, 8·7 m, et 7·8 m à l'intérieur.

Les mesures de la localité C_1 = 3·4 m de longueur, 5·8 m, c'est à dire 5·4 m. de largeur.

Dans la localité D_1 il n'y avait pas d'arrangement hypocaustique ; ses mesures : 4·5 m. et 5 m.

Outre les décombres de pierres, de briques et de tuiles on y a trouvé des tessons de vases et des débris de vitres.

Selon les choses dites, les localités G_1 H_1 et K_1 ont servi à être louées et les autres d'habitation du propriétaire. Une partie de la localité E_1 a peut-être servie de cuisine, tandis que la partie près du corridor à peut-être remplacé l'atrium ; à cette dernière hypothèse nous autorisent les débris des colonnes qui y furent trouvés. Tout à fait son identique trouvons-nous dans la villa de Mogyorósd (Vu fig. à la p. 116 des Travaux 1914. (IV.), dans la localité *L*. Encore une ressemblance avec la villa de Mogyorósd montre-t-elle par le corridor A (là D.) bien que leur largeur est d'une grande différence. La direction de la localité E, rappelle aussi la position des localités F et H de la maison de Csáki-Gorbó, publiée plus haut.

Avec cette maison nous avons aussi achevé la fouille de ce groupe de maisons dont nous avons commencé la fouille en 1908. En cet endroit il n'y avait plus de bâtiments.

Le trait caractéristique, commun à toutes les quatre maisons est, qu'il y a entre elles des espaces larges de 0·8—1·7 m, pour mener l'eau coulant du toit, de construction displuviatum, dans le canal détournant fixé au bord du chemin près du mur des maisons.

Un autre trait caractéristique est que le mur postérieur n'est pas

interrompu à ces espaces mentionnées. Une chose pareille rencontrons-nous dans les villes de la Syrie, où le mur postérieur de la rue plus extrême forme en même temps le mur de la ville. (Mommsen, Röm. Gesch. V. p. 484.)

Les maisons représentent deux types générales. Á l'un des types appartiennent les deux maisons fouillées d'abord (en 1908) dont l'une est très ruinée mais qui était sûrement comme celle du plan qui est exactement à fixer.

On pouvait entrer dans celles-ci de la rue à travers le vestibule (D) dans l'atrium (E). Derrière l'atrium il y a la cuisine (L, c'est à dire H,) et la chambre qui peut être chauffée en hiver. (K c'est à dire G).

L'autre type est aussi représeoté par deux maisons. En ce cas la maison consiste à vrai dire en deux parties. Le vestibule du côté de la rue (T—S et H_1) a été mis à profit comme boutique que l'on avait loué: c'est pourquoi il y a près des boutiques aussi des localités qui servaient d'habitation comme P, Q, et G_1 tandis que la partie qui correspond à la cour, est représentée par R et K_1.

Pour pouvoir employer cette partie du devant de la maison de cette façon, on avait naturellement besoin du corridor latéral pour pouvoir entrer dans la partie non louée de la maison. Cette partie de la maison, fouillée en 1909 est tout à fait ruinée, tant que nous n'avons aucune idée de la disposition; chez celle, que nous avons déterrée maintenant, nous avons cependant aussi pu fixer-du moins à peu prés-quel était la destination des localités.

Á l'occassion des fouilles faites l'été passé nous avons trouvé de trouvailles mobilières moyennes, qui sont les suivants:

a) Monnaies.

1. Moyenne bronze de Hadrian, de 121 (?); Coh.^{2} II. p. 118. 16. Nous l'avons trouvée dans la localité F_1.

2. Grande bronze d'Antoninus Pius ou de Marcus Aurelius; très usée; nous l'avons trouvée dans G_1.

3. Dénaire d'argent de Antoninus Pius, battu aprés sa mort; Coh.^{2} II. p. 305; n. 352; nous l'avons trouvé dans B_1.

4. Grande bronze de Marcus Aurelius (?); médaille consécrative; usée; type du revers: l'agile? Nous l'avons trouvée dans la localité H_1.

5. Dénaire d'argent de Commodus de 190; Coh.^{2} III. p. 266. n. 282; de la localité G_1.

6. L'imitation fondue du dénaire potin de Caracalla (de 201—204); Coh.^{2} IV. p. 212. n. 66. Nous l'avons trouvée dans A_1.

7. L'imitation fondue de bronze du dénaire d'argent de Septimius Severus de 210; Coh.² IV. p. 58 n. 555. Nous l'avons trouvée au même endroit.

8. L'imitation doublée, hybride du dénaire d'argent de Plautilla Augusta; l'avers: Plautilla, Coh.² IV. p. 247. n. 1.; revers: Caracalla, Coh.² IV. p. 192. n. 465. Nous l'avons trouvée au même endroit.

9. Dénaire potin d'Elagabalus de 220. Coh.² IV. p. 333. n. 93, exemplaire d'argent; nous l'avons trouvé dans G_1.

10. Débris du dénaire de Severus Alexander (?); trouvé dans A_1.

11. L'imitation fondue potin du dénaire d'argent de Severus Alexander; débris. Nous l'avons trouvée dans H_1.

12. L'imitation doublée de potin du dénaire d'argent de Severus Alexander; usée; nous l'avons trouvée dans A_1.

13. Dénaire potin de Severus Alexander; Coh.² IV. p. 447. n. 470, exemplaire d'argent; nous l'avons trouvé dans B_1.

14. Grande bronze d'Alexander Severus, de 30 après J. Chr; Coh.² IV. p. 459 n. 567; nous l'avons trouvée au même endroit.

15. Dénaire d'argent de Maximinus, de 238; Coh.² IV. p. 512 n. 70; nous l'avons trouvé dans B_1.

16. Gordianus Pius, antoninianus subaeratus de 239; Coh.² V. p. 56. n. 314. Nous l'avons trouvé dans K_1.

17. Antoninianus d'argent de Gordianus Pius, de 239; Coh.² V. p. 41. n. 199; nous l'avons trouvé dans G_1.

18. Moyenne bronze de l'âge impériale qui n'a pu être déterminée à cause de son usure; nous l'avons trouvée dans K_1.

b) Objets de bronze.

(fig. 5.)

1. Plaque de bronze en relief, qui a pu servir à recouvrir une serrure moyenne. Le relief est détruit. Nous l'avons trouvé dans la localité F_1.

2. Bouton de bronze (point de fibule!) ciselé avec les restes d'un émail vert-bleuâtre. Nous l'avons trouvé là même localité.

3. Anse d'un vase de bronze. Trouvée dans A_1.

4. Carreau de bronze, probablement un morceau d'un bout de courroie. Trouvé avec le précédent.

5. Cercle de bronze du même endroit.

6. Aiguille cannelée de cuivre jaune. Trouvée dans F_1.

7 et 9. Parties de fibules aux pieds recourbés. Nous les avons trouvées dans la localité A_1.

8. Débris d'un ornement à recouvrir, de bronze. Nous le avons trouvé dans la localité F_1.

(fig. 6.)

1. Un membre d'ornement de bronze. Trouvé dans la loc. C_1.
2. Piédestal de bronze. Trouvé dans la localité E_1.
3. Disque de bronze. „ „ „ „ C_1.
4. Un membre d'ornement de bronze „ „ B_1.
5. Un clou de bronze „ „ „ „ B_1.

(7. fig.)

1. Aiguille de bronze. Trouvée dans la localité B_1.
2. Stylus „ „ „ „ „ „ B_1.
3. Clou „ „ „ „ „ „ B_1.

4—5. Débris de clous de bronze. Trouvée dans la localité B_1.

c) Objets de fer.

(fig. 8.)

1. Crochet de fer, qui a été probablement sur la porte. Nous l'avons trouvé au bord du chemin, dans le canal;
2. Couteau de fer. Trouvé dans la localité H_1.
3. „ „ „ „ „ lé corridor A.
4. Marteau „ „ „ „ le canal au bord du chemin.
5. Chaudelier „ Un pied est cassé. Trouvé dans la local. A_1.
6. Stylus „ „; incomplet. „ „ „ „ E_1.
7. Bout de canne de fer; „ „ „ „ B_1.
8. Croc de fer. „ „ „ „ B_1.
9. Couteau „ „ „ „ „ „ B_1.

(fig. 9.)

1. Verrou de fer. Trouvé dans la localité B_1.
2. Gond „ „ „ „ „ „ C_1.
3. Outil à percer „ „ „ „ „ „ B_1.

4—5. Cerle et disque „ Trouvés „ „ „ B_1.

6. Gond de fer. Trouvé dans le canal au bord du chemin.
7. Couteau „ „ „ la localité B^1.

d) Objets de pierre.

(fig. 10.)

a) Partie d'une colonne. Trouvée dans la localité E_1 à l'endroit marqué par un *o*.

b) Partie d'une colonne. Trouvée dans la localité E_1 à l'endroit marqué par un *n*.

c) Partie d'une colonne. Trouvée dans la localité parmi les débris.

d) Partie de frise. " " " " " " "

(fig. 11.)

no. 8. Cercle de fuseau de pirre; trouvé dans la localité B_1.

no. 9. Plaque polie de pierre; elle a pu servir comme marqueterie à un meuble. Nous l'avons trouvée dans la localité F_1.

e) Objets d'argile.

(fig. 11.)

1. Débris d'une tasse d'argile. Matière: argile grise, avec un émail plus foncé que le fond, presque noir. Nous les avons trouvés dans la localité B_1. Sa coupe verticale: fig. 15. No 12.

2. Plaque d'argile irrégulièrement arrondie; de couleur indécise, de tuile brun-rougeâtre. Trouvée dans la localité E_1.

3. Débris d'une forme ronde d'argile avec les traces des ornements incisés. C'est dommage que cette pièce est tout à fait insignifiante. Nous l'avons trouvée dans la localité I_1.

4. Débris d'un vase d'argile. Sa matière est la même que celle de No 1. Nous l'avons trouvé dans la localité B .

5. Débris d'un vase. Sa matières est de l'argile brune-rougeâtre, cuite tout dur, avec un émail noir. Trouvé dans la localité F_1.

6. Débris d'un vase d'argile. Sa matière est de l'argile grise, avec un émail plus foncé que le fond. Trouvé dans la localité B_1.

7. Débris d'un vase d'argile. Sa coupe vert.: fig. 17. No 13.) Sa matière: de l'argile brune-rougeâtre, trouvé dans la local. B_1.

fig. 12. Partie supérieure et fond d'une lampe ornée, d'argile. Trouvée dans la localité G_1.

fig. 13. Masque d'argile; probablement c'est une partie d'un vase d'argile. Nous l'avons trouvé dans la localité G_1.

(fig. 14.)

1. Partie supérieure d'un vase d'argile. Sa matière: de l'argile brune, avec un émail plus foncé que le fond. Nous l'avons trouvée dans la localité F_1. Sa coupe vert.: fig. 15. No 4.

2. Partie de base d'un vase d'argile. Sa matière: de l'argile rouge-griseâtre. Trouvée dans la loc. C_1. Sa coupe vert.: fig. 15. No 10.

(fig. 15.)

Coupes verticales de débris de vases d'argile sans ornement. La matière des débris de vases selon la suite de coupes vert.:

1. De l'argile sale brune, avec les traces de fumier. Nous l'avons trouvé dans la partie supérieure du bâtiment, devant les murs mitoyens.

2. La même matière que du précédent, fut trouvé avec lui.

3. D l'argile rouge-mittant la terra sigillata avec les faibles traces d'un émail et d'un ornement de jadis. Fut trouvé avec les précédents.

4. Vu fig. 14. No 1.

5. De l'argile sale brune-griseâtre ; trouvé dans la localité I_1.

6. De l'argile grise. Avec les traces d'un émail et d'un ornement de jadis. Nous l'avons trouvé avec ceux de 1—3.

7. De l'argile brune claire ; il n'y a point de traces d'un enduit ou d'un émail de jadis ; trouvé dans la localité B_1.

8. De l'argile sale brune enfumée. Nous l'avons trouvé dans la partie supérieur du bâtiment devant les murs mitoyens.

9. De l'argile ressemblant à la terra sigillata, avec un émail rouge qui est gercé çà et là, avec les restes d'un ornement pressé.

10. Vu fig. 14 No 2.

11. De l'argile sale brune griseâtre, enfumée. Trouvé avec ceux de 1—3., 6. 8.

12. Vu fig. 11. No 1.

13. Vu fig. 11. No 7.

14. De l'argile brune, mal cuite. Trouvé avec ceux de 1—3., 6., 8. 11.

15. Débris de terra sigillata ; avec les traces insignifiantes de son ornamentation de jadis. Nous l'avons trouvé près du mur *a*, devant les murs mitoyens.

Dr. Árpád Buday.

A M.T.M.U.K.
KÖNYV-
TÁRA

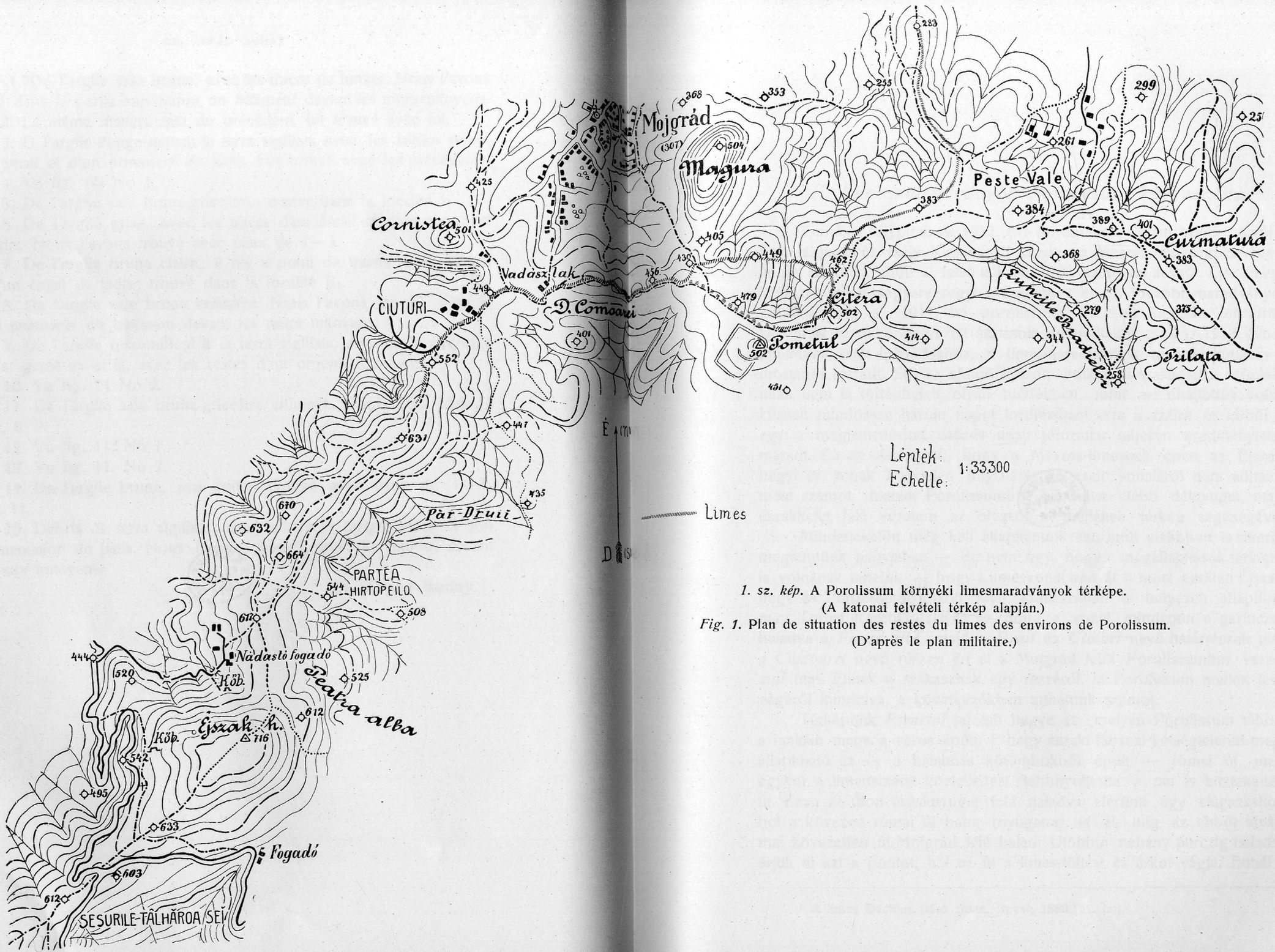

1. sz. kép. A Porolissum környéki limesmaradványok térképe.
(A katonai felvételi térkép alapján.)
Fig. 1. Plan de situation des restes du limes des environs de Porolissum.
(D'après le plan militaire.)

A M. N. MÚZEUM KÖNYV-TÁRA

II. Limesmaradványok Porolissum környékén.

Ennek a folyóiratnak 1912. évi folyamában adtam számot arról a limes-szakaszról, mely Kissebestől kezdve a Meszes-hegységben egész addig húzódik, ahol a felső-kékesnyárlói határban fekvő Éjszakhegy lábánál a zilah-magyaregregyi országúthoz ér. A további maradványok kutatását még az 1911. évi porolissumi ásatások kapcsán terveztük. De mivel az akkor tervezett ásatások elmaradtak s csak az 1913. évben júthattunk azok folytatásához, a limesmaradványok további kutatása is mostanra maradt. Sőt az elmúlt nyáron uralkodott szakadatlan esőzések miatt nem is történhetett olyan mértékben, mint azt óhajtottuk volna. Hiszen mindössze három napot fordíthattam erre a czélra és ebből is egy a megismétlődött esőzés miatt jóformán teljesen eredménytelen maradt. Ez az oka annak, hogy a Meszes-limesnek épen az Éjszakhegyi és annak közvetlen folytatását képezett vonaláról nem adhatok most számot, hanem Porolissumból kiindulva elébb délnyugat, majd északkelet felé vezetem az olvasót a mellékelt térkép segítségével.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk azt, amit elsőbben is sikerült megtennünk nagyjában — de nem úgy, hogy e megállapítások térképre is volnának tehetők — hogy a limesvonal irányát a most említett Éjszakhegy és Porolissum között levő szakaszában is helyesen állapította meg Torma Károly.[1] Helyes az, hogy e vonal mindenütt a gerinczen haladva a *Piatra alba*, majd a *Druii* és *Ciuturi* nevű határrészek után a *Comoarei* nevű részen éri el a Mojgrád felől Porolissumhoz vezető *mai* útat. Ennek a szakasznak egy részéről, a Porolissum mellett levő végéről kiindulva, a következőkben adhatunk számot.

Térképünk *Pometul* jelzésű hegye az, melyen Porolissum tábora s lankáin maga a város épült. E hegy északi lábánál kétségtelenül megállapítható az — a hatalmas kőtömbökből épült — római út, mely egykor a limensmenti közlekedést lebonyolította s ma is közlekedési út. Ezen az úton északnyugat felé haladva elérünk egy elágazáshoz, hol a kövezett római út balra (nyugatra) tér el, míg az ebből kiváló mai kövezetlen út Mojgrád felé halad. Utóbbin nehány perczig haladva érjük el azt a pontot, hol az út a limes-töltést és árkot vágja. Ennél a

[1] A limes Dacicus felső része. Bpest, 1880. 71. lap.

találkozásnál elhagyjuk az útat, hogy a limestöltéssel balra forduljunk s azon haladjunk tovább. Nyugodtan bizhatjuk magunkat reá, mert teljesen jó fenntartású és egy perczig sem kell tartanunk az eltévedéstől. Az első kiemelkedő pont, a melyet elérünk az, melynek — vezetőm szerint — *D. Fericsi* a neve s talán azonos a térképen 456 számmal jelzett magassági ponttal. Egyúttal alighanem őrtorony maradványait is rejti, amit azonban csak ásatással lehetne biztosan megállapítani.

A limessáncz mindenütt a már említett út északi oldalán halad. Ez az út azonban már csak helyenkint halad az egykori római úton, többször eltér attól s igen gyakran még a limestöltés épségének is rovására van. (Lásd: 2. sz. kép.)

A limestöltést és árkot a *D. Fericsinél* látható állapotában szemlélteti a *2. sz. kép*ünkön közölt keresztmetszet. Azon a csúcson, melyet térképünkön a most jelzett pont után következő köralak jelöl, végződik a D. Fericsi és kezdődik a *D. Comoarei*. Itt kétfelé válik a limestöltés; annak déli ágára azonban már 150 lépés után rákerül az út s teljesen ellaposítja. Rövidesen ez a sorsa a másik ágnak is, de csak rövid vonalon, mert az út ismét lekerül melléje és így sánczunk egészen jól látszik a második körrel jelzett helyig, melynek északi peremén halad.[1]

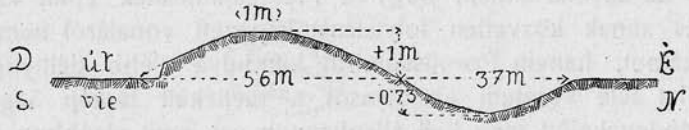

2. sz. kép. Limes töltés és árok metszete a 456. jelzésű helyen.
Fig. 2. Coupe verticale du limes, au point marqué par 456.

Alakja ugyanaz, mint az előbbi helyen. Mindössze az az eltérés, hogy itt valamivel jobb fenntartású s a töltés gerincze 1·86 méterrel fekszik magasabban az árok fenekénél.

Ennek a körnek a közepe táján az út két ágra szakad. A töltés a két ág közén halad, meglehetősen rongált alakban, míg az útak újból való egyesülése után ismét annak északi oldalára kerül s így jút ki az erdőből.

Az erdőből kiérve az út nagy kanyarulatot tesz, töltésünk azonban az ott levő vadászháznál a katonai térképen pontozottan jelölt ösvényt követi, mely egy ideig rajta halad; majd mellette folytatódva ír le észak-keletre forduló ívet, hogy előbb egy erdőszárnyon, majd a legelőn átvonúlva jusson a 449 jelzésű pontig, mely alighanem ismét egy őr-

[1] Ezen a helyen fényképfelvételt kíséreltem meg, de mivel gépem és lemezeim azelőtt való napon ismételten esőt kaptak, — nem sikerülhetett a felvétel.

torony maradványait rejti tömötten benőtt bokrával; de ezt biztosan csak ásatással lehetne megállapítani.

E helytől ismét jól látható a térképen jelölt, de ma már nem létező házcsoport mellett, ahol olyanforma, mintha egykor szintén két ága lett volna a töltésnek. Azonban — ha így is volt — a külső (északi) szárnyat leszántották, a kettőnek mindössze 5—6 m. legnagyobb szélességgel birhatott közét pedig lemosta a víz: ma tehát puszta tekintettel nem lehet megállapítani, hogy vajjon eredetileg csakugyan volt-e egy párhuzamos töltés is, vagy pedig az, amit ma annak lehetne nézni, természetes alakulat.

Annál biztosabb a töltés másik ága, mely itt ismét eltávolodik az úttól, hogy az *552* jelzésű helyet, épen a szakadék peremén haladva megkerülje, majd ismét a gerinczhez jusson vissza. A *631* jelzésű csúcsnak a neve — kisérőm szerint — *Vurvu Drții* s ezen őrtorony maradványa, mely egészen olyan, mint előző útunk leírásában a perjei Magurán látható. (Dolg.—Trav. 1912. évf. 110. lap, 8. kép.)

Az ezután következő szakasz alapos átvizsgálásáról, tekintettel a nyakunkba állandóan szakadó záporra, le kellett mondanunk. De azért ennek a szakasznak a bejárása sem volt egészen hiábavaló. Annyit u. i. tényként állapíthattunk meg, hogy ettől kezdve a gerinczen halad tovább és pedig mindenütt a ma is használt erdei út társaságában, mely egyszer jobbra, máskor balra tér le, igen gyakran rajta megy.

Ezen a vonalon azonban eredetileg sem lehetett olyan élesen kiemelkedő, mint eddig láttuk, amire egyébként nem is lehetett nagy szükség, mivel a terep ugyanaz, mint előző jelentésünkben a Meszesgerinczet jellemeztük. Az a tény azonban, hogy egyik-másik csúcson kétségtelenül őrtoronymaradványokat is találtunk, biztosít arról, hogy jó helyen kereskedünk. De a *631. jelzésű ponttól az Éjszak-hegy lábáig terjedő szakasz pontosabb átvizsgálása mindenesetre szükséges lesz.*

* * *

A most ismertetett részben tehát lényegében ugyanazt találtuk, amit annak idején Torma Károly is elfogadott és meg is írt. Az alább ismertetendő szakaszon, mely a kiindulási pontunkat képezett útelágazástól egészen a Beréden átszaladó Vártelki-patakig terjed, egy igen fontos megállapitással czáfolunk rá a *porolissumi völgyzáró töltés* létezésére, melyet Torma Károly vitt be az irodalomba s azóta benne is maradt a tudatban, mint ottani specialitas, melynek párjára nem akadunk.

A most elmúlt nyáron sikerült megállapítanunk, hogy nem valami különlegességgel van dolgunk, hanem arról van szó, hogy az eredeti limesvonalat, mely a Pometul-csúcs északi lábánál megállapított úttal párhuzamosan haladt annak északi oldalán, idővel feladták, az építkezések

részben erre is kiterjeszkedve, megsemmisítették, az új limesvonalat pedig odébb tólták északra.

Kövessük elébb a kétségtelenül első építésű vonalat. Annál a pontnál, hol a kövezett (római) útból kiválik a mai, Mojgrád felé vivő út, bozóttal benőtt domborulatot találunk mintegy 100 lépés hosszúságban, melyet azonban egy darabon a mai — épen rajta haladó — út is megrongált, további, a Pomet felé való folytatásában pedig a város későbbi építkezései tettek tönkre.

Annak, hogy a most ismertetett domborulatban az első limesvonal folytatását látjuk, a következő okai vannak.

A Pomet legmagasabb pontjának északkeleti lábánál a kövezett (római) út az erdő szélét éri el s úgy folytatódik nagyjában keleti irányban. Ugyanitt ágazik el belőle az a — szintén kövezett római

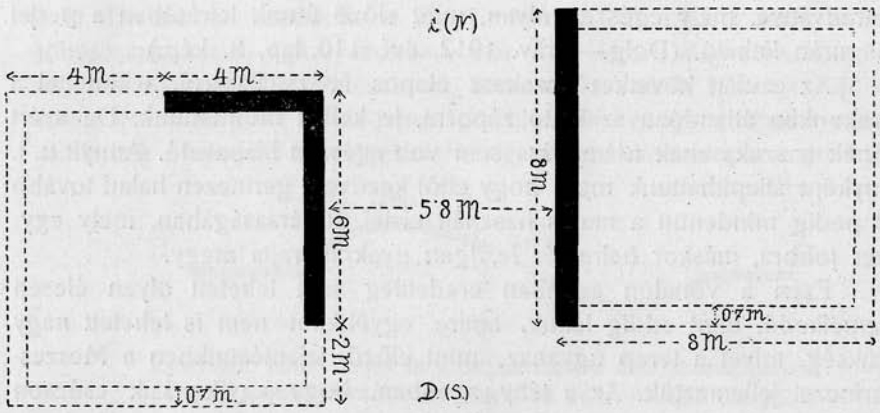

3. sz. kép. Limestornyok Porolissum közvetlen közelében.
Fig. 3. Restes de tours de limes, dans l'immédiat voisinage de Porolissum.

út — melynek északi oldalán a jelen füzetünkben ismertetett házcsoportot ásattuk ki. Ettől az elágazástól 40 lépésnyire, benn az erdőben, épen a menedékesen ereszkedő völgy peremén egymás mellett, két épület maradványait találjuk. Ez épületek egyikének déli vége egészen elromlott, mert átvágja azt a kövezett út mellett annak északi oldalára csinált modern erdei út. Mindkét épületnek kidomborodó alapfalai maradványából meg lehet állapítani, hogy négyszögletű építmények voltak. Egymáshoz való helyzetük megállapíthatása végett a falak egy részéről le is takaríttattam a földet, minek alapján a mellékelt képen látható helyzetrajzot nyertük: vagyis két olyan őrtorony maradványait, melyek egyikének mérete 8×8 m., a másiké ugyanennyi lehetett, de ez már meg nem állapítható biztosan, mivel déli végét a már

említett erdei út elrontotta. A falak mintegy 70 cm. vastagságúak. A két őrtorony köze 5·80 m. széles vagyis körűlbelűl megfelelne a szokásos limesátjárók közének s így a kettőt lehetne egykorúnak is venni. Minthogy azonban az egyiknek északi fala 2 m.-rel beljebb fekszik délre, mint a másiknak megfelelő fala, azt kell hinnünk, hogy valamelyik később épűlt. Ezt azonban csak akkor lehet pontosabban eldönteni, ha Porolissum történetét részletesebben megismerjük, mert a falak irányának megállapíthatása végett történt próbaásatásunk alkalmával

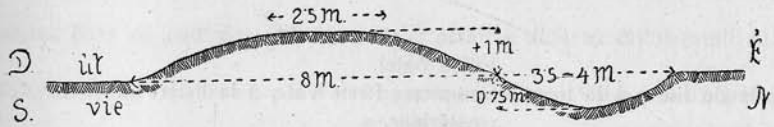

4. sz. kép. Limestöltés és árok a Citera lábánál, metszettel.
Fig. 4. Partie de limes et coupe verticale au pied du Citera.

előkerűlt nehány tégla- és cseréptöredék erre nem alkalmas. Arról, hogy itt csakugyan limes-őrtornyok maradványaival van dolgunk — ha egyáltalán maradna fenn kétség a szemlélőben — kétségtelenűl meggyőz az, hogy közvetlenűl mellettük, kelet felé megtaláljuk a limestöltést és árkot is, amint az úttal párhuzamosan, annak közvetlenül északi szélén halad. Csak egy kis darabon válnak el egymástól. A *Citera*

nyugati lábánál u. i., — ahol a római út nyomát, melynek a tetőre kellett vezetni, elveszítjük s a Citera északnyugati oldalán haladó, — minden valószínűséggel modern — út kiválik, ezt a modern útat átvágja a töltés, felkapaszkodik a Citerára s annak északnyugati peremén, az ott kétségtelenül állott, de mai állapotában fel nem mérhető, mert egyes helyeken teljesen elpusztult melléktábor előtt elvonúlva ereszkedik le északon a most említett modern úthoz, melyet ismét átvág s annak északi oldalán halad tovább, vele párhuzamosan.

A térképünkön *462.* jelzésű magassági pontnál fontos helyet ér. Fontos ez a hely azért, mert:

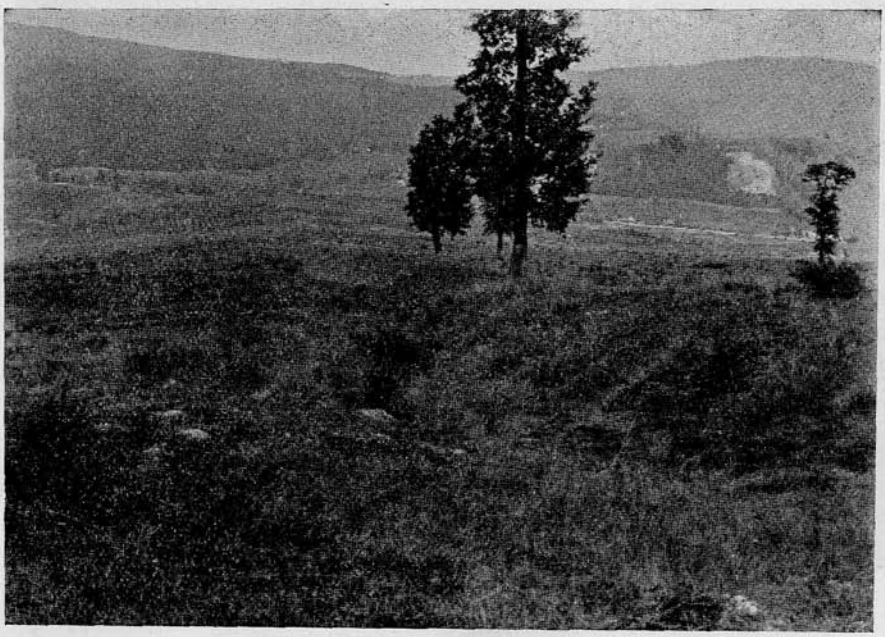

5. sz. kép. A limes töltés és árok a Peste Vale nevű határrészben, az erdő szélén. Külső oldal.

Fig. 5. Partie du limes à la frontière nommée Peste Vale, à la lisière du bois. Côt extérieur.

a) nehány méterrel ez előtt kétfelé válik a mai erdei út; a két út közűl az északi a jártabb s ez a limes további vonala is;

b) a most említett elágazás közelében találjuk az ú. n. völgyzáró-töltés déli végét, melyre még visszatérünk és

c) ennél a pontnál, az elébb említett északi útágtól balra egy olyan domborulatot találunk, mely alkalmas lehet *megrongálódott mesterséges* töltés maradványaként tünni fel. De ha követjük, meglátjuk, hogy csak az első magassági vonalig ilyen, míg azután a megtévesz-

tésre alkalmas jellegét egészen elveszti; ez tehát nem megrongálódott mesterséges, hanem természetes alkotás, melyhez tehát semmi közünk.

A limessánczról ott csináltunk egy felvételt, ahol az ú. n. völgyzárótöltés hozzá csatlakozik. (Képét és metszetét mutatja a 4.—4a. sz. képünk.)

Említettük már, hogy a limessánc a kétfelé vált útnak északi oldalán halad tovább, mely azonban helyenként reá kerül egészen a töltésre is. Az úton haladva, soha egy pillanatig sem téveszthetjük szem elől, bár helyenként alaposan be van nőve bokrokkal. Ilyen helyeken

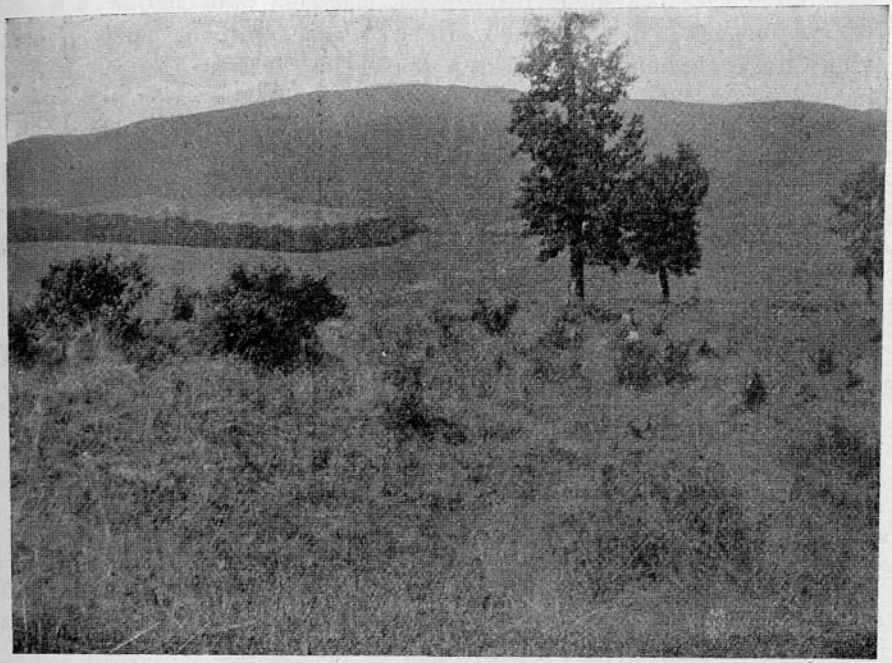

6. sz. kép. Limes töltés és árok a Peste Vale nevű határrészben, az erdő szélen; belső oldal.

Fig. 6. Partie du limes à la frontière nommée Peste Vale, à la lisière du bois; côté intérieur.

pompás a fenntartása is úgy, hogy van olyan hely, ahol a belső oldala is eléri az 1·5 m. magasságot, a külső oldalán pedig, az árok fenekétől a töltés gerinczéig mérve 2—2·5 m. magasságú részekkel is találkozunk.

A *462.* jelzésű helyről leereszkedve mintegy 300 lépésnyire kissé kanyarodik a limessánc és ugyanott, belső oldala mellett őrtorony maradványaira valló nyomokat találunk.

A *383.* magassági ponttól mintegy 300 lépésnyire keletre a most említett vonalból egy sokkal szélesebb és magasabb domborulat válik

ki és megy egyenesen keletnek a *384.* magassági pontnak. Ezt a domborulatot azonban ez alkalommal teljesen figyelmen kívül hagyhatjuk, mert amikor a *384.* magassági ponttal jelzett helyhez érkezik, maga is megszűnik.

A mi töltésünk és mellette az árok a most említett domborulat kezdeténél északra fordul s úgy jut ki az erdőből. Épen ott, ahol az erdőből kiér, készült 5—6. sz. képünk, amaz a külső (árkos), emez a belső oldalát mutatva. A fényképen látható legelső fa épen a töltésen van. Méreteit a 7. sz. képünkön levő metszetből láthatjuk. Ettől kezdve egyenesen északnak megy változatlan alakban, mint leírtuk s a 283. jelzésű magassági pontnál levő kisebb melléktáborban, épen a patak völgyének pereménél végződik. A melléktábor alakját és méreteit 8. sz. képünk szemlélteti. Jellemzője, hogy nyugati árka egyesül a töltés árkával; a Bácsbodrog vármegyei ú. n. kis római sáncz belső oldalán, a doroszlói erdőben levő őrtoronymaradványoknál ugyanezt láttuk, valamint hasonlót tapasztaltunk ú. ott az u. n. nagy római sánczcnak azon pontján, ahol a Tiszaistvánfalváról Kácsra menő mai út átvágja a sánczot.

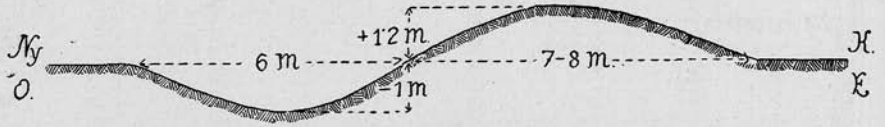

7. sz. kép. A limes töltés és árok metszete az előbbi helyen.
Fig. 7. Coupe verticale du limes à l'endroit précédent.

Hasonló melléktábor romjait az erdő szélétől nem messze, benn az erdőben is mutatott Fekete Ferencz uradalmi főerdész úr, de annak felvétele a rendkivül sűrű bozót miatt ez alkalommal lehetetlen volt.

A patak völgy peremén az említett melléktáborral megszűnik a töltés; a melléktábor annak záródását képezi. Vajjon azért szünt-e meg, mert *egy időben* a római határ csak eddig terjedt s további vonalában az Egregy vize felé törekvő Vártelki-patak volt a határ legalább egy részén, — vagy pedig a völgyben pallissade helyettesítette a töltést, mint pl. Schwäbisch-Gmünd közelében a rhaetiai limesen a falat, — ásatás nélkül eldönteni nem lehet.

Annyi azonban bizonyos, hogy az ellenkező oldalon, vagyis a pataktól északra, *egyelőre* a legszorgosabb kutatás daczára sem találtuk nyomát sem a töltés folytatásának és olyannak létezéséről nem is tudott senki a helyismerők közül.

A végleges itélet megalkotásától azonban egyelőre óvakodnunk kell, mivel:

a) vannak olyan hireink, hogy a domborulat, mely a *384.* jelzésű magassági pontnál egyelőre megszűnik, később ismét feltűnik és Karika község nyugati végénél állítólag hatalmas koczkaköveket szedtek ki belőle;

b) Torma Károly a V. Druii-tól kezdve a Mojgrád községtől nyugatra fekvő *Varasesine* tetőn át a *Maguricsára* vezeti a limesvonalat és azután a *Vurvu Pogujorra.* (V. ö. 1:25.000 kat. térkép, Z. 17. C. XXVIII. NO). Innen Észak-Kelet felé fordúlva a *D. Mare* irányán át a Berédtől északkeletre fekvő Monostor-hegyre (*Monâstire* a térképen)

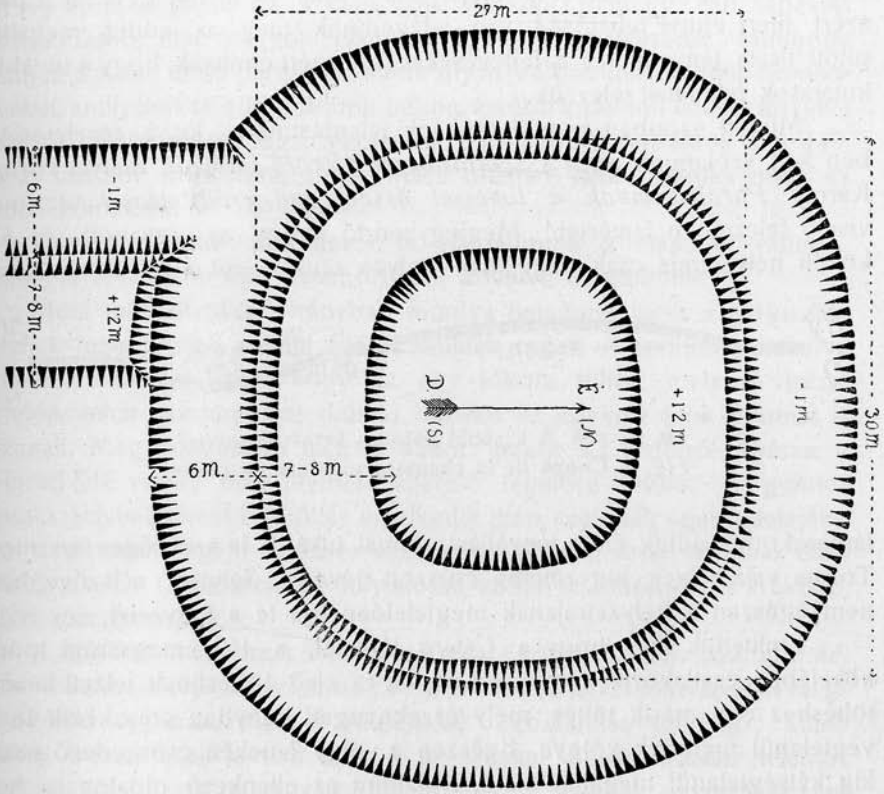

8. sz. kép. A patak völgyének peremén levő melléktábor maradványainak alaprajza.
Fig. 8. Plan du camp secundaire au bord de la vallée du ruisseau.

vezeti. A most ismertetett vonalon azonban ő is egyedül a Pogujoron említ falat vagy töltést, erről pedig később bebizonyosodott, hogy nem római, hanem barbarus alkotás.

A Monostor-hegytől azonban már az ő értesülései is úgy szólnak, hogy ott a töltés újból feltalálható s azután *Cziglen* (a V. Cziglenulujon), *Borzova* és *Őrmező* határán elvonúlva, Tihó határán éri el a Szamost. Ő azonban ezt a részt nem látta.

Ezzel szemben tény: fennebbi leírásunk szerint a Druia és (Porolissumon át) a Vártelki-patak pereméig megszakítás nélkül megállapíthattuk a limes vonalát. A Druián annak elágazását nem találtuk, ellenben a pogujori őrtorony maradványai kétségtelenül nem rómaiak.

Ellenben találtunk a 383 magassági pontnál egy keletre elágazó domborulatot, melynek épúgy folytatása lehet a Monostor-hegyen jelzett töltés (ha csakugyan van), mint a mi töltésünknek, mely egyelőre a Vártelki-patak völgyének peremén véget ér. De az is lehet, hogy a 383. jelzésű pont közelében elvált két vonal itt ismét egyesül. Épen azért, mert ennyi lehetőség van, elégedjünk meg az eddig megállapított tiszta tényekkel s a feltevéseket csak azért említsük, hogy a további kutatások feladatait jelezzük.

Mielőtt azonban pontot tennénk jelentésünkre, kissé részletesebben kell szólanunk arról a *Seratát övező félkörű falóvről*, melyet Torma Károly *Porolissumnak a limessel összefüggő erődítményei* alczímet viselő fejezetben ismertet.[1] Megjegyzendő, hogy az ugyanott (6. á.) közölt helyzetrajz csak nagyjában helyes s ezért mi a mi térképünkre

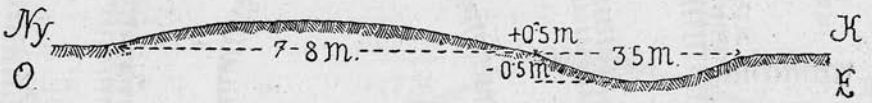

9. sz. kép. A későbbi kőtöltés keresztmetszete.
Fig. 9. Coupe de la chaussée ultériure de pierre.

támaszkodva adjuk elő a tényállást. Annál inkább is szükséges ez, mert Torma valamelyes, jegyzeteibe csúszott tévedés folytán, a szövegben nem egészen a helyzetrajznak megfelelően írja le a helyzetet.

Említettük már, hogy a *Citera* lábánál, a 462. magassági pont közelében csatlakozik a már ismertetett és első építésűnek jelzett limestöltéshez egy másik töltés, mely északnyugati irányban ereszkedik le a végtelenül meredek völgye. Egészen a völgy fenekén csörgedező patakig kétségtelenül megállapítható, valamint az ellenkező oldalon is, hol talán még az előző szakaszánál is meredekebb hegyoldalra kapaszkodva éri el a csúcsot (térképünkön 449. jelzés), hol talán őrtorony maradványait takarja az avar. Ezt azonban csak ásatás dönthetné el. Az előugró fokot képező csúcs nyugati oldalán ismét megtaláljuk s nyomában indulva elébb a völgy fenekére, majd az ellenkező oldalon felkapaszkodva ismét egy előfokra jutunk, melyen — ásatással — talán szintén őrtorony maradványokat lehetne megállapítanunk. Ez az előfok az, mely térképünkön a most említett 449. és az ennek egyenes vonalában nyu-

[1] I. m. 80. s köv. lapok.

gatra 430. jelzésű magassági pontoknak mintegy a középtávolságában van, minden jelzés nélkül.

Itt álljunk meg egy kissé. Mert válaszúton vagyunk. Nevezetesen az előfok északkeleti oldalán, a most ismertetett töltés vonalával hegyes szöget alkotva egy domborulat áll előttünk, melyet esetleg mesterséges alkotásnak is nézhetnénk. De a mint lejebb érünk rajta a patak völgyébe, mindinkább tisztába jövünk vele, hogy ez a látszat csal. Mert ez a domborulat igen változó alakban — és főleg változó szélességben — ér le a patakhoz, a valóságos töltéstől mintegy 180 lépéssel északra. De itt már nagyon ellaposodik, azaz elszélesedik. Minthogy azonban a patak tulsó partján is látunk olyan vulkanikus eredetű bombaköveket, amilyeneket eddig láttunk benne, tovább indulunk ezeket követve s anélkül, hogy mesterséges alkotásnak bármi nyomát találnók s a 449. magas csúcsot, körüljárva, annak keleti oldalán ismét rábukkanunk az eredeti kőtöltésre.

Ezen most már másodszor is visszajutunk a második csúcsra, honnan a tévedésbe ejtő domborulatot követve elindultunk.

Most már ellenkező irányban indulva haladunk azon a gerinczen, melynek legkiugróbb pontja a most említett csúcs. A gerinczen haladva mindenek előtt azt látjuk, hogy az egy jókora töltés, melynek jobbkézfelőli, tehát északnyugati (külső) oldalán az egykori árok nyomai is látszanak. Még világosabb lesz ez akkor, mikor az erdőből kijútva, a Mojgrád-felé vezető útak mentén elterülő legelőre jutunk. A gerincz egyenes folytatásaként földtöltés emelkedik itten, melynek épen a tetejébe árkot ástak nem régen. A töltés északkeleti oldalán árok van, s az úton áthaladva a D. Comoarei-ben folytatódik abban a töltésben és árokban, melyet már ismerünk.

A kőtöltés tehát nem önálló alkotás, hanem a limesnek egy későbbi vonala. Alakja is ezt mutatja; mert *mint a keresztmetszetből megállapítható* ugyanaz, mint a földtöltésé. Fenntartása igen jó; külső oldalán, hol az árok is volt átlag 1 m. magas, belső oldalán felényi; alapszélessége 7—8 m. Anyaga kő, melyet ott szedtek össze, lévén ott a hely nagyon köves. Vagyis ugyanazzal az esettel állunk szemben, a mint a Kissebes—Éjszakhegy közötti szakaszon a *D. Pastaesi*nél is láttunk és a germaniai limesen — hasonló talajviszonyok mellett — szintén megtaláltunk.

Ez a ténymegállapítás, hogy tehát itt sincs olyan védelmi berendezkedésről szó, mely egyébként analogia nélkül volna, némileg kárpótolt azért, hogy a szeszélyes időjárás miatt a limesvonalnak az Éjszakhegy közvetlen közelében levő részét nem sikerült ez alkalommal sem pontosan felvennünk.

Dr. Buday Árpád.

II. Restes de limes aux environs de Porolissum.

(Abrégé.)

Dans le cours 1912 des „Travaux" nous avons rendu compte de la section des restes de limes romain dans les montaignes Meszes de Transsylvanie qui s'étendent de Kissebes jusqu'au Északhegy. Nous n'avons pu continuer le recherche de ces restes qu'en été de l'an passé (1913.). Le temps défavorable, qui règnait en été dernier, nous a empêché de rechercher une ligne plus étendue, mais nous avons en tout de même un résultat considérable.

Avant tout, nous avons réussi à déterminer indubitablement, mais pas si exactement, qu'on pourrait le dessiner sur un plan, que le limes parcourait du *Északhegy* partout la crête et au-dessus des partie de frontière. *Peatra alba*, *Druii* et *Ciuturi* elle atteint dans la partie de frontière, nommée *Comoarei* le chemin d'aujourd'hui, qui mène à Porolissum (sur le plan: *Pometul*) de Mojgrád. Mais nous ne l'avons pu examiner exactement que portant du chemin maintenant mentionné, jusqu'au sommet marqué par 631. du Druii.

Portant du chemin, l'état au point indiqué par 456, est à voir sur la coupe de *fig. 2.* A cet endroit il y a probablement aussi des restes d'une tour. A l'Ouest de ce point trouvons nous un cercle sur notre plan. Là le buttage avait deux branches, dans une étendue de 200 pas mais l'une d'elles (celle du Sud) est traversée par un chemin. Au bord Nord de l'endroit indiqué par un cercle, au-dessus des précipice, avance le limes et le fossé. Sa forme est la même que jusqu'ici, mais il est mieux conservé en tant, que la crête du limes se trouve plus haut de 1·86 m. que le fond du fossé. Avançant d'ici jusqu'à l'endroit marqué 449, les buissons cachent de nouveau selon toute apparence des restes d'une tour.

Près du groupe des maisons indiqué sur le plan, le limes devait aussi avoir deux branches, mais la branche du Nord a été labourée, ce qui est à peine à remarquer aujourd'hui. Près de l'endroit, marqué par 552, il s'avance justement au bord du précipice et atteint le point 631, où il y a de nouveau des restes d'une tour.

Cependant revenons au point du départ et continuons notre che-

min dans la direction opposée. Là nous avons affaire à deux lignes, bâties en des temps différents — du moins d'un petit morceau. La première ligne allait au côté extérieur du chemin romain, encore aujourd'hui en usage, et s'avançait au pied N. du *Pometul*, qui porte les ruines du camp de Porolissum, gravit le sommet du *Citera*, couronné du camp secondaire, s'acheminait au bord du Nord, puis descendait de ce côté et se réunissait bientôt avec l'autre chemin, qui fut bâti plus tard.

De l'un des chemins seulement une partie est conservée — comme nous l'avons aussi indiqué sur notre plan est c'est la partie au pied du cimet *Pometul.*

A cet endroit, dans le voisinage immédiat du rang extérieur des maisons de Porolissum, nous avons trouvé les restes de deux tours, bâties de pierre. et dont nous montrons la position réciproque sur fig. *3.* La direction de murs de ces tours sont à déterminer avec précision; une de ses parties — dessinée en noir sur notre figur — fut aussi découverte par nous en parties. A partir d'ici le limes et le fossé s'avancent sans interruption jusqu'à l'embranchement déjà mentionné.

Là ils ont la forme à voir sur fig. *4.* La coupe est à voir sur fig. *4a.* La partie du limes, maintenant publiée est évidemment la plus ancienne, et que l'on avait interrompue plus tard (quand, ce n'est pas connu) et à sa place on a bâti l'autre — poussé vers le Nord — qui se joint à la ligne originale au pied du Nord du *Citera.* Cette partie postérieure avons nous examinée, partant du point de l'embranchement, et nous avons fixé, que d'abord avec une chute extraordinairement rapide il descend dans la vallée, remonte de nouveau du côté opposé sur le cimet (sautant comme un cap, indiqué par 449 sur notre plan) et descend ensuite ainsi c'est à dire, remonte sur le cimet voisin du NW, où il se dirige vers le SW. sur la crête et atteint l'embranchement vers Porolissum au chemin conduisant à Mojgrád. Sur la pente rapide et dans les vallons on l'avait amassé de pierres sans liaison; fig *9.* donne sa coupe.

De la partie ultérieure du chemin réuni au pied du Citera, nous n'avons pas beaucoup à dire. Nous avons indiqué la direction sur le plan.

Tout près du Citera nous voyons les restes dérangées d'une tour. Au milieu du bois, envahi de halliers, elle est encore mieux conservée que dans les parties précédentes. A l'endroit, où il sort du bois avons nous fait notre photographie (fig. *5—6.*); les arbres qu'on voit sur l'image sont justement sur le limes. Fig. *7.* montre la coupe à cet endroit.

Ensuite elle a atteint, toujours allant droit vers le N; la vallée

du ruisseau au bord duquel elle aboutit par une tour plus grande ou par un camp secondaire moyen (fig. 8.). Le trait de ce dernier, qui mérite d'être observé, est, que son fossé se joint successivement au fossé des limes, un fait, qui se présente aussi aux remparts romains du comitat Bács-Bodrog, publiés dans les „Travaux" de l'an passé. En attendant nous pouvons rendre comte de ceci, tandis que la ligne ultérieure du limes reste à un temps plus favorable.

A présent nous ne pouvons donner que peu de photographies, parceque dans la pluie continuelle nous avons à peine pu nous servir de notre apparat.

Dr. Arpád Buday.

A jánosszállási jazyg temető.

(Szeged határában.)

A magyar államvasútak kiskunfélegyházai osztálymérnöksége 1910 február hó végén hivatalos átiratban értesítette az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárát, hogy Szeged határában a vasúti anyagárokban régészeti leletek kerültek elő s a mennyiben a múzeum a helyszínén rendszeres kutatásokat kíván eszközölni, czélja elérésében kész örömmel támogatja.[1]

A Budapestről Szeged—Temesvár felé vezető vasúti fővonal a jánosszállási megállóhely (Szatymaz mellett) és a dorozsmai állomás közt, helyesebben a 443·2 és 443·3 vasúti szelvények közt, közel a 307. sz. őrházhoz, alacsony halom végső nyúlványán vezet át.

A vasútpálya nyugati oldalán levő anyagárok felásása alkalmával 1910 kora tavaszán Maier Mihály vasúti őr talált rá az első leletekre, nevezetesen két temetkezésre, melyek közül egyik az anyagárokban, a másik a vasúti töltés alatti halomrészben feküdt.

Maga a pályatest a halom feltöltése folytán effölé emelkedik s így a halom az anyagárok mindkét oldalán bolygatatlan. Először az anyagárok külső (nyugati) oldalán szerettem volna a halmot megásatni, de a földtulajdonos zöldelő búzájáért felette magas kártérítést kívánt s így meg kellett elégednem a vasúti osztálymérnökség által ásatások czéljaira kijelölt területnek — nevezetesen az anyagároknak és a pálya alapjául szolgáló halomrésznek — részleges átkutatásával.

---

[1] A mint utólagosan kiderült, az osztálymérnökség a Magyar Nemzeti Múzeum igazgatóságának is hasonló tartalmú átiratot küldött s kevéssel utóbb a szórványosan előkerült leleteket is ez utóbbi helyre juttatta. Az Erdélyi Nemzeti Múzeum régiségtárának nem lehet feladata, hogy az Alföld régészeti leleteit összegyűjtse s ha az igazgatóság e sorok íróját mégis a helyszínére küldötte, ez csak az osztálymérnökség jelentése alapján és azért történt, mert nem volt tudomása a Magyar Nemzeti Múzeumhoz intézett átiratról s így csupán az a czél vezette, hogy késedelmezése miatt, az esetleg értékes régiségek, ne menjenek veszendőbe. Az E. N. M. régiségtárának igazgatósága különben az ásatások folyamán előkerült régiségeket az ásatási költségek megtérítése ellenében utólagosan a M. N. M. régiségtárának felajánlotta, de nem volt hajlandó azok átvételére.

Az osztálymérnökség szives támogatásával márczius 1—9-ig folytak az ásatások. Eleinte az anyagárokban dolgoztunk, a hol az őr által talált egyik sír (térképen 2.) környékét jókora területen eredménytelenül ástuk

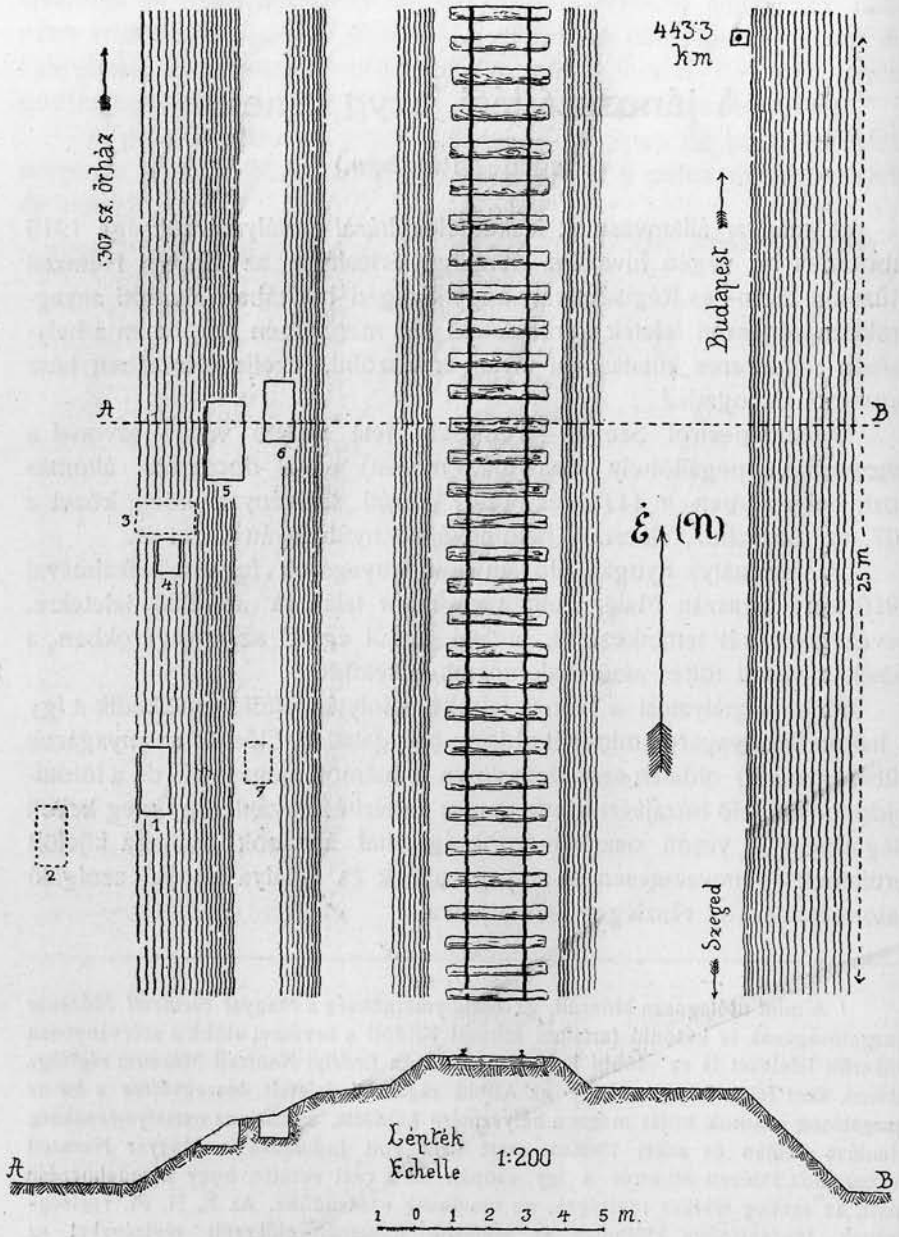

1. kép. A jánosszállási jazyg temető térképe.
Fig. 1. Carte du cimetière jazygue de Jánosszállás.

fel, majd a pályatest alapjául szolgáló halomrészt bontottuk meg, honnan 5 temetkezés került elő. Így a szórványos leletekkel együtt 7 sír került napvilágra.

Mielőtt az egyes sírok tartalmát ismertetnők, megjegyezzük, hogy a mint az a térképen jól kivehető, a vasúti töltés az anyagárok felőli oldalon lépcsőzetes formát mutat. A halomból tehát e részen a lépcsőzetességnek megfelelően hol többet, hol kevesebbet vágtak le s így könnyen gondolhatunk arra, hogy a rendszeresen feltárt sírokban mutatkozó rendellenességek részben e körülménynek tudhatók be.

1. sír. A vasúti töltés aljában, az első lépcső niveaujától számítva 97 czm. mélyen, D—É irányban hanyattfekvő, 150 czm. hosszú női csontváz. A koponya délen. A kezek eredetileg a hasüreg felett voltak összekulcsolva, de a bal alkarcsontok utóbb jobboldalra eltolódtak s csak a kézfejcsontok maradtak a medenczén. A bal alsó lábszárcsont (sípcsont) térdben kifelé mozdult el, az ehhez tartozó szárkapocstöredék pedig a bal czombcsonton, a térd felett keresztben feküdt. Két csigolyacsontot a bal felsőkar külső oldalán, egy vállcsontot pedig oldalbordatöredékek társaságában a koponya mögött találtunk. A lábfejcsontok hiányoztak (2. kép.).

2. kép. Az 1. sír képe.
Fig. 2. Vue de la sépulture 1.

Mellékletek (3. kép): Tömör, zárt *karika bronzból* (4). A medencze-csontok tájékáról vetette fel az ásó. Eredeti fekvését később sem sikerült megállapítanunk, de azonosnak látszik a hasonló korú temetkezések mellékletei közt gyakran előkerülő ú. n. köldök-, illetve méhkarikával. Bronz *fejes gyűrű*, melynek ovális foglalatából a kő már előbb elveszett (43., 43a.). *Gyöngyök* a nyak-, mell-, öv- és lábfejek tájairól nagy számmal kerültek elő, melyek anyagukat tekintve így oszlanak meg: 76 drb. áttetsző színes vagy színtelen *üveg-*, 84 drb. *opak-*, 14 drb. *kagyló-*, 3 drb. *korall-*, 3 drb. *borostyánkő-* és 3 drb. áttetsző, tejfehér *kalczedon* gyöngyszem. A *koponya két oldalán*, a fényképen (2. kép) látható helyzetben került elő 15 drb. gyöngyszem (2. kép 8.—22.), melyek közt van 3. drb. korall (8., 12., 22.), 2 drb. borostyánkő (9., 15.), 4 drb. elmeszesedett kagyló (13., 14., 16., 19.), 1 drb. sárgás betéttel tarkázott, élénk zöld színű hasábos üveg (17.) és 5 drb. át nem tetsző, tejfehér színű paszta gyöngyszem (10., 12., 18., 20., 21.). A mellkas

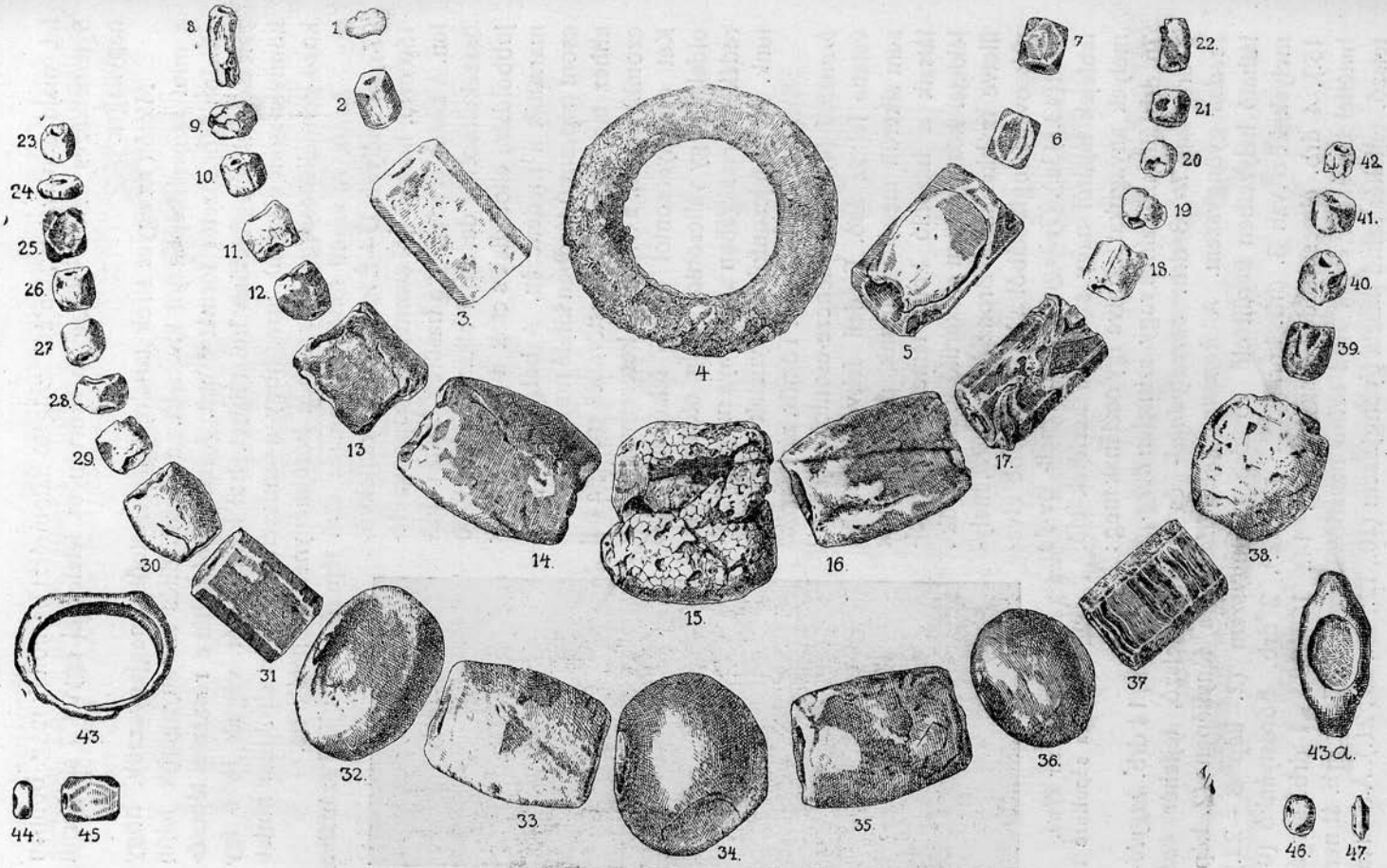

3. kép. Mellékletek az 1. sírból.
Fig. 3 Objets de la sépulture 1.

további kibontása során, a jobb és bal *mellkas üregében* találtuk a 2. képen 23—42. sz. alatt rajzban adott gyöngyöket, melyek közt van 3 drb. tejfehér színű kalczedon (32., 34., 36.)-, 1 drb. kis borostyánkő (24.)-, 10 drb. elmeszesedett kagyló (23., 26.—30., 33., 35., 38., 41.)-, 1 drb. hasábos, élénkzöld üveg (37.)-, 1 drb. hasábos opak (31.)-, 1 drb. tompított élű hasábos és 3 drb. hengeres, kékes színű üveg gyöngyszem (25., 39., 40., 42.). Az *öv tájáról* való 6 drb. üveg gyöngyszem (1—3., 5—7.), melyek közül a tompított élű hasábformát mutató, valamint a hengeralakú kis szem csontszerű fehér pasztából való (2., 3.), a tompított csúcsokkal ellátott hasábos nagy darab kékes fehér üvegből (5.), a hasonló formájú két kisebb darab, feketés barna (7.), (egyik vörös csíkozással a felszínén (6.), míg a lapított gömbalakú legkisebb vöröses pasztából készült.

4. kép. Az 5. sír képe.
Fig. 4. Vue de la sépulture 5.

Gyöngyszemek azonban legnagyobb számmal a lábfejek mellől kerültek elő, a hol úgy a jobb, mint a bal oldalon mintegy 25—25 czm. szélességben többé-kevésbé fűzéralakban találtuk fel az épen megmenthető 143 drb. apró gyöngyszemet. Igen sok a felszedés alkalmával szétmállott. Az általunk képviselt formákat a 2. képen 44—47. sz. alatt mutatjuk be. A 45. sz. alatti hasábos forma csak egyszer, a 46. sz. alatti kb. negyvenszer, a 44. sz. alatti hetvenszer és a 47. sz. alatti forma 30-szor fordúl elő. A 46. és 47. sz. alatti formát mutatók anyaga túlnyomórészben áttetsző kék, kisebb részben áttetsző zöld, illetve színtelen üveg, míg a lapos korong formájúak (44. sz.) felületükön különböző színű csíkozatokat feltüntető, át nem tetsző masszából készültek, melynek színárnyalatai közt a vörös és barna dominál. Az egyetlen hasábos példány (45. sz.) vérvörös színű masszájának felületét fehéres opalizált réteg takarja.

2. sír. Az anyagárok felásása alkalmával Maier Mihály vasúti őr találta. Állítása szerint a csontváz fejjel délen D—É irányban hanyatt feküdt. Mellékletűl talált: közel 50 szem kisebb-nagyobb gyöngyöt, 1 drb. orsógombot, 1 drb. agyagbögrét födővel, 1 drb. bonzkést (?) vagy lándzsapengét. E mellékleteket az osztálymérnöki hivatal már megérkezésem előtt átszolgáltatta a Magyar Nemzeti Múzeumnak.

3. sír. A vasúti őr által felásott második sír. A kiásott sírüreg egy részét a vasúti töltés oldalában magam is láttam s így pontosan térké-

pezhettem. A benne fekvő csontváz az őr legjobb tudása szerint koponyával nyugatnak K—Ny irányban hanyatt feküdt. Az eltemetett méreteire irányadó lehet, hogy az általam már szétdobálva talált csontok közt fellelt czombcsont hossza 40 czm. volt. Melléklet: 1 drb. vékony sodronyból való és végén visszahajlított bronzkarika (hajkarika?). E tárgy is a Magyar Nemzeti Múzeumba került.

4. sír. 50 czm. mélyen D—É tájolású sírüregben kis gyermek hiányos csontváza. A vasúti munkálatok alkalmával felső testét a koponyával egyetemben széthányták, in situ csak alsó testrészeit találtuk meg. A fiatal gyerek kb. 1 m. magas lehetett. Czombcsontjának hossza 19 cm. — Melléklet nem került elő.

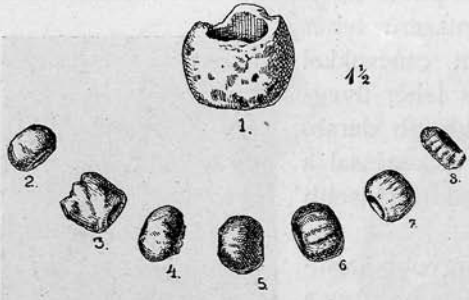

5. kép, Gyöngyök az 5. sírból.
Fig. 5. Perles de la sépulture 5.

5. sír. 67 cm. mélyen felnőtt ember D—É tájolású, hanyatt fekvő csontváza kinyújtott lábakkal. Karok a test mellett. A koponya jobb oldalán csigolyacsont és két ujjpercz; a bal kézfej, valamint a lábfejek csontjai hiányoztak. Olyan jelenségek, melyekkel már az I. sírnál is találkoztunk és a melyeket utólagos bolygatás eredményeképp alig tekinthetünk. A csontváz hossza 162 cm. (4. kép.)

6. kép. Agyagedény az 5. sírból.
Fig. 6. Vase d'argile de la sépulture 5.

Mellékletek: A *nyak táján* (5. kép) 1 drb. hengeres kagylógyöngy elmeszesedett állapotban (1); 2 drb. áttetsző fehér üveggyöngy (2. 4.); a *jobb lábfejnél* 5 drb. apró üveggyöngyszem, melyek közül háromnak a felületén az alapszínt szolgáltató áttetsző fehér csíkok vöröscsikokkal váltakoznak (5., 6., 7.), egynél vörös és barna a csíkozás (3.), mig a legkisebb egységes zöldesfehér színű (6.).

A lábfejek közt kézzel formált, durva agyagedény. Égetése tökéletlen, foltos, színe barnásfekete. Talpa lapított, gyengén kihajló pereme rovátkákkal díszített (6. kép). Hasonló durva művű edényke nehány drb. töredéke került elő a koponya közeléből.

6. sír. 130 cm. hosszú, D—É tájolással hanyatt fekvő csontváz.

A koponya jobb oldalán két csigolyacsont. A kéz és lábfejek csontrészei hiányoztak (7. kép). *Mellékletek:* (8. kép.) A jobb mellkason, a vállcsont alatt, lapított gömbalakú, kékesvörös szinben játszó, át nem tetsző üveggyöngyszem, melynek felülete a borostyánkő gyöngyökéhez hasonló patinát kapott (2., 2 a.); a bal medenczecsonton használt feketés kovadarab (1.); a koponya közelében két kis cserép, melyek finoman iszapolt, korongon készült, hamúszürke edényke tartozékai.

7. sír. (9. kép.) A vasúti töltés középső lépcsőfokától számított 135 czm. mélyen gyerekkoponyát vágott át a munkás ásója. Más csontrész nem került elő, de a föld lazasága és bolygatott volta elárulta a sírüreg D—É tájolását. A koponya délen feküdt. A 120 czm. hosszú sírüreg északi részében 3 gyöngyszemet (1., 2., 3.) és egy bronzlemezből összehajlított csövestagot (4.) találtunk. A gyöngyök át nem tetsző masszából készültek. Egyik élénk zöld; a másik sötét vörös szinű, a harmadiknak fekete alapanyagát, felületén, haránt fehércsíkok élénkítik.

7. kép. A 6. sír képe.
Fig. 7. Vue de la sépulture 6.

Az osztálymérnökség szives engedelmével a vasúti töltésnek a halom szélességébe eső részét — a mennyire azt a pályatest biztonságban maradása megengedte — egész hosszában megásattam, de a fentieken kivül más sírleletre nem akadtam. A teljesség kedvéért azonban megemlítem, hogy ugyancsak a vasúti töltés oldalában, az 1. sz. sírtól mintegy 15 m.-re Szeged felé (délre) szabálytalan fekete földfoltot bontottunk fel, a melyből alig nehány czentiméter mélységből csikó áll kapocs töredék és két ló lábszárcsont minden melléklet nélkül került elő. Továbbá a 443·4 vasúti szelvény közelében (a 443·4 szelvénytől 24·85 m.-re és a 443·4 szelvény + 25 m. fixponttól 15·35 m.-re a ugyancsak vasút nyugati oldalán) az anyagárok alsó végén felásott 5·50 m. × 3 m. méretű kubikban állat lapoczkacsont társaságában az 5. sírban lelt edénykéhez hasonló durvaművű bögre hiányos töredékeire találtunk.

* * *

A rendszeresen feltárt s fényképben is bemutatott három sír csontvázának mindenikénél észleltünk olyan rendellenességet, a mit a vasúti földmunkálatokkal kapcsolatosan feltételezhető részleges bolygatás eredményeképen alig foghatunk fel. Ilyen jelenség az 1. sírnál a lábfejcsontok hiánya, az 5. sírnál a bal kézfej és mindkét lábfejcsontjainak

hiánya és a 6. sírnál a kéz- és lábfejcsontok teljes hiánya. A mig e csontvázak közelében rendellenesen heverő csigolya és oldalbordacsontokat korábbi temetkezések maradványaiképen is elképzelhetjük, addig az egyébként ép és igen jó fentartású csontvázak végtagjainak hiányossága talán abban a feltevésben lelhet magyarázatot, hogy e végtagok nem is kerültek a sírba, hanem azok valami okból még az illetők életében, vagy még inkább a halál beállta után — babonás hiedelemből — távolíttattak el a testről. Hasonló természetű temetkezésekkel kapcsolatban ilyen irányú pontos megfigyelések közléséről nincs tudomásom s így e feltevést csupán jánosszállási ásatásaim során szerzett megfigyeléseimre alapítom.

A sírok tájolásában csak annyi a szabályszerűség, hogy a koponya a D—É. irányú sírürgekben délen, a K—Ny. irányúakban keleten fekszik. A sírbatétel módját jellemzi a koporsónélküliség. Legalább is koporsónak nyomát nem találtuk. A férfiúnak minősíthető sírok (5., 6.) általában szegények mellékletekben. A női sír (1.) ellenben gazdag, főleg

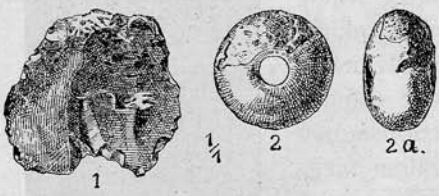

8. kép. Mellékletek a 6. sirból.
Fig. 8. Objets de la sépulture 6.

9. kép. Mellékletek a 7. sirból.
Fig. 9. Objets de la sépulture 7.

gyöngyökben, melyekkel a nő nyakát, mellét, derekát és a lábfejek táját díszítette. A koponya közelében talált 15 drb. gyöngyszemnek a koponya két oldalán való elhelyezkedése arra a feltevésre is okot ad, hogy e gyöngyszemek nem annyira a nyak, mint inkább egy feltételezhető fejdísz ékítésére szolgáltak. A legszebb és legértékesebb gyöngysor t. i. a kalczedon-, borostyánkő és kagyló gyöngyökből álló füzér a mellre csüngehetett alá. Kevés jutott a derékra, de annál több a lábfejek tájára, a hol — esetünkben — az aprószemű, tarka füzér nem annyira a lábszárat övezte, mint inkább a ruha alsó szegélyét díszíthette.

A többi sírból is került elő több-kevesebb gyöngyszem. Anyag, forma tekintetében legnagyobb részükön érzik a klasszikus idők hatása. Római formát mutat a bronzgyűrű is (1. sír),[1] ellenben az épen előkerült agyag edényke (5. sír) barbarus nomád nép házi terméke, míg a

[1] *F. Henkel:* Römische Fingerringe, Berlin 1913. Tafeln: 66., 178., 194., 410—428., 802—808., 919—924., 1167—1174., stb.

6. sírban talált 2 drb. edénytöredék finoman iszapolt szürke anyagával, korongolt tetszetős formájával ismét római hatásokra vall.

A rendszeres ásatásokból előkerült sírmellékletek — a Magy. Nemz. Múzeumba beküldött anyagot nem láttam — alig hagynak kétséget az iránt, hogy bennük a Duna—Tisza köze régészeti emlékei közt gyakran fellelhető és a jazyg-szarmata népeknek tulajdonított emlékeket kell látnunk. A gyöngyökre, a kevés keramikus mellékletre és a bronzkarikára tökéletes analogiát szolgáltatnak nagy számú hazai leleteink közül az *újszentiványi* temető,[2] az *öcsödi*[3] temető (9. sír), a *szöreghi* sírlelet,[4] a *titeli* és *borjasi*[5] és a *rivódülői*[6] leletek, melyek teljes inventariumukkal a tökéletes analogiák révén temetőnket sokkal közelebbi vonatkozásba hozzák a római kulturával, semmint azt korlátolt számú sírmellékleteink alapján feltételezhetnők. E leleteknek szoros vonatkozása a római kulturához erősítette meg a szakköröket azon nézetükben, hogy az ilyen természetű emlékek a jazyg-szarmata népektől maradtak ránk, a kik köztudomás szerint a Krisztus születése körüli időktől a Kr. u. IV. század végéig uralták a Duna—Tisza közét s így bő alkalmuk nyilt a római termékek, hatások átvételére. E nép — úgy látszik — kisebb csoportokban tanyázott a területen, mely szokása temetőinek néptelenségében visszatükröződik. Eddigi tapasztalatok szerint 3—15 sírnál többet nem igen remélhetünk a jazygoknak tulajdonított temetőkben s így nagy valószinűséggel a jánosszállási temetőben sem nyugodtak sokkal többen, mint a hány sír felbontásra került.

Dr. Kovács István.

---

[2] *Arch. Ért.* 1899. évf. 186—187. l., 1903. évf. 46—50. l.
[3] *Arch. Ért.* 1899. évf. 41—46. l.
[4] *Arch. Ért.* 1903. évf. 46. l.
[5] *Arch. Ért.* 1899. évf. 432. l.
[6] *Arch. Ért.* 1903. évf. 378—384. ll.

Cimetière jazygue de Jánosszállás.*

(À la frontière de Szeged.)

(Abrégé.)

La voie principale du chemin de fer via Budapest—Szeged mène à travers une colline basse entre 443·2—443·3 km.

A l'occasion du creusement de la fosse matérielle, approfondie dans le corps de la colline, au printemps 1910, un garde de chemin de fer a découvert des sépultures anciennnes (fig. 1. No 2., 3.). Sur l'annonce du génie de division du chemin de fer, le souscrit descendait sur les lieux où encore cinq autres sépultures paraissaient au grand jour, à l'aide de fouilles méthodiques. Toutes sont de la partie de la colline servant de fonds (de base) pour la voie de fer (fig. 1.).

Sépulture 1. A une profundeur de 97 cm. un squelette de femme, couché sur le dos, dans la direction S-N. Sa longueur: 150 cm. Les extrémités sont plus ou moins déplacées de leur position originale; les cous — de pied manquaient (fig. 2.). *Objets trouvés*: Des environs du bassin la bêche jetait en l'air un cercle fermé, de bronze. Nous n'avons pas pu fixer sa place originale, mais il semble être identique avec le cercle de l'ombilic ou de la matrice qui se trouve souvent parmi les objets des sépultures du même âge. Près de la jambe gauche une bague avec une tête, de bronze, à cadre ovale. La pierre en était déjà tombée auparavant (fig. 2. No 43., 43a.). Des deux côtés du crâne 15 perles (fig. 2. No 8—22.) dont 3 sont de coral (8., 12., 22.), deux d'ambre jaune (9., 15.) quatre de coquille calcaire (13., 14., 16., 19.), une de verre vert et cinq de verre décoloré (10., 11., 17., 18., 20., 21.). De la cavité du thorax sont parvenues les perles de fig. 2. No 23—42. Il y a parmi elles trois calcédons laiteux (32., 34., 36.), une ambre jaune (24.), dix coquilles calcaires (23., 26—30., 33., 35., 38., 41.), un verre vert vif (37.), une opaque blanche (31), quatre perles de verre bleuâtre (25., 39., 40., 42.). Des environs de la ceinture sont deux masses blanches et osseuses (2., 3.), une masse rouge et trois brunes-noires (6., 7.) et une perle translucide blanche-bleuâtre. Entre les chevilles et à leur côté extérieur nous avons trouvé dans une largeur de 25 cm, 143 petites perles en forme de

---

* No. 6. sur le plan du titre.

rosaire, de couleurs et de formes différentes. Leur forme fondamentale montrent les No 44–47. de fig. 2. Elles sont en partie fabriquées de verre bleu, vert, translucide, ou de verre décoloré, tandis que la matière de celles en forme de disque (44.), est une masse rouge et brune non translucide.

Sép. 2. Le garde de chemin de fer l'a trouvée et ouverte. Selon son affirmation le squelette était couché la tête vers le Sud. *Objets trouvés:* 50 perles plus ou moins grandes, un bouton de fuseau, un vase d'argile avec couvercle, un couteau de bronze (?). Ces objets se trouvent dans le Musée National de la Hongrie à Budapest.

Sép. 3. Le garde de chemin de fer l'a trouvée et ouverte. Selon son meilleur savoir le mort était couché dans la direction E—W. Le seul objet, un cercle recourbé au bout et formé d'un mince fil de bronze est aussi dans le Musée National de la Hongrie à Budapest.

Sép. 4. A une profondeur de 50 cm. un squelette incomplet d'enfant dans la direction S—N, sans objets.

Sép. 5. A une profondeur de 67 cm. un squelette couché sur le dos dans la direction S—N [fig. 4.]. Les os de la main gauche, comme ceux des cous-de pied ont manqué. La longueur était: 162 cm. *Objets trouvés* [fig. 6. et fig. 7.]: Aux environs du cou une perle de coquille (1.), deux perles de verre translucide; aux environs du cou-de-pied droit cinq perles de verre bigarré de rayures rouges et brunes, dont la couleur fondamentale est blanche et translucide. Entre les chevilles un petit vase rude d'argile formé avec la main [fig. 6.].

Sép. 6. Squelette couché sur le dos daus la direction S—N. Les os des mains et des pieds manquaient [fig. 7.]. *Objets trouvés* (fig. 8.): Sur le thorax droit une perle de verre chatoyant en rouge-bleuâtre (2., 2a.). Sur l'os du bassin gauche un gravier usé (1.). Près du crâne deux petits fragments d'un petit vase gris, formé sur le disque.

Sép. 7. A une profondeur de 135 cm., dans le bout du Sud d'une sépulture de direction S—N, un crâne d'un jeune enfant. D'autres parties d'os n'y étaient pas. *Objets trouvés* (fig. 9.): une masse de verre bleu vif, une rouge foncé et une perle formée d'une masse noire, bigarrée de rayures blanches, puis le membre tubulaire courbé d'une plaque de bronze (4.).

La position anormale des parties des squelettes sur les fig. 2., 4. et 7., peut être regardée comme le résultat de dérangements partielles; cependant le fait, qu'à chacun des squellettes bien conservés manquaient les os de la main, ou des cous-de-pied, ou bien de tous les deux, ne peut être expliqué qu'on les avait éloignés encore pendant la vie ou plus encore par superstition après la mort.

Il est caractéristique pour la façon de l'enterrement, que nous n'avons pas même trouvé des traces d'un cercueil. Tandis que les sépultures des hommes sont pauvres en objets, celles de femme est riche en perles. Un rosaire de perles ornait dans ce cas le cou, la poitrine, la taille et les environs des cous-de pied, la position des perles, trouvées à cet endroit, laisse juger que les perles servaient comme ornement de la bordure inférieure de la robe. Dans cette sépulture avons-nous aussi trouvé la bague de bronze, dont la forme est souvent à trouver parmi les bagues romaines.[1] Une grande partie des perles montre aussi l'influence romaine dans la matière, la forme et la méthode technique également.

Entre le Danube et la Tisza beaucoup de cimetières de contenu semblable ont été découverts jusqu'ici. Ainsi les trouvailles de Ujszentivány,[2] Öcsöd,[3] Szőregh,[4] Titel et Borjas,[5] et de Rivódülő[6] dont le plus riche contenu, par les analogies plus perfectes, rapproche notre cimetière plus à la culture romaine que nous en pourrions conclure de nos peu d'objets. Le rapport intime de ces trouvailles à la culture romaine a assuré les branches spéciales dans l'avis, que ces objets nous sont parvenus des jazygues qui ont dominé, selon la notoriété, la partie du pays entre le Danube et la Tisza, des temps de la nativité de Jésus-Christ jusqu'à la fin du IV. siècle apr. J.-Chr; et avaient ainsi une large occasion à accepter les productions et les influences romaines.

Comme les autres cimetières jazygues de la Basse-Hongrie, le notre est aussi caractéristique par le dépeuplement, dont la cause est, que le peuple demeurait (nomadisait), en de petites troupes sur ce territoire et qu'il gardait cette coutume aussi dans leurs enterrements. A cause de cela nous ne pouvons compter que peu de sépultures dans le cimetière jazygue.

Dr. I. Kovács.

---

[1] *F. Henckel*: Römische Fingerringe. Berlin, 1913., Taf. Nr. 66., 178., 194., 410—428., 802—808 etc.

[2] *Archaeologiai Értesitő*.. Ann. 1899. p. 186—187. et Ann. 1903. p. 46—50.

[3] „ „ Ann. 1899. p. 41—46.

[4] „ „ „ 1903. p. 46.

[5] „ „ „ 1899. p. 432.

[6] „ „ „ 1903. p. 378—384.

Árpádkori sírok Várfalván.*

Az alábbiakban három árpádkori sírt óhajtok röviden ismertetni. A véletlen vezetett nyomukba. Gábor bátyám várfalvi udvarházának kertjében végzett parkirozási munkálatokkal járó gödör-ásások rendjén bukkantak rájuk a munkások. A dolog nem lepett meg, mert a családi hagyomány még élénken őrzi annak az emlékét, hogy a régmúlt időkben földmunkák alkalmával kerültek már elő sírok ebben a kertben.

A munkások természetesen nagy sebbel-lobbal mindjárt neki akartak esni az első sírnak. Tekintettel azonban arra, hogy esetleg a hazai tudományra fontos dolgokat rejthet ez a kert, magunk fogtunk hozzá a sírok kibontásához. Időközben ugyanis még kettő került elő. A kibontás rendjén ügyeltünk arra, hogy minden a maga helyén maradjon. Mivel azonban a második sírban egy nyakpereczre bukkantunk, mely könnyen áldozatául eshetett volna a parasztok kíváncsiságának, ezt levettük, előbb azonban pontosan megjegyeztük, hogy hol, hogyan feküdt.[1]

A mit a három síron megfigyelnünk sikerült, azt a következőkben adjuk.

I. sír. Mélysége 40 czm. Csontváza K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt feküdt benne. Hossza 164 czm. volt. Mellékletet nem adott.

II. sír. Mélysége 45 czm. Hossza 152 czm. Tájolása K—Ny. Ágyékra tett kezekkel, hanyatt feküdt.[2] Mellékletei: a bal füle alatt három olyan ezüst hajkarika, mint a milyent szemléltet magyarázó képünk 1. sz. rajza. Ugyaninnen került elő egy *I. Endre*-féle ezüstdenárius. (V. ö. C. N. H. 11.[3]) A nyakán volt a legértékesebb melléklet, egy fonott bronz nyakperecz, melyet magyarázó képünk 4. sz. ábrája szemléltet. Négyes fonású, helyesebben két, középütt meghajlított, kb. két mm. vastag bronzsodronyból olyan formán sodort, hogy az egyik vége hurkot, a másik pedig

---

* A czímlapon levő térképen 7. sz.

[1] A három sír helyzetképét nem adjuk itten külön, hanem utalunk az E. N. M. Érem- és Régiségtára kiküldöttjétől fölvett térképre.

[2] Megemlítem még, hogy a csontváz ágyékától balra egy magára álló, törött koponya volt. Valószínűleg faültetéssel járó bolygatás eredménye.

[3] Dr. *Réthy László*: Corpus Nummorum Hungariae.

az összenyomott s meghajlított hurokból kapcsot képez. Különösen kiemeljük, hogy erre a nyakpereczre még egy hajszálfinomságú, valószínűleg ezüstből való s kettősen sodort sodrony úgy van ráhúzva, hogy a fonott nyakperecz mindenik negyedik menetén halad végig. Helyenkint lehullott, de még maradt a nyakpereczen annyi, hogy szerkezetéről, elhelyezéséről fogalmat alkothatunk magunknak.

III. sír. Mélysége 40 czm. Hossza 125 czm. Csontváza K—Ny irányban hanyatt pihent. Kezei az ágyékán voltak. Mellékletei: jobb és bal füle táján egy-egy olyan ezüst hajkarika, mint a milyent magyarázó képünk 3. sz. ábrája mutat. A nyak táján leltük azt a bronzgombot, melyet az említett kép 2. és 2a. sz. ábráján látunk.

E három sír kibontása után, nehogy a további kutatások rendjén tudományos értékeket tegyünk tönkre, az esetet bejelentettük az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtárának, melynek megbizásából dr. *Roska* Márton adjunktus úr szállott ki a további ásatások foganatosítására.

Br. Jósika Aladár.

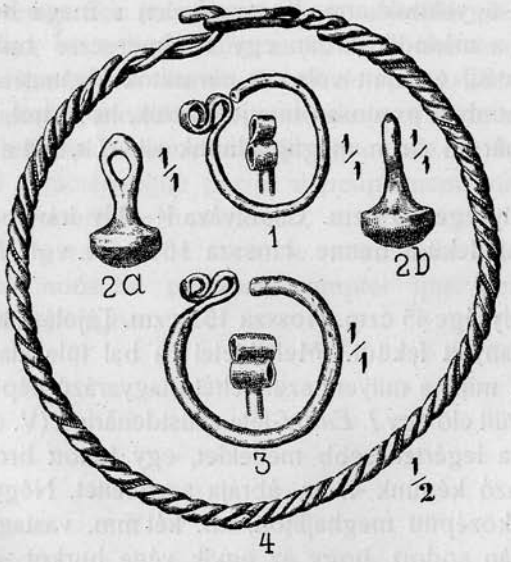

Leletek a várfalvi II., III. sz. sírból.
Trouvailles de la sép. no II. III.

Sépultures de l'époque d'Árpád à Várfalva.*

Dans le suivant je souhaite à faire connaître brièvement trois sépultures de l'époque d'Árpád. Le hasard m'a montré leurs traces. Elles furent trouvées dans le jardin du château seigneurial de mon frére Gabriel en creusant des fosses à l'occasion de travaux de plantation. La chose ne m'étonna pas, parceque la tradition de la famille garde encore vivement le souvenir de ce qu'on avait trouvé dans ce jardin dans le passé des sépultures à l'occasion de travaux de terre.

Les ouvribus avaient naturellement voulu se précipiter à la hâte sur la première sépulture. Mais considérant, qui ce jardin pourrait cacher des objets importants pour la science du pays, nous nous avons mis nous-même à ouvrir la sépulture. En attendant, deux autres furent encore trouvées. Pendant l'ouverture'nous avons eu soin que tout reste à sa place. Mais puisque nous avons trouvé dans la seconde sépulture un cercle de cou qui aurait bien pu tomber en proie à la curiosité des paysans, nous l'avons ôté, mais non sans marquer où et comment il était posé.[1]

Ce que nous avons pu observer sur les trois sépultures, nous le donnons dans le suivant:

I. Sép. Profondeur: 40 cm. Son squelette était couché sur le dos dans la direction E—W les mains posées sur les lombes. Sa longueur était 164 cm. Il n'y avait pas d'objets.

II. Sép. Prof.: 45 cm. Longeuer: 152 cm. Direction: E—W. Le squelette était couché sur le dos, les mains sur les lombes.[2] Objets trouvés: Sous l'oreille gauche trois cercles en argent, tels que montre fig. 1. de notre image escplicative. Au même endroit était un dénaire d'argent *d'André I.* (Vu C. N. H. 11.)[3] Sur le cou était l'objet le plus

---

* No 7. du plan du titre.

[1] Nous ne donnons pas ici le plan de situation des 3 sépultures, mais nous nous reportons au plan dessiné par Dr. Márton Roska.

[2] Je mentionne encore qu à gauche des lombes du squelette se trouvait un crâne cassé posé debout. Probablement le résultat d'un dérangement par la plantation d'un arbre.

[3] Dr. *Ladislaus Réthy*: Corpus Nummorum Hungariae.

précieux, un cercle de cou ourdi de bronze à voir sur fig. 4. de l'image explicative. Il est tordu d'un fil de bronze épais de 2 mm. et courbé au milieu de sorte, qu'un bout forme un lacs, et l'autre un crochet du lacs compressé et recourbé. Nous faisons ressortir en particulier qu'un fil d'argent, doublement tordu, mince comme un cheveu est plié sur le cercle de cou de manière qu'il parcoure chaque quatriéme tour. Par endroits il est tombé, mais il en est encore resté tant, qu'on peut se faire une idée de sa construction et de sa position.

III. Sép. Profondeur: 40 cm. Longeur: 125 cm. Le squelette reposait sur le dos dans la direction E—W. Les mains étaient sur les lombes. Objets trouvés: Prés de l'oreille gauche et droite un cercle de cheveux à voir sous fig. 3. de notre image explicative. Prés du cou avons nous trouvé le bouton de bronze que nous voyons sous fig. 2. et 2a. de l'image mentionnée.

Aprés la fouillure de ces trois sépultures, pour ne pas gâter des valeurs scientifiques pendant les fouillures continues, nous avons annoncé le cas à la Section Numismatique et Archéologique du National Musée de Transylvanie dans la charge de laquelle Mr. dr. *Roska Márton* a exécuté les fouillures de plus tard.

Br. Aladár Jósika.

1. kép. A várfalvi Várhegy.
Fig. 1. La colline Várhegy de Várfalva.

Árpádkori temető Várfalván.*

Ott, a hol az Aranyos-folyó a róla elnevezett szikla-kapúból az ugyancsak róla elkeresztelt síkságra lép, jobbra egy három oldalról erősen lekoptatott fellegvári terrászmaradvány hivja magára figyelmünket: a *Várhegy.* (1. kép.) a melyen római várat említ a hagyomány s a melynek talán a sokat emlegetett Turdavárával is van vonatkozása. Hogy mi igaz az egyikből, mennyit fogadhatunk el a másikból, csak az ásatások dönthetnék el.** Tény azonban az, hogy a Vérhegy földrajzi fekvése olyan, hogy a természet egyenesen igen fontos védelmi pontnak jelölte ki. A ki úr volt a Várhegyen, az uralkodott az Aranyos síkja felett s az ő tudta és beleegyezése nélkül az Aranyos-kapún se ki se be nem járhatott senki.

A Várhegy lábánál találjuk Várfalva községet, melynek egy része a legalsó alluviális terrászon épült, más része azonban még mindig az ú. n. városi terrászon, vagy padon maradt. Ez útóbbin épült br. *Jósika Gábor* udvarháza is, melynek kertjében folyt a szóbanforgó ásatás.

Az ásatás előzményeiről br. *Jósika Aladár* számol be folyóiratunk

---

* A címlapon levő térképen 7. sz.

** Magam egy rövid helyszíni vizsgálat alkalmával az Aranyos felőli oldalon egy rómaikori, homokkőből való fríztöredéket leltem.

e füzetében. Kötelességem az ásatás története szempontjából is még annyit hozzáadni, hogy míg szerte az országból állandóan halljuk a jogosult panaszt, hogy azoknak, a kik múltunk emlékeire bukkannak, első teendőjük, hogy azokat puszta kíváncsiságból is szertehordják, tönkretegyék s hogy a leleteknek az in situ való fekvésével járó jelenségek megfigyelhetésének ezáltal minden lehetőségét öntudatlanul is megakadályozzák; addig Várfalván azzal a példátlan esettel találkoztam, hogy faültetés rendjèn megtaláltak három sírt, azokat a maguk rendje és módja szerint, gondosan kitakarították, mellékleteiket mindaddig, míg hivatalosan ki nem szálltam, meg nem bolygatták. Így lett ez a három sír is olyan kincse a magyar tudományosságnak, melyre a példamutatás szempontjából is kötelességünk utalni.

Ezt a három sírt br. *Jósika Aladár* írja le folyóiratunk e füzetében. Magam a kiszállás után feltárt IV—LVII. sz. sírok s egyéb jelenségek leírását adom.

Nem tisztán magam tártam fel ezeket a sírokat Nagy része van benne br. *Jósika Gáborné* őméltóságának, *Jósika Gábor* és *Aladár* bárónak. Az elért eredmény maga helyett beszél s így nekem személyileg is, az ásató intézet nevében is még csak az a kötelességem, hogy e helyütt is hálás köszönetet mondjak azért a sok nemes örömért, melyet azáltal szereztek nekem, hogy e kutatást lehetővé tették és hogy annak sikere érdekében egymással versengve fáradoztak.

A 2. ábrán látjuk a Jósika udvarház és kert alaprajzát. Megjelöltem benne azt a keskeny sávot, a melyen az ásatás folyt. A kép jobbsó felén (II.) a sírok elhelyezkedését látjuk. Ezek leírását a következőkben adjuk:

IV. sír. Bolygatott. Egy pár csontdarab jelezte hajdani helyét. Mélysége 40 czm. Nem leltem mellette semmit.

V. sír. 40 czm. mélyen egy hanyatt fekvő, 160 czm. hosszú csontvázat takart. Kezei ágyékára voltak téve. Fekvése, K—Ny irányú. Mellékletet nem szolgáltatott. Mint jellemzőt különösen megemlítjük, hogy a csontok közt, valamint a halott betakarására szolgáló földben itt-ott szenet leltem.

VI. sír. Csontváza 52 czm. mélyen, K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Hossza 144 czm. volt. Jobb keze a csontváz irányában egyenesen pihent, a bal kéz a hason átvetve feküdt. Melléklete nem volt. A csontok között s a felettük levő földben kevés szenet konstatáltam.

VII. sír. Egy alaposan elmállott, 90 czm. hosszú, K—Ny irányban fekvő gyermekcsontvázat takart. A sír mélysége a felszíntől 40 czm.-re volt. Egyetlen melléklete a balsó kulcscsont mellett egy bronzgomb (3. kép I. 1a.), mely hosszában két különálló, hosszúkás gömbszelvényből van összeforrasztva. E forrasztás tökéletlenül sikerült, mit az idézett kép is jól feltüntet. Külön forrasztották rá a kis fület.

VIII. sír. Mélysége 67 czm. A benne levő csontváz, K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Hossza 170 czm. volt. Kezei az ágyékon pihentek. Mellékletet nem adott. Jellemző, hogy a csontrészek között, valamint az ezeket borító földben szintén leltem szenet.

A várfalvi árpádkori temető térképe (II) és Br. Jósika Gábor kertje (I) a feltárt területtel (II).

Carte du cimetière de Várfalva (II). Époque de la dynastie des Árpades (896–1301) et le jardin de M. le baron Gabriel Jósika (I) avec la partie fouillée (II).

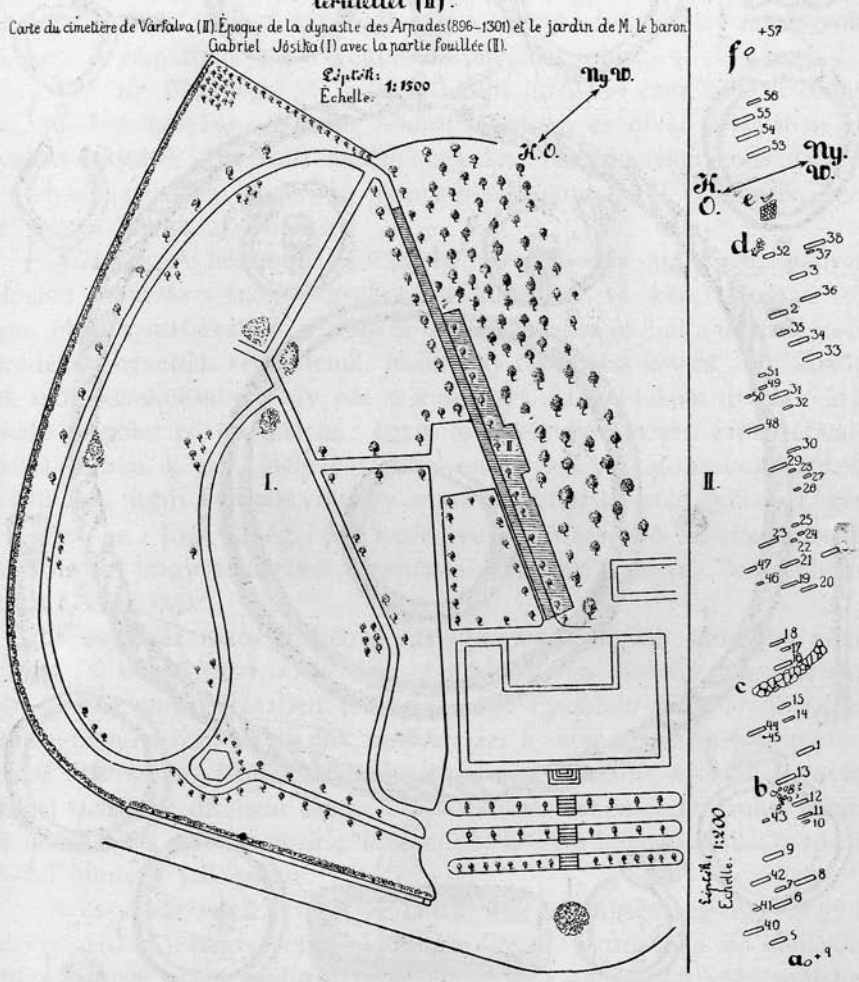

2. ábra. Fig. 2.

IX. sír. Csontváza 57 czm. mélyen, K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Hossza 176 czm. Kezei a csontváz irányában kinyújtva feküdtek. Mellékletet nem szolgáltatott. Szenet azonban leltem úgy a csontrészek között, mint az ezeket borító földben.

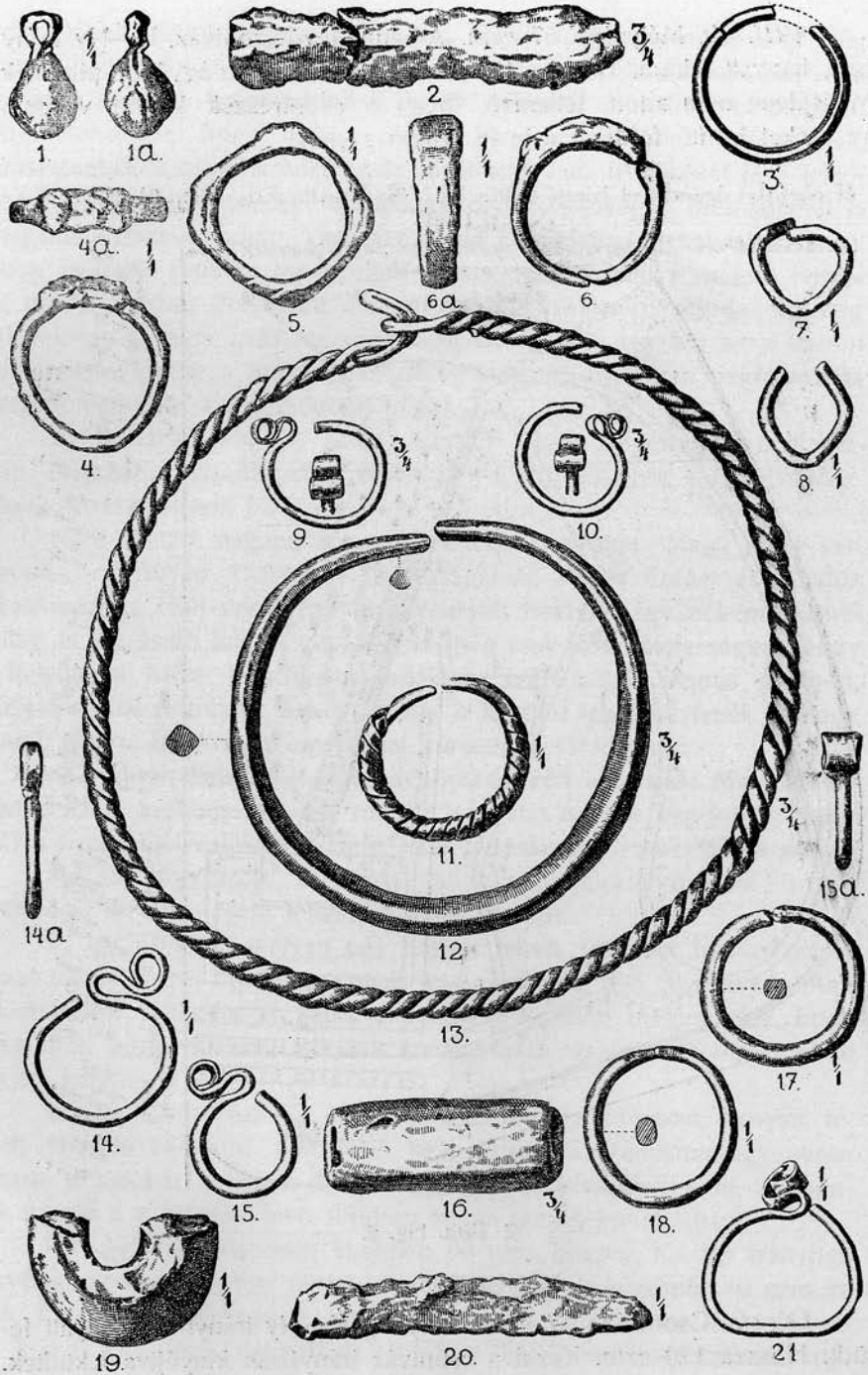

3. kép. A várfalvi VII., XI., XIII., XV, XVI., XX., XXIII. sz. sír. leletei.
Fig. 3. Trouvailles de la sép. no. VII., XI, XIII., XV., XVI., XX., XXIII.

X. sír. 60 czm. mélyen egy kis gyermek elporladt csontvázrészei maradtak meg. Annyira el volt málva, hogy sem irányát, sem hosszát nem lehetett pontosan megállapítani. Mellette nem leltem semmit.

XI. sír. 154 czm. hosszú csontváza 48 czm. mélyen, K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Jobb keze a csontváz irányában kinyújtva pihent. Ennek egyik újján a 3. kép 3. sz. alatt látható, törött, ezüst gyűrűt leltem. Bal keze mellett egy alúl lapos, fennt domború vas-tag volt. (3. kép 2. sz.), mely egyik végén vékonyúlást mutat.

XII. sír. Mélysége 55 czm. A benne levő 144 czm. hosszú csontváz, K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Kezei a csontváz irányában kinyújtva feküdtek. Bal válla mellett egy kis vastörmeléket konstatáltam, a melyből azonban egyáltalán nem lehet kivenni, mitől származik. Szenet leltem ebben a sírban is.

XIII. sír. A felszíntől 64 czm.-re egy K—Ny irányban, hanyatt fektetett csontvázat takart, ágyékra tett kezekkel. (4. kép.) Hossza 165 czm. Mint a mellékelt 4. sz. kép is mutatja, jobbra és balra tőle mészkőtöredékek hevertek rendetlenül. Itt-ott egy egy patak-kavics tünt közöttük elő. Nemkülönben egy pár széndarabka. Szenet leltem a csontvázat takaró földben is. Mellékletei: egyik jobb kézujjon rossz ezüstből való gyűrű (3. kép 4. sz.), mely egyik helyen fejszerű vastagodást mutat (v. ö. 3. kép 4a.). Jobb kezén is volt egy rossz ezüstből készült gyűrű (3. kép 6. és 6a. sz.) Egy a végei felé keskenyülő ezüstpántból hajlították össze oly formán, hogy a végeket egymásra hajtották s össze, helyesebben laposra kalapálták.

A csontváz medenczéjében leltem egy ezüstkarikát, mondjuk méhkarikát (3. kép **5.** sz.), mely egy darabban van öntve, négy helyütt vastagodást mutat. Részben erősen oxydált. Épebben megmaradt részén ferdén menő rovátkák díszítik, melyek azt a benyomást keltik, mintha fonást akarnának utánozni. Feltehetjük, hogy készítője ezekkel a rovátkákkal nemcsak díszíteni akarta ezt a karikát, hanem egy fonott karika élt emlékében s részben arra törekedett, hogy a fonást ezekkel a rovátkákkal mintegy jelképezze.

A csontváz felett 8 czm.-re leltem egy czilindrikus agyaggyöngyöt (3. kép 16. sz.) Bajos volna eldönteni, hogy szorosan a sír mellékleteihez tartozik, vagy pedig a hulla elföldelése alkalmával véletlenül került a sírba. Durván iszapolt agyagból készült, sárgás-barna tónusú. Hosszában van átfúrva s ez az átfúrás a gyöngy közepe felé szűkül, tehát nyilván a két vége felől történt az átfúrása.

XIV. sír. Mélysége csak 24 czm. volt. Egy 70 czm. hosszú, K—Ny irányban, hanyatt fektetett gyermekcsontváz volt benne, helyesebben a gyermek csontvázának fennmaradt részei. Nem tartalmazott semmit.

XV. sír. A felszíntől 22 czm. mélyen, K—Ny irányban hanyatt fekvő gyermekcsontvázának megmaradt részeit fedte. A csontok annyira tönkrementek, hogy a csontváz hosszát nem lehetett pontosan felmérni. Mellékletekkel aránylag gazdagon el volt látva. Nyakán egy hármas fonású bronznyakperecz volt (3. kép 13. sz.), mely a bal fül táján kapcsolódott, a mi valószínűleg a földnyomástól származik. Egy megfelelő hosszúságú, kb. 2 mm. vastag háromba hajlított bronz-húzalból oly formán sodorták, hogy két vége kampó, illetőleg hurok hajlítására alkalmas maradt. Bal füle táján leltem még egy síma, hengeres ezüst-sodronyból összehajlított karikát (3. kép 7. sz.) Ehhez hasonló, csak másképpen görbűlt karika volt a jobb fül táján is (3. kép 8. sz.).

4. kép. A várfalvi XIII. sír.
Fig. 4. Sép. no. XIII. de Várfalva.

XVI. sír. Mélysége 46 czm. Csontváza K—Ny irányban, hanyatt, ágyékra tett kezekkel pihent benne. Mint általában az eddigi csontvázak, ez is nagyon rossz fenntartású volt. Hossza 150 czm. Mellékletei: a balsó csukló táján egy nyitott végű bronzkarperecz. Végei felé vékonyúl. Voltaképpen négy oldalú a vastagabbib felén, de oldalélei nem élesek, tompák. Végei felé az alsó és felső oldal-él le van lapítva s ennek révén karpereczünk itten hat lapú lesz. Az egyes lapok találkozási éle itt sem éles. (3. kép 12. sz.) A koponya balra dűlt. A balsó arcz alatt két teljesen egyforma ezüst hajkarika volt. (3. kép 9. 10. sz.) Szabályos kör alakú mind a kettő s egy-egy ellapított végük S alakú spirálisba fut. A jobb kéz újjai közt leltem a 3. kép 11. sz. hármas fonású ezüstgyűrűjét.

Külön ki kell emelnem, hogy úgy a csontváz részei közt, mint

az ezeket borító földben sok volt a szén. Ezen felül ez volt az egyetlen sír, melynek feje táján halvány deszkanyomokat állapíthattam meg.

XVII. sír. A felszíntől 62 czm, mélyen egy K—Ny irányban hanyatt fekvő, 36 czm. hosszú gyermekcsontváznak gyenge fenntartású szárcsontjait és koponyaszilánkjait tartalmazta. Jobb és bal füle táján egy-egy egészen egyszerű, hengeres ezüstsodronyból összehajlított karikát tartalmazott (5. kép. 1. és 3. sz.)

XVIII. sír. Mélysége 40 czm. 132 czm. hosszú csontváza K—Ny irányban ágyékra tett kezekkel hanyatt feküdt. Csontjai fölötte rossz fenntartásúak voltak. Egyike volt ez a leggazdagabb síroknak. Mellékletei: szájában egy *Aba Sámuel*-féle ezüstdenarius (v. ö. C. N. H. 10. sz.); jobb karján egy nyitott végű bronzkarperecz, mely végei felé vékonyúl s nyolcz oldallapja van. Ezek az oldallapok oly módon helyezkednek el, hogy mindig egy szélesebb lapot egy keskenyebb követ s így sem két keskeny, sem pedig két széles lapot nem találunk egymás mellett. (6. kép 4. sz.) Bal kezén a 6. kép 3. sz. ábráján látható bronzgyűrű volt. Bár erősen oxydált, pontosabb vizsgálat mellett kitűnik, hogy ugyanolyan lapocskák határolják, mint az előbb leírt karpereczet s ezen is mindig egy szélesebb lapot egy keskenyebb követ. Hogy végei egyszerűen egymásra vannak hajtva, annak kézzelfogható oka az, hogy hajdani viselője ujjának vastagsága kívánta meg ezt. Egyik legbecsesebb melléklete ennek a sírnak az az egyszerű bronzsodronyból összehajlított nyakperecz, melyet a 6. kép 1. sz. rajza szemléltet. A hengeres bronzsodrony vastagsága kb. 2 mm. Erről a nyakpereczről egy 1 mm. vastagságú bronzsodronyból való, pápaszemes csüngődísz lóg alá. Teljesen mellékes, hogy a nyakpereczre sodorták, vagy külön készült s csak azután akasztották rá. A lényeges benne az, hogy oly módon készült, hogy a bronzsodronyt középütt meghajlították, a hajlástól kezdve egy pár csavarintással megsodorták, szabadon maradt végeit egymással ellentétes irányban három-három, egymásra futó karikába csavarták.

A csontváz feje felett 9—10 czm.-re leltem egy alapjaikkal egymásra fektetett kettős csonkakúp alakú agyaggyöngynek a felét. (6. kép 2. és 2a. sz.). Finoman iszapolt, jól égett agyagból való. Felülete gondosan simított. Tónusa sárgás-barna.

A csontvázon s az ezt takaró földben kevés szenet konstatáltam.

XIX. sír. Mélysége 51 czm. 140 czm. hosszú csontváza K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt feküdt. Egy részét (jobbsó felét) faültetéskor elvágták. Meglehet, hogy mellékletei közül is ástak ki akkor. Magam a bal keze egyik ujján egy igen szép fenntartású, nyitott végű bronzgyűrűt leltem. (5. kép 2. sz.) Végei felé vékonyúl. Nyolcz lapú. Mindig egy keskenyebb lap követ egy szélesebbet. A keskeny lapok mindig a széles találkozási éle helyén vannak, úgy, hogy azt a benyo-

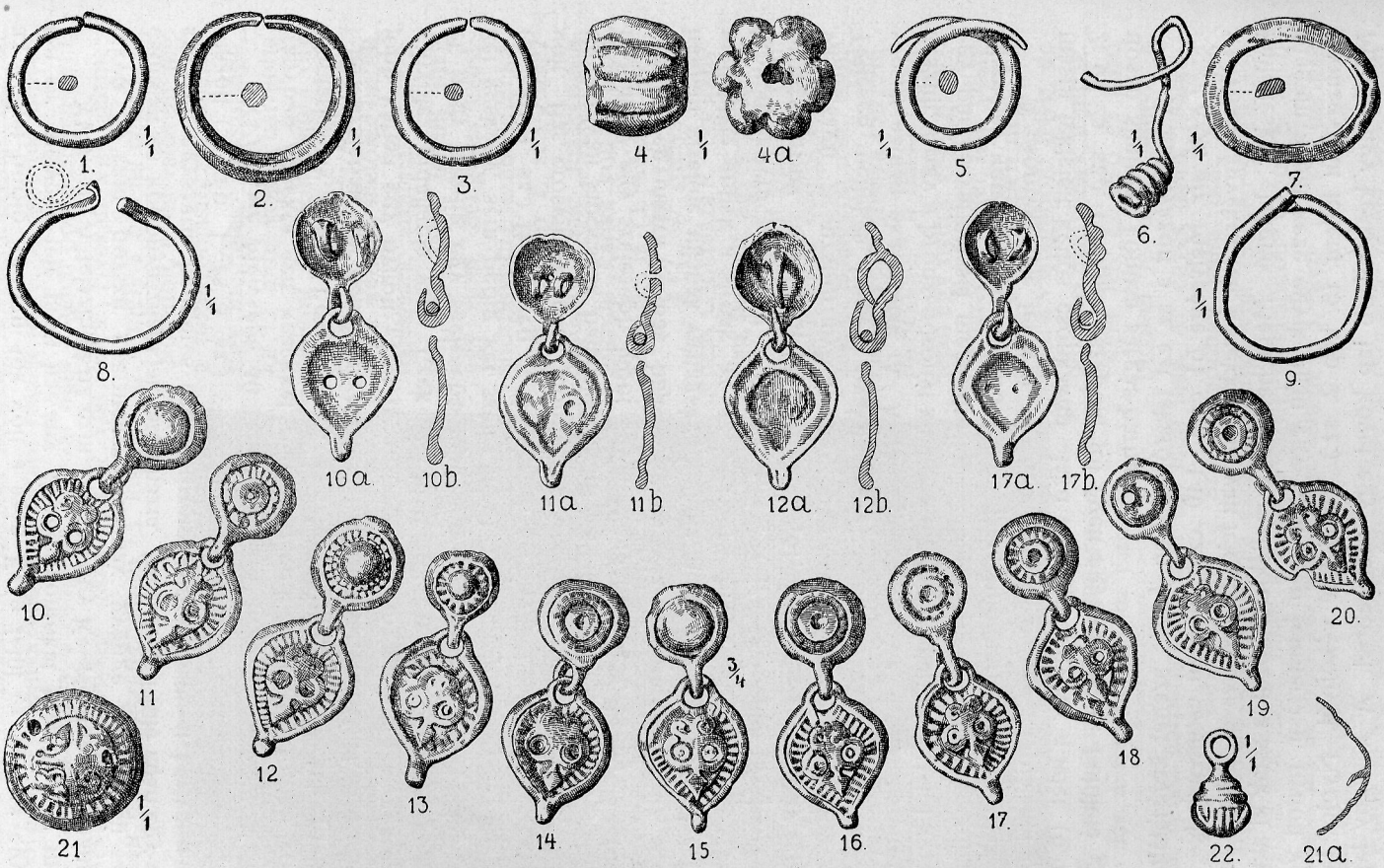

5. kép. A várfalvi XVII., XIX., XXV., XXVI., XXVIII., XXXIII. sz. sír leletei.
Fig. 5. Trouvailles de l. sép. no. XVII., XIX., XXV., XXVI., XXVIII., XXXIII.

mást keltik, hogy a gyűrű az öntéskor négy lapú volt s e lapok találkozási élét lereszelték, lecsíszolták. Ez a lecsíszolás, vagy lereszelés nem volt tökéletes, mi aztán azt eredményezte, hogy a keskeny lapok helyenkint szélesebbek, másutt keskenyebbek, szinte azt mondhatnók, hogy alig szedtek le helyenkint a szélesebb lapok találkozási éléből valamit.

A bal fül táján az 5. képen 8. sz. alatt látható bronzhajkarikát leltem.

XX. sír. A felszíntől 48. czm. mélyen egy 140 czm. hosszú, K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel hanyatt fekvő, igen rossz fenntartású csontvázat takart. Hajdan kerti épület állott felette s ez megmagyarázza, miért ment annyira tönkre. Mellékletei: a nyak táján két különböző nagyságú és vastagságú bronzsodronyból készült hajkarika (3. kép 14. és 14a., 15. és 15a. sz.) Ugyanitt még egy az ugyanezen kép 7. sz. karikájához hasonló másik bronzkarikát is leltem, ez azonban az ásatás rendjén elveszett.

Megjegyzem, hogy ebben a sírban is leltem egy kevés szenet.

XXI. sír. Mélysége 61 czm. A benne levő csontváz K—Ny irányban, hanyatt feküdt, ágyékára tett kezekkel. Nem leltem mellette semmit, csak egy pár széndarabot konstatáltam a csontrészek között s a földben, mely ezeket takarta.

XXII. sír. A felszíntől 52 czm. mélyre ásott kis gyermeksír. Az egészből K—Ny irányban egy pár koponyaszilánk s a szárcsontok maradtak meg. A koponyaszilánkok között leltem egy *I. Endre*-féle ezüstdenáriust, mely ketté van törve s a pereme mellett két közel egymáshoz fekvő lyukkal van átfúrva. Tehát az ékszerek csoportjába tartozik. (C. N. H. 1. sz.)

XXIII. sír. Mélysége 56. czm. 172. czm. hosszú csontváza K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt feküdt. Mellékletei: bal füle alatt egy bronz hajkarika (3. kép 21. sz.), a bal kéz egyik ujján egy nyitott végű, ovális átmetszetű bronzgyűrűt leltem, mely egyik vége felé alig, másik vége felé már jobban vékonyúl (3. kép 17. sz.) Hasonló bronzkarika volt a jobbkéz egyik ujján is (3. kép 18. sz.) csakhogy ennek végei egyenletesebben s egyformán vékonyúlnak. A jobb könyök táján egy alapjaikkal összetett, kettős csonka kúp alakú agyaggyöngynek a felét leltem (3. kép 19. sz.) Finoman iszapolt, jól égett agyagból való. Felülete gondosan simított, sárgás-barna tónusú. Bal válla felett kb. 4 czm.-re a 3. kép 20. sz. alatt látható vaskést leltem. Csak pengéje van meg. Szájában egy összetörött, erősen oxydált s így közelebbről meghatározhatatlan *Szt. István*-féle ezüstdenarius volt.

E sírral kapcsolatosan is meg kell említenem, hogy a csontvázon s az ezt takaró földben itt-ott egy-egy széndarabka volt.

XXIV. sír. Gyermek sírja a felszíntől 40 czm. mélyen K—Ny

irányban. Nagyon kevés maradt meg belőle. Bal vállánál leltem egy *Szt. István*-féle ezüstdénáriust (C. N. H. 1. sz.), mely a pereme szélén egyszer át van lyukasztva. Tehát ez is az ékszerek csoportjába tartozik.

XXV. sír. Mélysége 52 czm. Gyermek pihent benne. Csontvázából csak a koponyaszilánkok s egy pár teljesen szétnyomott szárcsont maradt meg. Ezek helyzetéből, fekvéséből következtetni lehet arra, hogy K—Ny irányban, hanyatt feküdt sírjában. Ez volt valamennyi között a leggazdagabb sír. Nyakánál az 5. kép 10—20. sz. alatt látható tizenegy drb. két tagú, rossz ezüstből való csüngős pitykét leltem. Ugyanazt a típust képviseli valamennyi. Mindenik két tagból áll. Egy felső, gömbszelvény alakú pitykéből, mely alsó szélén kampós nyúlvánnyal van ellátva. Ebbe akasztották az alsó tagot, mely olyan eltompított szegletű rhombusra vagy deformálódott szívidomra emlékeztet, mely fennt az előbb említett kampóba való beakasztás végett kerek lyukkal van átfúrva, lennt pedig gömböcskében, vagy ebből elferdült nyelvszerű nyújtványban végződik. A pityke homorú oldalán rendesen két (pl. 10a., 11a., 17a.),két esetben pedig (12a. és13.) egy ráforrasztott, kampós fület találunk, melyeknél fogva rá voltak varrva valami szövetre, vagy pedig zsinegre voltak felhúzva. A kenderkóczból készült zsinegnek, vagy szövetnek nyomaira akadtam u. i. ezekben a kampós fülekben.

Valamennyi pityke megegyezik egymással abban, hogy alapformájuk a gömbszelvény. Domború felületük azonban különbözőképpen van kiképezve. A legegyszerűbb a 10. és 15. sz. Ezeken középütt egy mélyített körrel határolt gömbszelvény alakú dudor emelkedik ki, melyet egy sima, domború felületű karika szegélyez. Azt mondhatnók, hogy ezek a pitykék a közepükből kiugró gömbszelvény alakú dudorral egyszer vannak tagolva.

Kétszer tagolt a 13. sz. csüngő pitykéje. Megvan ennél is a közepéből gömbszelvény módjára kiugró dudor, megvan a szélén a domború felületű, síma karika, de az előbbi dudort hosszúkás gyöngyökből álló sor köríti.

A 10. és 15. sz. csüngő pitykéjének egyszerű tagolása azt eredményezte, hogy a pityke két tagú lett, az egyik a gömbszelvény alakú dudor, a másik az ezt körítő sima karika. A 13. sz. pityke kettős tagolása természetesen három tagot eredményezett. A szélén van a sima, kerek karika, ezen belül helyezkedik el a gyöngysor s ebből emelkedik ki középütt a gömbszelvény alakú dudor.

Ennek a pitykének a továbbfejlődése a 12. sz. csüngő pitykéje, mely háromszorosan tagolt s e háromszoros tagolás négy tagot eredményezett. A szélén látjuk a domború felületű, sima karikát, ezen belül helyezkedik el kerek gyöngysor, ezen belül ismét egy, bár nagyon

halvány s apróbb gyöngyökből álló sor van, melyből a szokásos gömbszelvény alakú dudor emelkedik ki.

Háromszoros tagolást látunk a 11., 14., 16—21. sz. csőngők pitykéin is. Ennek eredménye a szélükön egy-egy domború felületű, sima karika, melyen belül élesebben, vagy halványabban kitetsző gyöngyökből álló sor helyezkedik el. E gyöngysoron belül van s voltaképpen ebből emelkedik ki a gömbszelvény alakú dudor, ennek közepe azonban be van mélyítve. Ez a bemélyítés helyenkint teljesen átütötte a pityke falát (pl. 11. sz.)

Külön kell megemlítenem a most vázolt pitykék közül a 19. sz.-t, melyet ismeretlen okból a gömbszelvény tetején levő kis bemélyítés mellett belülről átfúrtak.

Azt mondottuk előbb, hogy ezek a pitykék egy alapformára vezethetők vissza s ez a gömbszelvény. Tagolt állapotukban a következő alkatelemekből állanak: domború felületű, sima karika, gyöngysor, az ebből kiemelkedő gömbszelvény alakú dudor s az ennek közepén levő, széles pontszerű bemélyítés.

A kampók és a fülek olyan szerkezet tartozékai, melyek rendeltetésükkel függenek össze.

Valamennyi pityke öntött. Öntött az alsó tag felakasztására szolgáló kampó is. A homorú felületükön levő s a felfűzésre, vagy felvarrásra szolgáló kampós fülek forrasztottak.

A pitykére akasztott csüngők alapformája első tekintetre úgy látszik, rhombus, csakhogy ennek szegletei le vannak kerekítve. A felső szeglet a felakasztásra át van fúrva, az alsó vagy gömböcskében, vagy ebből elferdült, elkorcsosúlt nyelvszerű nyújtványban végződik. Valójában azonban oválissá vált szívidomot kell benne látnunk.

Széleiken sima, domború szalag fut végig, mely fennt a lyukak szélét alkotja, lennt pedig a nyújtványba fut. Ezen belül hosszúkás gyöngyökből álló sor helyezkedik el, mely lennt a nyúlván táján szegletesen végződfk, fennt, az átfúrásnál pedig azt látjuk, hogy a gyöngysor külső széle mintegy megcsonkúl, a mi az egész gyöngysornak szívidomot kölcsönöz. Ez a gyöngysor domborúan emelkedik ki az alapfelületből. Valamennyi csüngőn megtaláljuk ezt s legfeljebb a szívidom nem egészen szabályos mindenik esetben, mint p. o. a 16. vagy 19. sz. csüngőn, a hol az átfúrás daczára is emlékeztet csonkított szegletű rhombikus formájára.

A gyöngysoron belül mindjárt középütt két-két domborúan kiemelkedő körkörös dísz vonja magára figyelmünket. A két konczentrikus kör nem emelkedik ki minden esetben elég élesen. A belső kört egy jobban, vagy tökéletlenebbül sikerült bemélyítés emeli ki. A 10. sz. csüngőn azt látjuk, hogy ez a két beütés egészen áttörte a csüngő

talát. A 13. és 18. számún csak egy-egy szem van egy kissé átütve. Valamennyi a *pávaszem*re emlékeztet.

A külső körök egymásba olvadnak. Ezek alsó széléből lóg le egy domborúan kiemelkedő rhombikus idom. Felső szélükből ugyancsak domborúan fut fel két indaszerű spirális, még pedig ellentétes (p. o 10. sz.), hol egyazon irányba (p. o. 15. sz.) Van eset arra is, hogy ezek az indaszerű spirálisok ellentétes irányban haladva teljes kört írnak le s azt a benyomást keltik, mintha két domború köröcske volna az alattuk levő nagyobb körökre helyezve.

Mint már említettem, ezeket a csüngőket a kis gyermek nyakánál leltem. Említettem azt is, hogy egyik-másik kampós fülben nyomára akadtam a kenderkóczból való vászonnak, vagy zsinegnek, melyre fel lehetett varrva, vagy fűzve. Azt hiszem, nem járok messze az igazságtól, ha nyakékhez tartozóknak tekintem ezeket a csüngőket, vagy talán helyesebben pitykés csüngőket.

Velük együtt leltem még egy gömbszelvény alakú ezüst pitykét, (5. kép 21. és 21a. sz.) és egy füles ezüstgombot (5. kép 22. sz.)

A pityke gömbszelvény alakú, kétszer át van fúrva, belsejében kampós fül megmaradt része látszik. Öntött, füle ráforrasztott, a két lyukat később fúrták rá. Felületét vizsgálva, azt látjuk, hogy kivűl egy domború felületű, kerek, sima szallag szegélyezi. Ezen belűl hosszúkás gyöngysor foglal helyet, melyből egy négy mezőre osztott, gömbszelvény alakú dudor emelkedik kl. Tehát u. o. módon van felépítve, mint a nyakék pitykéi. Két mezőt élesen kivehető, kiemelkedő hajlott csőrű madárfej tölt ki. A harmadikat szintén kiemelkedő, de alig kivehető hajlott csőrű madárfej, a negyedik mezőt pedig kiemelkedő indadísz tölti ki.

A füles ezüstgomb lent félgömbben végződik. Ezt a félgömböt négy czikkben, háromszögbe futó mélyített vonalak élénkítik. Erre a félgömbre jön egy gömbszelet, egy gömbszelvény s ennek tetejére a lapos ovális átmetszetű fül.

A gyermek koponyaszilánkjai között leltem még két hengeres, hosszúkás, pásztából készült gyöngyöt, a melyek azonban a levegőn teljesen elmálottak.

XXVI. sír. Mélysége 28 cm. Kis gyermeké. Csontváza annyira elmállott, hogy alig maradt meg egy pár koponyaszilánkja. Úgy a bal füle táján egy pásztából készült, hat karajos gyöngy került elő. Valamikor kékre volt festve. Ennek azonban csak halvány nyomai maradtak meg a karajok, vagy czikkek melletti mélyedésekben. (5. kép 4. 4a.)

XXVII. sír. A felszíntől 30 cm. mélyen egy kis gyermeknek erősen elmállott, hiányos csontvázrészeit tartalmazta. Melléklete nem volt. Tájolása K—Ny irányú.

XXVIII. sír. Mélysége 36 cm. Ebben is kis gyermek pihent. Csontváza csaknem teljesen elmállott. Mindazonáltal meg lehetett állapítani, hogy K—Ny irányban, hanyatt volt a sírba fektetve. A bal kéz mellett leltem az 5. kép 5. sz. alatt látható bronzkarikát, mondjuk, gyűrűt, mely nyított végű s végei felé vékonyúl. A nyak táján öt drb. ezüstdénáriust leltem. Ezek: *Szt. István* ezüstdénáriusa (V. ö. C. N. H. 1. sz.)[1] háromszor átfúrva, *Szt. István* ezüstdénáriusa (V. ö. C. N. H. 1. sz.) kétszer átfúrva, *I Endre* ezüstdénáriusa (C. N. H. 11. sz.) kétszer átlyukasztva, *I. Endre* ép ezüstdénáriusa (V. ö. C. N. H. 11. sz.)[2] és egy kétszer átlyukasztott, törött, erősen oxydált ezüstdénáriust, mely pontosan meghatározhatatlan. Valószínűleg *Péter* C. N. H. 9. sz. dénáriusa.

Az átlyukasztott dénáriusok lyukában fonal nyomaira akadtam s így egészen kézen fekvő dolog, mit az átfúrás is bizonyít, hogy felfűzve, nyakékül szolgáltak.

XXIX. sír. 60 cm. mélyen egy K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt fekvő, 152 cm. hosszú csontvázat takart. Melléklete nem volt.

XXX. sír. Mélysége 62 cm. Csontváza K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel hanyatt feküdt. Lábai egy fa alá nyúltak s így csak egy részét lehetett kiásni. A kiásott rész hossza 110 cm. Melléklete nem volt.

XXXI. sír. A mostani felszíntől 31 cm. mélyre nyúlt. Egy 150 cm. hosszú, K—Ny irányban hanyatt fekvő csontvázat fedtem ki benne. Kezei az ágyékon pihentek. Jobb karján egy nyított végű bronzkarperecz volt (5. kép 7. sz.). Átmetszete négyzetes, végei felé vékonyúl. Jobb füle mellett a 6. kép 5. sz. hajkarikája, bal füle mellett pedig az u. e. kép 6. sz. ezüst hajkarikája volt.

A szájában leltem egy *I. Endre*-féle, törött, rossz fenntartású ezüstdénáriust. (V. ö. C. N. H. 11.)[3]

XXXII. sír. Mélysége 30. cm. Csak feje és nyaka volt meg. Többi részét faültetéskor levágták és kiszórták. Felnőtt egyéné. Szájában leltem egy *Szt. István* féle ezüstdénáriust. (V. ö. C. N. H. 3.)[4]

XXXIII. sír. Mélysége 38 cm. Csontváza K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Kezei ágyékára voltak téve. Hossza 153 cm. Mellékletei: a jobb kéz egyik ujján egy lapos bronzgyűrű (5. kép 7. sz.), bal füle mellett

---

[1] *STEPHANUS*-ban a *pont* az *S* után és nem felette.

[2] Előlapon az ANDREAS utáni kereszt vízszintes szárának jobbsó tagja felett *csak egy pont*, a belső gyöngysorban levő kereszt vízszintes szárának jobbsó tagja felett a kiemelkedő háromszög mellett *pont*.

[3] Előlapon a gyöngykörtől körülvett *kereszt* vízszintes *szárai alatt* van *egy-egy pont*.

[4] Hátlapon a vízszintes keresztszárak nem mennek át a függélyeseken, megszakadnak

egy vékony bronzsodronyból készült, lennt spirálisba csavart fülbevaló (5. kép 6. sz.), bal füle mellett egy bronzsodronyból összehajlított karika (5. kép 9. sz.).

XXXIV. sír. Mélység 42 cm. Csontváza K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Kezei az ágyékon voltak. Hossza 165 cm. Mellékletei: bal karján bronzkarperecz (6. kép 10. sz.). Nyított, végei felé vékonyúl. Nyolcz lapú. Négy szélesebb s négy keskenyebb lapja van. Mindig egy szélesebb lapot követ egy keskenyebb. Ez utóbbiak a széles lapok találkozási élén vannak. A jobb fül táján leltem a 6. kép 9. sz. ezüst hajkarikáját, a bal fül táján pedig az u. e. kép 8. sz. szintén ezüst hajkarikáját. Alsó állkapcsán volt egy összetörött *I. Endre* féle ezüstdenárius.

XXXV. sír. A felszíntől 40 cm. mélyen egy 93 cm. hosszú gyermek-csontváz feküdt benne K—Ny irányban, hanyatt. Kezei az ágyékon pihentek. Mellékletei: mellén egy *I. Endre*-féle ezüstdenárius erősen oxydált és törött állapotban. Fal füle táján leltem a 6. kép 13. sz. hajkarikáját (ezüst), feje alatt az u. e. kép 11., 12,, 14. sz. ezüsthajkarikái kerültek felszínre. A 11. számúnak spirális vége letörött. Ugyanitt leltem még egy *I. Endre*-féle törött ezüstdenáriust. (V. ö. C. N. A. 11.)[1]

XXXVI. sír. 30 cm. mélyen egy 168 cm. hosszú, K—Ny irányban hanyatt fektetett csontvázat takartam ki, melynek kezei az ágyékon pihentek. Melléklete nem volt.

XXXVII. sír. Ennek is 30 cm. a mélysége. Kis gyermeké. Csak koponyaszilánkjai s egy pár erősen tönkrement szárcsont maradt meg belőle. Fekvésük azt mutatta, hogy K—Ny irányban, hanyatt pihent. Nem leltem mellette semmit.

XXXVIII. sír. Mélysége 32 cm. Csontváza 160 cm. hosszú volt s K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt feküdt. Ágyékán leltem egy *I. Endre*-féle ezüstobolust. (V. ö. C. N. H. 14. sz.) Szélei erősen lekoptak.

XXXIX. sír. Mélysége 52 cm. Bolygatott. A mellette elvonúló vízvezeték készítése alkalmával akadták rá s részben elvágták. Hossza 175 cm. K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Mellékletet nem leltem mellette. Ha volt is, ráakadtak az istaj készítése alkalmával. (Nb. a várfalviak *istaj*nak nevezik a vízvezetéket.)

XL. sír. 50 cm. mély volt. Benne egy 180 cm. hosszú, K—Ny irányban hanyatt fekvő csontváz pihent. A kezek a mellen voltak. Nem leltem mellette semmit.

XLI. sír. 50 czm. mély volt. Csontváza K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Kezei ágyékán pihentek, de egy pár ujját a balsó czombcsont

[1] Előlapon a gyöngysortól bekerített kereszt felső bal sarkában *pont.*

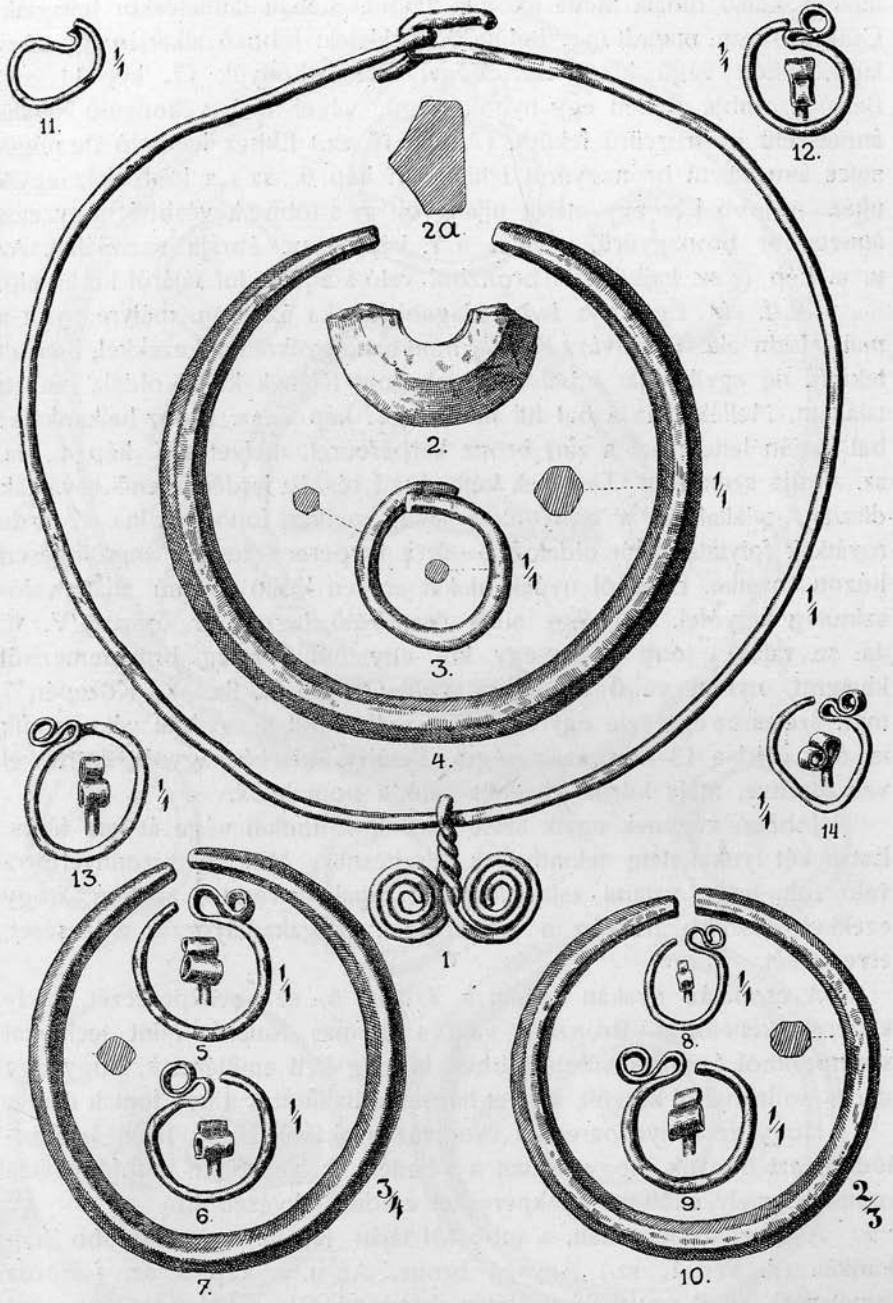

6. kép. A várfalvi XVIII., XXXI., XXXIV., XXXV. sz. sír leletei.
Fig. 6. Trouvailles de l. sép. no. XVIII., XXXI., XXXIV., XXXV.

fejének külső oldala mellé nyomta a föld. Lábait faültetéskor levágták. Csak 110 czm. maradt meg belőle. Mellékletei: jobbsó alkarján egy négy lapú, nyított végű karperecz. Végei felé vékonyúl. (7. kép 11. sz.) Balsó czombja mellett egy nyított végű, végei felé vékonyúló ovális átmetszetű bronzgyűrű feküdt. (7. kép 10. sz.) Ehhez hasonló de négyzetes átmetszetű bronzgyűrűt leltem (7. kép 6. sz.) a jobb kéz egyik ujján. A jobb kéz egy másik ujján volt az a többé-kevésbbé négyzetes átmetszetű bronzgyűrű, melyet a 7. kép 8. sz. ábrája szemléltet. Az u. e. kép 7. sz. hajkarikája bronzból való s a jobb fül tájáról került elő.

XLII. sír. Egyike a leggazdagabbaknak. 52 czm. mélyre nyúlt a mai felszín alá. Csontváza K—Ny irányban ágyékra tett kezekkel, hanyatt feküdt, de egyik ujját a balsó czombcsont fejének külső oldala mellett találtam. Mellékletei: a bal fül mellett a 7. kép 2. sz. bronz hajkarikája; bal karján leltem azt a zárt bronz karpereczet, melyet a 7. kép 4., 4a. sz. ábrája szemléltet. Testének kétharmad részét ferdén menő rovátkák díszítik, miáltal azt a benyomást kelti, mintha fonott volna. E ferde rovátkák folytatása két oldalon 5—5, a karperecz testére merőlegesen húzott rovátka. Ezekből nyúlik ki két erősen kiálló szemű állat, valószínűleg kigyófej, mely egy sima összekötő tagban ér össze. (V. ö. 4a. sz. rajzot.) Jobb karján egy kb. egy mm. vastag bronzlemezből kivágott, nyított végű karperecz volt. (7. kép 9., 9a. sz.) Közepén 7 mm. széles s végei felé egyre jobban szélesbbűl s egyúttal vékonyodik is, míg eléri a 13 mm. szélességet. Felülete kisebb-nagyobb körökkel van díszítve, mely körök közepét beütött pont jelöli.

Jobbsó végének egyik széle letörött. Mindkét vége át van fúrva. Ezt a két lyukat nem tekinthetjük díszítésnek. Minden bizonnyal arra való volt, hogy valami zsinegfélét húzzanak keresztűl azokon, hogy ezekkel összébb húzván a karpereczet, megakadályozzák a leesését, elvesztését.

A csontváz nyakán leltem a 7. kép 5. sz. nyakpereczét, mely középütt kettétörött. Bronzból való s hármas fonású. Mint technikai szempontból fontosat különösebben is meg kell említenünk, hogy egy darab sodronyból készült, melyet háromba hajlítottak s úgy fontak össze.

Hogy ez a nyakperecz a csontváz nyakának balsó felén kapcsolódott, azt hisszük, hogy tisztán a véletlen, helyesebben a földnyomás munkája, mely eltólta a nyakpereczet eredeti fekvéséből.

A csontváz feje alatt, a jobb fül táján leltem egy nagyobb hajkarikát. (7. kép 1. sz.) Anyaga bronz. Az u. e. kép 3. sz. félkörös átmetszetű, kivűl rovátkákkal ékített bronzgyűrűje a balsó czombcsont mellett feküdt.

XLIII. sír. A felszíntől 40 czm. mélyen K—Ny irányban ágyékra tett kezekkel, hanyatt fekvő, 67 czm. hosszú gyermekcsontvázat takart.

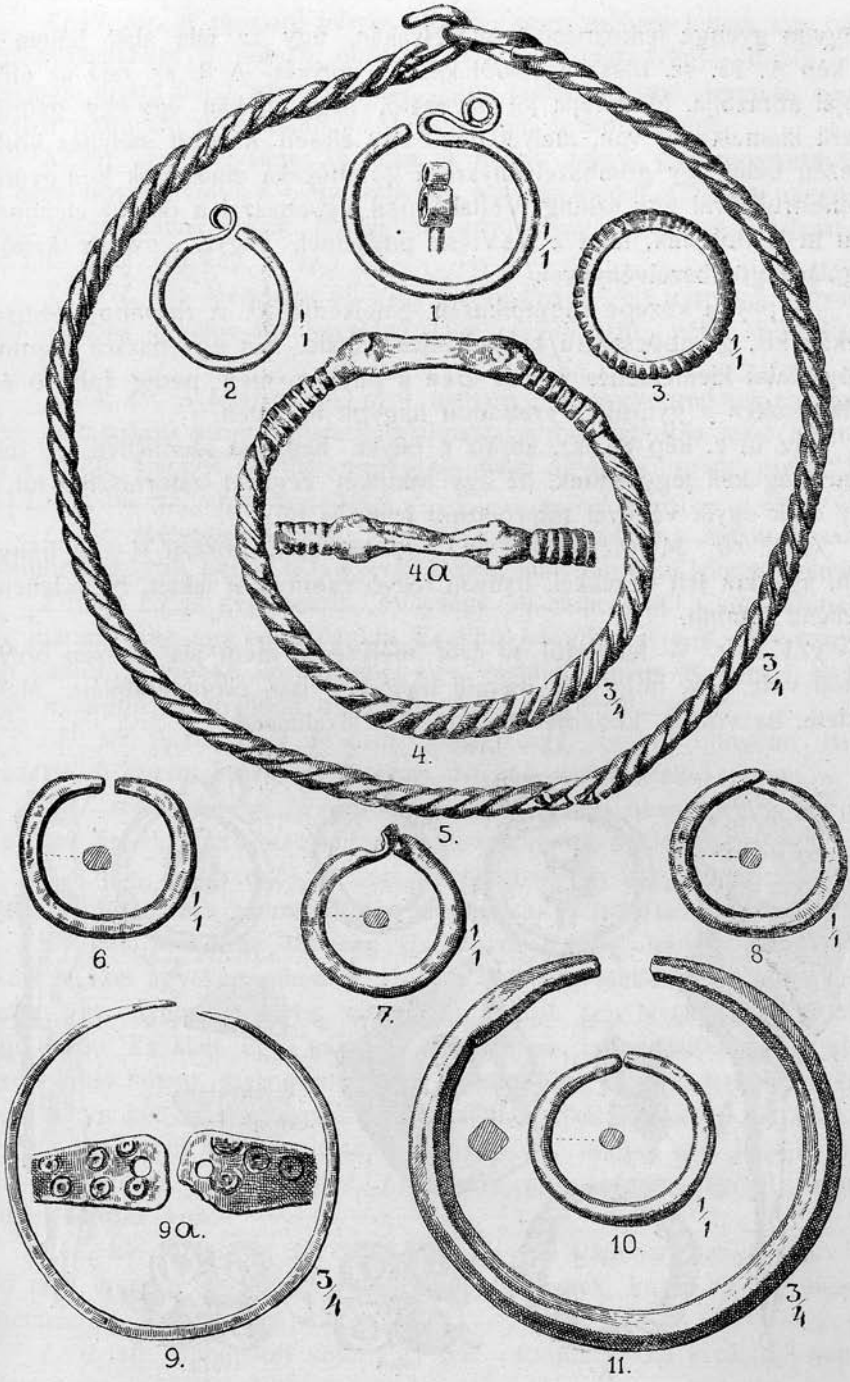

7. kép. A várfalvi XLI., XLII. sz. sír leletei.
Fig. 7. Trouvailles de l. sép. no. XLI., XLII.

Nagyon gyenge fenntartású volt Nyakán, úgy az álla alatt leltem a 8. kép 8., 8a. sz. rossz ezüstből készült pitykét. A 8. sz. rajz az előlapját ábrázolja. Mint rajta jól kivehető, négy sarkán egy-egy gyűrűszerű kiemelkedés van, melyet belül egy élesen határolt mélyítés körít s ezen belül egy gömbszelvényszerű gombocska emelkedik ki a gyűrű domborulatával egy szintig. Voltaképpen ugyanazzal a díszítő elemmel van itt is dolgunk, mint a XXV. sír pitykéinél, vagyis egy-egy kettős tagolású gömbszelvénynyel.

A pityke közepe rhombikusan emelkedik ki. A rhombus jobbsó sarkán kis, gömböcsszerű kiemelkedés látható. Két egyenszárú háromszög alakú kiemelkedés is van ezen a pitykén, még pedig jobbsó és balsó szélén a gyűrűktől szabadon hagyott terűleten.

Az u. e. kép 8a. sz. ábrája e pityke hátlapját szemlélteti. A mit itten meg kell jegyeznünk, az egy mindkét végével ráforrasztott fül s egy csak egyik végével ráforrasztott kampós fül.

XLIV. sír. Mélysége 50 czm. Egy 150 czm. hosszú, K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt fekvő csontvázat takart. Nem leltem mellette semmit.

XLV. sír. A felszíntől 40 czm mélységig ment alá. Erősen bolygatott volt, úgy, hogy alig maradt meg egy pár csontdarabkája. Melléklete, ha volt is, kiszedték a bolygatás alkalmával.

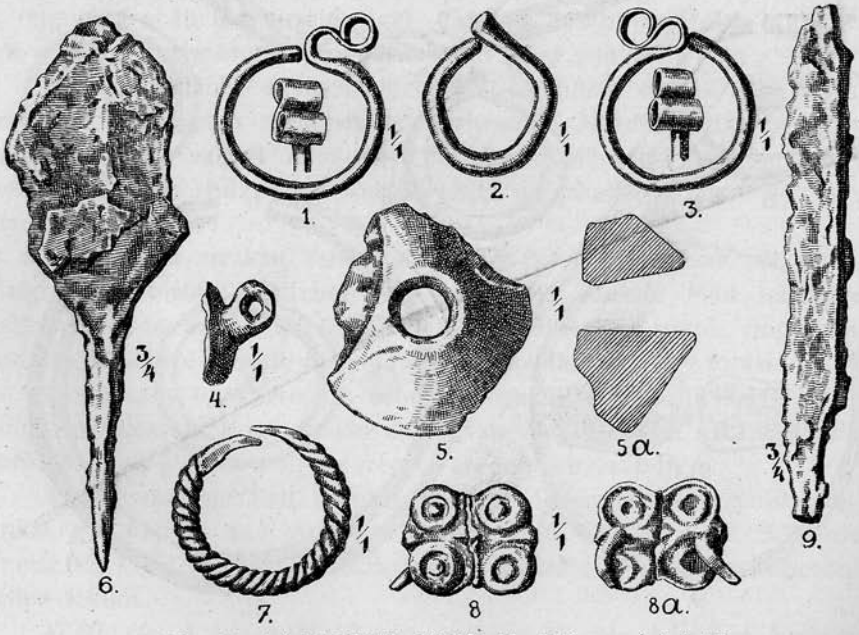

8. kép. A várfalvi XLVII., XLIX., LI., LV. sz. sír leletei.
Fig. 8. Trouvailles de l. sép. no. XLVII., XLIX., LI., LV.

XLVI. sír. A mostani felszín alatt 35 czm. mélyen leltem egy pár koponyaszilánkot s erősen elmállott szárcsont-maradványt, miből kis gyermek sírjára lehet következtetni. Sem tájolását, sem hosszát nem lehetett pontosan megállapítani. Mellette nem leltem semmit.

XLVII. sír. Mélysége 35 czm. A benne fekvő gyermekcsontváz 85 czm. hosszú volt s K—Ny irányban hanyatt feküdt Csontjai nagyon rossz fenntartásúak voltak. Mellékletűl egy nyított bronzkarikát leltem a bal füle táján. (8. kép 2. sz.)

XLVIII. sír. Mélysége 50 czm. Csontváza K—Ny irányban hanyatt feküdt benne ágyékra tett kezekkel. Hossza 170 czm. volt. Melléklete nem volt.

XLIX. sír. A felszíntől 40 czm. mélyen egy kis gyermeknek nagyon rossz fenntartású csontvázrészeit tartalmazta. A bal czombja táján leltem azt a törött, hiányos, kettős csonkakúp alakú agyaggyöngyöt, melyet a 8. kép 5., 5a. sz. rajza szemléltet.

L. sír. Mélysége 46 czm, Egy pár koponyaszilánk s elmállott szárcsonttöredék volt benne. Kis gyermek sírja, melyben nem leltem semmit.

LI. sír. Ez is gyermeksír. Mélysége 50 czm. volt. Csontvázának alig maradt meg egy pár szilánkja. Ezekből következtetve, K—Ny irányban feküdt. A jobbsó környékénél egy vasfület leltem (8. kép 4. sz.), mely középütt meghajlított bronzlemezkére van forrasztva.

LII. sír. A felszíntől 38 czm. mélyen egy K—Ny irányban hanyatt fekvő gyermekcsontvázat takart. Nem leltem mellette semmit.

LIII. sír. Mélysége 26 czm. Csontváza 170 czm. hosszú volt, K—Ny irányban, ágyékra tett kezekkel, hanyatt feküdt. Melléklete nem volt.

LIV. sír. A felszíntől 26 czm. mélységben egy kis gyermeknek alig egy pár megmaradt csontrészletét tartalmazta. Melléklete nem volt.

LV. sír. Mélysége 48 czm. Csontváza K—Ny irányban, hanyatt feküdt. Kezei ágyékán pihentek. Hossza 160 czm. Mellékletei: bal arcza mellett egy nyélnyújtványos vaskés (8. kép 9. sz.) Nyélnyújtványának vége törött. Ez alatt egy minden különösebb jelleg nélkűl való, kis vasdarabkát leltem, mely nem tartozik a vaskéshez. Jobb és bal halántéka táján leltem két teljesen egyforma, ezüst hajkarikát (8. kép 1. és 3. sz.) A jobb kéz egyik ujján volt az az ezüstgyűrű, melyet a 8. kép 7. sz. rajza szemléltet. Szájában *Szt. László*nak egy erősen oxydált, törött ezüstdenáriusa volt.

LVI. sír. Mélysége 32 czm. Egy K—Ny irányban hanyatt fekvő, 110 czm. hosszú csontváz volt benne, melynek kezei az ágyékon pihentek. Melléklete nem volt.

LVII. sír. Bolygatott volt. Egy pár csontdarabkán kivűl mit sem leltem benne.

A sírok s ezek mellékletei kapcsán említem meg azt a rhombikus

vasnyílhegyet, melyet a 8. kép 6. sz. rajza szemléltet. Szórványos lelet s mint ilyen, teljesen magára áll.

A legtöbb sír leírásakor említettem, hogy úgy a csontvázakon, mint az azokat takaró földben hol több, hol kevesebb szenet konstatáltam. Ki kell egészítenem ezt azzal, hogy sok esetben hol a sírok mellékleteinek megfelelő korú edénytöredékeket, hol minden határozottabb jelleg nélkül való cserepeket leltem a széndarabkák társaságában, hol pedig őskori, máskor meg római kori cserép- és téglatöredékek kerültek felszínre. Különösebb fontosságot nem leheteti ezeknek tulajdonítani a sírok szempontjából, mert hasonló jelenségekkel találkoztam az egyes sírok közötti földben is, úgy hogy azt lehet mondani, hogy az egész területen el voltak szórva a kerámikai maradványok. Igy tehát kérdés, hogy vonatkozásban vannak-e a sírokkal.

Ennek okát pontosan megmondani nem lehet. Annyi kétségtelen, hogy azt a terrászt, melyen a temető fekszik, sokszor elöntötte a víz s ez az elöntés, nemkülönben a vegetáczió és szél munkája kb. 40 czentiméteres fekete földréteget rakott a sárga agyagréteg fölé. Nem lehetetlen, hogy a szén és cserepek egy részét a víz hordta össze s osztotta el még mielőtt temetkeztek volna ezen a helyen.

A szén és cserepek egy részéről szólunk, mert más része határozottan a temetővel, helyesebben az itten való temetkezéssel s talán éléssel, a közelben levő lakással lehet összefüggésben. Ennek határozott nyomait is felfedte ez az ásatás.

A temető térképén (2. kép) *a*-val egy pörkölt földfoltot jelöltem, melyen meglehetős mennyiségű szenet leltünk. A *b*-vel jelzett területen mészkőtöredékek és közöttük patakkavicsok hevertek rendetlenül a sírok mélységének megfelelő nivóban, közöttük pedig sok volt a szén, annak világos jeléül, hogy tüzeltek azokon. Maguk a kövek is pörköltek, füstösek voltak.

Azt már korábban mondottuk, hogy a *c* nem egyéb, mint egy vízvezetéknek a kiásott területbe eső része.

Annál nagyobb fontossággal bír ránk nézve a *d*-vel jelzett jelenség. A rajz elég híven tünteti fel, hogy itten öt szabadon álló mészkődarabot, illetőleg patakkavicsot leltem, melyek között sok volt a szén. Két másik kavicsra volt rátéve egy lónak fél alsó állkapcsa. Fényképben a 9. sz. képen mutatom be ugyanezt.

Hasonló jelenséget találtam *e*-nél is. Egy 105. czm. hosszú s ugyanolyan széles kőrakás volt ez patakkavicsból és mészkőből, melynek egyik széle mellett ló alsó állkapcsának a fele feküdt. Mikor szétszedtem e kőrakást, itt-ott egy-egy római tégladarab került felszínre. Szenet leltem bőven úgy a kőrakáson, mint belsejében. Ezt a jelenséget mutatja a 10. sz. kép felülről levéve. Mikor letakarítottam a kőrakást, helyesebben

mikor szétszedtem, az alján egy 60 czm. átmérőjű, kör alakú tűzhelyet találtam, úgy a nyugati széle felé. Erős tűz éghetett rajta, mert nemcsak az agyag volt jól átégve, hanem szén is volt rajta, mellette elég.

Az *f* egy ovális pörkölt folt.

Mindezek a jelenségek a sírok fenekével egy nivóba estek. Közelebbről meghatározva, a sárga agyagon konstatáltam őket.

Az elmondottakból nyilvánvaló, hogy csupa csontvázas sírral van dolgunk, melyek tájolása, vagy keltezése K—Ny irányú, oly formán, hogy a hanyatt fekvő csontváz fejjel Nyugatra, lábbal Keletre fekszik, tehát arczczal Kelet felé néz.

9. kép. Fig. 9.

Ha a sírok fekvéséről felvett helyzetrajzot (2. kép) tekintjük, azt látjuk, hogy itten is megvan ugyan kis mértékben a sorosságra való törekvés, valójában azonban mégis csoportos temetkezésekkel, helyesebben családi temetkezőhelyek csoportjaival van dolgunk s a sorosságra való törekvés voltaképpen csak e csoportok keretén belül érvényesül többé-kevésbbé. Ugyanazzal az esettel állunk tehát szemben, mint a vajdahunyadi Kincses nevű szőlőhegyen felásott árpádkori temetőnél. A várfalvi temetőben a következőképen alakúlnak ki az egyes csoportok: a 4. sz. sír magára áll s olyan csoporthoz tartozik, melyet nem sikerült egészen feltárni; az 5., 6., 7., 8., 9., 40., 41., 42. sz. sírok külön csoportot képeznek; szomszédságában van a 10., 11., 12., 13., 1., 43. sz. sírokból álló csoport; sorban a 14., 15., 45., 44. sz. sírok

csoportja következik; az ötödik csoport csak három sírból áll. Ezek: a 16., 17., 18. sz. Ez utóbbi *Aba Samu* érmével van datálva. Újabb csoportot alkot a 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 39., 46., 47. sz. sír, melyek közül a 23. sz.-ban *Szt. István* ép ezüstdenáriusát, a 24. sz.-ban *Szt. István*nak átfúrt, ékszerül használt ezüstdenáriusát s a 22. sz.-ban *I. Endré*nek kétszer átfúrt ezüstdenáriusát leltem. Szegényebb a 26., 27., 28., 29. és 30. sz. sírokból álló csoport. Különálló csoport sírját képviseli a 48. sz. A 31., 32., 49., 50., 51. sz. sírok is külön csoportban egyesülnek. Közülök a 32. sz. *Szt. István*, a 31. sz. *I. Endre* ezüstdenáriusával van datálva. Ritkán fekvő temetkezéseket mutat a 2.,

10. kép. Fig. 10.

33., 34., 35. és 36. sz. sírokból álló csoport. A közel egy időben történt ehalálozás mellett tanúskodik az a körülmény, hogy e csoportból a 2., 34., 35. sz. sír *I. Endre* denariusával van datálva. Magára áll a 3. sz. sír. Nyilvánvaló a 37. és 38. sz. sírokból álló kis csoport különvolta, melyek közül a 38. sz. *I. Endre* denariusával van datálva. Egy a szomszédságában levő csoportból csak 52. sz. sírt sikerült feltárni. Aránytalanúl nagy hézag következik erre, melyet az 53., 54., 55., 56. sz. sírokból álló csoport követ. Közülök az 55. sz. *Szt. László* denariusával van datálva. Új csoportnak sírja az 57. sz.

Igen megszívlelendő tanúságokat vonhatunk le az érmekkel datált sírok elhelyezkedéséből. Azt látjuk, hogy 57 sírból csak tizenkettőben van éremmelléklet. Sorban a legelső éremmel datált sír a 18. sz. Nincs okunk kételkedni, hogy a temetkezéssel egy időben került a sírba. A vele szomszédos csoportban a 23. sz.-ban *Szt. István* ép, a 24. sz.-ban ugyancsak *Szt. Istvánnak*, de átfúrt, már ékszerül használt denáriusát leltem, a 22. sz. *I. Endrének* átfúrt, ékszerül szolgált denáriusát szolgáltatta. Ha a 23. sz. sírt *Szt. István* idejebelinek vesszük, a 24. sz., mivel éreme már átfúrt s így ékszerszámba megy, föltétlenül a *Szt. István* utáni időből való éppen úgy, mint hasonló alapon az *I. Endre* utáni időből származik a 22. sz. sír is a maga kétszer átfurt denáriusával. Ez a törvényszerűség érvényesül a mellette levő csoportban is, a hol a 28. sz. sírban ékszerül megtaláltam *Szt. Istvánnak* két, *Péternek* egy, *I. Endrének* is egy lyukas denáriusát, de leltem benne még egy *I. Endre*-féle ép ezüstdenáriust is. Hogy az *I. Endre* előtti királyok érmei átfúrva, ékszerül kerültek a sírba s hogy benne *I. Endrének* egy átfúrt, tehát ékszerszámba menő s egy ép denáriusát leltem, mást nem következtethetünk belőle, mint azt, hogy ez a sír az *I. Endre* korából származik s a benne nyugvó gyermek családja, mint mellékletei is mutatják, volt olyan módos, hogy az uralkodó király érmét is átfúrhatta ékszerül.

A mi a 31., 32., 49., 50., 51. sz. sírokból álló csoportot illeti, az időben való egymásutánt a 32. és 31. sz. sír tünteti fel híven. A 32. sz. *Szt. István* idejebeli, a 31. pedig *I. Endre* korából származik.

A mellette levő csoportban három sír is, a 34., 35. és 2. sz. *I. Endre* érmeivel van datálva. A mit itten még különösen meg kell jegyeznünk, az, hogy a 35. sz. sírban két érem is van, mint éremmelléklet s nem mint ékszer. Tehát van esetünk arra, hogy nem pusztán egy érmet tettek mellékletül a sírba.

Még két csoportról kell szólnunk. Az egyikben a 38. sz. sír I. *Endre*, a másikban az 55. sz. *Szt. László* érmével van datálva.

Ezek előrebocsátásával lássuk, milyen emlékcsoportokat adnak a sírmellékletek s a tipológia és rendeltetés szempontjából milyen tanúságokat nyújtanak.

Magukban a sírokban nyomát sem találtam a *fegyver*nek. Szórványosan is pusztán egy közönséges honfoglaláskori vasnyílhegyet leltem (8. kép 6. sz.) A sírmellékletek zöme *ékszer*ből áll. *Eszköz* alig-alig volt a sírokban. A 3. kép 2. sz. vastagja, miképpen a XI. sz. sír leírása rendjén is kiemeltem, fennt domború, alúl lapos s egyik végén elvékonyodást mutat. Sajnos, éppen itten törött el s így folytatására alig következtethetünk. A csontváz bal keze mellett leltem. Mindenesetre eszköz töredéke lehet, de hogy milyen czélra szolgáló eszközből származik, annak megállapítását meg sem kisérelhetjük, hanem várnunk kell,

míg az ezutáni kutatások rendjén jobb fenntartású példa kerül felszínre. Csak sejtjük, hogy rendeltetésének eldöntésében fontos szerepe lehet az egyik, törött, végén konstatált kétoldali vékonyúlásnak. Ép vége simán záródik.

Semmi kétség sem lehet az iránt, hogy a 3. kép 20. sz. alatt közölt s a XXIII. sír csontvázának bal válla felett kb. 4 cm.-re lelt vastárgy késnek a pengéje. A sírmellékletekhez való tartozása azonban kétséges, ha arra gondolunk, hogy a szorosan vett sírmellékletek közelebbi viszonyban szoktak lenni a csontvázzal s nem a sírföldben szoktuk találni azokat. A késnek teljesebb és jellemzőbb példáját leltem az LV. sír csontvázának bal arcza mellett (8. kép 9. sz.) Forma tekintetében egyezik a *Hampel*-től, Törtel-ről közölt késsel,[1] mely e kor késeinek azt a változatát képviseli, melynél a késpenge foka enyhe eséssel megy át a nyélnyújtványba. Késünk korát a sírban lelt érem után *Szt. László* idejére tehetjük. Hogy azonban korábbi idők örökségeképen jött át a XI. sz. végére, mutatja a többek között a *Hampel*-féle második (sarmata) csoportba tartozó egyik csúnyi kés.[2]

Ezzel ki is merítettük az eszközök csoportját. Minden egyéb melléklet, a mi a várfalvi temető sírjaiból felszínre került, az *ékszerek* csoportjába tartozik.

Ez a csoport megint alcsoportokra oszlik. Leggazdagabban a *hajkarikák* vagy *halántékgyűrűk* vannak képviselve. Hogy mit tartsunk hajkarikának, vagy halántékgyűrűnek, tisztázottnak vélt kérdés. Az analógiák, leletkörülmények egyformán fontos tényezők megállapításukban. Mindkét tényezőre, de különösen a leletkörülményekre támaszkodva, hajkarikának, vagy halántékgyűrűnek tartom a *3. kép* 7—10., 14., 15., 21. sz., *5. kép* 1., 3., 8., 9. sz., *6. kép* 5., 6., 8., 9., 11—14. sz. *7. kép* 1—3., 7. sz., *8. kép* 2. sz. rajzain feltüntetett karikákat. Megállapításomban csak részben, az S-végződésűek tekintetében, támogatnak az eddig hajkarikáknak, halántékgyűrűknek tartott analógiák. A hazai szakirodalomban *Hampel* foglalkozott velük legtöbbet.[3] Ha tehát összehasonlítjuk a nála hajkarika és halántékgyűrű néven tárgyalt leletanyaggal, mindjárt felötlik, hogy az ő enemű csoportjában nem szerepelnek sem a *3. kép* 7., 8. sz., sem az *5. kép* 1., 3., 9. sz., sem pedig a *8. kép* 2. sz. hajkarikája. Ezek egy része, t. i. az *5. kép* 1., *3.*, 9. sz. alig válthat ki ellentmondást. Alapformájuk teljesen egyezik az S-végű hajkarikákéval, mindössze az S-végződésű spirális nincs rajtuk kiképezve. A milyen jogon

---

[1] *Hampel* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig 1905., III. k. 410. t. 3. sz.

[2] u. o. III. k. 126. t. 2. sz.

[3] *Hampel* Alterthümer I. k. 438—443. l.

azonban az S-végűeket hajkarikáknak tartjuk, a leletkörülmények alapján ugyanolyan jogon iktathatjuk be ebbe az ékszercsoportba az 5. *kép* 1., 3., 9. sz. karikáit is. Az 1. és 3. számút u. i. a XVII. sír jobb és bal füle táján leltem, a hol az általánosan hajkarikáknak tartott ékszerek is rendesen előfordúlnak, az u. e. kép 9. sz. karikája a XXXIII. sz. sír csontvázának bal füle mellett feküdt.

A most mondottak alapján ki kell bővítenünk tehát a *Hampel*-féle hazai csoportot az egyszerű, S-végződés nélkül való hajkarikával.

Az alak, a méret, összes dimenziói nem mondanak ennek ellent, a leletkörülmények pedig egyenesen felhivnak ennek az új hajkarika típusnak a maga helyére való beiktatására. Ne zavarjon bennünket, hogy *Hampel* most idézett munkájában több helyütt egyszerű karikáknak írja le ezeket, mert a régibb középkor hazai emlékeinek közlésében s az azokhoz kapcsolt magyarázataiban nem támaszkodhatott mindig pontosan megfigyelt leletekre. Ezzel kell indokolnunk azt a nagy ingadozást, melyet *Hampel*-nél e hajkarikák elnevezésében tapasztalunk. Hol ujjgyűrűknek, fülbevalóknak, sodronygyűrűknek, nyílt karikáknak, hol pedig egyszerűen karikáknak nevezi. Alább [1] jegyzetben állítottuk össze mindazokat a lelőhelyeket, a hol ezek a karikák hazánkban felszínre kerültek s a melyeket *Hampel* Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn cz. munkájában leír.

1907-ben jelenik meg *Hampel*nek *„Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről"* cz. munkája. Az előbb felsorolt anyag termé-

---

[1] Kecskemét, Magyari-puszta, *Hampel* i. m. II. k. 637. l. (ujjgyűrű).
Eger „ „ „ II. k. 500. l. 14. sz. V. ö. 500. l. (fülbevaló).
Bezdéd „ „ „ III. k. 363. t. 2. (nyílt karika).
Nagykűrű „ „ „ „ „ 386. t. 21. 23. 25. 26. (karika).
Szeged, Bojárhalom „ „ „ „ „ 391. t. 7. (nyílt karika).
Székesfehérvár, Demkóhegy „ „ „ „ „ 396. t. 42. (karika).
Kisdobra első és második női sír „ „ „ „ „ 424. t. 13—16. V. ö. II. k. 643. l. (sodronygyűrű).
Esztergom „ „ „ „ „ 512. t. A. 5. V. ö. II. k. 859. l. (sodronygyűrű).
Pusztabereg „ „ „ „ „ 514. t. III. 4. sz. (gyűrű).
Székesfehérvár, Demkóhegy 5. és 8. sír i. m. II. k. 867. l. (gyűrű).
„ „ 14. sír „ „ III. k. 518. t. 5. V. ö. II. k. 869. l. (sodronygyűrű).
„ „ 18. sír „ „ III. k. 519. t. 6. V. ö. II. k. 869—870. l. (sodronygyűrű).
Pilin, 5-ik sír „ „ III. k. 520. t. 6. V. ö. II. k. 873. l. (fülbevaló).
„ „ „ III. k. 529. t. 37. sír 5., 6. V. ö. II. k. 884. l. (sodronygyűrű).

szetszerűleg bővül ebben, nemkülönben az *Archaeologiai Értesítő*-nek azóta megjelent évfolyamaiban, valamint intézetünknek *Dolgozatok* cz. folyóiratában is.[1] Az elnevezések ingadozása azonban végig kísért mindenütt, pedig, ha egy kissé alaposabban foglalkozunk e karikáknak, mint sírmellékleteknek előfordulási körülményeivel, a temérdek pontatlan és felületes megfigyelés között, bár gyéren pontosakkal is találkozunk. Igy a bezdédi karikákról tudjuk, hogy a fül táján, a kisdobrai második női sír karikáiról, hogy a koponya mellett, a kisdobrai első női sír karikáiról, hogy a fülüregben, a pusztaberegiről, hogy a mell táján feküdt. A szintén idézett vajdahunyadi karikát a nyak táján magam leltem. Tehát ott feküdtek, a hol rendesen a hajkarikákat szoktuk találni. Egygyel több ok, hogy a szóbanforgó s az *5. képen* 1., 3., 9. szám alatt bemutatott mellékleteket hajkarikáknak tekintettük, hogy az ezutáni lelkiismeretesebb megfigyelések tetemesen szaporítani fogja ezek számát [2]

[1] Oroszlámos, *Hampel*, Újabb tanulmányok 20. t. B. 1. 3. sz. (sodronygyűrű).
„ „ „ „ 21. t. E. 4. 5. sz. (ujjgyűrű).
Pusztabereg „ „ „ 128. l. 4. ábra (ujjasgyűrű).
Tuzsér „ „ „ 34. t. 2. sz. (sodronygyűrű).
„ „ „ „ 37. t. 20. sz. (sodronygyűrű).
Bjelobrod „ „ „ 42. t. 19—21. sz. (gyűrűcskék).
Gombos „ „ „ 57. t. 3. 4. sz. (gyűrű).
Pilin Sirmányhegy 5-ik sír *Hampel*, Újabb tanulmányok 65. t. 6. sz. (gyűrű).
„ „ 72-ik „ „ „ „ 70. t. 4. sz. (sodronygyűrű).
„ „ 37-ik „ „ „ „ 74. t. 5. 6. sz. (sodronygyűrű).
„ „ 49-ik „ „ „ „ 75. t. 3. sz. (gyűrű).
Székesfehérvár Demkóhegy 13-ik sír *Hampel*, Újabb közlemények 79. t. 1. 2. sz. (ujjasgyűrű).
„ „ 15-ik „ „ „ „ 80. t. 3. 4. sz. (gyűrű).
„ „ 18-ik „ „ „ „ 81. t. 6. sz. (gyűrű).
„ „ 9-ik „ „ „ „ 86. t. 3. sz. (sodronygyűrű.)
Tápiószele „ „ „ 88 t. 6. 7. sz. (ujjgyűrű).
Békésszentandrás Pálinkásér, Archaeológiai Értesítő új folyam XXXIII. k. 33. l. 9. 10. ábra (fülgyűrű).
Fehéregyház, Archaeologiai Értesítő új folyam XXXII. k. 325. l. d. 7. 8. (gyűrű).
Szarvas, „ „ „ „ XXX. k. 174. 2. ábra. (fülönfüggő).
Meőtúr „ „ „ „ XXIX. k. 265. l. 3. ábra 3. sz. (karikagyűrű).
Vajdahunyad, Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából, IV. 1913. k, 170. l. 3. kép 3. sz.

[2] Felfogásunkat támogatja *Lissauer*-nek az Arch. Ért. ú. f. XI. k. 323—338. l. megjelent czikke is. A czikkéhez mellékelt tábla 10. 11. sz. ábrái a mieinkhez hasonló

Sokkal több alapja lehet a fülgyűrű, fülönfüggő elnevezésnek. Ez azonban csak megkötött esetekben lehetséges. Akkor t i., ha a karika elég vékony ahhoz, hogy akár magányosan, akár mint a több tagú, csüngős fülbevaló felső tagja fülbe húzható, vagy pedig, ha egyik, vagy esetleg mindkét vége feltünően s a fülönfüggő czéljainak megfelelőleg vékonyúl, hegyben végződik. Az előbbi esetben meg kell találnunk a sírban a fülönfüggőknek legalább egyik csüngőtagját s rendesen párosával kell előfordúlniok.

Fenntebb a hajkarikák közé soroltam a *3. kép* 7., 8. sz. és *8. kép* 2. sz. karikáját is. Erre való indokaimat első sorban a leletkörülményekből merítem. A *3. kép* 7. sz. karikája a XV. sír csontvázának bal füle mellett feküdt. U. ott feküdt az u. e. kép 8. sz. karikája is. A *8. kép* 2. sz. karikáját a XLVII. sz. sír bal füle mellett leltem. Ez utóbbinak egész jellege kizárja azt az eshetőséget, hogy fülbevaló lehetett volna. Ezzel szemben a XV. sír mindkét karikája (3. kép 7., 8. sz.) egyik végén hegyesen végződik, a mi jogosúlttá teheti azt a feltevést, hogy esetleg fülbevalók voltak. Igen ám, de mindkettőt a bal fül táján találtam. Külön is meg kell jegyeznem róluk, hogy míg a 7. sz. oly módon görbített, hogy bizonyos, bár nem teljes, biztossággal lóghatott a fülben, addig a 8. sz. görbűlése szinte kizárja ezt.

E feltevésemmel kapcsolatosan, melynek megerősítését az ezutáni pontosan és jól megfigyelt ásatásoktól várom, meg kell jegyeznem, hogy a *3. kép* 8. sz. karikájával teljesen egyezőt Nagyváradon is leltek s vele együtt fordúlt elő egy másik ugyanilyen példa, a melyiknek egyik vége, bár halványan, de sejteti az S-alakú végződés első csiráját,[1] így tehát ebben az esetben szemünk előtt áll, miképpen lett a *3. kép* 8. sz. karikája S-végű, csak a fejlődés minden phazisát nem ismerjük. Szerencsés leletek azonban erre is fényt vethetnek.

Az oroszlámosi hasonló karikák csak mint analógiák érdemelnek figyelmet.[2] Annál fontosabb azonban a pilini 56. sír két karikája, melyek egyike határozott analógiája a *3. kép* 8. sz. karikájának,[3] míg egy másik a most említett váradi karikára emlékeztet, csak határozottabban jelzi, hogy végződése az igazi S-végű karikákkal akar versenyezni.[4] *Nyáry*

---

hajkarikákat mutatnak. Korábban ezt a felfogást tette magáévá *Hampel* is, (v. ö. A régibb középkor emlékei Magyarhonban, II. k. Bpest, 1897. 350. l., a hol *Lissauer* táblájat átveszi, de úgy látszik, hogy a magyarországi régibb középkori emlékekről írott munkája német kiadásában *(Alterthümer)* ezt a felfogását feladta.

[1] *Hampel* Alterthümer 386. t. 24., 27. sz.

[2] U. o. 430. t. 3., 4. sz.

[3] Archaeológiai Értesítő ú. f. XXII. 1902. 234. l. 13. sz. és *Hampel* Alterthümer III. k. 522. t. 13. sz.

[4] U. o. 15. sz. és *Hampel* Alterthümer III. k. 522. l. 12. sz.

Albert báró hajkarikáknak nevezi[5] s *Hampel* átveszi tőle ezt az elnevezést.[6]

Külön kell felhívnom a figyelmet a *7. kép* 2. sz. hajkarikájára, mely ugyan deformált egy kissé, de egyik vége ellaposodva, körszerűleg hajlik vissza s nem éri el a teljes S-végződést. A XLII. sír csontvázainak bal füle mellett leltem.

Ezek alapján a fejlődésben az S-végződésü karikákhoz a most idézett nagyváradi, 3 pilini és a fejlődés egy magasabb fokán a most idézett várfalvi (7. kép 2. sz.) példa szolgáltatja.

Adott esetekről beszéltünk s leletkörülményekre támaszkodtunk e karikák elbírálásánál. Felmerülhet a kérdés, hogy vajjon csak a hajkarikák szerepét tölthették-e be ezek a karikák? A válaszunk az, hogy a mostani esetben kajkarikák voltak. A fülönfüggőkkel való esetleges kapcsolatukról már szóltunk.

A mi ezek után az S-végű hajkarikákat illeti, alapformájukat tekintve, van közöttük *köridomú* (*3. kép* 9., 10., 15. sz., *6. kép* 5., 6., 9. sz., *7. kép* 7. sz., *8. kép* 1 sz.), van *ovális* (*5. kép* 8. sz., *6. kép* 5., 8., 11—14. sz.), van *ívelt oldalú, kengyel alakú* (*3. kép* 21. sz.) Valamennyi húzott, vékonyabb, vagy vastagabb hengeres átmetszetű sodronyból készült, kivéve a *7. kép* 7. sz. hajkarikáját, a mely azonkívül, hogy öntött, azáltal is figyelmet érdemel, hogy ovális átmetszetű s felső lapja ferdén menő rovátkákkal ékített, a melyeket azonban a zöld patina szinte a felismerhetetlenségig bevont. Új jelenség a hazai hasonló emlékek között.

Az S-végű spirális csaknem valamennyin épen megmaradt. Egyikről-másikról még használat közben részben letörött (pl. *5. kép* 8. sz., *7. kép* 7. sz.). Ez az S-végű spirális minden egyes esetben sima, bordázott nincs közöttük.

Nagyságukról a mellékelt képek nyújtanak fogalmat. Azt azonban külön is meg kell említenem, hogy egyes sírokban párosával egyező alakban és nagyságban is előfordúltak (pl. *3. kép* 9., 10. sz., *8. kép* 1., 3. sz. stb.)

Itt lesz helyénvaló megemlékeznem az *5. kép fűlbevalójáról*, melyet a XXXIII. sír csontvázának bal füle mellett leltem. *Hampel* a hasonló *emlékeket* a hajkarikák csoportjában tárgyalja,[3] a leírásban azonban fülönfüggőknek mondja.[4] Alkalmam volt a most szóban levő fülbevalónak az in situ való fekvését pontosan megfigyelni s azt találtam,

[1] Archaeologiai Értesítő 15. sz. és *Hampel* Alterthümer III. k. 522. l. 12. sz.

[2] *Hampel* Alterthümer III. k. 522. t. 13., 14. sz. és II. k. 877. l.

[3] *Hampel*: Alterthümer I. k. 439. l. — Hajkarikának tartja *Lissauer* is V. ö. Arch. Ért. u. f. XI. 336. l.

[4] U. o. II. k. 204. és 799. l.

hogy az teljesen megfelel a fülbevaló szokott helyzetének. De különben is egész jellege a mellett szól, hogy semmi köze a kajkarikákhoz. Csigavonalas alsó tagjának a természete, felső sodronyának vékonyabb kezelése mind a mellett szól, hogy fülbevalóval van dolgunk.

E fülbevaló hazai analógiáit a szlavoniai bjelo-brdói három példán kivül[1] ismerjük egy esetben Keszthelyről[2] egy, egy ép és egy törött példányban az abonyi 130-ik sírból[3] és egy példában Vajdahunyadról.[4] A keszthelyi és vajdahunyadi példák egyeznek a várfalvival abban, hogy alsó csüngő tagjuk csavarodása lefelé bővül s így tölcséres lesz. Az abonyiak végig egyformán csavarodnak s hengeresek.

Közel rokon velük egy keszthelyi[5] és két czikói[6] fülbevaló. A keszthelyi keskeny, tömör, hengeres csavarodású, a két czikói is így indúl, de lefelé elvékonyúl. *Hampel*nél mind a három a sarmata periodus emlékének leltárát gazdagítja.

Ha a keszthelyinél pontosabb ásatások megfigyelései és leletei alapján foglalkozunk a most tárgyalt analógiák hovatartozásával, elsősorban is a *Hampel*-féle Alterthümer 165. t. 10. sz. alatti fülbevalót kell kikapcsolnunk a tőle származátának nevezett csoport emlékei közül és bele kell sorolnunk az első Árpádok korának emlékei közé, a mit indokol a vajdahunyadi analógia, indokolnak a bjelo-brdóiak s indokol a mostani fejtegetésünk alapját képező várfalvi példa. A vajdahunyadi XXVII. sír, melyben analógiánkat a csontváz jobb füle táján leltem s a melyet e temető közlésekor *Hampel* után magam is tévesen hajkarikának írtam le,[7] nem volt éremmel datálva. A temető korát azonban elég pontosan jelzik *Szt. István*, *I. Endre*, *Béla* vezér és *Salamon* érmei, melyek a temető többi sírjaiból kerültek felszínre.[8]

Nincs módunkban a Vjesnik 1903. évfolyamából pontosan ellenőrízni a bjelo-brdóiakat a tekintetben, hogy mely sírokból kerültek ki s volt-e mellettük érem, csak *Hampel* után tudjuk, hogy a temető sírjai *Péter*, *I. Endre*, *I. Béla* érmeit szolgáltatták.[9]

A várfalvi XXXIII. sír, melyben a szóbanforgó függőt leltem, szintén nem volt éremmel datálva, de a mellette fekvő XXXIV. és

---

[1] *Hampel:* Újabb tanúlmányok 42. t. 22.—24. sz.

[2] *Hampel:* Alterthümer 165. t. 10. sz.

[3] U. o. II. k. 799. l. 130. sír 1., 2. sz.

[4] Dolgozatok—Travaux IV. 1913. 170. l. 17. sz.

[5] *Hampel:* Alterthümer 140. t. 9. sz. balsó ábra.

[6] U. o. 224. t. 399. sír 1. 2. sz. Megjegyzendő, hogy *Hampel* a keszthelyit fülbevalónak (Alterthümer II. k 168. l.), a czikóiakat hajkarikáknak (Alterthümer II. k. 206. l.) nevezi, bár ezt maga sem tartja valószínűnek.

[7] Dolgozatok—Travaux IV. 1913. 175. l.

[8] U. o. 181. l.

[9] *Hampel:* Újabb tanúlmányok 152—153. l.

XXXV. sz. sírokban *I. Endre* denariusait leltem. *I. Endre* denariusait lelte br. *Jósika Aladár* is az u. e. csoportba tartozó II. sz. sírban. Igy tehát nincs okunk kétségeskedni e fülbevaló kora megállapításának helyessége felett.

A bjeló-brdóiakat *Hampel* gyűrűknek írja le.[1] Valószinűleg a temető ásatói, leleteinek közlői után.

Ennyit a várfalvival egyező analógiákról.

A mi már most a vele csak rokon analógiákat illeti, az idézett abonyi példák sarmata periodusbeliek. Csakhogy ezeknek alsó tagja nem lefelé, hanem felfelé enyhén tölcséres s igy közel rokon vele az Alterthümer 140 t. 9. sz. balsó keszthelyi függő, a mitől csak egy lépésnyire vannak a czikóiak, melyeknek pontosabb hovátartozását szerencsésebb és jobban megfigyelt ásatásoktól kell várnunk. Mindenesetre fontos körülmény, hogy felfelé enyhén tölcséresek, mint az abonyi példák, a melyektől azonban eltérnek abban, hogy hegyesen futnak le.

* * *

A hajkarikák után a sírmellékletek között a *gyűrűk* vannak a legnagyobb számmal képviselve.

Gyűrűt ábrázol a *3. kép* 3., 4., 6., 11., 17., 18. sz., *5. kép* 2., 5., 7. sz., *6. kép* 3. sz., *7. kép* 3., 6, 8., 10. sz., *8. kép* 7. sz. rajza. Valamennyi ujjgyűrű. A *3. kép* 3. sz. a XI. sír jobb kezének egyik ujján, a 4. sz. a XIII. sír jobb kezének egyik ujján, a 6. sz. u. a. sír balkezének egyik ujján, a 11. sz. a XVI. sír jobb kezének egyik ujján, a 17. sz. a XXIII. sír balkezének egyik ujján, a 18. sz. u. a. sír bal kezének egyik ujján leltem. Az e képen látható gyűrük rendeltetése tekintetében tehát a leletkörülményeknél fogva semmi kétségünk sem lehet. Hol leltem az 5. képen látható gyűrűket? A 2. sz. a XIX sír bal kezének egyik ujján, az 5. sz. a sír csontváza bal kezének egyik ujján, a 7. sz. pedig a XXXIII. sír jobb kezének egyik ujján feküdt. A leletkörülmények tehát itt is kizárnak minden kétséget. Ugyanezt mondhatjuk a *6.*, *7.*, *8.* képen látható gyűrükről is. Nevezetesen a *6. kép* 3. sz. gyűrűjét a XVIII. sír bal kezének egyik ujján, a *7. kép* 6. sz. gyűrűjét a XLI. sír jobb kezének egyik ujján, s u. a. sír u. a. kezének egy másik ujján leltem az u. e. képen 8. sz. alatt látható gyűrűt. A *8. képen* 7. sz alatt közölt gyűrű az LV. sír jobb kezének egyik ujján pihent.

Szándékosan hagytuk utoljára a *7. képen* 3. és 10. sz. alatt látható gyűrűket. Nem kézujjon találtam őket s mégis gyűrűknek nevezem, nemcsak az analógiák alapján, holott azok is eléggé támogatnak állításomban, hanem különösen és főképpen a leletkörülmények alapján. A 3. sz. gyűrűt u. i. a XLII. sír balsó czombcsontja fejének külső oldala

[1] Újabb tanulmányok 155.

mellett, a 10. számút pedig a XLI. sír balsó czombcsontja fejének szintén külső oldala mellett leltem, tehát ott, a hol egy pár ujjpereczet is leltem ezekben a különben ágyékra tett kezekkel hanyatt fekvő csontvázak mellett. Fontos intőjel ez hazai kutatóink részére, hogy a leleteknek in situ való konstatálásánál a lehető legnagyobb körültekintéssel és pontossággal járjanak el.

Ha ezek után gyűrűinket tipológiailag akarjuk osztályozni, azt találjuk, hogy egy csoportba, a *nyított gyűrűk* csoportjába kell sorolnunk a *3. kép* 11., 17., 18. sz., *5. kép* 2., 5. sz., *6. kép* 3. sz., *7. kép* 6., 8., 10. sz., *8. kép* 7. sz. gyűrűjét. Ezek ismét két alcsoportra oszlanak, u. m. *nem sodrott* és *sodrott gyűrűk* csoportjára. Az utóbbi csoportot pusztán két példa képviseli (*3. kép* 11. sz., *8. kép* 7. sz.)

A nem sodrott, nyított gyűrűk között vannak különbségek, minek alapján azok újabb alcsoportokra oszlanak. A *3. kép* 17., 18. sz. és a *7. kép* 8. sz. gyűrűje *ovális átmetszetű*; közel áll ezekhez az *5. kép* 5. sz. és a *7. kép* 6. és 10. sz. gyűrűje. Fennt és lennt egy-egy keskeny, vízszintes lap határolja s e lapokat ívelt oldalak kötik össze.

Külön alcsoportba tartoznak a *nyított végű, lapokkal határolt oldalú gyűrűk*. Ilyenek az *5. kép* 2. sz., *6. kép* 3. sz., melyek átmetszete nyolcz lap olyan formán, hogy mindig egy szélesebb lapot követ egy keskenyebb. A patina miatt nem látszik ez eléggé élesen minden esetben, de figyelmesebb vizsgálat mellett megállapítható nyolcz lapú voltuk. Ugyancsak a patina miatt nem vehető ki jól, hogy vajjon négy lapúaknak öntettek-e ezek a gyűrűk s azután reszelték le a lapok találkozási élét, vagy pedig nyolcz lapú voltukat mindjárt az öntéskor nyerték?

A nyított végű, sodrott gyűrűk csoportjába mindössze két gyűrű tartozik (*3. kép* 11. sz. és *8. kép* 7. sz.). Három szálból sodrott s ugyanazt a típust képviseli mind a két példa.

Valamennyi nyított gyűrű végei elvékonyúlnak.

A gyűrűk másik nagy csoportját a *zárt gyűrűk* képezik. Ilyen a *3. kép* 3., 4., 6. sz., *5. kép* 7. sz., *7. kép* 3. sz. gyűrűje. Éles tipológiai különbségek vannak közöttük. A legegyszerűbb típust az *5. kép* 7. sz. gyűrűje képviseli. Egyben ez is a legsajátosabb gyűrűnk a várfalvi temetőből. Alakja ovális és laposan öntött, úgy, hogy egyáltalán nem lehet mondani, hogy viselése valami kényelmes lehetett. Egy másik csoportot képvisel a *3. kép* 3., 6. sz. és a *7. kép* 3. sz. gyűrűje. Míg azonban a *3. kép* 3. és 6. sz. gyűrűje zárt voltát annak köszönheti, hogy végeiket erősen egymásra kalapálták, addig a *7. kép* 3. sz. gyűrűje ebben a formában öntetett s külső oldalának keresztbe menő rovátkái is az öntéskor keletkeztek.

Külön típust képvisel a *3. kép* 4. sz. *fejes gyűrűje*. E gyűrű feje

annyira oxydálodott, hogy nem állapíthatjuk meg, hogy díszítve volt-e valamikor.

A gyűrűkkel legközelebbi rokonságban a *karpereczek* állanak. Karpereczet látunk a *3. kép* 12. sz., *6. kép* 4., 7., 10. sz. és a *7. kép* 4., 9., 11. sz. rajzain. Azonos típust képvisel a *3. kép* 4. sz., *6. kép* 4., 7., 10. sz., *7. kép* 11. sz. karperecze Ezek közül a *3. kép* 4. sz., *6. kép* 7. sz. és *7. kép* 11. sz. karperecze négy lapú, a *6. kép* 4. és 10. sz. karperecze nyolcz lapú olyformán, hogy mindig egy szélesebb lapot követ egy keskenyebb. (V. ö. az 5. kép 2. sz. és 6. kép 3. sz. gyűrűjével.) Végeik éppen úgy elvékonyúlnak, mint a nyított ujjgyűrűké. Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a *7. kép* 11. sz. karpereczén vágás nyomai látszanak, mit nem magyarázhatunk másképpen, mint azzal, hogy belőle kisebb karpereczet óhajtottak csinálni s ezért akartak levágni az egyik végéből közel 3 czm.-t.

Egy másik típust képvisel a *7. kép* 4. sz. kettős kigyófejes, tömör karperecze. Testének háromnegyed részén ferde rovátkákat látunk. Kétségtelenül fonást utánoznak egész hiven, a kigyófejek melletti kereken futó rovátkák annak az emlékét őrzik, hogy e karperecz a fejlődés korábbi fokán sodrott volt s végeit egy másik sodronynyal kötötték meg. Erre példát is idézhetünk hazai leleteinkből, t. i. az egyik váczi karpereczet.[1] A klasszikus világ hagyományainak hatása alatt keletkezett.

Karpereczeink harmadik típusát a *7. kép* 9. sz. lemezkarperecze képviseli.

Nyakpereczet hármat leltünk az ásatások rendjén. Az egyik (*6. kép* 1. sz.), a melyik a legegyszerűbb típust képviseli, egy a végein kampósan meghajlított sodronyból áll, a melyen sodrott szárú pápaszemes spirális-csüngő lóg le. Ez a karperecz, mint típus, nem ismeretlen hazai leleteteinkben. Magából Erdélyből is ismerjük. A vajdahunyadi Kincses nevű szőlőhegyen eszközölt ásatások rendjén a XXVII. sz. sírból került ki egy hasonló nyakpereczek két töredéke.[2] Ebben a felszerelésben azonban karpereczünk egészen új a magyarországi e nemű leletek között.

Más típust képvisel nyakpereczeink másik két példája (*7. kép* 13. sz. és *7. kép* 5. sz.). Voltaképpen csak a sodrott sodronyok vastagsága tekintetében térnek el egymástól.

A karpereczekkel a *nyakdíszek*nél tartunk. Az e csoportba tartozó többi sírmellékletek:

1. az *5. kép* 4. sz. alatt közölt finom pásztából készült hat karajos, valamikor kékre festett gyöngy, mely a XXVI. sír gyermekcsontvázának bal füle tájáról került felszínre.

[1] *Hampel*, Alterthümer III. k. 411. t. 2. sz.

[2] Dolgozatok—Travaux IV. 1913. 179. l. 3. ábra 18., 21. sz.

2. két hengeres, végeiken keskeny párkánnyal ellátott s szintén pásztából készült gyöngy, mely a XXV. gyermeksír koponyaszilánkjai közül került felszínre. A levegőn elmállottak, de annyit konstatálhattam, hogy a *Hampel*-féle *Alterthümer* 510. tábla 8., 9. sz. Gerendásról származó gyöngyeihez hasonlítottak.

Egy pár sírból agyaggyöngy, helyesebben agyaggyöngytöredék is került felszínre. Így a XIII. sír csontváza felett a *3. képen* 16. sz. alatt ábrázolt czilindrikus agyaggyöngy, a XVIII. sír csontváza felett 9—10 cm.-re a *6. képen* 2. sz. alatt rajzolt csonka gyöngy. A XLIX. sír (gyermek!) csontvázának balsó czombcsontja mellett leltem a *8. kép* 5. sz. törött agyaggyöngyét.

Már az agyaggyöngyök leletkörülményei olyan természetüek, hogy erős kétséget ébresztenek fel az iránt, hogy vajjon szabad-e ezeket a gyöngyöket az eddig vázolt emlékekkel egykorúaknak tartani s határozott sírmellékleteknek tekinteni? Korábbi idők örökségei, a melyek csak véletlenül kerültek a fentebb említett sírokba. Olyan természetű emlékek ezek, a melyeknek közelebbi kormeghatározására nincsen semmi indicziumunk. Az őskortól a népvándorlások koráig s ezen keresztül élnek, divatoznak ezek a gyöngyök. Az ásatások rendjén felszínre került római téglatöredékekkel együtt olyan külön emlékcsoportot képeznek, a melyek arra intenek, hogy ha Várfalvát az őt megillető figyelemmel kisérjük, sok, eddig még rejtett emlékét tárhatjuk a múltnak fel ottan.

A most ismertetett gyöngyök közül tehát pusztán az 1. és 2. alatt említettek jöhetnek tekintetbe, mint a többi emlékekkel egykorú nyakdíszek.

A nyakdíszek csoportját gazdagítják azok a csüngődíszek, a melyeket a *3. kép* 1. sz. (VII. sír csontvázának balsó kulcscsontja mellől) és az *5. kép* 10—22. sz. (XXV. gyermeksír csontvázának nyakáról) alatt közölt emlékek. Részletes leírásukat az illető sírok leírásánál adtuk s így itt annak konstatálására kell szorítkoznunk, hogy a leletkörülmények alapján az *5. kép* 10—21. sz. pitykés csüngői, mint nyakszalag csüngődíszei s nemcsak mint övcsüngők, helyet kérnek maguknak a hazai e nemű emlékek között.

Még két gombot kell a nyakdíszek csoportjába sorolnunk: a 3. kép 1 sz., melyet a VII. sír balsó kulcscsontja mellett s az 5. kép 22. sz., melyet a XXV. sír nyakánál leltem.

Nem szóltunk még a tipológia és rendeltetés szempontjából a következő sírmellékletekről:

1. Az 5. képen 3. sz. alatt közölt s a XIII. sír csontóázának medenczéjében lelt, négy helyűtt dudorodó, tömör, zárt karikáról. E sír mellékleteinek leírása rendjén *méhelzáró karikának* (*pessarium*) határoztuk meg ezt az emléket. Ebben a meghatározásunkban a leletkörülmények

támogatnak Ezeket összefoglaltuk abban, hogy ez a karika a szóban forgó sír csontvázának medenczéjéből került ki. Az eddig közölt hazai emlékek között a czikói 110. sírleletek közt találunk hozzá hasonló analógiát.[1] Tipológiailag új jelenséggel állunk szemben. Hangsúlyozni kívánom, hogy e sír csontvázának kezei az ágyékon pihentek. Ennek megemlítésével kapcsolatosan felmerülhet az a feltevés, hogy karikánk talán gyűrű lehetett. Ezzel a feltevéssel szemben azonban nem hallgathatom el azt a pontosan megfigyelő körülményt, hogy a csontváz jobb és bal kezének egy-egy újján leltem a 3. kép 4. és 6. sz. gyűrűit.

2. A 8. kép 4. sz. alatt látható, bronzlemezkére forrasztott vasfülről, melyet az LI. sír gyermekcsontvázának jobbsó könyökénél leltem. Annyira csonka állapotban maradt ránk, hogy meg kell elégednünk technikai fontosságának hangoztatásával s rendeltetésének, valamint annak eldöntését, hogy vajjon sírmelléklettel van-e dolgunk, vagy pedig egy gazdátlanúl hányódó s a sírásás rendjén a sírföldbe véletlenül került tárgygyal; jobb fentartású s jellemzőbb körülmények között sírban fekvő példától kell várnunk.

3. A 8. kép 8. sz. alatt közölt pitykét a XLII. sír, gyermekcsontvázának nyakán leltem. Az analógiák alapján a nyakdíszek csoportjába kell sorolnunk. Ismerjük u. i. e pitykét, mint a XXV. sír csüngőinek felső tagját. Ilyen csüngős pitykét idézhetünk az egyik kecskeméti női sírból,[2] egy kabai sírból,[3] egy magyarlapádi (Alsófehér vm.) női s egy ugyanodavaló lovas sírból is.[4] A tőkei libahalmi temetőből.[5] De tsmerjük ezt a pitykét egy kevés változtatással boglárrá képezve is.[6] Minden valószínűség szerint pitykénk is hasonló csüngő tartozéka lehetett.

* * *

A tipológiai ismertetéssel kapcsolatosan kell megemlékeznem a szóbanforgó temető sírmellékleteinek egy pár stilisztikai sajátságáról s a rajtuk kifejezésre jutó ízlésbeli, jellemző vonásáról, a mit a technikai és tipológiai részben csak itt-ott, halványan érintetten.

Az S végű hajkarikák, vagy halántékgyűrűk kérdése ma körülbelül úgy áll, hogy ezek az emlékek Magyarország területén születtek s Európának egykor szlávoktól lakott területeit jellemzi.[7] *Hampel* szerint a

[1] *Hampel* Alterthümer 206. t. 110. sír, 12. 13. sz.

[2] *Hampel* Alterthümer 378. t. E. 1a. 2. sz.

[3] U. o. 374. t. 3a. sz.

[4] Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Gyulafehérvárt 1912 október 12—14. napján tartott hetedik vándorgyűlésének emlékkönyve, Kolozsvár, 1913. 25. l. 4. ábra 5., 6., 8. 9. sz. Az u. e. ábra 2. sz. karperecz skytha voltáról l. a jelen füzet 2. czikke 14. lapján levő sz. jegyzetet. 27. l. 6. ábra 8., 9., 12. 13. sz.

[5] *Hampel*. Újabb tanúlmányok 88. t. 5. 6. 13—15. 17. sz.

[6] *Hampel*: Alterthümer 341. t. 9—13. sz.

[7] V. ö. *Lissauer* i. czikkével az Arch. Ért. ú. f. XI. k.-ben.

legrégibb éremmel (II. Theodosius (408—480.) aranyérmével) is datált példa a sóshartyáni s ezeket sarmata remediumoknak kell tartanunk, a kiktől a szlávok csak örökölhették.[1]

A magunk részéről a következő megjegyzésekkel pótoljuk meg *Hampel* következtetéseit. Az összes S végű hajkarikák, vagy halántékgyűrűk két, és csakis két szerkezeti elemből állanak. Az egyik a kör, ovális, vagy kengyelalakú karika, mely eredetileg lehetett minden egyes esetben köralakú, s a mely a föld nyomása következtében deformálodhatott; a másik a karika egyik végének ellapítása után görbített S alakú spirális.

Ha helyes és pontos az a megfigyelés, hogy a legrégibb datálható, hazai, S végű hajkarika, vagy halántékgyűrű, a sóshartyáni, II. Theodosius aranyérmének társaságában látott napvilágot, akkor az S végű spirális alkalmazását ennek a *Hampel*-től sarmata periodusnak nevezett művelődéstörténelmi szakasznak más emlékein is meg kell találnunk. Meg is találjuk még pedig kétféle alkalmazásban: *a*) mint egyszerű díszítést, *b*) mint stilizált testrészt.

Mint egyszerű díszítés szerepel az S alakú spirális azokon a szíjvégeken, csattokon, dísztagokon, melyek fölös számmal kerültek hazánkban, felszínre e periodusból s a melyek az indás díszítésű emlékek nagy csoportját gazdagítják. A sok közül, hogy csak hazai példákat említsek hivatkozom egy budapesti szíjvégre, mely áttört mivű s belső mezejének szélein ugyanazokat a spirálisokat látjuk, mint a most szóbanforgó hajkarikák, vagy halántékgyűrűk egyik végén;[2] útalok négy csúnyi dísztag alsó felére,[3] egy velük rokon keszthelyi dísztag alsó felére[4] és egy keszthelyi szíjvégre.[5] Valamennyin úgy ismerjük ezt a motivumot, mint indadíszt, melyet éppen ez a periodus fejleszt ki a maga teljességében és legnagyobb változatosságában.

Az indadísznek *S* alakú spirális formájában való alkalmazásával vannak szoros rokonságban az ugyancsak a *Hampel*-féle sarmata periodusba tartozó emlékek griffes díszítményei közül azok, a melyeken a griff farka oly módon stilizált, hogy végeredményében *S* alakú indadíszt ad, a mi a szőnyegen levő hajkarikák, vagy halántékgyűrűk hasonló végződésével teljesen egyezik. Ennek indokolására említem az egyik martélyi, csüngővel ellátott négyszegletű, díszítő lapocskát,[6] 3 csúnyi dísztagot[7] és egy keszthelyi dísztagot.[8]

A most említett analógiák és a hajkarikák, vagy halántékgyűrűk *S* végű spirálisa között csak a kivitel tekintetében van különbség. Azon-

[1] *Hampel.* Alterthümer I. 438—442. l.
[2] *Hampel* Alterthümer 76. t. 1. sz.
[3] U. o. 126. t. 5. 6. sz.
[4] U. o. 154. t. 3. sz.
[5] Ú. o. 162, t. 4. sz.
[6] *Hampel,* Alterthümer 84. t. 8a. sz.
[7] U. o. 126. t. 7., 8. sz. és 134. t. 3. sz.
[8] U. o. 154. t. 3. sz.

ban ez utóbbiaknak lemez-szalag volta egyáltalán nem ronthatja le az analógiák értékét, mikor a szó teljes értelmében vett motivumról van szó.

Nyilvánvaló tehát, hogy az S végű hajkarikákban, vagy halántékgyűrűkben olyan emlékcsoportot kell látnunk, melynek első szálai a *Hampel*-féle sarmata periodusba vezetnek, ebben a periodusban meg van a maga stílszerű milieuje. Meg van az említett emlékeken és meg van a vele szoros rokonságban levő ékszereken is. Így egy csúnyi kettős *S* spirálisban végződő hajkarikán,[1] két keszthelyi fülbevalón,[2] de csak a mennyiben pontos ásatások és lelkiismeretes megfigyelések eredményeit lehet bennök látnunk.

A mennyiben pedig ezeket a hajkarikákat, vagy halántékgyűrűket Európában a szlávoktól lakott területeken találjuk, a lakosság kontinuitására való tekintettel nagyon is óvatosaknak kell lennünk, mikor arról van szó, hogy ezekben az emlékekben egyesek a szlávok hagyatékát látják. Magam úgy látom a dolgot, hogy a szlávság voltaképpen csak az átvevő, közvetítő szerepét játszodta s a sarmatáktól örökölt ékszert magával viszi s meghonosítja terjeszkedésének minden területén. Ebben annak a magyarázatát is megkapjuk, hogy miért lesz ez az ékszer annyira hosszú életű, hogy, mint azt a székesfehérvári leletek is igazolják, nálunk még a XIII. sz.-ban is meg van.[3]

Korábbi idők örökségei az S végződés nélküli hajkarikák s a gyűrűk is.

Szándékosan foglalkoztunk első sorban, a hajkarikák, vagy halántékgyűrűk, mint oly emlékcsoport kérdésével, mely a várfalvi temető emlékeit stilisztikai tekintetben minden kétséget kizáró módon kötik össze korábbi hazai mívelődéstörténeti periodus emlékeivel.

Ez az emlékcsoport nem áll magára ebben a tekintetben.

A csüngős pitykék lehetőleg részletes ismertetését a sírok és tartalmuk leírása rendjén adtam. Itt lesz helyénvaló, hogy ízlésbeli sajátosságaikkal is foglalkozzunk. Két tagú voltuk is a mellett szól, hogy külön foglalkozzunk a pitykéikkel és külön csüngő tagjaikkal.

E pitykék részletes ismertetését a XXV. sír mellékleteinek leírása rendjén adtuk. Voltaképpen csak az ott mondottakat ismételjük, mikor e helyütt is kiemeljük, hogy valamennyi egy alapformára, a gömbszelvényre vezethető vissza. Változatos voltuk tagolásukon alapszik (a 10., 15. sz. egyszer, a 13. sz. kétszer, a 12. sz. háromszor, a 11., 14., 16., 21. sz. szintén háromszor tagolt) s a következő alkatelemekből állanak:

---

[1] *Hampel*, Alterthümer 124. t. 31. sír 1. sz.

[2] U. o. 140. t. 12. sz. jobbsó ábra.

[3] V. ö. Archaeológiai Értesítő ú. f. II. 1882. 144. l.

domború felületű, síma karika, gyöngysor vagy gyöngysorok (12. sz.!), az ebből kiemelkedő, gömbszelvény alakú dudor, ennek közepén széles, pontszerű bemélyítés.

Míg az egyszer tagolt pitykék (10., 15. sz.) tisztán geometriai elemre emlékeztetnek, addig a kétszer, háromszor tagoltak a maguk határozott rozetta alakjával már a virágdíszek csoportjába tartoznak s aligha járunk messze az igazságtól, mikor a közbelső, gömbszelvény alakú dudort s a köréje helyezett gyöngysort a székfűvel (Chamomilla) hozzuk összefüggésbe.

A honfoglalási kor boglárain igen nagy szerepe jut úgy az egyszerű, mint a most említett gyöngysorral kerített gömbszelvénynek (rozetta). Szerepel mint önálló díszítő motivum s igen sokszor három- és négyszirmú virágok közepét alkotja.

Pósta Béla a bjelimeri lelet ismertetése kapcsán útal az ilyen, középütt rozettás, több szirmú virág mezopotámiai eredetére s keletkezését az asszyr rózsából vezeti le.[1]

E két egymástól távol fekvő területnek összekötését indokolja az a körülmény is, hogy a rozettát megtaláljuk a balawati bronzkapú díszei között,[2] a pitykék pedig assyriai leletekből szintén ismeretesek.[3]

Fontosnak tartom megemlíteni, hogy a XXV. sír, a melyből ezek a pitykés csüngők felszínre kerültek, nem volt éremmel datálva, míg mellette 3 olyan sír volt, melyekben érmet leltem, t. i. a XXIII. sz., melyben *Szt. István* ép és a XXIV. sz., melyben *Szt. Istvánnak* már átfúrt, továbbá a XXII. sz., melyben *I. Endrének* kétszer átfúrt denáriusát leltem. Ha figyelemmel kisérjük azt a sírcsoportot, melyben a most felsorolt sírok feküsznek, feltűnhetik, hogy az éremmel nem datált sírok s így a most szóban forgó XXV. sz. is, a csoport szélére esnek s egyúttal azt is megállapíthatjuk, hogy az éremmel datált sírok az érmek időrendjében követik egymást s az időrendiség szempontjából nem feküsznek össze-vissza. Ezzel a megállapítással egyezik a most tárgyalt pitykéknek a honfoglalás korabeli boglárok díszítéseivel való szoros rokonsága. E rokonságot teljesebbé teszik a róluk lelógó csüngők.

Egyaránt fontos formájuk és díszítésük.

A mi formájukat illeti, minden valószínűség szerint a szívidomból kell levezetnünk, mely honfoglaláskori emlékeink nagy csoportjában úgy formailag, mint díszítés tekintetében igen fontos szerepet játszik. Az alpukon látható nyelvszerű nyúlvány nem egyéb, mint deformált rhom-

---

[1] *Zichy Jenő* gróf harmadik ázsiai útazása, I. rész 44. l.

[2] *Perrot Chipiez*: Histoire de l'art II. k. XII. t.

[3] „ „ „ „ „ II. k. 366. l. 439. ábra.

bus vagy a népvándorlás és honfoglalás korából különösen a fülbevalókon jól ismert gömböcs-díszítésnek laposan kezelt emléke.

Fontos e csüngők díszítése. A széleiken kereken vonúló síma, domború szalag és a gyöngysor analógiájával, közbelső területet bezáró szerepével az e csüngőket tartó pitykéken találkoztunk. A gyöngysoron belül, mint azt a XXV. tér leleteinek leírása rendjén is említettük, két-két domborúan kiemelkedő körkörös díszt látunk, mely nem elég éles minden egyes esetben s a melyek közül a belsőt egy bemélyítés emeli kl. A hol a külső körök egymásba olvadnak, egy domború, rhombikus idom indúl lefelé, felfelé pedig két indaszerű spirális halad, hol ellentétes (10. sz.), hol egyazon irányban (15. sz.)

Ezt látjuk ezeken a csüngőkön. Ha azonban behatóbb vizsgálat alá vesszük őket, a következőket állapíthatjuk meg: a kompozicziő ebben az állapotban egy kissé deformált, bár ismerjük ezt a vonalvezetést chaldaeo-assyr területről bőséges alkalmazásban.

Igy, hogy csak egy pár esetre hivjam fel a figyelmet, hivatkozom *Sargon* haj- és szakállkezelésére,[1] hivatkozom egy assyr katona u. o. haj- és szakállkezelésére,[2] említem egy oroszlántestű férfi azonos haj- és szakállkezelését,[3] s hogy az egyik legszebb példát se hagyjam felemlítés nélkül, ott van *Izdubar*-nak a Louvre-ban őrzött szobra is a haj- és szakállkezelésben érvényesülő azonos vonalvezetés igazolására.[4]

De megtaláljuk ezt a vonalvezetést a mondott területen más alkalmazásban, t. i. mint díszítést is. Ott látjuk pl. egy trónus lábai átkötő tagjának díszítései között is.[5]

Ha el is fogadjuk a mezők közepe táján levő két-két körkörös díszt eredeti s nem rosszúl értelmezett motivumnak, melynek prototípusa az inda lehetett, mint a hogy el is lehet fogadnunk olyan analógiák után, a milyenek pl. az egyik kecskeméti női sírból kikerült pitykés csüngők; de a fölfelé indúló indák rendezése akkora fokú felületességet, aránytalanságot árúl el, a milyent csak gyári tömegárúnál, vagy kevésbbé ügyes kölcsönzőknél szokás tapasztalni. A 10., 11., 16., 20. sz. csüngők indakezelése még tűrhető szabályosságot mutat, már a 17. sz. a kör benyomását kelti, a 15. sz. a maga egyirányú hajlásával, ha nem is rosszúl értelmezett, de mindenesetre hibásan kezelt díszítés benyomását kelti.

A XXV. sírból még egy gömbszelvény alakú pityke került fel-

---

[1] *Perrot—Chipiez* i. m. II. k. 513. l.

[2] U. o. 550. l. 256. ábra.

[3] U. o. 581. l. 278. ábra.

[4] *Vigouroux*: A biblia és az újabb fölfedezések (*Schmidt József* ford.) Nagybecskerek 1894. l. k. 208. l. X. tábla.

[5] *Perrot—Chipiez* i. m. II. k. 519. l. 237. ábra.

színre (5. kép 21. sz.). Részben ugyanazokat a díszítő elemeket látjuk rajta, mint a fennebb tárgyalt pitykéken és csüngőkön, t. i. szélén a keskeny, síma szalagot, melyen belül hosszúkás gyöngysor fut kereken. Ebből emelkedik ki egy négy mezőre osztott, gömbszelvény alakú dudor. Fontos e mezők díszítése. Kettőt jól kivehető, a harmadikat u. olyan, de alig kivehető kiemelkedő, hajlott csőrű madárfej tölt ki, a negyedik mezőben pedig indadíszt látunk.

Mindenesetre sajátos és aránytalan a kétféle motivumnak, a madárfejnek és indadísznek ilyen aránytalan kompozicióban való egyesítése.

Az indadísznek e pitykén látható kivitele egyezik az u. e. képen 10—20. sz. pitykés csüngők csüngőtagjai belső mezejének felső felén már tárgyalt indákkal. A hajlott csőrű madárfejet pedig alig vezethetjük le másból, mint a *Hampel*-féle sarmata csoportból jól ismert griff csőréből, helyesebben annak emlékét kell látnunk pitykénk madárfejeinek csőrkezelésében. Különösen az egyik (képünkön lennt a balsó) madár erősen hajlott csőrének, szemének azonos kezelése az, a mi a feltevésünkben erősen támogat. Megerősít ebben egy Szeged vidéki bronzlap madarának azonos csőrkezelése is.[1] A másik két madárfej tisztán a csőr kezelésében mutat émi eltérést, a mennyiben egy kissé mind a kettő felkap.

Hampel a honfoglalás kora díszítő motivumainak tárgyalása rendjén „élénk phantasiával" felső nézetben ábrázolt madárfejeknek tartja a tolnaszántói,[2] verseczi,[3] gombási,[4] Szentes—naphegyi,[5] kecskeméti,[6] dettai,[7] kabai,[8] győri[9] csüngős pitykék csüngőin levő s a várfalvi csüngős pitykék (5. kép 10—20. sz.) csüngő tagjain levő motivumokkal egyező díszítést.[10]

A magunk részéről nem látunk e motivumban egyebet, mint a rhombusnak és a dudorosan kiemelkedő kördísznek kompozicióját, tehát két tisztán geometriai elemnek az egyesítését, mely korábban közel rokon kivitelben a *Hampel*-féle avar-periodusbeli blatniczai kard markolatgombján is meg van.[11]

Ilyen értelemhez a XLIII. sírból kikerült s a 8. kép 8., 8a. ábráján

---

[1] *Hampel* Alterthümer 92. t. 1. sz.
[2] „ „ I. 760. l. 2317. ábra.
[3] „ „ I. 760. l. 2318. ábra.
[4] „ „ I. 761. l. 2319. ábra.
[5] „ „ I. 761. l. 2320. ábra.
[6] „ „ I. 761. l. 2321., 2324. ábra.
[7] „ „ I. 761. l. 2323. ábra.
[8] „ „ I. 761. l. 2322., 2325. ábra.
[9] „ „ I. 762. l. 7326. ábra.
[10] „ „ I. 762. l. V. ö. még *Hampel*, A régibb középkor emlékei, II. 248. l.
[11] *Hampel*, Alterthümer 322. t. d.

látható pitykét sem vezethetjük le egymásnak ellenzett, felső nézetben ábrázolt s bizonyos mértékig elcsökevényesedett madárfejekből.

A most tárgyalt emlékcsoport az egyik, a melyet részletesebben kívántunk méltatni.

A másik a nyakpereczek, karpereczek és gyűrűk csoportja. Olyan emlékcsoport, a mely a klasszikus világ hagyományaira támaszkodik s a melyet részben a konservativismus őrzött meg a honfoglalás s első Árpádok koráig. A milyen nagy aránylag ez az emlékcsoport tömegében, éppen olyan szerény igényekkel lép fel, mint láttuk, tipológiai tekintetben.

A fonott nyakpereczek származás tekintetében, mint *Hampel* mondja, u. o. szempont alá esnek, mint a fonott karpereczek. Fonott karpereczet nem leltem a várfalvi ásatások rendjén, de felszínre került egy olyan példa (7. kép 4. sz.), mely utánozza a fonást s végein a kötést. Már akkor, mikor ezt a karpereczet tipológiai szempontból ismertettem, útaltam a váczi[1] karpereczczel való rokonságára s arra, hogy klasszikus hagyományok emlékének hatása alatt keletkezett.

Nem tudjuk, mennyiben tekinthetjük e karpereczet pontos ásatás eredményének. *Hampel* maga is megjegyzi, hogy az Alterthümer 411. tábláján ábrázolt tárgyak valószínűleg nem egy temetőből származnak.[2] Másfelől azonban kétségtelen, hogy ez a fonás s az így font emléknek végein való megkötése szerepel honfoglalás korunk nyakpereczein is. Igazolja ezt egy kabai,[3] egy magyaralpádi[4] példa. Egy lényeges különbség van azonban a kettő között s ez a *kapcsolás módja*, mely éppen olyan ősi remedium,[5] mint a lapokkal határolt karperecz, vagy az a pápaszemes csüngő, mely a 6. kép 1. sz. nyakpereczéről lóg le.

Temetőnk leletei tehát a mellett, hogy őskori vonásokat őriztek meg, a mellett szólnak, hogy egykori tulajdonosaik egyfelől az egykori chaldaeo-assyr terület, másfelől a klasszikus világ hagyományait, hatásait még a XI. sz.-ban is ápolták.

A várfalvi temető leletei teljesen egyeznek a többi hazai, hasonló korú emlékekkel s ezeknek statisztikáját, mint azt a tipológiai jellemzés rendjén élesen kiemeltük, egyben-másban kiegészítik. Az egyezés sok esetben még arra is kiterjed, hogy ugyanazokat az emlékeket találjuk meg hazánknak Erdélyen kivül eső hasonló korú sírjaiban, mint a vár-

---

[1] *Hampel*, A régibb középkor emlékei, II. 155. l.

[2] *Hampel*, Alterthümer II. 610. l.

[3] U. o. 374. t. 9. sz.

[4] Az Erdélyi Múzeum-Egyesület gyulafehérvári vándorgyűlésének emlékkönyve 25. l. 2. sz.

[5] V. ö. *Hampel*, Bronzkor XLIX. t. 4. sz. a luzsankai kincsből származó karpereczével.

falvaiakban. E tekintetben legyen elég csak a berettyóújfalúi [1] esetre hivatkoznom.

Ha már most ennek előrebocsájtása után ezen a csapáson tovább haladunk s egy kis összehasonlítást teszünk a várfalvi temető jellemzőbb emlékei s az Erdélyen kivül eső terűletek hasonló korú emlékei között, egyenesen meglepő eredményekre jutunk, melyek a keleti hazarész elfoglalása szempontjából rendkivűl becsesek s így ezekkel az összehasonlításokkal voltaképpen a história mezejére lépünk.

Akár az Erdélylyel szomszédos terűletekre, akár az Alföldre, Délmagyarországra, a Dunántúlra vagy felsőmagyarországi terűletekre fordítsuk tekintetünket, azonos leletekkel találkozunk.

Hogy Erdélyből kevés analógiát idézhetünk, ennek oka nem a leletek hiányában, mint inkább abban keresendő, hogy a honfoglalás és első Árpádok korának emlékei jó formán a szemeink előtt tárúlnak fel, a miben megvan az a vígasztalás is, hogy a mai fejlett ásatási rendszer alkalmazása mellett a magyarországi rendetlen turkálásokkal szemben rendszeres ásatások eredményeire fugunk támaszkodhatni s a magyarországi sok felűletes és pontatlan megfigyeléssel szemben lelkiismeretes és pontos megfigyelések eredményeit használhatjuk majd fel e két közel fekvő periodus kultúrális képeinek megrajzolására, a melyek helylyel közzel a magyarországi leletek hitelesítésére is alkalmasak lesznek.

* * *

Már a vajdahunyadi Kincses nevű szőlőhegyen feltárt árpádkori temető közlése rendjén hangoztattam, hogy Erdély elfoglalása kérdésének eldöntésében a régészeti leletek, néprajzi fölvételek elsőrangú szerepet játszanak s ugyanakkor útaltam arra, hogy úgy a régészeti, mint néprajzi eredmények közelebb fognak vinni a székely kérdés megoldásához is.

Mindazt, a mit a most említett alkalommal Erdély elfoglalásáról mondottam, a legteljesebb mértékben ma is fenn kell tartanom. Támogatnak ebben az akkor felsorolt érvek, de támogatnak az azóta foganatosított régészeti ásatások eredményei s így különösen a Marosgombáson folytatólagosan feltárt honfoglaláskori sírok, a melyek között egész lóval való temetkezést is konstatáltam.

A leletek, lelőhelyek is megszaporodtak azóta. Maig is hitelesítésre vár a *diódi* lándsacsúcs, két kengyelvas és zabla, a *borosbenedeki* 12 hajkarika és lapos, nyitott végű karperecz, a *borbereki* nyakpereczek és hajkarikák, a *harii* kengyelvasak s miképpen a most felsoroltak, nincsenek közölve a két *gyulafehérvári* temető leletei sem. Ime, csak Alsófehér

---

[1] *Hampel*: Alterthümer 353. t.

[2] Dolgozatok—Travaux IV. 1913. 166—190. l.

vármegye területéről, a marosgombási és magyarlapádin kivül öt olyan lelőhely emlékei várnak hitelesítésre és közlésre, melyek egyre közelebb visznek bennünket Erdély honfoglalása kérdésének megoldásához.

Mind ezek a lelőhelyek részben a Maros fő-, részben annak mellékvölgyeiben feküsznek. Ezzel szemben a Szamos völgyéből még mindig csak a kolozsvári Zápolya-utczai leletek állanak rendelkezésünkre. Olyan körülmény, mely, úgy látszik, *Nagy Géza* régebbi véleményét erősíti meg, hogy a Gyulák fekete magyarjai, a székelyek, a Maros völgyén jöttek, a Szamos völgyén epdig királyaink, vagy talán már korábban az Árpád házból származott nagy fejedelmek nyomúltak Erdélybe.[1] Újabban azonban számol azzal, hogy éppen olyan gyorsan megszaporodhatnak a szamosvölgyi leletek, mint a marosvölgyiek.[2] E kérdésben a szamosvölgyi régészeti és néprajzi munkálkodásoktól várjuk a teljes világosságot.

Fenntebb utaltunk a székely kérdésre.

Nagy Géza és *Karácsonyi János* ez irányú becses munkásságának eredményei mindenesetre nagy súlylyal esnek a latba. A kérdést azonban nem tekinthetjük megoldottnak, mindössze annyit értünk el, hogy ma már tisztán áll előttünk, hogyan, minő tudományos eszközök igénybe vételével kell munkához látnunk.

Mindaz, a mit a vajdahunyadi Kincses nevű szőlőhegyen feltárt árpádkori temető közlése rendjén korábban s a most szóban forgó várfalvi temető leleteinek méltatása rendjén ez alkalommal mondottunk, ha még megemlítjük az *eresztevényi* honfoglaláskori kengyelt, melyet a Székely Nemzeti Múzeum őriz Sepsiszentgyörgyön ; — nyilvánvalóvá teszi, hogy a régészeti munkálkodásoknak elsőrangú szerepük lesz a kérdés megoldásában. Mindaz, amit úgy *Nagy Géza*, amint *Karácsonyi János* nyelvészetileg, geographiailag megállapít, néprajzilag érint, súlyos bizonyíték a nyelvészeti, geographiai, ethnographiai munkálkodások foganatosításának elsőrangú fontossága mellett, a minek nem marad mögötte az anthropológia sem.

Tehát a régészeti, néprajzi, földrajzi, nyelvészeti, anthropológiai munkálatok eredményeitől, melyeket a történelmi kutatások tetőznének be, kell és lehet várnunk a székely kérdés megoldását, a melylyel az erdélyi honfoglalás általános kérdése szervesen függ össze. Hogy pedig a régészeti kutatásokkal karöltve kell haladniok a műemléki kutatásoknak is, mi sem bizonyítja kézzelfoghatóbban, mint a gyulafehérvári püspöki

---

[1] *Nagy Géza:* Adatok a székelyek eredetéhez és egykori lakhelyéhez. Különlenyomat a Székely Nemzeti Múzeum Értesitője I. kötetéből. Sepsiszentgyörgy, 1883. 167—168. l.

[2] Archaeologiai Értesítő ú. f. XXXIII. 1913. 272. l.

székesegyház esete, melynek restaurálása rendjén *Möller István* megtalálta a Szt. István korabeli egészen kerek keresztelő kápolna alapfalait.[1]

E kis kitérés után még egy fontos tényt kell rögzítenem. Azt, hogy Várfalván éppen úgy, mint Marosgombáson, Magyarlapádon, Gyulafehérvárt, Vajdahunyadon *temetővel* van dolgunk, még pedig olyan temetővel, a melyben ad minimum számítva *Szt. István* uralkodásától *Szt. László* koráig rendszeresen temetkeztek. Ez a körülmény a mellett szól, a mit különben már a vajdahunyadi temető leleteinek közlésekor hangsúlyoztam, hogy e temető emlékeiben állandóan letelepedett nép hagyatékát kell látnunk s *Nagy Gézával* a várnépségnek kell tulajdonítanunk, mely „társadalmi osztályban . . . nemcsak szlávok voltak, hanem még az avar uralom idejéből fennmaradt volgai finn-ugarok is. Ezért találjuk e leletekben a közép- és felsővolgai finn-csud leletek analógiáit (nyakperecz . . . stb.)“ [2] Ha már most ezzel kapcsolatosan, arra gondolunk, hogy e temető emlékei úgy technikai, mint tipológiai, valamint ízlés tekintetében a legszorosabb egyezést mutatják a hazánk egyéb vidékein felszínre került hasonló korú emlékekkel, nyilvánvaló az erős összeköttetés Erdély és Magyarország többi részei közt. Hogy pedig ez az összeköttetés nemcsak koronkint feltűnő, majd megszakadó, hogy tehát Erdélyben Magyarország szervesen hozzátartozó részét kell látnunk, mutatják az összes védelmi intézkedések, melyek a fokozatos foglalás határait jelzik s a melyeknek emlékei a *gyepű-*, *őr-*, *kapú-*, *kapús-*, *kapud-* nevekben fennmaradtak s a melyek részletesebb megállapítása terén még sok a tennivaló. Maga Várfalva is az erdélyi honfoglalás egyik fontos határköve, minek emlékét őrzi a Várhegy megetti *Őrminyhegy* (= Őrhegy),[3] a mihez köze lehet a Várhegyen túl, az Aranyos jobbpartján levő *pogány sánczok* nevű határrésznek is.

Maga a temető az Aranyos kapújánál fekszik, az itt temetkezők tehát hadászatilag is fontos pontot őriztek.

* * *

A végére hagytam a 2. képen *a*, *b*-, *d*-, *e*- és *f*-fel jelzett jelenségeknek megfejtését.

Tudjuk, hogy az *a* és *f* pörkölt foltot jelel. Azt is tudjuk, hogy az *e* alatt erős tüzelési nyomokat elárúló tűzhelyet állapítottam meg. Eldöntetlen kérdés, hogy vajjon az itten éléssel, vagy pedig a temetkezési szertartásokkal függnek-e össze. Hogy nem szórványos jelenséggel van dolgunk, bizonyítja a marosgombási nagy kiterjedésű temetőnek az ottani református temető mellett feltárt része, a hol az 1913.

[1] V. ö. az Erdélyi Múzeumegyesület idézett gyulafehérvári vándorgyűlése emlékkönyvének 8. l.

[2] Archaeológiai Értesítő ú. f. XXXIII. 1913. 273. l.

[3] *Kelemen Lajos* barátomnak köszönöm, hogy figyelmemet erre felhivta.

évi ásatások rendjén magában a temetőben konstatáltam hasonló tűzhelynyomot.

Szinte értékesebb a *b*-vel jelzett jelenség. Többé-kevésbbé négyzetes formában megpörkölt mészkőtöredékeket és patakkavicsokat leltem itten a sírok mélységének megfelelő nivóban. Közöttük sok szenet konstatáltam. Valószínűleg a temetkezési szertartásokkal függ össze ez a jelenség is. Ebben a feltevésben megerősít a *d*-vel jelzett jelenség, melyet fénykép-felvételben a 9. sz. kép tár elénk. Öt szabadon álló mészkőtöredéket és patakkavicsot leltem itten, melyek között szintén sok volt a szén. Két másik kavicsos ló alsó fél állkapcsa feküdt.

Ezzel a jelenséggel teljesen egyezik az *e*, melynek részletes leírását már elébb adtam s a melyen szintén leltem egy ló fél alsó állkapcsot igen elmállott állapotban.

Az ilyen természetű jelenségek sem szorítkoznak csupán Várfalvára, illetőleg a várfalvi temetőre. Marosgombáson is konstatáltam a sírok között kisebb-nagyobb kőrakásokat, melyeknek kövei meg voltak pörkölve, a mi a közöttük levő széndarabokkal egyetemben arról tanuskodnak, hogy tűz égett rajtuk. A marosgombásiak korát azonban a rajtuk lelt cserepek után ítélve, a skytha periodusba kell tennünk, ha ugyan e cserepek nem honfoglaláskori földbolygatás alkalmával kerültek a máglyára a korábban ott temetkező skythák sírjainak mellékletei közül. A dolog lényegén mit sem változtat, ha a skytháknak, a honfoglaló magyarokkal rokon turáni népnek tulajdonítjuk is a marosgombásiakat.

Valószínűnek tartom, hogy mindezek a jelenségek a temetkezési szertartásokkal függnek össze s talán a halotti tór, vagy áldozatnak emlékeivel van dolgunk.

A várfalviak közül a *d* és *e*-vel jelzett már a rajtuk lelt ló alsó állkapocs jelenléténél fogva is különös figyelemreméltó.

Ha ennek megemlítése rendjén a szórvány vagy felszínre került, honfoglaláskori vasnyílhegyre gondolunk, lehetetlen elzárkoznunk az elől a feltevés elől, hogy Várfalva és környéke már az első erdélyi foglalás területébe esik. Az itt megállandósult, gyökeret vert s minden valószínűség szerint korábban is itt lakott elemekkel vegyült s a XI. sz.-ban élt magyarság temetőjének egy részét feltártuk. Reméljük, hogy a közeljövő a honfoglalók sírjainak is a nyomára fog vezetni.

Dr. Roska Márton.

Cimetière de l'époque des Arpádes á Várfalva.*

(Abrégé.)

Là, où le fleuve Aranyos passe par la porte des rochers du même nom, dans la plaine du même nom, à droite, un reste d'une terrasse de citadelle, le Várhegy (= mont de château fig. 1.), fortement useé de 3 côtés, attire notre attention. Á son pied nous trouvons la commune *Várfalva.* Une de ses parties est bâtie sur la terrasse alluvienne inférieure, une autre est restée cependant encore sur la terrasse urbaine. Sur cette dernière est aussi bâti le château seigneurial du baron *Gabriel Jósika*, dans le jardin duquel se passaient les fouillures dont nous parlons.

Des antécédents de la fouillure le baron *Aladár Jósika* nous rend compte dans cette brochure de notre revue.

Les trois sépultures découvertes avant ma descente, sont descrites par le baron *Aladár Jósika* dans cette brochure même. Moi-même, je donne la description des sépultures IV—LVII., découvertes après ma descente et celle des autres indices.

Sur fig. 2 je donne le plan du château seigneurial et de jardin *Jósika* en y indiquant cette raie étrroite où la fouille avait eu lieu. Á droite de la fig. (II.) nous voyons le placement des sépultures Ce sont:

Sép. IV. Dérangeé. Quelques os indiquaient sa place de jadis. La profondeur: 40 cm. Je n'ai rien trouvé auprès.

Sép. V. Dans une profondeur de 40 cm. elle a recouvert un squelette mis sur le dos, long de 160 cm. Les mains étaient posées sur les lombes. Position dans la direction: E—W. N'a pas fournie des objets. Parmi les os, comme dans la terre qui couvrait le mort, j'ai trouvé çá et là du charbon.

Sép. VI. Son squelette reposait sur le dos dans une profondeur de 52 cm., direction: E—W. Sa longueur était 144 cm. La main droite reposait tout droit dans la direction du squelette, la main gauche était posée à travers le ventre. Il n'y en avait pas d'objets. Parmi les os et dans la terre au-dessus j'ai constaté un peu de charbon.

Sép. VII. A recouvert un squelette d'enfant fortement décomposé, long de 90 cm., dans la direction E—W. La profondeur était 40 cm. Le seul objet est un bouton de bronze des environs de la clavicule gauche (fig. 3 No. 1. 1a.).

* No 7. sur le plan du titre.

Sép. VIII. Profondeur: 67 cm. Son squelette était couché sur le dos dans la direction E—W. Sa longueur était 170 cm. Les mains reposaient sur les lombes. N'a pas donné d'objets. Parmi les parties des os, comme dans la terre qui les couvrait, j'ai trouvé de même du charbon.

Sép. IX. Son squelette était posé sur le dos dans une profondeur de 57 cm, dans la direction E—W. Sa longueur était 176 cm. Les mains étaient étendues paralléle avec le squelette. Il n'y en avait pas d'objets. Cependant j'ai trouvé du charbon parmi les os comme dans la terre qui les couvrait.

Sép. X. Dans une profondeur de 60 cm. il ne sont resté que les parties du squelette d'un petit enfant, tombé en poussière. Je n'ai rien trouvé auprès.

Sép. XI. Son squelette, long de 154 cm. était posé sur le dos dans une profondeur de 48 cm., dans la direction E—W. La main droite reposait étendue dans la direction du squelette. Sur un doigt de celle-ci j'ai trouvé la bague rompue, d'argent à voir sur fig 3 No. 3. Près de la main gauche il y avait un membre de fer aplati au fond et convexe en haut. (Fig. 3. No. 2.)

Sép. XII. Profondeur: 55 cm. Le squelette long de 144 cm., était couché sur le dos dans la direction: E—W. Les bras étaient étendus dans la direction du squelette. Près de l'épaule gauche j'ai constaté quelques débris de fer. Dans cette sépulture j'ait rouvé aussi du charbon.

Sép. XIII. Á 64 cm. de la surface il y avait un squelette mis sur le dos dans la direction E—W; les mains étaient posées sur les lombes. (Fig. 4.) Longueur: 165 cm. A droite et à gauche des morceaux de pierres à chaux se trouvaient en grand désordre. Ca et là des cailloux de ruisseau apparaissaient. De même quelques pièces de charbon. J'ai trouvé encore du charbon dans la terre qui couvrait le squelette. Objets trouvés: bague de mauvais argent (fig. 3. No. 4.) qui montre à un endroit un épaissement en forme de tête (fig. 3. No. 4a.). Sur la main droite il y avait aussi une bague faite de mauvais argent (fig. 3. No. 6., 6a.). Dans le bassin du squelette j'ai trouvé un cercle d'argent *(pessarium!* fig. 8. No 5.). Au-dessus du squelette, à 8 cm., j'ai trouvé une perle cylindrique en argile (fig. 3. No. 16.).

Sép. XIV. Sa profondeur n'était que 24 cm. Il s'y trouvait un squelette d'enfant, mis sur le dos, long de 70 cm., dans la direction E—W. Ne contenait rien.

Sép. XV. Á 22 cm. de la surface elle couvrait les parties conservées d'un squelette d'enfant, mis sur le dos, dans la direction E—W. Sur le cou il y avait un cercle de cou en bronze triplement tordu (fig.

3. No. 13.) qui s'agrafait aux environs de l'oreille gauche. Á cet endroit j'ai encore trouvé un cercle courbé d'un fil cylindrique d'argent (fig. 3. No. 7.). Un cercle ressemblant à celui-ci, mais autrement courbé, se trouvait aux environs de l'oreille droite. (Fig. 3. No. 8.)

Sép. XVI. Profondeur: 46 cm. Le squelette reposait sur le dos, dans la direction E—W, les mains posées sur les lombes. Longueur: 150 cm. Objets trouvés: Aux environs du poignet gauche un bracelet de bronze aux bouts ouverts (fig. 3 No. 12.). Le crâue est incliné vers gauche. Sous la joue gauche il y avait deux cerclez de cheveux en argent, toutà fait conformes (fig. 3 No. 9. 10.). Entre les doigts de la main droite j'ai trouvé la bague d'argent, triplement tordue, à voir sous fig. 3 No. 11. Parmi les parties du squelette et dans la terre qui les couvrait il y avait beaucoup de charbon. C'était la seule sépulture dans laquelle j'ai pu constater de faibles traces de plunches près de la tête.

Sép. XVII. Dans une profondeur de 52 cm, elle contenait les os de la jambe faiblement conservés et les copeaux du crâne d'au squelette d'enfant, long de 36 cm, mis sur le dos dans la direction E—W. Aux environs de l'oreille gauche et droite il y avait un cercle d'argent tordu d'un fil d'argent cylindrique tout simple (fig. 5. No. 1., 3.).

Sép. XVIII. Profondeur: 40 cm. Le squelette, long de 132 cm, reposait sur le dos, dans la direction E—W., les mains sur les lombes. Objets trouvés: Dans la bouche un dénaire d'argent de *Samuel Aba (C. N. H. No. 10.)*,[1] sur le bras droit un bracelet de bronze aux bouts ouverts (fig. 6. No. 4.). Sur la main gauche il y avait une bague de bronze à voir sous fig. 6. No. 3. L'un des objets les plus précieux de cette sépulture est le cercle de cou courbé d'un fil de bronze simple, qu'on peut voir sons fig. 6. No. 1. L'épaisseur du fil de bronze cylindrique est à peu près 2 mm. De ce cercle de cou peud un ornement à lunettes fait d'un fil de bronze épais de 1 mm. Á 9—10 cm. au-dessusde la tête du squelette j'ai trouvé la moitié d'une perle d'argile en forme d'un double cône tronqué, posés l'un sur l'antre par leur base (fig. 6. No. 2. et 2a.). Sur le squelette et dans la terre qui le couvrait j'ai constaté un peu de charbon.

Sép. XIX. Profondeur: 51 cm. Son squelette, long de 140 cm, reposait sur le dos, les mains sur les lombes, dans la direction: E—W. Une partie (celle de droite) fut coupée à l'occasion d'une plantation d'arbre. Il est possible qu'on avait en même temps fouillé des objets. Moi, j'ai trouvé sur un doigt de la main gauche une bague de bronze aux bouts ouverts, qui était très joliment conservée (fig. 5. No. 2.).

---

[1] *Dr. Ladislas Réthy: Corpus Nummorum Hungariae.*

Aux environs de l'oreille gauche j'ai trouvé le cercle de cheveux en bronze que montre fig. 5. No. 8.

Sép. XX. Á 48 cm de la surface il y avait un squelette, long de 140 cm, couché sur le dos, les mains posées sur les lombes, dans la direction E—W. Objets trouvés: Près du cou deux cercles à cheveu, formés de deux fils de bronze de différente grandeur et épaisseur (fig. 3. No. 14., 14a., 15. 15a.). Au même endroit j'ai encore trouvé un autre cercle de bronze, ressemblant à celui de No. 7. de la même fig., mais celui-ci s'est perdu pendant les fouilles. Ye remarque, que j'ai trouvé un peu de charbon aussi dans cette sépulture.

Sép. XXI. Profondeur: 61 cm. Le squelette était reposait sur le dos dans la direction E—W. Les mains étaient sur les lombes. Je n'ai rien trouvé auprés.

Sép. XXII. Á 52 cm. de la surface une sépulture d'enfant dans la direction E—W. Parmi les copeaux du crâne j'ai trouvé un dénaire *d'André* I., qui est cassé et percé par deux trous l'un près de l'antre au bord. Il appartient donc au groupe des bijoux. *(C. N. H. No. 1.)*

Sép. XXIII. Profondeur: 56 cm. Son squelette, long de 172 cm, reposait sur le dos, dans la direction E—W., les mains posées sur les lombes. Objets trouvés: Sous l'oreille gauche un cercle à cheveu de bronze (fig. 3. No. 21.). Sur l'un des doigts de la main gauche j'ai trouvé une bague de bronze aux bouts ouverts (fig. 3. No. 17.). Un cercle pareil était aussi sur aux doigt de la main droite (fig. 3. No. 18.) seulement les bouts de celle-ci s'amincissent uniformément et également. Aux environs du coude droit, j'ai trouvé la moitié d'une perle d'argile en forme d'un double cône tronqué, posés l'un sur l'autre par leur base (fig. 3. No. 19.).

Á 4 cm environ au dessus de l'épaule gauche j'ai trouvé le couteau de fer fig. 3. No. 20. Sa lame est seule conservée. Dans la bouche du squelette il y avait un dénaire d'argent de *St. Étienne*, qui était cassé et fortement oxydé. Sur le squélette et dans la terre qui le couvrait il y avait çà et là un petit morceau de charbon.

Sép. XXIV. Sépulture d'enfant dans une profondeur de 40 cm de la surface, dans la direction E—W. Á l'épaule gauche j'ai trouvé un dénaire d'argent de *St. Étienne. (C. N. H. No. 1.)* qui est percé une fois au bord.

Sép. XXV. Profondeur: 52 cm. Un enfant y reposait sur le dos dans la direction E—W. C'était la sépulture la plus riche. Près du cou j'ai trouvé les 11 pendants à deux membres de mauvais argent à voir sous fig. 5. No. 10—20. Tous représentent le même type. Chacun est composé de deux membres: en haut d'un plat d'acier en forme d'une section conique, qui est numie d'un appendice crochu au bord inférieur.

Dans celui-ci avait on accroché le membre inférieur, qui ressemble à un rhombe obtusangle, qui est percé en haut d'un trou rond pour pouvoir être accroché au crochet mentionné plus haut et qui aboutit en bas par un petit bouton ou par un appendice en forme d'une langue.

Du côté concave du plat d'acier nous trouvons d'ordinaire deux (p. e.: 10a., 11a., 17a.) et une fois (12a., 13.) une seule anse crochue qui y sont sondées. Á l'aide de celles ci ils étaient cousus sur un tissu ou bien enfilé sur une ficelle. J'ai découvert les traces d'un tissu ou de la ficelle d'étoupe de chanore dans ces anses crochues. Ces plats d'acier sont à réduire sur une forme fondamentale et c'est: la section conique. Par leur membrement ils sont composés de ces formes élémentaires: cercle lisse, à surface concave, fil de perles, la bosse qui s'éléve en forme de section conique et l'approfondissement large qui est au milieu. Les crohets et les anses sont des annexes de la construction qui ont rapport à sa destination. Tous les plats d'acier sont fondus. Le crochet qui sert à attacher le membre inférieur est aussi fondu. Les anses crochues qui sont sur la surface concave et qui servent à l'enfilure ou à la couture, sont sondées.

La forme fondamentale des pendants qui sont suspendus aux plats d'acier, est un rhombe, mais dont les angles sont arrondis. L'angle supérieur est percé pour pouvoir être suspendu, l'inférieur aboutit soit par une petite boule soit par un appendice déformé.

Comme je l'ai déja mentionné, j'ai trouvé ces pendants près du cou du petit enfant. Aussi ai-je mentionné que j'ai trouvé dans l'une ou l'autre anse crochue les traces de la toile ou de la ficelle d'étoupe de chanore, sur lesquelles il a peut-être été cousu ou enfilé. Je compte ces pendants de plat-d'acier parmi les colliers.

Avec eux j'ai encore trouvé un plat d'acier en forme d'une section conique (fig. 5. No. 21. et 21a.) et un bouton ansé d'argent (fig. 5. No. 22.) Le plat-d'acier a la forme d'une section conique et la même construction que les plats d'acier du collier. Trois champs sont remplis par une tête d'oiseau avec un fec recourbé, ressorti, un troissème par un ornement de branches, ressorti de même. Parmi les copeaux du crâne de l'enfant j'ai encore trouvé deux longues perles cylindriques, mais qui se décomposaient sous l'influence de l'air.

Sép. XXVI. Profondeur: 28 cm.; c'est celle d'un petit enfant. Aux environs de l'oreille gauche il y avait une perle de billon six fois cintrée. Jadis elle a été peinte en bleu mais les faibles traces n'en sont restées que dans les approfondissements près des tranches. (Fig. 5. No. 4. 4a.)

Sép. XXVII. A 30 cm. de la surface elle contenait les parties fortement décomposées d'un petit enfant, dans la direction E—W Il n'y avait pas d'objets.

Sép. XXVIII. Profondeur: 36 cm. Dans celle-ci reposait aussi un petit enfant couché sur le dos, dans la direction E—W Près de la main gauche j'ai trouvé le cercle de bronze à voir sous fig. 5. No. 5. Aux environs du cou j'ai trouvé cinq dénaires d'argent. Ce sont: un dénaire d'argent de *St. Étienne* (Vu: *C. N. H. No. 1.)* percé trois fois, un dénaire d'argent de *St. Etienne* (Vu: *C. N. H. No 1.)* percé deux fois un dénaire d'argent *d'André* I. (Vu: *C. N. H. No. 11.)* percé deux fois, un dénaire d'argent *d'André* I. (Vu: *C. N. H. No. 11.)* entier et un denaire d'argent percé deux fois, cassé et fortement oxydé, qui ne peut être distingué exactement. Probablement c'est un denaire de *Pierre* (Vu: *C. N. H. No. 9.)* Dans les trous des dénaires percés j'ai trouvé la trace d'un fil.

Sép. XXIX. Dans une profondeur de 60 cm elle a recouvert un squelette couché sur le dos, les mains posées sur les lombes, long de 125 cm, dans la direction E—W. Il n'y avait pas d'objets.

Sép. XXX. Profondeur: 62 cm. Son squelette reposait sur le dos, les mains étaient posées sur les lombes, dans la direction E—W. Les pieds étaient étendus sous un arbre et ainsi on ne pouvait découvrir qu'une partie du squelette. La partie déterrée est longue de 110 cm. Il n'y avait pas d'objets.

Sép. XXXI. S'étendait à 31 cm. de la surface présente. J'y ai trouvé un squelette couché sur le dos, long de 150 cm., dans la direction: E—W. Les mains reposaient sur les lombes. Sur le bras droit il y avait un bracelet de bronze aux bouts ouverts (fig. 6 No. 7.). Près de l'oreille droite il y avait le cercle à cheveux fig. 6. No. 5. et près de l'oreille gauche le cercle à cheveux d'argent No. 6 de la même fig. Dans sa bouche j'ai trouvé un dénaire d'argent *d'André I.*, qui était mal conservé. (Vu: *C. N. H. No. 11.*)

Sép. XXXII. Profondeur: 30 cm. Seulement la tête et le cou en étaient conservés. L'autre partie a été découpée et éparpillée à l'occasion de la plantation d'un arbre. Ils appartiennent à un individu adulte. Dans sa bouche j'ai trouvé un dénaire d'argent pe *St.-Étienne.* (Vu: *C. N. H. No. 3.*)

Sép. XXXIII. Profondeur: 58 cm. Son squelette était couché sur le dos dans la direction E—W. Les mains étaient posées sur les lombes. Longueur: 153 cm. Objets trouvés: Sur l'un des doigts de la main droite une bague plate de bronze (fig. 5. No. 7.), près de l'oreille gauche une boucle d'oreille tordue en bas en forme d'une spirale et construite d'un mince fil de bronze (fig. 5. No. 6.), près de l'oreille droite un cercle courbé d'un fil de bronze (fig. 5. No. 9.).

Sép. XXXIV. Profondeur: 42 cm. Son squelette était couché sur le dos dans la direction E—W. Les mains étaient sur les lombes. Longueur: 165 cm. Objets trouvés: Sur le bas gauche un bracelet de bronze (fig. 6. No. 10.). Aux environs de l'oreille droite j'ai trouvé le cercle à cheveux d'argent (fig. 6. No. 9.) et près de l'oreille gauche le cercle à cheveux d'argent. (No. 8. de la même fig.) Sur la mâchoire inférieure il y avait un dénaire d'argent *d'André I.*, qui était cassé.

Sép. XXXV. Á 40 cm. de la surface il y avait un squelette d'enfant, long de 93 cm., couché sur le dos, dans la direction E—W. Les mains reposaient sur les lombes. Objets trouvés: Sur la poitrine un dénaire d'argent *d'André I.*, dans un état cassé. Près de l'oreille gauche j'ai trouvé le cercle à cheveux, d'argent, fig. 6. No. 13.; sous la tête furent découverts les cercles à cheveux d'argent No. 11., 12., 14 de la même fig. Le bout de No. 11 est cassé. Au même endroit j'ai encore trouvé un dénaire d'argent, cassé, *d'André I.* (Vu: *C. N. H. No. 11.*)

Sép. XXXVI. Á une profondeur de 30 cm. j'ai découvert un squelette mis sur le dos, long de 168 cm., dans la direction E—W, dont les mains reposaient sur les lombes. Il n'y avait pas d'objets.

Sép. XXXVII. La profondeur de celle-ci est aussi 30 cm. Appartient à un petit enfant. Je n'ai rien trouvé auprès.

Sép. XXXVIII. Profondeur: 32 cm. La squelette était long de 160 cm., couché sur le dos, les mains sur les lombes dans la direction E—W. Sur les lombes j'ai trouvé une obole *d'André I.* (Vu: *C. N. H. No. 14.*)

Sép. XXXIX. Profondeur: 52 cm. Dérangeé. Le squelette était long de 175 cm., couché sur le dos dans la direction E—W. Je n'ai pas trouvé d'objets auprès.

Sép. XL. Profondeur: 50 cm. Dedans reposait un squelette mis sur le dos, long de 180 cm., dans la direction E—W. Les mains étaient sur la poitrine. Je n'ai rien trouvé auprès.

Sép. XLI. Profondeur: 50 cm. Son squelette était couché sur le dos dans la direction E—W. Les mains reposaient sur les lombes. Les pieds ont été coupés à une plantation d'arbre. Il n'y en est resté que 110 cm. Objets trouvés: Sur l'avant-bras droit un bracelet à bouts ouverts et avec 4 plaques (fig. 7. No. 11.). Près de la cuisse gauche se trouvait une bague de bronze s'amincissant vers les boutset d'une coupe orale (fig. 7. No. 10.). Une bague pareille, mais à coupe quadratique ai-je trouvée sur un doigt de la main droite (fig. 7. No. 6.). Sur un autre doigt de la main droite il y avait la bague de bronze d'une coupe plus ou moins quadratique, à voir sous fig. 7. No. 8. Le cercle à cheveux No. 7. de la même fig. est aussi de bronze et fut trouvé aux environs de l'oreille droite.

Sép. XLII. S étendait à 52 cm. au-dessus de la surface. Son squelette était couché sur le dos, les mains posées sur les lombes, dans la direction E—W. Objets trouvés: près de l'oreille gauche le cercle à cheveux, de bronze fig. 7. No. 2., sur le bras gauche j'ai trouvé le bracelet formé de bronze fig. 7. No. 4., 4a. Sur le bras droit il y avait un bracelet à bouts ouverts, découpé d'une plaque de bronze, épaisse de 1 mm. (fig. 7. No. 9., 9a.).

Sur le cou du squelette j'ai trouvé le cercle de cou (fig. 7. No 5.) qui est cassé au milieu. Il est de bronze et d'une triple filage.

Sous la tête du squelette, aux environs de l'oreille droite, j'ai trouvé un cercle à cheveux plus grand (fig. 7. No 1.) La motière est bronze. La bague de bronze (No 3 de la même fig.) à la coupe hémicyele qui est garnie au dehors d'entailles, était près de la cuisse gauche.

Sép. XLIII. Renfermait à 40 cm de la surface un squelette d'enfant, long de 67 cm, couché sur le dos, les mains posées sur le lombes, dans la direction E—W. Sur le cou, à peu près sous le menton, j'ai trouvé un plat d'acier d'argent mauvais. (Fig. 8. No 8. 8a.)

Sép. XLIV. Sa profondeur: 50 cm. A recouvert un squelette long de 150 cm, couché sur le dos, les mains posées sur les lombes, dans la direction E—W. Je n'ai rien trouvé auprès.

Sép. XLV. S'étendait à 40 cm de la surface. Elle était bien déran gée et n'avait pas d'objets.

Sép. XLVI. Á 35 cm de la surface présente j'ai trouvé quelques copeaux du crâne d'un enfant. Je n'ai rien trouvé auprès.

Sép XLVII. Profondeur: 35 cm. Le squelette d'enfant qui y était couché, était long de 85 cm et reposait sur le dos dans la direction E—W. Comme objet j'ai trouvé un cercle ouvert, de bronze près de l'oreilla gauche (fig. 8. No 2.)

Sép. XLVIII. Profondeur: 50 cm. Son squelette était couché sur le dos dans la direction E—W, avec les mains sur les lombes. Sa longueur était 170 cm. Il n'y avait pas d'objets.

Sép. XLIX. Contenait à 40 cm de la surface les parties du squelette d'un petit enfant. Aux environs de la cuisse gauche j'ai trouvé la pecle d'argile cassée, que montre (fig. 8. No 5. 5a.)

Sep. L. Profondeur: 46 cm. Il y en avait quelques copeaux de crâne et des débris décomposés de la jambe. C'est une sépulture de petit enfant, dans laquelle je n'ai rien trouvé.

Sép. LI. C'est aussi une sépulture d'enfant. Sa profondeur était 50 cm. Son squelette reposait dans la direction E—W. Près du coude droit j'ai trouvé une anse de fer (fig. 8. No 4.), qui est soudée à une petite plaque de bronze. courbée au milieu.

Sép. LII. A recouvert à 38 cm de la surface un squelette d'enfant couché sur le dos dans la direction E—W. Je n'ai rien trouvé auprès.

Sép. LIII. Profondeur: 26 cm. Son squelette était long de 17 cm, et reposait sur le dos dans la direction E—W, les mains sur les lombes. Il n'y avait pas d'objets.

Sép. LIV. Contenait à 26 cm de la surface les parties du squelette d'un petit enfant, à peine conservées. Il n'y avait pas d'objets.

Sép. LV. Profondeur: 48 cm. Son squelette était couché sur le dos dans la direction E—W. Ses mains reposaient sur les lombes. La longueur était 160 cm. Objets trouvés: près de la joue gauche un couteau de fer avec un allongement ressemblant à une manche (fig. 8. No 9.). Le bout de la manche est cassé. Sous celui-ci j'ai trouvé un petit morceau de fer sans aucun caractère particulier, pui n'a pas de rapport au couteau de fer. Aux environs de la tempe droite et gauche j'ai trouvé deux cercles à cheveux d'argent, qui sont tout à fait égaux (fig. 8. No 1. et 3. Sur un doigt de la main droite il y avait la bague d'argent à voir sous fig. 8. No 7. Dans la bouche était un dénaire d'argent de S*t. Ladislas*, fortement oxydé et cassé.

Sép. LVI. Profondeur: 32 cm. Il y en avait un squelette long de 110 cm, couché sur le dos dans la direction E—W, dont les mains reposaient sur les lombes. Il n'y avait pas d'objets.

Sép. LVII. Était dérangée. Á part de quelques petits morceaux d'os je n'ai rien trouvé dedans.

Avec ces objets et ces sépultures je mentionne encore le bout de lance de fer: fig. 8. No. 6. C'est une trouvaille sporadique et comme telle absoluement indépendante.

Á la description de la plupart des sépultures j'ai mentionné que sur le squelette, comme dans la terre qui le couvrait, j'avais constaté un peu et plus de charbon. Je dois compléter cela en ajoutant que dans beaucoup de cas j'ai trouvé dans la compagnie du charbon des fragments de vases, dont l'âge correspondait à celui des objets trouvés dans la sépulture, ou des tessons sans aucun caractère déterminé, ou bien par endroits des briques de l'âge romain furent trouvés. Ou ne pouvait pas leur attribuer une importance particulière, parceque j'ai rencontré des signes pareils dans la terre autour des sépultures, ainsi qu'on peut dire, que les restes de charbon et kéramiques étaient dispersés sur tout le territoire. Donc elles n'avaient aucun rapport aux sépultures.

Ce qui en est la cause, ou ne peut pas le dire exactement. Il est indubitable que la terrasse, ou se trouve le cimetière, fut souvent inondée, et cette inondation, comme le travail de la végétation et du vent ont disposé une couche noire, épaisse de 40 cm. environ, sur la couche

jaune d'argile. Il n'est pas impossible que l'eau avait amassé et dispersé une partie des tessons encore avant qu'on ait enterré à cet endroit.

Nous ne parlons que d'une partie des tessons, car une autre est décidément en rapport avec le cimetière, mieux encore avec les sépultures, avec l'habitation qui se trouve tout près. Les traces de cette dernière furent aussi découvertes par ces fouilles.

Sur le plan du cimetière (fig. 2.) j'ai indiqué par un *a* une tâche de terre roussie ou nous avons trouvé une assez grande quantité de charbon. Sur le territoire signé par un *b*, des fragments de pierres à chaux et des cailloux de ruisseau se trouvaient çà et là dans un niveau correspondant à la profondeur des sépultures; parmi eux il y avait beaucoup de charbon, ce qui prome clairement, qu'on avait mis du feu au-dessus. Les pierres elles mêmes étaient roussies et enfumées. L'endroit *c* et la place d'une partie d'un aqueduc de XIX. siècle.

Une plus grande importance a pour nous le signe indiqué par un *d*. Le dessin le montre assex fidèlement, que j'ai trouvé là 5 pièces de pierre à chaux, à part, c'est à dire 5 cailloux de ruisseau, parmi esquels il y avait beaucoup de charbon. Sur deux autres caillouse était posé la demi-mâchoire inférieure d'un cheval. Sur une photographie je montre la même chose sous fig. 9.

Un signe pareil ai-je trouvé à *e*. C'était un monceau de pierre long et large de 105 cm, formé par des pierres à chaux et des cailloux de ruisseau, près d'un côté duquel se trouvait la moitié de la mâchoire inférieure d'un cheval. Lorsque j'ai décomposé le monceau de pierre, j'ai trouvé çà et là une brique romaine. En abondance j'ai trouvé du charbon sur le monceau de pierre comme aussi dans son intérieur. C'est à voir sous fig. 10., photographié d'en haut. En défaisant le monceau de pierre, j'ai trouvé au fond un foyer circulaire, de 60 cm. de diamètre, vers le bord nord. Un grand feu avait brûlé dessus car l'argile était fortement brûlé et il y avait beaucoup de charbon dessus et auprès. *f* est une tâche ovale, roussie.

Tous ces signes étaient dans un niveau avec le fond des sépultures. Des choses dites nous voyons clairement que nous avons affaire à des sépultures dont les squelettes reposent dans la direction E—W, de manière, que le squelette est couché sur le dos, sa tête regarde vers W. et les pieds vers E, le visage est donc vers E.

Si nous regardons le plan fait de la direction des sépultures (fig. 2.), nous voyons, qu'il y a aussi là, bien qu'en de petites mesures, le soin de disposer les sépultures en rangs; en réalité cependant nous avons affaire à des enterrements groupés, mieux encore, à des groupes d'enterrements de familles; et le soin de la disposition en rangs ne se fait valoir plus ou moins que dans le cadre de ces groupes.

Nous nous trouvons donc en face avec le même cas que dans le cimetière de l'époque des Árpádes, découvert dans la vigne nommée Kincses à Vajdahunyad.[1]

Dnas le cimetière de Várfalva les groupes suivants se forment: La sépulture No. 4 est tout à fait indépendante et appartient à un groupe qui n'est pas encore découvert; les sépultures Nos 5., 6., 7., 8., 9., 40., 41., 42. forment un groupe à part. Dans son voisinage est le groupe formé par les sépultures Nos 14., 15., 45., 44. Le cinquième groupe n'est formé que par 3 sépultures, se sont Nos 16., 17., 18. Ce dernier est daté par le dénaire de *Samuel Aba*. Un nouveau groupe est formé par les sépultures Nos: 19., 20., 21., 22., 23., 24., 25., 39., 46, 47, parmi lesquelles j'ai trouvé dans la 23.-ième le dénaire entier d'argent de *St.-Étienne*, dans la 24.-ième le dénaire d'argent de *St.-Étienne*, percé et employé comme bijou; et dans la 12.-ième le dénaire d'argent *d'André I.*, percé deux fois. Plus pauvre est le groupe des sépultures Nos 26., 27., 28., 29., 30. Un groupe particulier est formé par No. 48. Les sépultures Nos 31., 32., 49., 50., 51 se réunissent aussi à un groupe particulier. Parmi elles le No. 32. est datée par le dénaire d'argent de *St.-Étienne*, et le No. 31. par celui *d'Andre I.* Des sépultures peu rapprochées les Nos 2., 33., 34., 35. et 36. forment un autre groupe. La circonstance, que les sépultures Nos 2., 33., 34., 35. sont datées par les dénaires *d'André I.*, prouve que les hommes sont morts dans son temps. La sépulture No. 3 est tout à fait isolée. L'isolement du groupe formé par les sépultures Nos 37., 38. est visible; No. 38 est datée par le dénaire *d'André I.* D'un autre groupe, qui est dans son voisinage, seulement la sépulture No. 52 a pu être trouvée. Puis vient une espace disproportionnée, qui est suivie par le groupe des sépultures Nos 53., 54., 55., 56. Parmi elles No. 55. est datée par le dénaire de *St. Ladislas*, No. 57. est la sépulture d'un nouveau groupe.

Nous pouvous déduire une bonne leçon du placement des sépultures datées par des médailles. Nous voyons, que parmi les 57 sépultures il n'y a des médailles que dans 12. En rang, le No. 18 est la première sépulture datée par une dénaire. Nous n'avons pas de raison à douter, qu'elle est parvenue dans la sépulture en même temps qu'était l'enterrement. Dans le groupe de son voisinage j'ai trouvé dans le No. 23 le dénaire entier de *St.-Étienne*, dans le No. 24. aussi un dénaire de *St.-Étienne*, mais percé et employé comme bijou; le No. 22 a fournie le dénaire *d'André I.*, percé et employé comme bijou. Si nous supposons que le No. 23 est du temps de *St.-Étienne*, le

[1] Travaux IV. 1913.

No. 24 est du temps après *St.-Étienne*, puisque sa médaille est percée et elle compte ainsi parmi les bijoux, de même que la sépulture No. 22 date aussi, par analogie, du temps après *André I.*, avec son dénaire deux fois percé. Cette légalité se fait aussi valoir dans le groupe qui est auprès, où j'ai trouvé dans la sépulture No. 28. deux dénaires percés de *St.-Étienne*, un de *Pierre* et un d'*André I.*, mais j'y ais aussi trouvé un dénaire entier d'argent d'*André I.* Que les médailles des rois avant *André I.* sont parvenues dans la sépultures percées et comme des bijoux et que j'y ai trouvé un dénaire percé d'*André I.*, employé comme bijou, et un autre qui est entier, nous n'en pouvons pas tirer une autre conséquence, que cette sépulture date de l'âge d'*André I.* et que l'enfant, qui y reposait, était assez riche de pouvoir aussi percer la médaille du souverain.

Ce qui concerne le groupe formé par les sépultures No. 31., 32., 49., 50., 51. la suite de l'âgs est démontrée par les sépultures No. 32. et 31. No. 32. date du temps de *St.-Étienne* et No. 31. du temps d'*André* I.

Dans le groupe qui est auprès, trois sépultures: No. 34., 35. et 2. sont datées des médailles d'*André I.* Nous devons faire mention partieuliairement de ce, qu'il y a dans la sépulture No. 35. deux médailles, mais qui ne jouent pas le rôle d'un bijou. Nous avons donc un cas, qu'on n'avait pas seulement mis une médaille comme annexe dans la sépulture.

Nous devons eoncore parler de deux groupes. Dans l'un d'eux, No. 38. j'ai trouvé une médaille d'*André I.*, et dans un autre, No. 55. celle de *St.-Ladislas.*

Dans les sépultures celles-même je n'ai pas même trouvé des traces d'armes.

Sporadiquement je n'ai aussi trouvé qu'une pointe de lance de fer du temps de la conquête du pays (fig. 8. No. 6.) La plupart des objets trouvés dans les sépultures sont des bijoux. Il y en avaient à peine quelques outils. Le membre de fer, fig. 3. No. 2. est sans doute un débris d'un outil. Il est indubitable que l'objet de fer, publié sous fig. 3. No. 20 et trouvé dans la sépulture XXIII. à 4 cm. au-dessus de l'épaule gauche du squellete, est la lame d'un couteau. L'exemple plus complet et plus caractéristique du couteau ai-je trouve près de la joue gauche du squelette de la sép. LV (fig. 8. No. 9.)

En forme il s'accord avec le couteau publié de Törtel par *Hampel;*[1] qui représente la variation des couteaux de ce temps, chez

[1] *Hampel*: Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn, Braunschweig. 1905. T. III. Pl. 410. No 3.

lesquels la pointe de la lame passe doucement baissée dans l'appendice de la manche. L'âge de notre couteau peut être mis d'après la médaille trouvée dans la sépulture, dans le temps de *St. Ladislas.* Mais qu'il est parvenu comme héritage des temps plus anciens à la fin du XI. siècle, c'est prouvé entre autres par un couteau appartenant dans le second groupe d'après *Hampel.*[1] Les autres monuments appartiennent dans le groupe des bijoux.

La plus grande partie forment les cercles à cheveux (fig. 3. Nos 7.—10., 14., 15., 21., fig. 5. Nos 1., 3., 8., 9., fig. 6. Nos 5., 6., 8., 9., 11.—14., fig. 7. Nos 1., 3., 7., fig. 8. No. 2.) Les cercles qui n'aboutissent pas par un S et qui jouent un rôle dans le rang compté, sont à compter parmi les cercles à cheveux par les circontances dans lesquelles on les a trouvés. Mon allégation s'appuie aussi sur la conception de *Lissauer,*[2] que *Hampel* avait aussi professée plus tôt, mais abandonnée dans son oeuvre intitulé „*Alterthümer.*“ [3]

Plus haut j'ai compté parmi les cercles à cheveux les cercles de fig. 3. Nos 7. et 8., et de fig. 8. No. 2. Je puise mes arguments des circonstances de la trouvaille. — Tous les deux cercles de la sépulture XV. (fig. 3. Nos 7., 8.) aboutissent à un bout pointu, ce qui peut nous autoriser à la hypothèse, qu'ils étaient accidentellement des boucles — d'oreille; C'est juste, mais j'ai trouvé tous les deux aux environs de l'oreille gauche. Je dois encore mentionner en particulier que tandis que le No. 7 est courbé de manière d'avoir pu pendre dans l'oreille, le courbement du No. 8 exclut cela absolument.

Joint à ma hypothèse je dois faire remarquer, qu'on a trouvé un cercle analogue à celui de fig. 3. No. 8. à Nagyvárad avec lequel se trouvait encore un autre exemplaire, mais dont un bout laisse deviner le premier germe de l'aboutissement en forme d'un S, bien que faiblement;[4] ainsi nous voyons clairement de quelle manière le No. 8 de fig. 3. est devenu à un aboutissement en forme d'un S, nous ne connaissons seulement pas toutes les phases du développement.

Les cercles de Oroszlámos ne méritent l'attention que par leur analogie.[5] D'autant plus importants sont cependant les deux cercles de la sép. 56. de Pilin, dont l'un est une analogie absolue du cercle fig. 3. No. 8.[6] tandis que l'autre rappelle le cercle mentionné de Nagy-

---

[1] *Hampel:* Alterthümer T. III. Pl. 126. No 2.

[2] Indicateur Archéologique. Budapest, XI. p. 333—338.

[3] *Hampel:* Alterthümer I. p. 439—440.

[4] *Hampel:* Alterthümer: Pl. 386. Nos 24. 27.

[5] *Hampel:* Alterthümer T. 430. Nos 3. 4.

[6] Indic. Arch. XXII. 1902. p. 234. No. 13. et *Hampel*: Alterthümer: Pl. 522. No 13.

várad,[1] mais qui indique avec plus de précision que son aboutissement veut concourir avec les cercles au bouts en forme d'un S.

Le cercle à cheveux (fig. 7. No. 2.) s'aplatie à un bout, se recourbe circulairement, mais n'atteint pas l'aboutissement complet en forme d'un S.

Après tout cela, les cercles, qui n'aboutissent pas en forme d'un S, représentent le plus bas degré dans le développement. La transition aux cercles aboutissants en forme d'un S, est formée par les exemples mentionnés de Nagyvárad et de Pilin, et sur un plus haut degré du développement l'exemplaire maintenant cité, de Várfalva.

En jugeant ces cercles nous sommes appuyés sur des circonstances de trouvailles et nous avons parlé de cas précis. Il se peut présenter la question, si ces cercles ne pouvaient remplir un autre rôle que celui de cercles à cheveux? Notre réponse est celle-ci: dans ce cas ils ont été des cercles à cheveux.

Ce qui concerne, après ceci, les cercles à cheveux aboutissants en forme d'un S, vu leur forme fondamentale, il y a entre eux des *circulaires* (fig. 3. No. 9., 10., 15., fig. 6. No. 5., 6., 9., fig. 7. No. 7., fig. 8. No. 1.) des *ovals* (fig. 5. No. 8., fig. 6. No. 5., 8., 11—14.,) il y en a *avec des côtés arquées, en forme d'étrier* (fig. 3. No. 21.). Tous sont formés d'un fil de metal plus ou moins épais, de coupe cylindrique, excepté le cercle à cheveux No. 7. fig. 7., qui est remarquable, hornus par ce qu'il est fondu, aussi par ce qu'il a une coupe ovale et que sa plaque supérieure est ornée de cannelures obliques, mais qui sont enduites par une patine verte presque à ne pas être reconnues.

La spirale en forme d'un S est presque sur toutes conservée entièrement. De l'un ou de l'autre elle est brisée en parties (p. e.: fig. 5. No. 8., fig. 7. No. 7.). Cette spirale au bout de forme d'un S est lisse, il n'y a pas de nervures.

De leur grandeur les fig. ci-jointes donnent une idée. Je dois cependant faire mention en particulier, qu'elles se trouvaient deux à deux, analogues en forme et en grandeur, dans quelques sépultures (p. e.: fig. 3. No. 9., 10., fig. 8. No. 1., 3. etc.).

La boucle d'oreille fig. 5. No. 6. j'ai trouvée près de l'oreille gauche du squelette de la sépulture *XXXIII.* *Hampel* traite des monuments pareils dans le groupe des cercles à cheveux.[2] J'ai eu l'occasion d'observer exactement la position *in situ* de la boucle-d'oreille dont nous parlons. Elle répond à la position de la boucle-d'oreille. Le

---

[1] Hampel: Alterthümer: Pl. 522. No 12.

[2] *Hampel*: Alterthümer. T I. p. 439.

membre inférieur prouve aussi que c'est une boucle d'oreille. Cet exemplaire de Várfalva et un autre bien observé de Vajdahunyad [1] mettent les boucles-d'oreilles de la sorte dans le XI. siècle. Là devons nous aussi placer la boucle-d'oreille analogue de Keszthely, que *Hampel* avait compté de bonne foi dans la période sarmatique.[2]

La destination des *cerles de doigt* est précisée par les circonstances de la trouvaille, dont j'ai parlé à la description des sépultures. Il y a entre eux des anneaux ouverts et fermés. Parmi ceux qui sont ouverts il y en a qui ne sont pas tordus et ceux-ci ont ou une coupe ovale (fig. 3. No. 17., 18., fig. 7. No. 8.). Parentes avec eux sont fig. 5. No. 5., fig. 7. No. 6., 10. qui sont bornés en haut et en bas par des plaques horizontales qui sont jointes par des côtés arqués.

Les anneaux bornés par des plaques forment un groupe à part des anneaux ouverts (fig. 5. No. 2., fig. 6. No. 3). Nous avons aussi deux anneaux tordus aux bouts ouverts (fig. 3. No. 11., fig. 8. No. 7.). Les bouts de tous les anneaux ouverts s'amincissent.

L'autre groupe des anneaux est représenté par les anneaux fermés. Le plus simple type est représenté par l'anneau de fig. 5. No. 7. En même temps c'est un des anneaux les plus singuliers du cimetère de Várfalva. Sa forme est ovale et platement fondue.

L'anneau fig. 3. No. 3., 6. et fig. 7. No. 3. représente un autre-groupe. Tandis que l'anneau fig. 3. No. 3. et 6. doit son état formé à ce qu'on avait forgé les bouts l'un sur l'autre, l'anneau fig. 7. No. 3 a été fondu dans cette forme et les petites nervures croisées du côté extérieur proveneient aussi pendant la fonte.

L'anneau à tête de fig. 3. No. 4. représente un groupe à part. La tête de l'anneau est si fortement oxydée que nous ne pouvons pas fixer, si elle a été ornée jadis.

Avu les anneaux les bracelets sont en une parenté plus étroite. Nous voyons des bracelets sur fig. 3. No. 12.; fig. 6. No. 4., 7., 10. et fig. 7. No. 4., 9, 11. Un méme type représentent les bracelets fig. 3., No. 4.; fig. 6. No. 4., 7., 10., fig. 7. No. 11. Parmi ceux ci les bracelets fig. 3. No. 4, fig. 6. No. 7. et fig. 7. No. 11., ont quatre plaques, celui de fig. 6. No. 4. et 10. a huit plaques de manière que chaque plaque plus largè est suivie par une plus étroite. (V. l'anneau : fig. 5. No. 2. et fig. 6. No. 3.) Leurs bouts s'amincissent comme ceux des anneaux ouverts.

Un autre type est représenté par le bracelet massif avec la double tête de serpent. Sur les trois-quarts parties nous voyous des rayures

---

[1] Dolgozatok—Travaux : IV. 1913. p. 170. No. 17.

[2] *Hampel*: Alterthümer, Pl. 165. No. 10.

obliques. Sans doute elles imitent une tresse assez naturelle: les petites neroures allant tout autour près des têtes de serpent, gardent le souvenir que ce bracelet a été tordu sur un degré du développement et que ses bouts ont été liés avec un autre fil de métal. Nous avons pour cela aussi un exemple parmi les trouvailles du pays, c'est le bracelet de Vácz. (*Hampel*, Alterthümer T. III. Pl. 411. No. 2) Il s'est développé sous l'influence de la tradition du temps classique.

Le troisième type de nos bracelets est représente par le bracelet à plaques de fig. 7. No. 9.

Pendant les fouilles nous avons trouvé trois cercles de cou (torques). Fig. 6. No. 1. représente le plus simple type. Comme type nous le connaissons déjà de la Transsylvanie. Deux fragments d'un tel cercle de cou furent trouvés dans la sépulture XXVII. de la vigne nommé Kincses à Vajdahunyad.[1]

Deux autres exemplaires de nos bracelets représentent un autre type (fig. 3. No. 13.; fig. 7. No. 5.). A vrai dire ils ne se différent que par l'épaisseur des fils tordus de métal.

Avec les bracelets nous sommes arrivés aux ornements de cou. Les objets des sépultures appartenant à ce groupe:

1. une perle, formée de paste fine à six arcs, jadis peinte en bleu, publiée sous fig. 5. No. 4., qui fut trouvée près de l'oreille gauche du squelette d'enfant de la sépulture XXVI.

2. Deux perles cylindriques, formées aussi de paste et munies aux bouts d'une moulure, qui se trouvaient parmi les copeaux du crâne d'une sépulture d'enfant (sép. No. XXV.). Sur l'air elles se décomposaient, mais j'ai pu constater, qu'elles ressemblaient aux perles de Gerendás (*Hampel*: Alterthümer, 510. t. 8. No. 9.).

De quelques sépultures sont encore parvenues des perles d'argile ou plutôt des débris de perles d'argile. Ainsi la perle d'argile cylindrique au dessus du squelette de la sépulture XIII., fig. 3. No. 16., la perle mutilée à 9—10 cm au-dessus du squelette de la sépulture XVIII. fig. 6. No. 2., la perle cassée (fig. 8. No. 5.) près du cuisse gauche d'un squelette d'enfant de la sépulture XLIX.

Les circonstances des trouvailles des perles d'argile éveillent le doute si on peut compter ces perles dans le même âge que les monuments dont nous avons jusqu'ici parlé et si on peut les regarder comme des objets de sépulture? — Ce sont des monuments pour l'âge desquels nous n'avons aucunes indices. Ils existent de l'âge préhistorique jusqu'à l'âge des migrations des peuples, et pendant celui-ci ils sont en mode. Avec les débris des tuiles romaines, découverts pendant les

[1] Dolgozatok—Travaux. IV. 1913. p. 170. fig. 3. No. 18., 21.

fouilles, ils forment un groupe de monuments à part qui font remarquer que si nous observons Várfalva avec l'attention qu'il mérite, nous pouvons découvrir encore beaucoup de monuments cachés du passé.

Parmi les perles maintenant mentionnées, il ne comptent que celle de No. 1. et 2., pour des ornemeets de cou.

Le grupe des ornements de cou est enrichi par les pendants, que nous avons trouvée près de la clavicule gauche du squelette de la sépulture VII. (fig. 3. No. 1.) et sur le cou du squelette de la sépulture d'enfant No. XXV. (fig. 5. No. 10—22.). Le groupe des ornements de cou est encore enrichi par les boutons fig. 5. No. 22. et fig. 3. No. 1.

Du point de vue de la typologie et de la destination nous n'avons pas encore parlé des objets de sépulture suivants:

1. Du cercle fermé, massif, noué à quatre endroits, que nous avons trouvé dans le bassin du squelette de la sépulture XIII. Dans la description des objets de cette sépulture nous avons fixé que c'est un *pessarium*. Dans cette détermination nous sommes motivés par les circonstances de la trouvaille

2. De l'ause de fer sondée sur une petite plaque de bonze, à voir sous fig. 8. No. 4., que j'ai trouvé près du coude droit du squelette d'enfant de la sépulture LI. Elle est dans un état si mutilé que nous devons nous contenter de l'intenation de l'importance technique, comme nous devons attendre le jugement de ce, si nous avons affaire à un objet de sépulture ou à un objet qui est parvenu par hasard dans la sépulture pendant le creusement, d'un exemplaire mieux conservé et se trouvant dans une position plus caractéristique dans la sépulture.

3. Le plat-d'acier, publié sous fig. 8. No. 8., je l'ai trouvé sur le cou du squelette d'enfant de la sépulture XLIII. D'après les analogies nous le devons compter parmi les ornements de cou. Nous connaissons ce plat d'acier comme le membre supérieur des pendants de la sépulture XXV. Nous pouvons citer de tels plats-d'acier d'une sépulture de femme de Kecskemét,[1] d'une sépulture de Kaba[2] mais nous le connaissons aussi avec quelques variations en forme d'une agrafe.[3] Selon toute apparence notre plat-d'acier a aussi été la partie d'un pendant analogue.

Ce qui concerne la caractéristique stilistique de nos trouvailles, je veux d'abord m'occuper avec les cercles à cheveux. Ils sont composés de deux éléments de structure: l'un est le cercle et l'autre la spirale en forme d'un S. En Hongrie le plus ancien, celui de Sóshartyán est daté par une médaille d'or de Théodosius II. Si cette détermination est exacte, nous devons trouver la ligne correspondante à la

[1] *Hampel*: Alterthümer Pl. 378. E. No. 1a. et 2.
[2] „ „ Pl. 374. No. 3a.
[3] „ „ Pl. 341. No. 9.—12.

spirale en forme d'un S, sur d'autres monuments de la periode sarmatique de la Hongrie. Nous la trouvons aussi dans les ornements vrillés et dans plusieurs formations de queue sur plusieurs ornements de griffards.[1] Et puisque nous parlons de résultats des fouilles précises, nous pouvons encore nous en rapporter de la période sarmatique du pays à un double cercle à cheveux aboutissant par une spirale en S,[2] et à deux boucles-d'oreille de Keszthely.[3]

Nous trouvons ces cercles à cheveux en Europe sur les territoires habités par les Slaves. Ils ont hérité ce bijou et l'ont apporté sur le territoire qu'ils gagnaient. En Hongrie il est déjà au XIII. siècle.[4]

Les plats-d'acier pendants (fig. 5. No. 10.—20.) rapprochent aussi le cimetière de Várfalva à un temps plus ancien ; les plats-d'acier en forme de rosette jouent un rôle de motifs indépendants et ils forment souvent au temps de la conquète du pays, le milieu de fleurs à 3 et 4 pétales.[5]

Béla Pósta le déduit des roses assyriennes.[6] La liaison des deux territoires éloignés est donnée par les ornements analogues de la porte de Balawat[7] et les plats-d'acier analogues connus des trouvailles assyriennes.[8]

La forme fondamentale des pendants se développait de la forme du coeur, à leur base on voit un petit appendice, ou un rhombe déformé, ou du temps des migrationr des peuples p. e. sur les boucles-d'oreille une petite boule maniée platement.

L'analogie du ruban poli et en relief, qui va circulairement autour du bord des pendants et celle de la raie de perles, nous la rencontrons aussi sur les plats-d'acier. Intérieurement de la raie de perles deux ornements de double cercles montés en relief, un rhombe partant de leur partie inférieure et deux ornements de vrilles attirent l'attention ; les vrilles vont vers le haut du point de la rencontre, ou régulièrement dans une direction opposée, ou bien irrégulièrement dans la même direction. Ces lignes sont commes par l'emploi fréquent qu'elles ont sur le territoire chaldéen-assyrien.[9]

---

[1] *Hampel*: Alterthümer. Pl. 76. No. 1. Pl. 126. No. 5. 6. 7. 8. Pl. 154. No. 33. Pl. 162. No. 4 Pl. 84. No. 8a.

[5] *Hampel*: Alterthümer. Pl. 124. sép. 31. No. 1.

[6] „ „ Pl. 140. No. 12.

[4] Indicateur Archéologique, II. 1882. p. 144.

[5] *Hampel*: Alterthümer, T. I. p. 744.—748.

[6] Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazása ; Dritte asiatische Forschungsreise des Grafen *Eugen Zichy*, Budapest—Leipzig 1905. I. partie. p. 44.

[7] Perrot-Chipiez: Histoire de l'art. T. II. Pl. XII.

[8] „ „ T. II. p. 366. fig. 439.

[9] Perrot-Chipiez. Histoire de l'art. p. 513., p. 550. fig. 256 ; p. 581. fig. 278. ; p. 519. fig. 237. Pour le même conduite des lignes le plus beau exemple est la barbe et les cheveux de la statue d'*Isdubar*, dans le Louvre.

Il est superflu d'expliquer l'ornement de double cercles par une vrille mal comprise, puisque ce motif est si fréquent tout à fait indépendant sur les monuments du pays. Les deux cercles et le rhombe ne peuvent être regardés pour une tête d'oiseau vue d'en haut, qu'avec une vive phantaisie. C'est la liaison de deux motifs indépendants, du cercle et du rhombe dans une composition fréquente.

Nous avons aussi un motif de tête d'oiseau sur le plat-d'acier fig. 5. No. 21, sur la section conique d'en haut est partagée en 4 champs. Dans 3 champs nous voyons des têtes d'oiseau, dans le quatrième l'ornement de vrille dont nous avons tant parlé. L'une des têtes d'oiseau a un bec fortement recourbé et a le même maniement que le bec des griffards de la période sarmatique. Le bec des deux autres têtes d'oiseau n'est pas si fortement recourbé.

Les torques, les braclets, les anneaux s'appuient sur les traditions de l'âge classique. Nous devons cependant accentuer la manière de l'agrafement qui est un si ancien remède que le pentant à lunettes sur le torquè fig. 6. No. 1.

Les faits indiqués sur fig. 2. par „*a*“, „*b*“, „*d*“, „*e*“ et „*f*“ sonj selon toute apparence en rapport avec les rites des funérailles. A Marosgombás, dans un cimetière scythique, du temps des migrations des peuples et de la conquête du pays, j'ai aussi constaté des foyers et t'ai trouvé des tas de pierres sur lesquels il y avait du charbon et des uiles. Il est donc important que l'habitude skythique et hongroise est la même, donc l'accord des rites funéraires chez deux peuples turans.

Le cimetière de Várfalva est une preuve importante pour la conquête de la Transylvanie. Puisque nous parlons d'un cimetière, c'est sûr que nous devons voir en lui le cimetière d'un peuple sédentaire, c'est à dire du peuple des bourgs et point de l'élement guerrier des Hongrois, qui s'enterrait avec des armes. La conquête de la Transylvanie est prouvée par ce qu'on a trouvé à Gyulafehérvár les murs fondamentals d'une petite chapelle ronde de baptême du temps de *St. Étienne.*

La pointe de lance, que montre fig. 8. No. 6. trouvée sporadiquement, nous autorise d'espérer que les trouvailles contimées nous montrent aussi le cimetière des Hongrois, conquérants du pays.

Dr. Márton Roska.

A bonyhai és szászfenesi éremleletek.

Az 1913. esztendő folyamán az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárához beküldött éremleletek közül jelen sorainkban a *bonyhai*[1] és *szászfenesi*[2] éremleleteket mutatjuk be. Az együtt ezer darabnál valamivel többet kitevő két éremlelet a hasonlókorú erdélyi éremleleteket jellemző, szokásos tartalommal bír: nagyobbára újkori hazai és külföldi ezüst érmek és azok hamisítványai, kevés számú középkori példány kíséretében.

Az első grófi *Bethlen* Ádám bonyhai (Kisküküllő vármegye) kertjében, talajforgatás közben került elő. Az éremtárba ifj. gróf *Teleki* Domokos küldötte be. Összesen 282 drb., kevésbbé jó fenntartású ezüst érmet tartalmazott, melyek közül a legtöbb **magyar** denarius volt, még pedig *I. Ferdinánd* K—B jegyű veretei 1535(2), 1536, 1539, 1549, 1550, 1551, 1552, 1554, 1555(2), 1556, 1557, 1561, 1562, 1564 évekből és 7 drb. bizonytalan évszámú töredék. *Miksa* K—B jegyű veretei 1567(2), 1569, 1570, 1575-ből. *Rudolf* K—B jegyű denariusa 1586-ból, meg 2 drb. évszámnélküli töredék. *II. Mátyás* K—B jegyű veretei 1609(2), 1610(3), 1611(12), 1612(5), 1613(3), 1614(5), 1615(13), 1616(2), 1617(8), 1618(5), 1619(4), 1620(3), 1626; N—B jegyű veretei 1614, 1615, 1626 ból, továbbá 15 drb. kopott, töredék példány. *II. Ferdinánd* K—B jegyű veretei 1626(2), 1627(10), 1628(4), 1629, 1630(10), 1631(4), 1632), 1633(4), 1634(3), 1635(4), 1636(2), 1637(2) meg 8 drb. meg nem határozható évszámú töredék. *III. Ferdinánd* K—B jegyű veretei 1640(3), 1642(2), 1643, 1647, 1648, 1650, 1665 s 5 drb. évszámnélküli töredék. Az **erdélyi** érmeket egyedül *Bethlen* Gábor denariusai képviselték s ezek is kevés példánnyal: K—B verőjegyűek 1618, 1621(4), 1625, 1627; N—B jegyű veretek 1615, 1625(2). Ide tartozik még 5 drb. kopott példány. Számra nézve a **lengyel** érmek foglalják el a második helyet és pedig *III. Zsigmond* ezüst három krajczárosa 1621 ből 1 drb., 1622-ből 2 drb., másfélkrajczárosok 1621(6), 1622(6), 1623(19), 1624(5), 1625(8), 1626(2), 1630, 1633, meg 8 drb. töredék. *János Kázmér* hat garasosa 1660 [TL—B és T·L·B], 1661 [T—T, N—G, T·L·B(2)], 1662 [A—T(2), N—G], 1663 [A—T(2)], 1664 [A—T], 1666 [A—T(2)], 1668 [T—B] s egy drb. töredék, 18-as garas (ort) 1663-ból (A—T), hármas garasa 1662-ből [A—T(2)]. A lengyelek közé tartozik még két drb. igen kopott félgaras

[1] Magyarországnak a czímlapon levő térképén 8. sz.

[2] Magyarországnak a czímlapon levő térképén 9. sz.

is. **Stájer** csak egy volt, *I. Lipót* három krajczárosa 1670-ből. A legalacsonyabb évszám 1535, a legmagasabb 1670, a lelet zöme a XVII. század középső harmadára esik. E leletből 8 drb.-ot választottunk ki s tartottunk meg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Éremtára számára. Éremtári lajstromszáma 23—1913.

A másik éremlelet a szászfenesi (Kolozs vármegye) éremlelet. Ezt szeptember hó 2-án hozta be *Marczalák* Kálmán szászfenesi lakós. A leletkörülmények ennél sem ismeretesek. 799 drb. jó fenntartású érmet tartalmazott. Az egyetlen obulus kivételével, a többi **magyar** érmek mind ezüst denariusok. Ezek között volt *I. Mátyás* K—P jegyű denariusa (C. N. H. n. h., conf. Wesz. XII. 12). *II. Lajos* K—A jegyű denariusa 1521-ből (C. N. H. 306. A.); K—B és K—$\frac{B}{L}$ jegyű denariusok 1526-ból (2+1), ugyanezen évből egy drb. $\overline{A}$ —V jegyű denarius (C. N. H. n. h., conf. Wesz. XVII. 2.). *I. Ferdinánd* K—B jegyű veretei 1527, 1528 (három, változat 1+1+2 drb. bal), 1529(4), 1532(2), 1534(2), 1535(3) 1536(7), 1537(3), 1538(3), 1539(2), 1540(2+1), 1542(9), 1543(5), 1544(10+1), 1545(7), 1546(3+2+1), 1547(10), 1548(8), 1549(17), 1550(10+1), 1551(12), 1552(16). 1553(8), 1554(7), 1555(4), 1556(6), 1557(15), 1558(4), 1559(9), 1560(6), 1561(5), 1562(7), 1563(10), 1564(5), 1565(5), továbbá 7 drb. kopott, meg nem határozható évszámú töredék, köztük egyik hibás vereten csak a hátlapi veret van meg. *Miksa* K—B jegyű veretei 1560, 1565(3), 1566(14), 1567(10), 1568(15), 1569(18), 1570(15), 1571(14), 1572(9), 1573(6), 1574(4), 1575(12), 1576(18), 1577(15), 1578(13); K jegyű 1577-ből; H—B jegyű 1574-ből. Az egyetlen, $\overset{*}{K}$—$\overset{*}{B}$ jegyű ezüst obulus $\overset{*}{\quad}$ utolsó számjegye letörött, csak a 157 látszik belőle. *Rudolf*nak csak K—B jegyű ezüst denariusai kerültek elő: 1577, 1578(3), 1479(14+2), 1580(15), 1581(13), 1582(7), 1583(14), 1584(18), 1585(21), 1586(16), 1587(6), 1588(8), 1589(7), 1590(10), 1591(20), 1592(9), 1593(11), 1594(11), 1595(5), 1596(4), 1597(5), 1598(4), 1605, továbbá 3 drb. kopott, törött példány. A **cseh** érmek négy uralkodó: II. Ulászló, I. Ferdinánd, II. Miksa, II. Rudolf között oszlanak meg. *II. Ulászló*t (1471—1516) a Donebauer-féle 959. és 961. fajtájú egylapú fehérfillérek képviselik 1+5 drb.-bal. *I. Ferdinánd*nál az évszámnélküli egylapú fehérfillérek közül az 1074(1+3), 1077(2+1), 1137(2) fajták vannak meg. Az évszámmal ellátottak közül 1562 (Don. 1131. fajta, 2 drb.), 1563 (Don. 1135.), 1564 (Don. 1136.) évek szerepelnek egy kopott darabon kívül. *II. Miksa* fillérei 1565 (Don. 1288.), 1574 (Don. 1345.), 1575 (Don. 1329.). *II. Rudolf* egylapú fehérfillérei 1580 (Don. 1502.), 1590 (Don. 1546.) s egy kopott példány. A **lengyel** érmek közt van *IV. Kázmér* (1444—1592) 11 drb. ezüst félgarasa (Hutten—Czapski 175.). *János Albert* (1491—1501) Hutten—Cz. 194. (14) és 196. fajtájú ezüst félgarasai. *Sándor* (1501—1505) 13 drb. ezüst félgarasa (Hutten—Cz. 201.). *I. Zsigmond* 2 drb. ezüst garasa 1529-ből (Hutten—

Cz. 293.); félgarasok 1508 (Hutten—Cz. 220.: 2), 1509 (Hutten—Cz. 221.: 6), 1510 (Hutten—Cz. 226.: 2). **Lithván** egyedül *Zsigmond* 1567 i ezüst garasa (conf. Hutten—Cz. 556. és 2567.). **Danzig** városának ezüst garasai: *I. Zsigmond* 1535 (Hutten—Cz. 359.), 1538 (Hutten—Cz. 384.). *Báthori István* 1579 (Hutten—Cz. 632.: 2), rendkívül szép fenntartásúak. **Elbing**-ből csak *I. Zsigmond* ezüst garasai találhatók meg, 1534 (Hutten—Cz. 4865.: 2.), 1539 (Hutten—Cz. 4892. és 7113.), 1540 (Hutten—Cz. 405. és 406.). **Schweidnitzi** félgarasok *Lajos* idejéből: 1520 (Hutten—Cz. 206.: 2), 1523 (Hutten—Cz. 209.), 1525 (Hutten—Cz. 211. + conf. 1.), 1526 (conf. Hutten—Cz. 214.: 4.). **Porosz** garasok *I. Zsigmond* korából: 1530 (Hutten—Cz. 342.: 2 és 4839.), 1531 (Hutten—Cz. 307. és 4845.: 2), 1532 (Hutten—Cz. 324.: 2 és 7094.: 2), 1533 (Hutten—Cz. 332.: 7), 1534 (Hutten—Cz. 343.), 1535 (Hutten—Cz. 352.: 2.). **Porosz—Brandenburgi** érmek közül csak az *Albert* érmei találhatók fel leletünkben, még pedig a következő garasokkal: 1532 (Hutten—Cz. 352.: 2, 1533 (Hutten—Cz. 8668.: 3), 1537 (Hutten—Cz. 5420.: 2), 1538 (Hutten—Cz. 5421.: 4), 1539 (Hutten—Cz. 5422.: 2), 1540 (Hutten—Cz. 8681.), 1541 (Hutten—Cz. 5425.), 1542 (Hutten—Cz. 5427.), 1543 (Hutten—Cz. 5428.: 3), 1545 (Hutten—Cz. 5430.: 2). **Küstrini** garasok *János* korából: 1544, 1545 (Appel. III. 280.). **Liegnitz—Briegi** garasok *Frigyes* korából: 1543, 1544, 1545 (Appel. III. 3213.). A legalacsonyabb évszámúak a lengyel *IV. Kázmér* félgarasai 1444—1492 közti időből, a legmagasabb Rudolfnak 1605-i magyar denariusa. A lelet zöme a XVI. közepe tájára és második felére esik. E leletből 25 darabot választottunk ki s tartottunk meg az Erdélyi Nemzeti Múzeum Éremtára számára. Az éremtári lajstrom száma 42—1913.

Míg a bonyhai leletből — már kevésbbé jó fenntartásúk miatt is — egy figyelemreméltóbb érem sem került ki, addig a szászfenesi több olyan példányt szolgáltatott, melyek megérdemlik, hogy külön is szóljunk róluk. Ilyen mindjárt Hunyadi Mátyás ezüst denariusa. A C. N. H. nem ismeri, legközelebb állanak hozzá a 239. A és B típusok. Weszerlénél van egy majdnem teljesen azonos típus (XII. 12.). A mi példányunk csak annyiban tér el a Weszerléétől, hogy a szívpajzsban levő holló faágon áll. Ha tehát Weszerle típusa a miatt maradt ki a C. N. H.-ból, hogy a típusból egy példány sem volt ismeretes, a melyikkel igazolni lehetett volna Weszerlét, példányunk bemutatása egész nyugodtan be lehet sorozni ezt a típust a C. N. H.-ba. Körülbelül ugyanez az esetünk II. Lajos egyik 1526-i denariusával. T. i. Weszerle XIII. t. 2. sz. érme szintén kimaradt a C. N. H.-ból, a melynek még a 307. sz. típusa hasonlít leginkább ehhez. A mi példányunk csupán a verőjegyben tér el a Weszerléétől.

A nem hazaiak közül is mutathatunk be egy néhány új, az eddigiek-

től eltérő változatot. Így a csehek közül II. Ulászlónak Donebauer 961. típusú egylapú fehér fillérei közül két drb. abban tér el, hogy a körírat WLADISLAVS SECVNDVS·R:B:. I. Ferdinánd évszámnélküli fehér fillérei közt három új változat van. Kettő a Doneb. 1074-hez tartozik, a melynek a FERDINAND:PRIM ∗, meg a FERDIИAAИD:PRIM∗ változatai fordultak elő (1 + 3). A Don. 1077-hez húz a FERDINANDVS·PRIMVS:∗. Az évszámmal ellátottak közül 1562, 1563, 1574-iek abban térnek el a Doneb. 1131., 1135. és 1136-tól, hogy az oroszlán felett korona van. Az egyetlen lithván garasunkat sem találjuk meg Hutten—Czapski munkájában, ez is új változat. Az előlapon tér el az 556. és 2567. sz.-tól, mert itten a körírat SIGIS☆—AVG╬REX☆ s a mellkép alatti szöveg a következő: · POLO ☆ MAG | · DVX · L·. A schweidnitzi félgarasok között két új változat akad. A Hutten—Cz.-féle 211. típus hátlapja nálunk egy darabon így van meg: ╬ CIVITAS ∘ SWIEN ∘ 15Z5. A 214. típus hátlapja pedig négy darabon így alakul: ╬ CIVITAS ∘ SWIENI ∘ 15Z6. Ezek azonban kevésbbé jó fenntartású példányok.

Ferenczi Sándor.

Trouvailles de médailles à Bonyha et à Szászfenes.

(Abrégé.)

Parmi les trouvailles de médailles envoyées dans le Musée national de Transylvanie, en 1913, nous publions dans le suivant les trouvailles des médailles de Bonyha[1] (com. Kisküküllő) et de Szászfenes[2] (co.n. Kolozs).

Celui de *Bonyha* fut trouvé pendant le recassis du sol et contenait 282 médailles d'argent pas très bien conservées. 23 dénaires hongrois du temps de Ferdinand I., de 1535—1564; 5 dénaire du temps de Maximiliane, de 1567—1575; trois dénaires du temps de Rodolphe de 1586; 84 dénaires du temps de Matthias II., de 1609—1626; 55 dénaires du temps de Ferdinand II., de 1626—1637; 15 dénaires du temps de Ferdinand III., de 1640—1656. Parmi les médailles de la Transylvanie seulement les 15 dénaires de Bethlen Gábor furent trouvés, de 1615—1625. D'après leur nombre les médailles polonaises sont en second rang: 59 pièces de 3 et $1^1/_2$ sous, du temps de Sigismond III., de 1621—1633; 19 pièces de 18 (ort), six et de triple gros du temps de Jean Casimir, de 1660—1668. Parmi les médailles polonaises il y a encore un demi-gros très usé. Il n'y avait qu'une seule de la Styrie, la pièce de trois kreutzer de Léopold I., de 1670. La chiffre la plus petite est 1535, la plus grande: 1670. La plupart des trouvailles est dans le tiers milieu du XVII. siècle.

Les circonstances des trouvailles de celles de *Szászfenes* sont inconnues. On a trouvé 799 médailles d'argent bien conservées. Médailles hongroises: 1 dénaire de Matthias I. (1458—1490); 5 dénaires de Louis II., de 1521—1526; 249 dénaires de Ferdinand I. de 1527—1565; 169 dénaires de Maximiliane de 1560—1578. Il est douteux où compte la seule obole, parcequ'on ne voit que la chiffre 157, la dernier chiffre est cassé; 228 dénaires de Rodolphe de 1577—1605. Des médailles bohêmiennes: 6 liards blancs de Ladislas II. (1471—1516); 14 liards blancs de Ferdinand I., de 1562—1564; 3 liards blancs de Maximiliane II., de 1565—1575; 3 liards blancs de Rodolphe II., de 1580—1590. Des médailles polonaises: 11 demi-gros de Casimir IV. (1444—1492); 15 demi gros de Jean Albert (1492—1501); 13 demi-gros d'Alexandre

[1] No 8. sur le plan de titre.

[2] No 9. sur le plan de titre.

(1501—1505); 2 gros entiers et 10 demi-gros de Sigismond I., de 1508—1529. Une seule médaille lithuanienne: le gros de Sigismond de 1567. Les médailles de la ville Danzig: deux gros de Sigismond I. de 1535—1538; deux gros de Báthori István de 1579. Des médailles d'Elbing: 6 gros de Sigismond I., de 1534—1540. 9 demi-gros de Schweidnitz du temps de Louis (1520—1526). 20 gros prussiens de 1530—1535, du temps de Sigismond I. 21 gros prussiens—brandenbourgs du temps d'Albert de 1532—1545. Deux gros de Küstrin du temps de Jean, de 1544—1646. Deux gros de Liegnitz—Brieg de 1543—1545, du temps de Frédéric. Le chiffre le plus petit ont les demi gros polonais de Casimir IV., de 1444 à 1492; le chiffre le plus grand le dénaire hongrois de Rodolphe, de 1605. La plupart des trouvailles est au milieu et dans la seconde moitié du XVI. siècle.

Tandis que parmi la trouvaille de Bonyha nous n'avons pas trouvé une seule médaille qui méritait l'attention — déjà à cause de leur état mal conservé — celle de Szászfenes a fourni plusieurs exemplaires qui méritent que nous en parlions particulièrement. Parmi ceux qui ne sont pas hongrois nous pouvons publier les variations nouvelles qui s'écartent des jusqu'ici connues. Parmi les médailles bohêmiennes deux liards blancs du type Donebauer 961., de Ladislas II. diffèrent par l'inscription WLADISLAVS SECVNDVS. R: B:. Parmi les liards blancs de Ferdinand I. qui n'ont pas de chiffres de l'année, il y a trois variations nouvelles. Deux appartiennent au Doneb. 1074., dont les variations sont: FERDINAND: PRIM * et FERDIИAAIИD: PRIM * . Da Doneb. 1077. se rapproche, le FERDINANDVS · PRIMVS: * . Parmicelles qui sont munies de chiffres de l'année, celles de 1562, 1563 et 1564, s'écartent des types Doneb. 1131., 1135. et 1136 en ce, qu'il y a au-dessus du lion une couronne.

Nous ne trouvous pas notre gros lithuanienne unique dans l'oeuvre de Hutten—Czapski, c'est aussi une nouvelle variation. Il s'écarte des types 556. et 2567. par l'obvers, parcequ'ici l'inscription est: SIGIS ☆ — AVG ╪ REX ☆ et le texte au-dessus du buste est celui-ci POLO ☆ MAG | · DVX · L·. Parmi les demi-gros de Schweidnitz deux sont nouveaux. Le revers du type 211., de Hutten—Cz. est chez nous le suivant: ╪ CIVITAS ° SWIEN ° 15Z5. Le revers du type 214. se forme ainsi sur quatre pièces: ╪ CIVITAS ° SWIENI ° 15Z6. Mais ces exemplaires sont cependant moins bien conservés.

Sándor Ferenczi.

A pókafalvi református egyház régi himzései.

Az a nyomorúság, a mely az 1848-iki szabadságharcz tragikus befejezésével szakadt hazánkra, sok egyéb szomorú hatása között azzal is járt, hogy azoknak az emlékeknek, a melyek a hazánk területén virágzott iparművészeteknek beszédes tanúi voltak, lába kelt.

A magyar középosztályra kiáradt a nyomorúságok tengere, meg kellett tehát válnia mindentől, a mi az okvetlenül szükségesnek fogalmát túlhaladta, pénzzé kellett tennie nemcsak ingatlanait, de ennél sokkal előbb a hazai iparművészetnek mindazokat az alkotásait, a melyek apáiról maradtak rá. Fájdalom ez a nyomorúság nem minden ponton állott meg a középosztálynál, kiterjedt az, még pedig eléggé erősen, a magyar főnemesi osztályra is és megdézmálta a testületek enemű birtokállományát is.

Mindez nem lett volna szomorú veszteség előidézője, ha a lábrakelt emlékek hazai múzeumokban leltek volna új otthonra, sőt tán örvendetesnek is mondhattuk volna, hiszen az ilyen helyettesíthetetlen értékű emlékek jobb helyen vannak a közgyüjteményekben, a hol mindenkinek hozzáférhetők és így a hazai művészet fejlődését, a közönség izlésének nemesedését, tehát az általános művelődést és jólétet megfelelőbben szolgálhatják; azonban — eltekintve a hatalmas Révai-féle gyüjtéstől — bizony a lábrakelt emlékek javarésze az emberek tudatlansága, az adásvételt eszközlők lelketlensége és kapzsisága, végül a hazai múzeumok anyagi gyengesége következtében, külföldre került, a hol azoknak magyarországi származása a legtöbb esetben elhomályosul.

Igazán kevés az, a mi ezt a szomorú veszedelmet kikerülte, érthető tehát, ha a hazában maradott enemű darabokkal szemben nem vagyunk túlságosan követelők és számbavesszük a hajótörésből megmenekült jelentéktelenebb darabokat is, annál inkább, mert a nyomorúságok tengere, úgy látszik, még nem apadt ki és ezeknek az emlékeknek a vándorlása sem szünt még meg.

Jelen ismertetésünkben a pókafalvi ref. egyház himzéseit vesszük számba. Ezek a himzések valamennyien az úrvacsoraosztásnál használt kisebb-nagyobb terítők, melyeket a következőkben ismertetünk.

1. *Terítő.*

Hossza: 73 cm. Szélessége: a szélein lévő csipke nélkül 66 cm. A csipke szélessége: 3 cm.

Anyaga: könnyű, nyüstös kötésű, világos barna, selyem szövet. Nyüstös kötésének rendszerében a vetélt szál mindig két lánczszálat hagy fedetlenül, mégpedig folyton váltogatva: azaz úgy, hogy azt a két szálat, a melyet az egyik sorban fedetlenül hagyott, az utána következő sorban épen betakarja a vetített szál és ennek következtében a szövet síkján harántos barázdák keletkeznek.

Himzése domború himzés, a melyet nyüstös kötésű, vastag pamutszövetre török arany skófiummal varrtak rá, azután a kivarrott mintát kivágván, ezt a kendőre varrták.

E himzés három különböző mintát alkalmaz. Az *egyik minta* (l. 1-ső kép a néző szempontjából bal sarokban) enyhén, mégpedig körív alakban görbülő száron (a melyből két mellékszár nő ki és a mely a végén spirálisan felkunkorodik) három tulipánt mutat. Jellemző e tulipánoknak stylusára, hogy azok vonalvezetésük tekintetében a legteljesebb rococo hatást mutatják. Ez a vonás különben kiterjed e himzésről alkalmazott többi mintára is ezen a terítőn. A most ismertetett mintát a terítőnek három sarkában alkalmazták.

A *másik motivum* (l. 1-ső kép a néző szempontjából jobb sarokban) csak egyetlen sarkában látható a terítőnek. Ez egy ágból növő stilizált cserlevelet és e mellett egy mellékágon ülő két virágot mutat. E virágok közül az *első* a rozettának — mégpedig a hatszirmú rozettának — és egy más virágnak egyik fajta összetétele, a melynél az összetétel a virág fölső részén, ennek a más virágnak — melynek természetéről alább szólunk — két szélső szirmát mutatja. A *második* virág szintén a hatágú rozettának összetétele; azonban egy olyan szirommal, a mely a rozetta porodájából balrahajolva magasan nő ki.

A *harmadik motivum* (l. 1-ső kép a középen) a terítő hosszoldalainak közepén alkalmazódott. Ez stylizált karajos szélű lándzsás levél rövid száron, a melynek aljából egy csonka mellékszár nő ki (a néző szempontjából) jobb oldalon.

Csipkéje sima aranylemezzel körülcsavart szálból (magyar skófium) készült vertcsipke, mely kettős és hármas szálú fonatokból alakul. Mintája e csipkének: felül *sima sáv*, mely két vizszintes közt futó *hullámvonalból* alakul. E sávból háromszögalakú barok *palmetták* nőnek ki, a melyek között *rombusos hálómotivum* foglal helyet. A sávnak két vizszintes határvonalát két szálból verték; ebbe hurkolódnak bele e sávnak három szálból vert hullámvonalas tagjai, a melyek egy-egy kereszteződő száluk segítségével kölcsönösen egymásba fonódnak. A rombusháló és a palmetta motivumok kiképzésében úgy a háromszálú, mint a kétszálú fonatot vegyesen alkalmazták.

Ha már most a terítőn alkalmazott diszítő motivumokat egyenként vizsgáljuk, kétségtelen, hogy az *elsőnek* tulipánjai olyan elemek, a

melyek annak a hivebb természetutánzásnak szülöttei, mely a 16-ik században föllendülő ifjú nemzeti perzsaművészetnek a jellemző sajátossága. Nehéz lenne ma megmondani, hogy ez a művészet különösebben a tulipánt mely területről vette, mert hiszen kétségtelen, hogy Kelet-Ázsia a kinai területtel épen olyan erősen befolyik erre az új perzsaművészetre, mint a mennyire hat rá az indiai; annyi azonban kétségtelen, hogy az a terület, a melynek művészete az erdélyi 16—17-ik századi művészetre hat, t. i. *a kis-ázsiai török*, ezt a motivumot csak a perzsától kölcsönözhette.

Az a kérdés persze, hogy vajon e terítő motivumain megállapíthatók-e azok a jellemvonások, a melyek a muzulmánművészetben épen a kis-ázsiai törököt jellemzik?

Hát ez a megállapítás lehetséges.

Ha ugyanis a terítőnkön alkalmazott *második motivumot* figyelmesebben vesszük tekintetbe és e motivumon mindenek előtt vizsgáljuk *a virágos ágat*, úgy a következő jellegzetességeket állapíthatjuk meg:

E virágos ágon sajátságos két virágképződéssel találkozunk. Mind a két képződésnek alapja egy olyan hatszirmú rozetta, a melynek szirmai is, meg a közepe is egy-egy szabályos körből alakul. Nem ismeretlen ez a motivum a késő görög-római művészetben sem, a mely Bizanc révén kétségtelenül hatással volt az Izlam művészetére, mégis abban a formában, a melyben itt alkalmazódik, a perzsaművészetben találkozunk ezzel is. Idézhetünk evégből egy teracotta-tálat, melyet a Britisch Múzeum őriz, és a melyen ez a motivum szintúgy bizonyos módosítással alkalmazódik, mint a szóban forgó pókafalvi terítőnkön. A szirmok külső találkozási-pontjaihoz ugyanis csúcsos levelek tapadnak.[1] Még tisztábban látjuk azonban ennek a motivumnak alkalmazását a muzulmán művészetnek mór területén egy valenciai teracotta-tálon, a mely a 15-ik századból ered és a melyet a Personnaz-féle gyüjteményben őriznek, továbbá egy ehez hasonló tálon az Osma-féle gyüjteményben.[2]

Ezeken a példákon a minuskulás felírat szól arról, hogy a szóban forgó motivum a gotikának és részben a renaissence-nak is kedvencz motivuma, — világosan szól ez a körülmény tehát amellett, hogy most tárgyalt motivumunk olyan területről ered, a melyre Itália hatott, ez pedig kétségtelenül a kis-ázsiai terület, a melyen az olasz-földi hatás, épen a most mondott izléseknek virágzása idején, sokszorosan megállapított tény.

Világos azonban, hogy ennek a virágnak sajátosságát terítőnkön az a különös változat adja meg, a melyben itt alkalmazódik. Ez a vál-

---

[1] G. Migeon: Manuel d'art Musulman. II. p. 289. fig. 240.

[2] U. a. p. 326. fig. 280. p. 325. fig. 279.

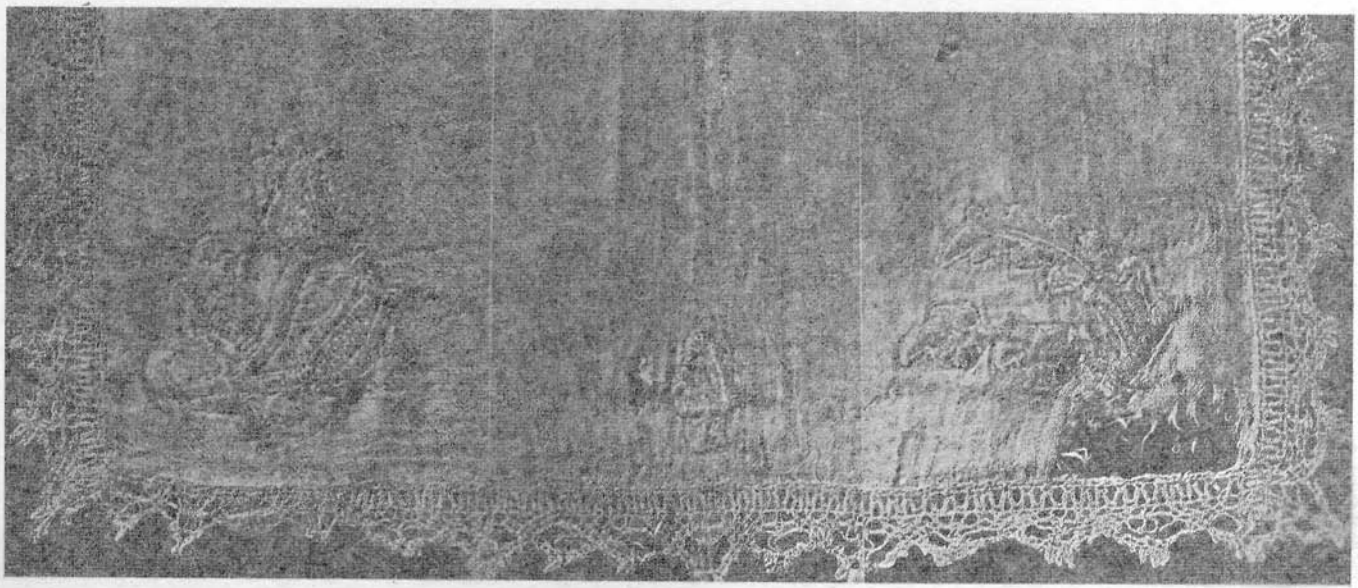

1. kép. — Fig. 1.

melyek annak a hivebb természetutánzásnak szülöttei, mely a 16-ik században föllendülő ifjú nemzeti perzsaművészetnek a jellemző sajátossága. Nehéz lenne ma megmondani, hogy ez a művészet különösebben a tulipánt mely területről vette, mert hiszen kétségtelen, hogy Kelet-Ázsia a kinai területtel épen olyan erősen befolyik erre az új perzsaművészetre, mint a mennyire hat rá az indiai; annyi azonban kétségtelen, hogy az a terület, a melynek művészete az erdélyi 16—17-ik századi művészetre hat, t. i. *a kis-ázsiai török*, ezt a motivumot csak a perzsától kölcsönözhette.

Az a kérdés persze, hogy vajon e terítő motivumain megállapíthatók-e azok a jellemvonások, a melyek a muzulmánművészetben épen a kis-ázsiai törököt jellemzik?

Hát ez a megállapítás lehetséges.

Ha ugyanis a terítőnkön alkalmazott *második motivumot* figyelmesebben vesszük tekintetbe és e motivumon mindenek előtt vizsgáljuk *a virágos ágat*, úgy a következő jellegzetességeket állapíthatjuk meg:

E virágos ágon sajátságos két virágképződéssel találkozunk. Mind a két képződésnek alapja egy olyan hatszirmú rozetta, a melynek szirmai is, meg a közepe is egy-egy szabályos körből alakul. Nem ismeretlen ez a motivum a késő görög-római művészetben sem, a mely Bizanc révén kétségtelenül hatással volt az Izlam művészetére, mégis abban a formában, a melyben itt alkalmazódik, a perzsaművészetben találkozunk ezzel is. Idézhetünk evégből egy teracotta-tálat, melyet a Britisch Múzeum őriz, és a melyen ez a motivum szintúgy bizonyos módosítással alkalmazódik, mint a szóban forgó pókafalvi terítőnkön. A szirmok külső találkozási-pontjaihoz ugyanis csúcsos levelek tapadnak.[1] Még tisztábban látjuk azonban ennek a motivumnak alkalmazását a muzulmán művészetnek mór területén egy valenciai teracotta-tálon, a mely a 15-ik századból ered és a melyet a Personnaz-féle gyüjteményben őriznek, továbbá egy ehez hasonló tálon az Osma-féle gyüjteményben.[2]

Ezeken a példákon a minuskulás felirat szól arról, hogy a szóban forgó motivum a gotikának és részben a renaissence-nak is kedvenc motivuma, — világosan szól ez a körülmény tehát amellett, hogy most tárgyalt motivumunk olyan területről ered, a melyre Itália hatott, ez pedig kétségtelenül a kis-ázsiai terület, a melyen az olasz-földi hatás, épen a most mondott izléseknek virágzása idején, sokszorosan megállapított tény.

Világos azonban, hogy ennek a virágnak sajátosságát terítőnkön az a különös változat adja meg, a melyben itt alkalmazódik. Ez a vál-

[1] G. Migeon: Manuel d'art Musulman. II. p. 289. fig. 240.
[2] U. a. p. 320. fig. 280. p. 325. fig. 279.

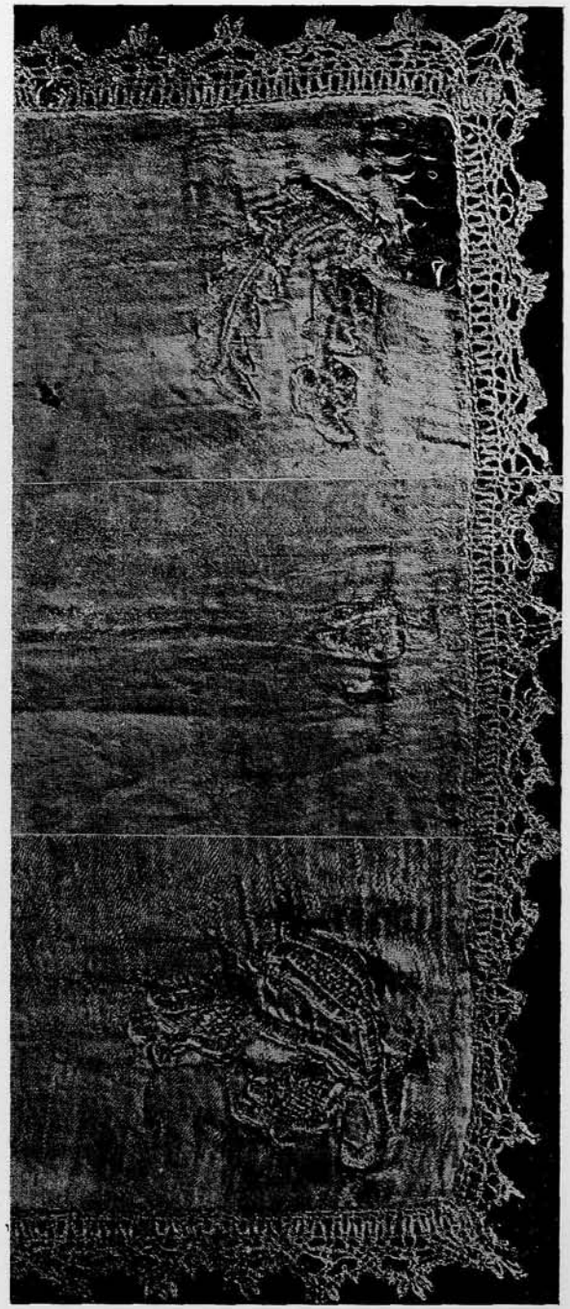

1. kép. — Fig. 1.

M. N. MÚZEUM
KÖNYVTÁRA

tozat legjobban utba igazít bennünket akkor, ha a most tárgyalt motivumnak azt a virágját vesszük tekintetbe, a melynél a hat szirmú rozettának egyik szirmát egy olyan *kiugró magasabb szirom helyettesíti*, a melyet a leíráskor egyelőre *egy más virág* szirmának neveztünk. Így neveztük ezt a szirmot azért, mert bár tényleg legerősebben azoknak a tulipánoknak szirmaihoz hasonlít, a melyeket e terítő himzője a tőle alkalmazott másik motivumnál használt; azonban kétségtelen, hogy a hasonlóság, mely itt mindenesetre a tulipános motivumnak hatása alatt állott elő, nem jelenti azt, hogy ez a szirom tényleg a tulipánból kölcsönződött. Azt a virágot, a melynek ez a kiugró középső szirom a jellemzője, jól ismerjük a keleti szőnyegeken. Kétségtelenül a lotus reminiscentiái alatt állanak, de a 16.—17. századokban már mégis úgy átalakultak, hogy legjobban az őszirózsára emlékeztetnek azok a virágok, a melyeknél azt látjuk, hogy *négy, vagy több körben elhelyezett szirom* tetejéből egy balrahajló csúcsú magas szirom nő ki. Ezt a virágot idézhetjük egy indiai szőnyegről, a mely Jeuniette úr tulajdonában van.[1] Világosan ez az a virág, a melytől a szóban forgó terítő rozettája a kiugró szirmot kölcsönözte. Az a rozetta, a melynek szirmai szabályos körökből alakulnak, itt az indiai szőnyegről idézett erősen naturálisztikus virágnak hatása alatt alakul át. Ez is olyan jelenség, a mely csak olyan területen történhetett meg, a mely úgy a keleti, mint a nyugati hatásokat egyszerre érezte. Ez pedig a kisázsiai török terület. Kétségtelen, hogy ez a kiugró szirom hatott e terítő most tárgyalt motivumának második virágjára is, a melynél ezt a kiugró szirmot egymásnak háttal fordítva kettősen találjuk olyan elhelyezésben, a mely a tulipánra emlékeztet, mert a két kiugró szirom közül az egyiknek csúcsa jobbra, a másiké balra hajlik.

Terítőnk *harmadik motivuma* a karajos szélű lándzsás levél, különösen jellegzetessé az által a csonka mellékszár által válik, mely főszárának aljából nő ki. Ezt a jellegzetességet a 16-ik század körüli időknek olyan muzulmán művéről idézhetjük, a melyen a késő gotikának egyik jellegzetes levele is megvan. Ez a mű, egy valenciai fayance-tál, a mór területre esik.[2]

A virágtypus, a melyet a második motivum kiugró szirmának megmagyarázása végett idéztünk, olyan indiai szőnyegen foglal helyet, a mely a 17-ik századból ered és ez a körülmény még jobban megerősíti azt a feltevésünket, hogy ez is a perzsa művészet segélyével, már t. i. a 16—17-ik században virágzó fiatal perzsa művészet segélyével jutott a kisázsiai török művészetbe.

[1] F. Sarre und F. R. Martin: Die Ausstellung von Meisterwerke Muhamedanischer Kunst in München 1910. Tafel 84. Kat. No. 181. Migeon i. m. Fig. 359.

[2] F. Sarre u. Fr. R. Martin i. m. Taf. 121.

Ám, ha ennek a virágnak sajátosságai a kis-ázsiai török művészetre utalnak, van még egy más körülmény is terítőnkön, a mely ugyanerre a területre mutat. Említettük, hogy terítőnk nem csak díszítő mustrái, de szegélyező csipkéje tekintetében is erősen hatása alatt áll a barok művészetnek. A késő török enemű munkákat épen az is jellemzi, hogy erősen érzik rajtok a barok és a rokoko hatása,[1] épen azon elhatározó befolyás következtében, a melyeket a kis-ázsiai török területekre Olaszország gyakorolt. Ime nincs egyetlen vonás, a mely ellentmondana annak a feltevésnek, hogy ez a terítő a késő mohamedán-stilus hatása alatt keletkezett, a mely stilusnak Erdély egyik igen érdekes területe. E területnek 16—17-ik századbeli jellemző művészete nem osztja ugyan teljesen a kis-ázsiai enemű török művészetnek minden vonását, mert a nyugati művészetek ősi hagyományai a román művészettől kezdve e területen állandóan hatnak az itt élő művészetre, mely e tekintetben bizonyos rokonságot mutat a tőle északra fekvő területeken virágzó művészetekkel is, de kétségtelen, hogy a mohamedán művészetnek hatása Erdély területén erősebb és kevésbé elcsökevényesedett, mint pl. a szomszédos lengyel területen. Ennek a ténynek beszédes bizonyítéka épen a most bemutatott terítő.

2. *Terítő.*

Hossza: 85·5. Szélessége: 84 czm.

Anyaga: ezüsttel és selyemmel átszőtt könnyű, ritka, gazé kötésű, világoszöld selyemszövet, a melynek két szélén, ezüst- és rózsaszín selyemszövésű szegélydísz vonul végig, mezejében pedig ugyancsak ezüst szövésű három levelű stilizált rózsabimbó motivum foglal helyet, egymást váltogatva és egymást váltogató sorokban úgy, hogy az egyik sorban két, a másik sorban három ilyen motivum helyezkedik el, ha e sorokat a terítőnek szélessége irányában vesszük figyelembe úgy, a mint azt a 2-ik kép mutatja.

A szegélydísz mustrája hullámvonalas viráginda, melynek részletei a következők:

Hullámvonalban induló ág, melynek aljából (a néző szempontjából) balra, kétlevelű ág nő ki, végén háromágú virágszirommal. A középtájon ötszirmú lótusz, oldalnézetben. Ezentúl kettős ág indul, melynek tövétől balra spirális mellékinda, jobbra egy mellékág indul, végén szintén háromcsúcsú virágszirommal, a kettős ág végén hétszirmú rózsa.

A középső és végső virágok közepe rózsaszín selyemszövésű.

A szegélydísznek ezt a mustráját kivül négy, belül három szélesebb és keskenyebb sáv szegi be. A szövésre használt ezüst szál u. n. magyar skófium, azaz reácsavart sima ezüst szalaggal takart fonál.

---

[1] Jellemző példáját nyujtja ennek Migeon: i. m. II. p. 53. Fig. 47.

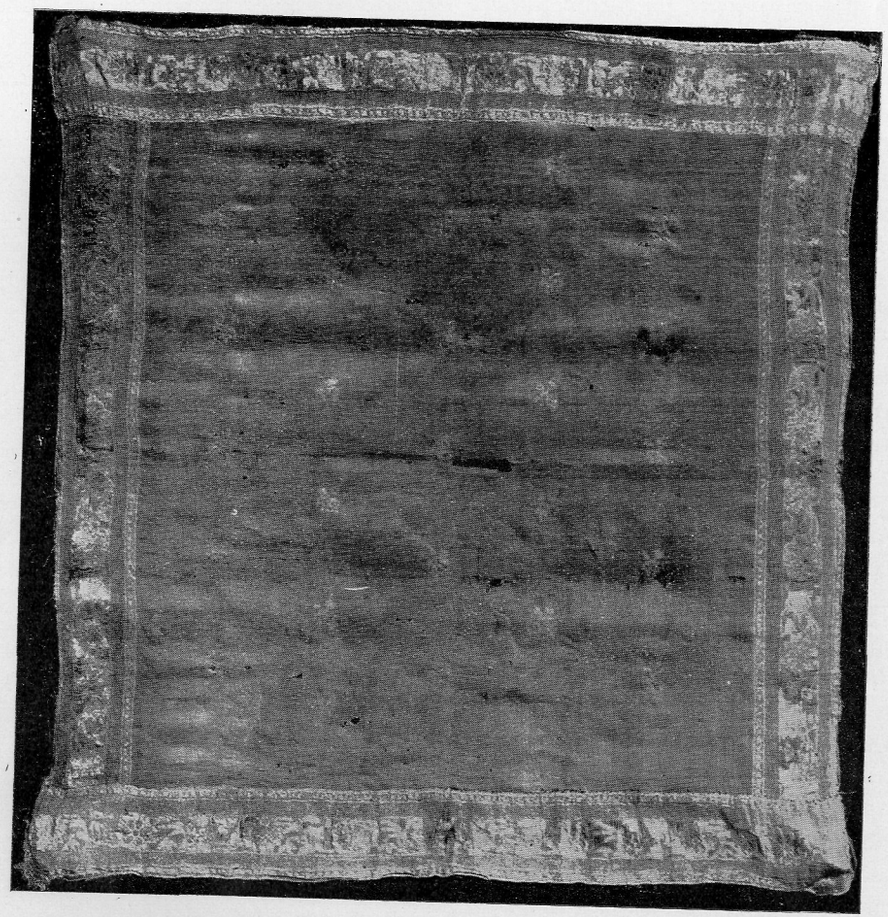

2. kép. — Fig. 2.

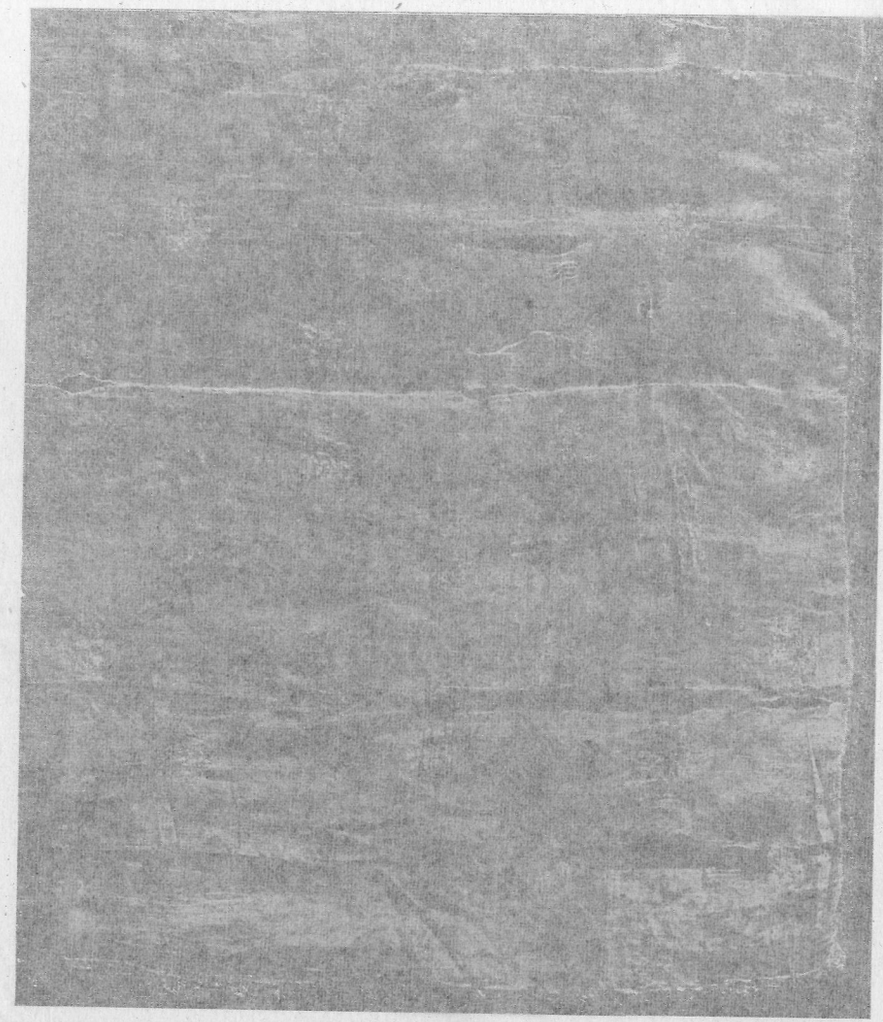

3. kép. — Fig. 3.

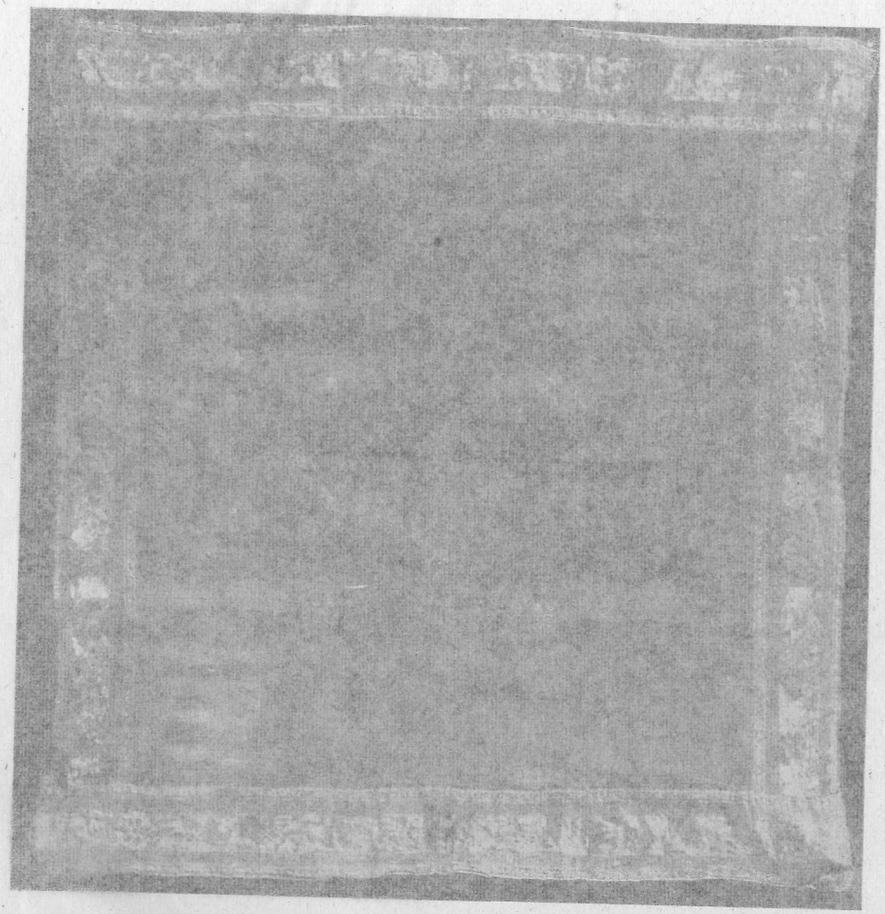

2. kép. — Fig. 2.

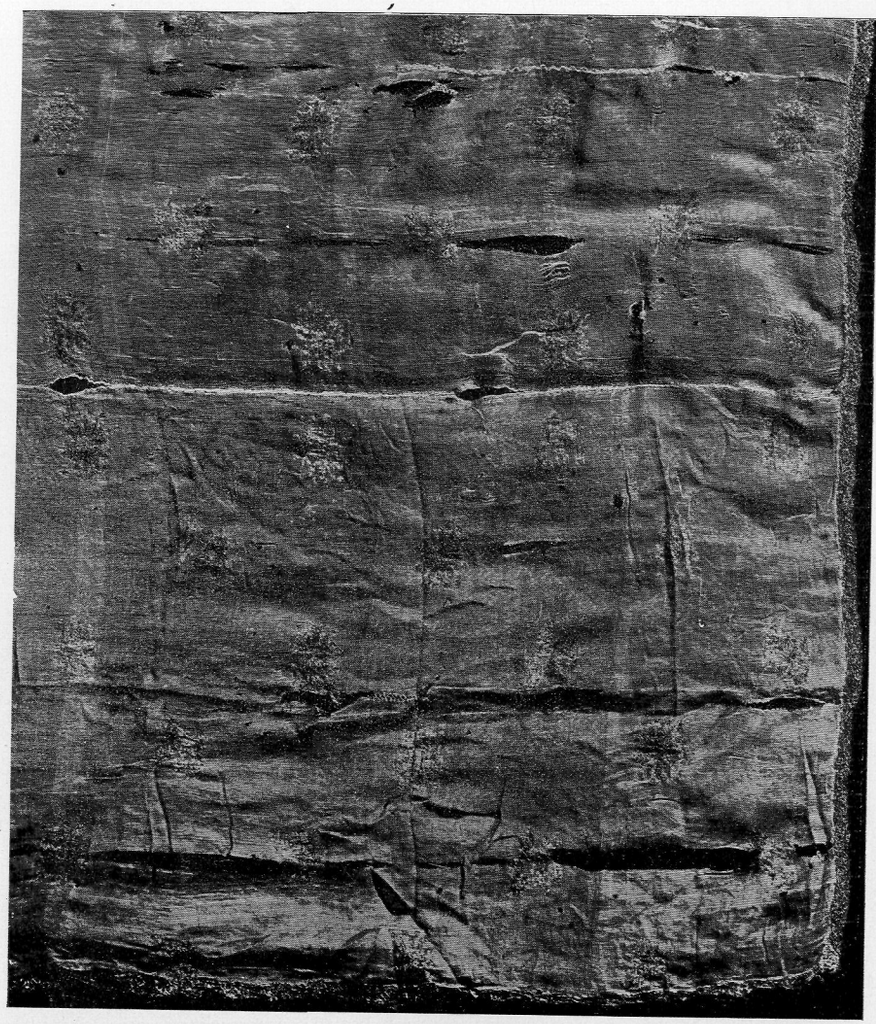

3. kép. — Fig. 3.

A kendő két keskeny végét úgy szegték be, hogy a szövet oldalain végigfutó — már ismertetett — ezüst- és selyemszövésű szegélyt a szövetnek egy más darabjáról levágták és miután a szövetnek belső mezejéből a keskeny végeken olyan szélességű darabokat vágtak ki, a melyek a szegély szélességének megfelelnek, ezeknek a kivágott daraboknak a helyére az ezüst- és selyemszövésű más darabról levágott szegélyt varrták fel.

Jellemző már maga a keskeny oldalak szegélyeinek ez az elkészítési módja is. Ezen elkészítési mód jellegzetessége az, hogy a felvarrásnál a terítőnek sem a hosszú, sem a keskeny oldali szegélyeit a sarkokon való találkozásnál nem vágták rézsutosra úgy, hogy szabályos sarkokat alkossanak és hogy a sarkokon a rézsutosra vágott végeket varrják össze, hanem a keskeny végeken alkalmazott szegélydarabok végeit egyszerűen rávarrták a hosszoldalakon futó szegélyek végei fölé. Jellemző ez a mód azért, mert olyan vonás, a melylyel a keleti szőnyegek és pedig különösen a kisázsiai darabok szegélyeinek elkészítésénél találkozunk. Olyan jellegzetesség tehát ez is, mely ezt a darabot szintén a muzulmán művészet hatása alatt állónak mutatja.

Azonban nemcsak e tekintetben észlelhető e darabon ennek a művészetnek a hatása. Mert az a mustra, a mely a terítő szegélyét díszíti — jóllehet nem tagadható rokonságban áll a késő renaissance és kezdő barokk időknek lombdísz mustráival — stilizálása tekintetében mégis a legszorosabb rokonságot a 16. századbeli anatoliai muzulman készítményekkel mutatja, különösen az alkalmazott virágok szempontjából. E tekintetben legyen elég egy syrai faldíszítésnek és egy anatoliai lámpa díszítéseinek virágmintáira utalni, amelyek közül az egyiket a sévresi múzeum, a másikat a South-Kensigton múzeum gyűjteményei őrzik.[1]

A terítő szélén magyar skófium szálból vert csipkerészlet látszik, de csak egy nagyon kis darabon. Ennek tiszta barokk mintája palmetta-sor.

3. *Terítő*, könnyű, ritka gazé-kötésű fehér selyem szövetből, ezüst magyar skófium himzéssel és csipkeszegélylyel (l. 3-ik kép.)

Hossza: a csipkeszegély nélkül 70 czm., szélessége 80 czm. A csipke szélessége 1·4 czm.

Két szélből varrták össze, ferdén futó kígyózó öltésekkel. A szélek, melyekből összevarródott, 40 czm. szélesek s ez a szélesség megfelel $^1/_2$ rőfnek.

A mezejét díszítő magyar skófumos szálú motivumokat nem hurkolt kígyózó öltésekkel varrták a szövetre.

---

[1] Migeon: i. m. II. p. 302. fig. 252. p. 303. Fig. 253.

Ilyen díszítő motivum kettő van a terítőn, u. m.:

1. tizenkét ágú kitöltött mezejű csillag, ágai között tizenkét kerek petytyel (l. 4-ik kép a néző szempontjából balra).

2. öt szirmú barokk virág (4-ik kép a néző szempontjából jobbra), a melynél azonban a poroda helye a középen üres. Hullámosan görbülő két levelű ágán az egyik levél, t. i. a néző szempontjából bal oldalt eső, egy akanthus, a jobb oldalt eső pedig szintén üres közepű karajos szélű lándzsaalakú levél.

Mindenik motivumból három-három van egy sorban, egy-egy szélen, még pedig úgy, hogy a virágsorral a csillagsor váltakozik. E váltakozásnál az egymás után következő sorok nem esnek egymás alá, hanem egymás közé és ennek következtében két egyenlő motivum között úgy a függélyes, mint a vízszintes irányban mindig egy-egy motivum-helynek megfelelő üres tér van; két különböző pár motivum pedig mindig egy-egy görög kereszt alakjában helyeződik el; végül a motivumok egymással váltakozva harántos sorokat adnak.

Hogy a motivumoknak ez a váltakozó elhelyezése rokonságban van a motivumoknak azzal a hasonló természetű elhelyezésével, a melyet a második számú terítőnél kiemeltünk, az mindenesetre olyan vonás, a melyet figyelmen kivül hagyni nem szabad.

Csipkéje az egyik hosszú — és az egyik keskeny — oldalának a szélén van meg; két másik oldalának a széléről hiányzik.

Ez a csipke is vert, aranyozottezüst csipke, melyet magyar skófiumszálból vertek. Mintája váltakozva elhelyezett barokk palmettákból és ugyancsak barokk rács-mustrából alakul. A mustrában előforduló palmetták szintén váltakozva lefelé és felfelé fordítvák.

4. kép. — Fig. 4.

Ha már most ezt a terítőt stilus-kritikai szempontból vesszük vizsgálat alá, úgy mindenek előtt a csillag-motivummal foglalkozhatunk. Ha e foglalkozásunk közben tisztán csak a csillag-motivumra tekintünk, tehát geometrikus idom szempontjából nézzük, úgy azt látjuk, hogy épen a csillag és a szárai közé helyezett pontok szempontjából rokon motivumok az egyiptomi arab művészetben találhatók fel. A muzulman művészetnek ebben az ágában a csillag a szárai közé helyezett pontokkal vagy cseppekkel már a 14. sz.-beli emlékeken kedvencz motivum.[1]

[1] Migeon: i. m. p. 195. 197. Fig. 169. 170.

De, mint geometrikus motivumot, különösen kedveli a csillagot e művészetnek mór-ága is. E tekintetben különösen bő példákat szolgáltatnak azok az *azuléjok*, a melyek Andaluziából, a granadai Alhambrából és a kordovai mecsetekből a 15. századból meglehetősen változatos formákban idézhetők, bár ezeknél a díszítményi elemeknél a csillag szárai között alkalmazott pontok nem annyira kedveltek s maguk a csillagok többször fonott mintájúak is. Hogy azonban — bárha kissé eltérő alkalmazásban is — de megvannak itt is, az bizonyos.[1] Sőt Spanyolországból még a 15. sz.-beli szőnyegekről is idézhetjük a pontnak ezt az alkalmazását, bár alkalmazásuk itt is kissé eltérő módorú.[2]

De ha figyelmesebben szemléljük ennek a motivumnak terítőnkön való alkalmazását, azt látjuk, hogy a csillag szárainak végei íveltek, tehát sokkal közelebb állanak a virágsziromhoz, mint a csillaghoz. Ha ezt is tekintetbe vesszük, akkor már közelebb jutunk ahoz a területhez és ahoz a motivumhoz, melynek hatása lehetett ezen a mi terítőnkön már kétségtelenül elcsökevényesedett motivumnak létrehozásánál. Perzsa szöveteken találkozunk a sok szirmú virágoknak azzal a fajtájával, a melyeknél ív alakú szirmok és e szirmok végei közé helyezett pettyek alkotják a motivumot.[3]

Már ez a körülmény maga is amellett szól, hogy eltekintsünk az arab és mór területtől és ismét csak a perzsa felé forduljunk, a mely legerősebben hatott a török területre. De hogy ehhez jogunk van, azt kétségtelenné teszi az a körülmény, hogy a most tárgyalt terítőn alkalmazott *második motivum* szoros rokonságával ugyancsak a perzsa területen találkozunk. Fontos ez a motivum először virágja szempontjából. Ez a virág olyan szirmokból alakul, a melyeknek vége a csúcsíves ízlés ismert szamárhátú íveivel határolódik. Az e fajta szirmokat idézhetjük perzsa szöveteken a 16. sz.-ból, — igaz, hogy hatszirmú alakban.[4] De idézhetjük ugyancsak a perzsa területről, mint szőlőlevelet, abban az öt karajos formában, amelyben példánkon láthatjuk[5]

Hogy jó területen járunk, abban megerősít bennünket az, hogy az idézett emlékeken mindenütt találkozunk olyan virágokkal és levelekkel, a melyeknek a közepe üresen marad, már akár kör formában a virágoknál, akár csepp formában a leveleknél. Most tárgyalt motivumunknak virágja is üresen marad a közepén kör formában és az egyik levele is, a melyet mi karajos szélű lándzsaalakúnak mondtunk, szintén üresen marad a közepén csepp formában.

---

[1] Migeon, i. m. II. p. 334. Fig. 289. p. 335. Fig. 290. p. 336. Fig. 291.
[2] F. Sarre und Fr. Martin i. m. Taf. 88.
[3] U. o. Taf. 205.
[4] U. o. Taf. 190. Cat. nr. 2339.
[5] Migeon i. m. p. 12, fig. 12.

Nyugodtan állapíthatjuk meg tehát itt is a perzsa terület hatását, természetesen az új perzsa művészetet értve ez alatt is, hiszen az analogiákul idézett emlékek legkorábbija is a 15. sz. második feléből, a többi a 16.—17. sz.-ból való.

Még csak megemlítjük, hogy az első számú terítőnél a szélek közepén alkalmazott levél tökéletes rokona úgy a külső forma, mint közepének csepp alakú üresen hagyása tekintetében most tárgyalt motivumunknak egyik levelével, hogy lássuk az egyes terítőknek egymással való szoros összeköttetését is.

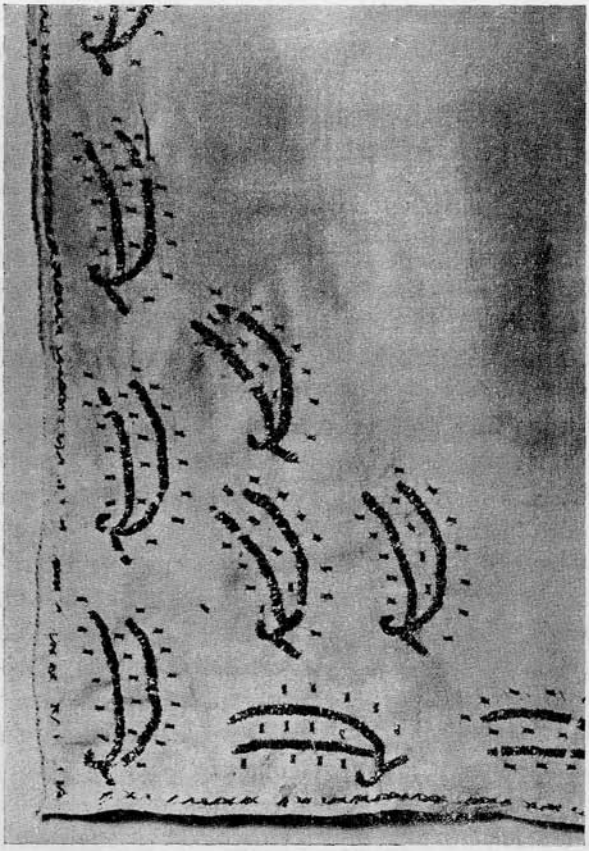

5. kép. — Fig. 5.

4. Terítő. Anyaga: fehér, sűrű szövésű gyapotvászon (l. 5-ik kép).

Hossza: 90. czm. Szélessége: 85 czm.

Arany skófium himzése csak a szegélyére és a sarkaira szorítkozik. Ezt a himzést síma fényszallagokkal vitték keresztül, a melyet nem csavartak fonalra, hanem magában használták azt azoknak a lapos töltéseknek kivitelére, a melyekkel a himzésmintát elkészítették.

A himzés először harántos öltésű vonalszegélyt mutat. Ezen a vonalszegélyen belül egy másik szegély fut, a mely *egyetlen motivumnak* sorba rakott ismétléséből áll. A sarkok díszítése ez utóbbi motivummal történt oly módon, hogy három ilyen motivumot helyeztek el azokban háromszögalakban.

Ez a motivum — úgy látszik — már elromlott formában szerepel himzésünkön, mert mai alakjában egymást alúl keresztező két ágat mutat; azonban nem hagyhatjuk figyelmen kivül, hogy ez a motivum legélénkebben a muzulmán művészetnek azt a motivumát juttatja emlé-

kezetünkbe, a melyet *Ali kétágú bosszúálló kardjaképen* oly szivesen és oly gyakran használ ez a művészet. Hogy kendőnkön látható alakjában deformálódott és közeledik azokhoz a barokk spirálisan hajlott végű ágakhoz, a melyek a 17. századbeli művészetnek olyan kedvelt motivumai, az egészen természetes abban a környezetben, a melyben valószinűleg készült, t. i. Erdélyben, a muzulmán művészetnek középpontjától eléggé távoleső helyen.

5. Terítő.

Hossza: 142 czm. Szélessége: 150 czm.

Anyaga: fehér, ritka szövetű gyapotvászon, (patyolat, mousslin (l. 6—7-ik kép.).

A terítő két szélből varródott össze, a mely széleknek szélessége egyenként 75 czm., mely 3 czm. hiján megfelel 1 rőfnek. A két szélnek összevarrása ferdén futó kigyózó öltésekkel történt. A terítő egész területét *szövő öltéses* selyemhimzés minta boritja. Ez a minta alakul:

1. Körülfutó, széles szegélyből.

2. E szegélybe zárt négyszegletes mezőből, a melynek közepét vonalkörrel keretelt medaillon tölti ki. *A körülfutó szegélynek* (amely túlajdonképen két vonal közé keretelt széles sáv), valamint *a mezőnek*, meg az ebbe a zárt *középső medaillonnak kitöltése egy és ugyanazon motivumnak két változata segélyével történt.*

Ez a motivum: leveles, virágos ág, még pedig az egyik változatban nyolcz, a másik változatban hat ágú.

Az *első változat*nak szára (a néző szempontjából) alúl balra spirálisan görbül és itt — a jobb oldalán — egy akanthus levélszirom támaszkodik hozzá. Négy alsó mellékága pontosan ugyanarról a helyről indul és hajlik kétfelé, t. i. jobbra és balra. A harmadik, a negyedik és a baloldalon lévő hatodik ág végéhez (még pedig két helyütt a virághoz egy más helyen az egyik levélhez) ugyancsak akanthus levélszirom támaszkodik. Ilyen támaszkodó akanthus-részletet találunk még egymásnak szemközt elhelyezve a főszáron, a harmadik és negyedik mellékág felett, meg a jobboldali ötödik mellékágon. Síma akanthus levelet pedig a főszárnak jobboldalán, egyet az első és egyet a hetedik mellékág felett. E változatnak ötödik mellékága a jobboldalon van. E felett foglal helyet a hatodik mellékág balról; a hetedik ismét jóval magasabban jobbról; a nyolczadik pedig a főág végén, mint annak folytatása jelenik meg.

E változat vizsgálatánál elsősorban szóljunk a szervezetlenül alkalmazott akanthusrészletekről. Világosan kitünik, hogy ezt a részletet csak ott használják, a hol úgy találják, hogy a főmotivum maga nem tölti ki eléggé a tért és így az pótlásra szorul. Kitetszik ez abból, hogy a most ismertetett első változat a széles sávtól körülzárt mezőnek csak a négy

sarkában alkalmazódik a most leírt módon való akanthus részlet-toldásokkal.

A *medaillonban* ugyanez a motívum már úgy alkalmazódik, hogy az akanthus részletek megvannak a jobboldali második és harmadik mellékág végén egyszer, az ugyanazon oldali harmadik mellékág végén

6. kép. — Fig. 6.

kétszer, a főszár végén levő virágon egyszer, magán a főszáron egymásnak szemközt kétszer is, — azokon kivül, a melyeket már említettünk.

De vizsgáljuk a kitöltésre alkalmazott *motivumnak második változatát*, a mely az előbbitől abban különbözik, hogy csak hatágú, vagyis

hiányzik belőle az a második és harmadik ág, a melyik az előbbi változatnál pontosan egy helyről indul két felé. Ennek a motivumnak egyik sajátsága, hogy aljáról hiányzik az akanthus részlet, megvan azonban baloldali második ága végén abban a két esetben, a mikor a belső mezőn a két sarokmotivum közt, a medaillon alatt és között foglal helyet; de már nincs meg a baloldali második ág végén sem, abban a másik két esetben, a mikor ugyanezen a mezőn a medaillonnak két oldalán nyert elhelyezést. Ez is azt bizonyítja, hogy az akanthus részletet a himzés készítője mindig csak akkor használta, ha ő azt egyéni felfogása szerint a tér kitöltésére még pótlékul szükségesnek tartotta.

A motivumnak ez a második változata — mint láttuk — magán a mezőn négyszer alkalmazódik, épúgy, mint az első változat a sarkokban.

A második változat a széles szegélyen azzal az eltéréssel nyert alkalmazást, hogy az akanthus részletet — amennyiben alkalmazza — mindig a motivum külső szélén helyezi el és mindig a legfelső mellékág végső virágjához támasztja.

Ilyen formában alkalmazza ezeket a motivumokat a széles sávon a medaillon fölötti és az alatti részen négyszer-négyszer; a medaillon oldalai mellé eső részen pedig háromszor-háromszor. Érdekes, hogy az egyik oldalon alkalmazott három mintát megfordítja.

Már e szegély tárgyalásánál ki kell emelnünk a muzulmán művészetnek azt a hatását, a melyet a szegélyképzésnél mint a keleti- és pedig különösen az anatoliai-szönyegeknek sajátosságát már kiemeltünk, hogy t. i. *a mintát a szegélyen nem alkalmazza* egyetlen egyszer sem *sarkos elhelyezésben*, hanem mindig függélyesen állítja úgy, hogy a medaillon oldalai felől eső szegélyrészek a medaillon alatti és fölötti szegélyrészek közé egyszerűen becsúsztatottnak látszanak. Végtelenül jellemző — ezzel a sajátossággal szemben —, hogy ezen a darabon *a mezőben a motivumnak sarkos elhelyezését is láthatjuk* úgy, hogy ezen a terítőn a két különböző izlésnek egybeolvadását figyelhetjük meg. Olyan vonás ez, a mely mindenesetre jellemzi — mint már kiemeltük — a törökterület művészetét is, de mégsem olyan tiszta ellentét formájában, mint azt ezen terítő szegélyének most kiemelt két sajátossága mutatja. *Az ellentétnek ez a tisztasága az erdélyi iparművészetnek sajátos vonása, a mely iparművészet a kelet és nyugat határán úgy dolgozik, hogy a muzulmán müvészet hatását akkor kapja, a mikor a nyugoti művészeti irányok már századok óta vérébe ment egyéni tulajdonai e művészetnek és épen azért ez utóbbiak a legélesebben jelentkeznek.*

Az ismertetett két motivumváltozat részleteire nézve meg kell jegyeznünk, hogy azok *kétféle ágból alakultak.* Az *egyik ág* végén mindig négy levelet látunk, a melyeknek alakja háromszögű, felső végük

7. kép. — Fig. 7.

pedig három csúcsú. E levelek közül kettő az ág végéből nő ki, másketto pedig az előbbieknek egy-egy csúcsából (legtöbbször a szélső csúcsok egyikéből, de néha a középsőből is). A középsőből nő e motivum első változatánál: a baloldali második ágon egyszer és a második változatnál: a baloldali első ágon szintén egyszer; különben mindig a szélsőből. E közé a négy levél közé mindig egy-egy négyágú lóhere-levél alakú száratlan virág esik.

Az *ágaknak másik fajtája* a virágos ág. Ezeken négy mellékszáron és az ág végén egy-egy négyszírmú virág foglal helyet.

A *motivum első változatánál* a mellékágak a baloldalon alulról a virágos ággal kezdődnek és a levelessel végződnek; a jobboldalon megfordítva.

A *motivum második változatánál* a mellékágak a baloldalon a leveles ággal kezdődnek és azzal is végződnek; a jobboldalon pedig megfordítva. Természetes, hogy mind a két oldalon a virágos és leveles mellékág egymással váltakozik.

A himzéshez úgy az ágak, mint a levelek és virágok himzésére vörös, kék, zöld és sárga színeket használt készítője, tehát, ha a fehér alapot is tekintetbe vesszük, csupa erős heraldikus színeket. Ezeket aztán a lehető legnagyobb változatosságban használja és arra ügyel, hogy a színek egymást váltogatva kerüljenek egymás mellé. Az eredmény erős tarkaság, a melynek keleti ize szembeszökő. Még csak azt jegyezzük meg, hogy a körülfutó széles sávnak szegélyét kivül-belül kék és sárga koczkás vonaldísz alkotja s hogy az egész terítőt kivül kék-fehér zsinorral szegték.

Gazdag betekintést nyújt ez a terítő díszítményei révén abba a világba, a melyet a mohamedán művészet szelleme hatott át. Hiszen, ha a díszítő motivumok azon két változatát, a melyet ezen a terítőn alkalmaztak, szorosabban vizsgáljuk, első sorban is annak *az ágnak*, a mely a motivum alapját alkotja, sajátos *merevsége* vonja magára figyelmünket. *Ez a merevség*, azt hihetné az ember első pillanatra, hogy a himzésnek technikája következtében adódott, holott a dolog nem úgy van, mert hiszen egyrészt maga a himzés is megenged ennél sokkal nagyobb mozgékonyságot, de másrészt ezzel a merev ággal, sőt az ágon ülő szinte csúcsos (bár csak lándzsaalakú) levelekkel találkozunk egy a 15. sz. végéről származó spanyolországi Korán egyik lapjának díszítményén.[1] Világos, hogy a Koránfestés maga a legmozgékonyabb kezelést teszi lehetségessé, hiszen festészet és mégis azt látjuk, hogy az idézett virágos és leveles ágminta merevsége ezen a Koránlevélen még szigorúbb, mint himzésünkön. Kétségtelen tehát, hogy itt *a merev-*

[1] F. Sarre und F. R. Martin: i. m. Taf. 41.

ség stilisztikus sajátság, a melyet lehet archaikusnak tekinteni, de az sincs kizárva, hogy bizonyos természetutánzással van dolgunk.

Hogy esetleg stilisztikus sajátság, arra némely előázsiai szőnyeg hasonló ágai adhatnak indítékot.[1] Hogy pedig esetleg természetutánzással van dolgunk, arra azok a perzsaszönyegek utalhatnak, a melyek egyetlen virágos leveles fa motivumával jeleskednek.

Ámde ez a virágos leveles ág részleteiben is olyan motivumokkal dolgozik, a melyeknek nem nehéz nyomába jutni. Eltekintve az akanthusrészletektől, a melyeknek szerepe a mohamedán művészet egész területén nagyjelentőségű, — fontos az, hogy az ág azon motivumai, a melyeket mi leveleknek vettünk, a melyek egyenszárú háromszög alakúak és felső végük háromcsúcsos, tulajdonképen nem levelek, hanem virágszirmok, még pedig azok a szirmok, a melyekből a mohamedán művészetnek stilizált szegfűornamentumai állanak. A példáknak egész tömegével lehetne szolgálni e tekintetben, azonban talán tökéletesen elég lesz, hogyha itt az u. n. skutári-takarókra hivatkozunk. Ezeknek egyik példáján[2] megtaláljuk azokat a szegfűveket, a melyek pontosan ebből a három csúcsú levélből szerkesztvék, de megtaláljuk egyúttal ugyanolyan merev ágon, mint a minő a mi terítőnkön van és hogy az analógia még frappansabb legyen, találunk ugyanezen a darabon olyan ágakat is, a melyeknek virágjait az a négylevelű lóhere alkotja, a melyik a mi terítőnk most tárgyalt motivumának másik fajta ágain a virágot alkotja.

Ez a kétségtelen analógia tehát ismét Törökország területéről származik és a 17. századból, vagyis arról a területről, a melynek mohamedán művészete Erdély területére hatott s abból az időből, mikor ez a hatás e területen a legerősebb volt.

De ne elégedjünk meg pusztán ennek megállapításával, mert van a terítőnkön használt motivumok kezelésében több olyan vonás, a mely viszont az erdélyi területnek elválaszthatatlan sajátja. A ki u. i. összehasonlítja e merev ágaknak kezelését akár azon a spanyol területen, a melyre első izben utaltunk, akár azon a törökországi emléken, a melyre mint legszorosabb analógiára hivatkoztunk, azonnal észreveszi azt a különbséget, a mely minden rokonság ellenére is elválasztja az erdélyi darabot analógiáitól.

A különbségek közül az első az ág alsó végének spirális kanyarodása. Ezt a különbséget bátran írhatjuk a barokk idők számlájára. Ám a második fontos különbség, hogy a szegfűszirmokat mint önálló motivumokat teljesen sajátos díszítmény megkomponálására használja, a mely díszítménynyel szabályos teret zár körül és e tér közepébe a négyszirmú virágot teszi.

[1] U. o. Taf. 79., 81.

[2] F. Sarre und F. R. Martin i. m. Taf. 218.

Az idézett törökországi példán külön ágon látjuk a lóhere alakú virágunkhoz hasonló (bár ott ötkarajú) virágot és ismét külön ágon látunk valóságos szegfüveket.

Azt az eltérést tehát, a melyet e tekintetben állapíthatunk meg, másnak, mint az erdélyi területnek rovására nem írhatjuk. Ez a sajátosság az erdélyi 17. századbeli művészeté úgy, mint sok egyéb más ehhez hasonló.

6. *Terítő.*

Hossza 200 czm., szélessége 93 czm. (l. 8—10. kép).

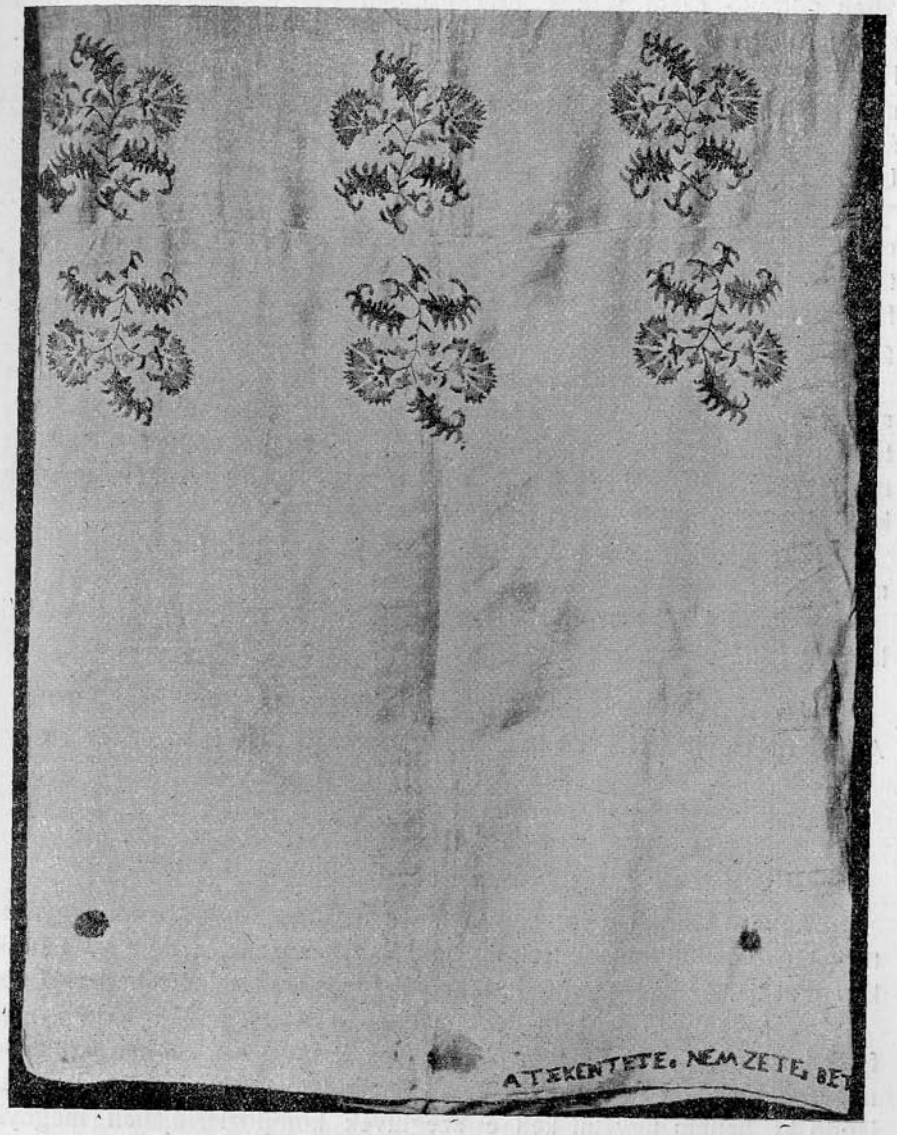

8. kép. — Fig. 8.

Anyaga fehér, sűrű szövésű lenvászon. Két szélből varrták össze. Az egyes széleknek szélessége 100 czm., $1^1/_4$ és $1^1/_3$ rőf között van. A két szél összevarrása ferdén futó, kigyózó öltésekkel történt. A terítő közepén az összevarrásnak jobb és bal oldalán hat pár egymásnak ellentett himzett minta foglal helyet. E minták selyem- és arany-skófium hímzésűek. A hímzés úgy a selyemszálnál, mint az aranyozott ezüstszalaggal körülcsavart magyar skófiumszálnál szövő öltéssel történt.

Maga a minta (l. 9-ik kép) szegfűágat mutat, a melynek enyhe ívben görbülő szára van. E szár csúcsán egy szegfű foglal helyet, ennek ellentéve látjuk a másik — de már mellékágból kinövő — szegfűt. Fölöttük és közöttük egy mellékágon görbülő akanthuslevél, alattuk más két ugyanilyen levél. Magán a főszáron épen úgy, mint a mellékágon, háromszirmú virágok vannak, a melyekből csúcsos porzó nő ki. Ugyanezen a helyeken sima levelek is vannak.

Érdekes, hogy a szár végén egy másik akanthuslevélnek ugyanolyan hozzáillesztését látjuk, mint a minővel már az 5. sz. terítő mintáján is találkoztunk, csakhogy itt a hozzáillesztés kinövő kisebb levél formájában történt. Ennek a levélnek ellentéve egy háromszirmú virágot látunk.

A hímzésnél sárga, kék, vörös, arany, tehát ugyanazon heráldikus színek nyernek alkalmazást a fehér vásznon, a melyekkel már az 5. sz. terítőn is találkoztunk; csakhogy ott az arany maga nem szerepel. Itt nemcsak az aranyszál, de a vele rokon sárga is megvan, valamint a kissé élénkebb zöldes sárga színű is.

Hozzájárul még a barna szín, a melyet az ágak hímzésénél használtak.

A terítő két hosszoldalán vörössel szegett aranyskófium-betükkel himzett felírások vannak és pedig:

az egyik oldalon:

A TEKENTETEs. NEMZETEs. BETHLEN. DRusiANA.. Aszsz. ony. atta. ezt ez ABRoszt

a másik oldalon:

a POKAFalvi. Magyar. Ecclesianak. Anno 1681 Die 9. Febr

Az első fölíratban épen úgy, mint a másodikban kis betük nagy betükkel, nyomtatott tipusok írott tipusokkal váltakoznak, a mint azt a 10-ik kép mutatja. Az egész terítőt köröskörül vörös aranyzsinórral szegték be.

A szegfűvel, mint motivummal, épen a megelőző terítőn már foglalkoztunk. Ennél a példánál a szegfüvek egyes szirmai három, illetve négycsúcsúak, de nemcsak ez az alapjában lényegtelen különbség emelendő ki, hanem figyelni kell e szegfüvek kompozíciójában megnyi-

latkozó különbségekre is. Itt u. i. ezek a virágok három főrészből alakulnak. A szár tövén *egy három csúcsú tag* indul, a melynek kelyhes természete van. E fölé *hármas tagozású két oldalon erősen kiugró*

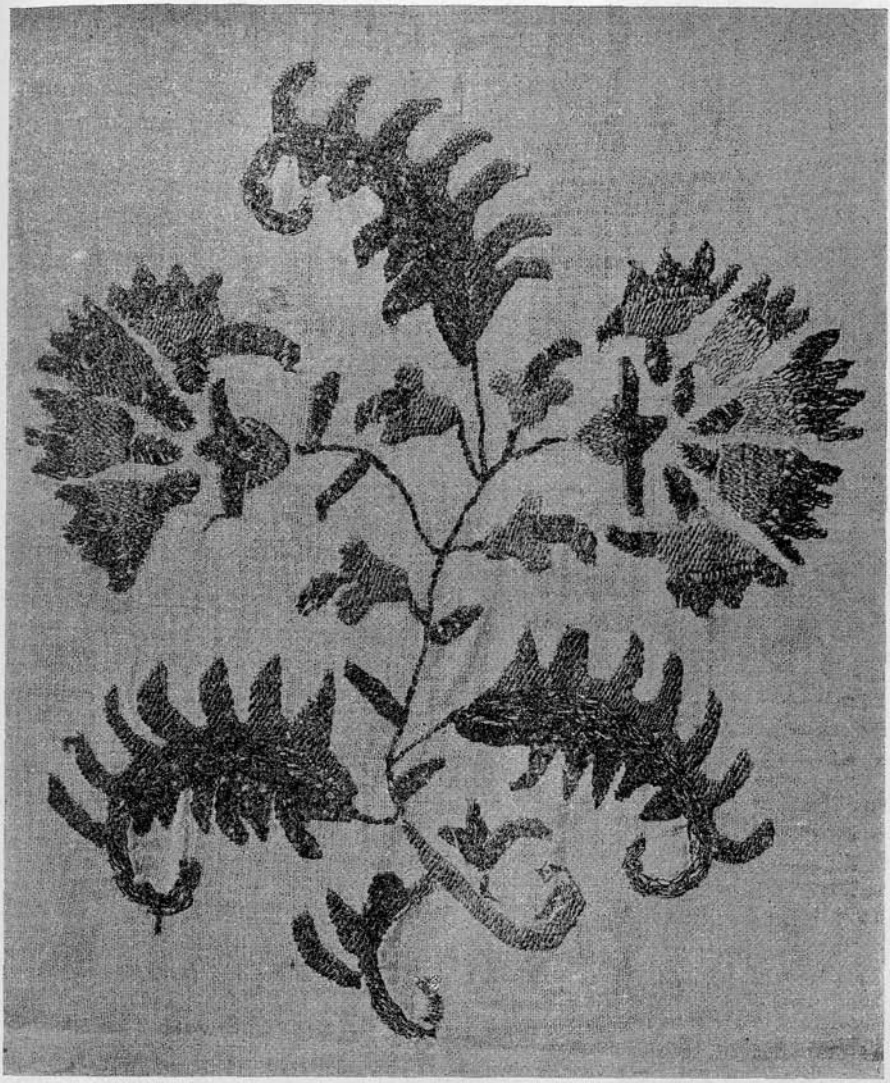

9. kép. — Fig. 9.

tagozat kerül, mely csúcsos középső részével az alsó tag középső csúcsán ül. E tag fölött helyeződött el az öt *szegfűszirom*, a melyek majd három, majd négy csúcsúak.

A szegfűnek kettős tagozására idézhetünk példákat úgy az egyp-

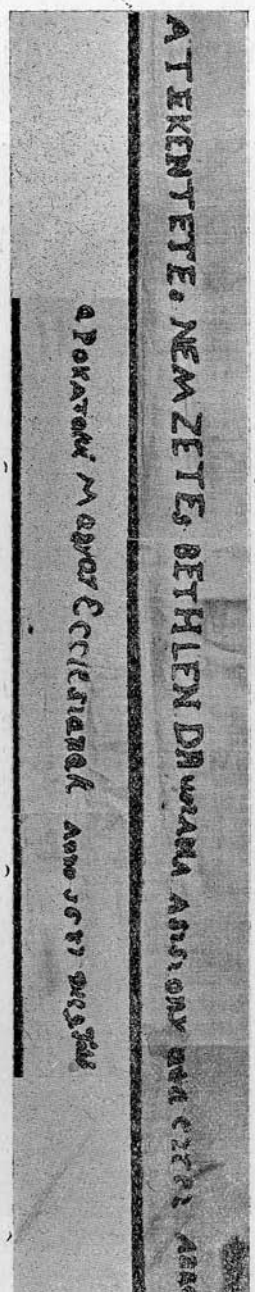

10. kép. — Fig. 10.

tomi arab,[1] mint a törökországi muzulmán területről.[2] E kettős tagozás eseteiben persze csak a háromcsúcsú kelyhes természetű *alsó* és a szegfűszirmokból alakuló *felső* tag van meg, a középső pedig hiányzik. A hármas tagozatú stilizálásával azonban csak a perzsa területen találkozunk. Erre nézve a legérdekesebb példát egy brokát terítő nyujtja,[3] melyet a moszkvai császári fegyvergyüjteményben őriznek és a mely 1600 tájékáról származik. Ezen a brokát terítőn a szegfűnek hármas tagolásával *kétféle* alakban találkozunk. *Az egyik féle alak* inkább a búzavirágra emlékeztet, a mennyiben legalsó kelyhes tagja sok esetben pikkelyezést mutat, bár nem mindig. Az erre következő tag apró köröcskékből alkotott porzó és erre jönnek a szegfűszirmok, a melyek persze a búzavirág szirmaival közeli rokonok. A szegfűnek *másik fajta stilizálása* ezen a terítőn tulajdonképen csak kettős tagozást mutat; jellemzője e tagozásnak, hogy a szegfűvirág szirmait palmetta-alakban helyezi el. Ezek a szirmok az egyik tag; ezek között azonban egy körtealakú tagból kiinduló négy levéleret bocsát szét a művész a palmettaalakban elhelyezett öt szirom között: ez a második tag.

Ebből a tagból reánk csak az alsó két levélér tartozik, a melyeknek hullámos vonalai azzal a körtealakú taggal együtt, a melyből ezek a levélerek kiindulnak, annak a hármas tagozású, két oldalon erősen kiugró tagozatnak az előképét adják, a melyet most szóban forgó terítőnknél, mint a szegfüveknek középső tagját, kiemeltünk.

Ismét olyan jelenséggel állunk tehát szemben, *a mely azt mutatja, hogy a perzsa terület felől kiinduló és a török területtől közvetített mohamedán művészet formakincse hazánk területén olyan önálló fel-*

[1] Migeon: i. m. II. p. 369. Fig. 319.
[2] U. o. p. 411. Fig. 349.
[3] F. Sarre und Martin i. m. Taf. 204.

használásra talált, a melytől a motivumok rokonsága ellenére is, az eredetiséget elvitatni nem lehet.

7. Terítő.

Hossza a csipkével együtt 246 czm., szélessége 140 czm. (l. 11—12. k).

Anyaga fehér, sűrű szövésű lenvászonból kivágott és beszegett 72 drb. ép négyszögű koczka, a melyeket megyszinű selyem- és skófium himzéssel díszítettek és egy reczehálóba belévarrva foglaltak össze egy egésszé.

A vászonkoczkákat hat-hat teljesen azonos himzés-motivum ékiti (l. 12-ik kép). E motivum, melyet minden koczkán hatszor ismételnek három sorban elhelyezve, nagyon egyszerű. Négy egymást metsző körvonalból alakul, a melyeknek külső széleit is egy-egy körszelet

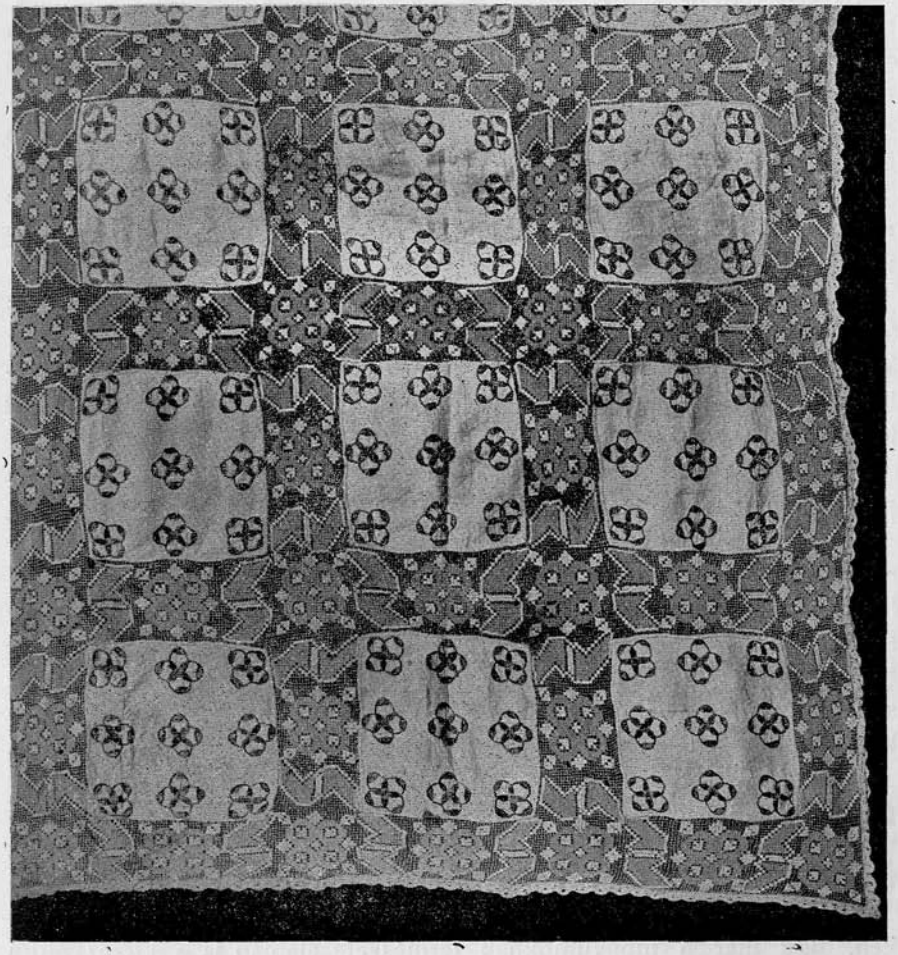

11. kép. — Fig. 11.

metszi. Azok az ív-kétszögek, melyek egyrészt az egymást metsző négy kör között, valamint e körök külső szélein a körszelet és a körök vonalai között előállanak, nemkülönben az a kis kerek tér, mely e motivum középpontjaként szerepel, — aranyszalaggal körülcsavart szálból (magyar skófium) való himzéssel töltettek ki.

A reczeháló egyrészt az egymást keresztező sávokból, másrészt a szegélycsipkéből áll. Ennek mintája két motivumból telik ki.

Az egyik motivum egy-egy kereszt, a melynek négy szárában egy-egy épnégyszögű petty van. Kivül a négy szár között egy rhombus alakú. A szárak külső végeinél egy-egy olyan petty, a melynek alakja két egymásnak alapjaikkal ellentett derékszögű háromszöget mutat.

A másik motivum, a mely az előbbit mindig két oldalról határolja, zeg-zúg vonalú.

A zeg-zúg vonalú motivumok közé helyezett kereszt-motivum, ha azt együttesnek tekintjük, tulipánszerű kelyhes virág benyomását teszi reánk.

A keresztmotivum kitöltésének a színe egyezik a reczemunka anyagának színével, technikája vászonkötésű csipkevarrás.

Ezzel ellentétben az e motivumba beleírt, valamint körülötte alkalmazott idomoknak színe fehér, kitöltésüknek technikai előállítása pedig szövőöltéssel történt.

A zeg-zúg vonalú motivum a közepén mindig kettéosztódik és külső szélein körülszegélyződik. Ennek a motivumnak színe és technikája egyez a keresztidoméval, középső választékának és külső szegélyének színe és technikai előállítása pedig a keresztbe és körüle írt idomok színével és technikájával.

A teritő külső szélét fehér vert csipke szegélyzi és ennek mintája palmettákból szerkesztett és kitöltött barokk hullámvonal.

A reczeháló mintája és a keleti szőnyegek mintái között a rokonságot felismerni nem tulságosan nehéz, — nem, különösen akkor, hogy ha tekintetbe vesszük a reczeháló kereszteződéseinél folyton érvényesülő azt a sajátságot, hogy a motivumok csak a vizszintes és a függélyes irányban tudnak elhelyezkedni, rézsútos sarok képződésre seholsem tudnak eljutni. Már két izben is kiemeltük, hogy e sajátosság a keleti, különösen a kisázsiai szönyegek bordure képződésének sajátja.

A reczehálótól befogott vászonkoczkák himzett díszítményeinek pontos analogiáit nagy számmal találjuk a 17. századi szarvasagancslőportartóinkon, a melyeknek készítői különösen kedvelik az egymást metsző és egymást érintő körök segítségével létrehozott díszítményeket.

Ha most áttekintünk az ismertetett himzésektől nyújtott jelenségeken, úgy már a motivumoknak természete alapján is a 17. századra kell helyeznünk azoknak korát. Ezzel egyezik a 6-ik számú teritőn meg-

maradt felirat, a mely annak keletkezése korául az 1681. évet jelöli meg. Apaffi Mihály korában vagyunk tehát, azokban az időkben, a mikor az erdélyi fejedelemség területén kifejlett hazai művészet még teljes virágjában van. A hanyatlás csak a fejedelemség megszüntével, tehát a 18. századdal kezdődik meg, a mikor ez a művészet kezdi

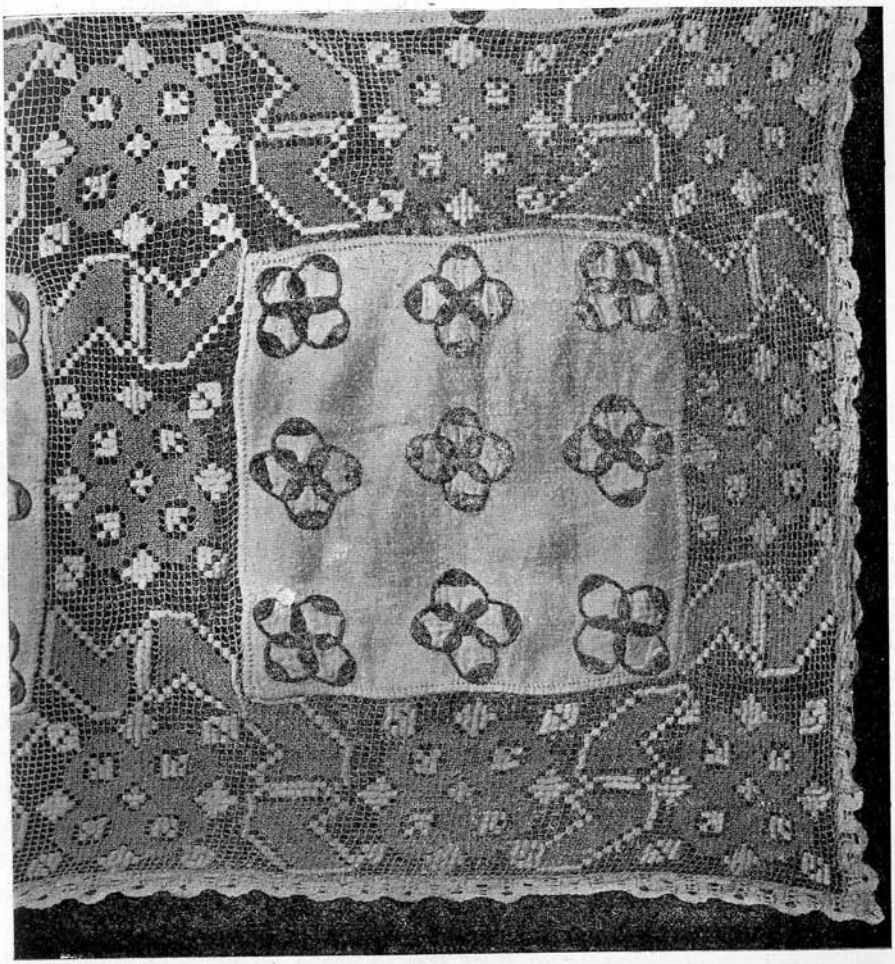

12. kép. — Fig. 12.

elveszteni külön egyéniségének legfontosabb tényezőjét, t. i. az önálló létet. Az Apaffiak korában még e tekintetben nem érzik a hanyatlás és éppen azért érdemlik különös figyelmünket ezek az emlékek, a melyek a 16. és 17. századokban virágzott keleti és nyugati irányoknak olyan sajátos egyéniséggel biró vegyüléséből születnek, a melyre egy nemzeti állam egészen sajátos művészeti felfogása nyomja reá rendkivül

érdekes bélyegét. E művészet egyéniségének megvilágitására még alig történt valami és inkább csak olyan munkálatokkal találkoztunk, a melyek hol a nyugati, hol — bár igen ritkán — a keleti művészet olyan vonásainak feltüntetésére szorítkoztak, a melyek ebben a művészetben fellelhetők. Ezek a feltüntetések azonban mindig oda konkludáltak, hogy e vonások egy sajátos hazai — illetve a 16. és 17. századra vonatkozólag erdélyi — művészetnek létezése ellen szólanak és csak külföldi művészek munkálkodásának hazánk területére jutott vagy itt készült emlékeiről beszélnek. Ismertetésünkben igazán porszemnyi anyagot használtunk fel és már ebben is lépten-nyomon rá kellett mutatnunk arra, hogy abban a művészi feldolgozásban, a melynek ez az anyag köszöni létét, ha föltünnek is az egykorú keleti és nyugati művészeteknek hatásai, mégis ezek a hatások olyan környezetben jelentkeznek, a melyben a világ egyetlen területének művészetébe sem illenek bele teljesen, nem pedig azért, mert olyan eredeti sajátságokkal is rendelkeznek, mellyel más terület emlékei nem. *Hiába próbálnók ezt a művészetet az egykorú mohamedán művészet török területébe beosztani.* Nem sikerülne. Ha azt kisértenők meg, hogy e művészetnek egyik sajátos kiágazásául tekintsük, ennek is ellent mondana a nyugati elemnek túltengése és teljesen egyéni szereplése. Ez utóbbi körülmény esetleg arra adhatna okot, hogy *az egykorú nyugati művészetek egyik dialektusául osszuk be.* Ámde ennek ismét ellent mond a mohamedán művészet hatásának az a teljesen önálló és egyéni felhasználása, melyre viszont a nyugati területeken nincs pontosan megfelelő analogia. Önállóan kell tanulmányozni ezt a művészetet is és ez a tanulmányozás csak az emlékek minuciózus megfigyeléséből indulhat ki és mentől kevesebb ezekből az, a mit a jó sors hazánk földjén még megtartott, annál nagyobb szeretettel kell azok fele fordulnunk.

Dr. Pósta Béla.

Anciennes broderies de la paroisse calviniste de Pókafalva.

La misère, qui tombait sur notre patrie après la fin tragique de la guerre de liberté de 1848, avait parmi d'autres influences tristes, aussi le résultat, que les monuments, qui ont été les témoins éloquents des industries florissantes sur le territoire de notre patrie, se sont perdus.

La mer des misères se répandit sur la bourgeoisie hongroise, elle devait donc se séparer de tout ce qui surpassait l'idée du nécessaire; elle devait vendre non seulement ses immeubles, mais beaucoup avant ceux-ci, les créations de l'industrie indigène, qu'elle avait héritées de ses pères. Mais hélas! cette misère n'atteignit pas seulement la bourgeoisie, elle s'étendait encore assez fortement sur l'aristocratie et flibustait aussi les biens de cette sorte.

Tout cela n'eût pas été la cause d'une triste perte, si les monuments perdus auraient trouvé de nouvaux asyles dans les musées du pays, même cela aurait été heureux, car ces monuments dont la valeur ne peut être remplacée, ont une meilleure place dans les collections générales où ils sont accessibles pour tout le monde et où ils servent ainsi mieux le développement de l'art du pays, l'ennoblissement du goût public, donc aussi la culture et le bien-être général; cependant, — outre la collection Révai — la plus grande partie des monuments perdus sont parvenus à l'étranger par l'ignorance des hommes, par la malhonnêteté et l'avidité de ceux qui effectuaient les achats, enfin par la faiblesse matérielle des musées du pays; à l'étranger leur origine hongroise s'obscurcit le plus souvent.

C'est vraiment peu, qui a évité ce triste danger, il est donc compréhensible, si nous ne sommes pas trop prétentieux envers les pièces restées dans le pays, et si nous comptons aussi les pièces insignifiantes, sauvées du naufrage, car la mer des misères n'est pas encore tarie à ce que semble, et la pérégrination de ces monuments n'a pas encore cessé!

Dans notre publication présente nous comptons les broderies de la paroisse calviniste de Pókafalva. Ces broderies sont des couvertures plus ou moins grandes qui ont servi à la distribution de la communion et que nous publions dans ce qui suit.

1. Couverture.

Longueur: 73 cm. Largeur: sans dentelles du bord: 66 cm Largeur de la dentelle: 3 cm.

Matière: léger tissu de soie, mailleté, d'un brun clair. Dans la méthode du tricotage mailloté le fil avorté laisse toujours deux fils chaînés non couverts, et cela toujours alternativement, c'est à dire, de manière, que le fil est laissé découvert dans un rang, est recouvert dans le suivant, et ainsi se forment dans le tissu des rainures transversales.

Sa broderie est relevée, qu'on avait cousue sur du coton gros d'un tricotage mailloté, avec du fil d'or turque, puis découpant le patron cousu, on l'avait cousu sur la converture.

Cette broderie emploie trois motifs différents. (Vu. fig. 1.) L'un d'eux (V. dans le coin gauche — du spectateur — sur fig. 1.), montre *trois tulipes.* Il est caractéristique pour le style de ces tulipes, qu'elles montrent dans leurs lignes l'influence rococo. Ce trait s'étend d'ailleurs aussi sur tous les autres motifs employés sur cette couverture. Le motif maintenant publié, fut employé dans trois coins de la couverture.

Le *second motif* (V. dans le coin droit — du spectateur — sur fig. 1.) est deux fleurs stylisées avec une feuille de chêne. Ces fleurs sont les combinaisons d'une rosette à six pétales et d'une fleur d'un autre genre, employées dans deux variations.

Le *troisième motif* est une feuille arquée en forme d'une lance. Parmi ces motifs la tulipe est un tel élément, qui est né de cette imitation plus fidèle de la nature, qui est la particularité de l'art national perse qui prit un essort au XVI-ème siècle. De cet art était parvenu ce motif dans l'art turque de l'Asie mineure, qui avait une influence directe sur l'art hongrois dans la Transylvanie au XVI. et XVII. siècle.

Le second motif, la branche fleurie a le trait caractéristique, que le fond de ces fleurs est une rosette à six pétales, dont les pétales et le centre sont formés de cercles réguliers.

Cette rosette de l'art perse montre un plat terracotte du British Muséum, sur lequel elle est employée avec une certaine modification, comme sur notre converture.[1] Nettement c'est aussi sur un plat terracotte valencien et sur un autre ressemblant, originairs du XV. siècle sur le territoire maure de l'art musulman.[2] Ces exemples montrent la rosette dans la forme, dans laquelle elle a été favorisée par le goût gothique et par la renaissance, c'est donc clair, qu'ils parlent de l'influence d'Italie. Cette influence est justement un fait fixé sur le territoire turque de l'Asie mineure.

1–2 G. *Migeon* Manuel d'art Musulman. II. p. 289. fig. 240.

Ces fleurs montrent aussi outre la rosette à six pétales, au bout supérieur des pétales saillantes. Nous connaissons ces pétales très bien des fleurs sur les tapis orientaux, qui sont sous la reminiscence du lotus et chez lesquelles il est caractéristique, que du comble de la pétale placée en quatre ou plusieurs cercles, une pétale haute avec une pointe inclinée à gauche, se développe.[1] C'est la fleur d'où les rosettes à six pétales de notre couverture ont emprunté la pétale saillante. Cet emprunt n'est compréhensible que sur un territoire qui avait senti les influences orientales aussi bien que les influences occidentales. Le territoire turque dans l'Asie mineure est de la sorte.

La particularité du troisième motif est la branche secondaire, tronquée qui se développe du fond de la branche. Cela nous pouvons aussi citer de monuments musulmans, où il y a aussi l'une des feuilles caractéristiques du goût tardif gothique.[2] Caractéristique est encore, qu'il y a au milieu une espace vide en forme d'une goutte. Cette couverture est sous l'influence de l'art baroque du point de vue du dessin de ses motifs et de sa dentelle de la bordure. C'est aussi un trait qui se trouve sur le territoire de l'art turque. L'influence de cet art dernier sur l'art de la Transylvanie au XVI. et XVII. siècle est tout à fait argumentée. Cet art transylvanien ne partage cependant pas tous les traits de la branche turque de l'art musulman, car sur l'art de la Transylvanie les traditions des arts occidentaux exercent constamment une influence, et justement à cause de cela cet art montre une plus forte parenté avec l'art des territoires s'étendant vers le Nord sur lesquels l'art mohamedan avait aussi une influence, mais plus faible, — qu'avec le territoire turque lui-même. Les influences de l'art musulman sont plus fortes en Transylvanie que sur le territoire polonais p. E., mais cet art se sépare tout de même vivement de l'art propre musulman justement du point de vue de la vigueur des traits qui lui sont communs avec les arts occidentaux. Cette couverture en est aussi la preuve.

2. *Couverture.*

Longueur: 85·5 cm., Largeur: 84 cm.

Matière: tissu de soie, entrefilé d'argent et de soie, d'un liage clairsemé d'un vert clair, aux deux bords duquel il y a une bordure argent et rose de soie, et dans le champ duquel il y a un motif stylisé d'un bouton de rose à trois feuilles d'un tissage argenté, s'échangeant et dans des rangs alternatifs, de manière que dans un rang il y a

---

[1] *Sarre* und F. R. *Martin*: Die Ausstellung von Meisterwerken Muhamedanischer Kunst in München. 1910. Tafel 84. Kat. No. 181. — *Migeon*: au même endroit. fig. 359.

[2] F. *Sarre* und F. R. *Martin*: au même endroit. Tabl. 121.

deux, et dans l'autre trois motifs, si nous comptons les rangs dans la direction de la largeur de la couverture, comme le montre fig. 2.

Le patron de la bordure est une orille de fleur ondulée.

Les deux bouts étroits de la couverture furent ourlés de manière qu'on avait découpé la bordure argentée et soyeuse d'un autre morceau du tissu, et après avoir découpé du champ étroit intérieur du tissu aux bouts étroits des morceaux larges comme la bordure — à la place de ces morceaux découpés on avait cousue la bordure argentée et soyeuse, découpée d'un autre morceau du tissu.

Pour la préparation de la bordure il est caractéristique, qu'aux coins, on n'avait pas coupé les bouts des morceaux de la bordure employés aux bouts étroits, obliquement, mais qu'on les a cousus en travers au-dessus des bordures des côtés longitudinaux. C'est un trait, que nous rencontrons sur les tapis de l'Asie mineure.

Nous rencontrons les partons de la feuillée sur les produits musulmans d'Anatolie du XVI. siècle.

3. *Couverture* d'un tissu de soie blanche, léger et d'un liage clairsemé avec une broderie hongroise de fil d'argent et avec une bordure de dentelle. (V. fig. 3.) Longueur: sans la bordure de dentelle: 70 cm. Largeur 80 cm. La largeur de la dentelle: 1·4 cm.

On l' a cousue de deux lés, avec des piqûres serpentées et obliques. Les lés sont larges de 40 cm., et cette largeur correspond à 1·2 aunes.

Les motifs hongrois à fils d'or, qui ornent le champ, on ne les avait pas cousus avec des piqûres nouées, en forme de serpentine sur le tissu.

Il y a deux motifs d'ornementation sur la couverture:

1. Étoile à douze branche, dont le champ est remplie, parmi les branches avec douze mouches rondes. (V. fig. 4. à gauche du spectateur.)

2. Fleur baroque à cinq pétales. (V. fig. 4. à droite du spectateur.)

Le motif de l'étoile, si nous le considérons comme une forme géometrique du point de vue des mouches placées entre l'étoile et ses tiges, nous voyons que des motifs parents sont les ornementations favorites de l'art arabe au XVI. siècle,[1] mais aussi l'art maure de l'Espagne favorise ces motifs, bien que plutôt en forme de patrons filés.[2]

Mais dans la forme aux bouts arqués, dans laquelle nous le voyons sur notre couverture, l'étoile ressemble plutôt à une fleur avec beaucoup de pétales. Dans cette forme il est fréquent dans l'art perse, surtout sur des tissus de soie.[3]

---

[1] *Migeon*: o. c. p. 195—197. fig. 169—170.

[2] *Migeon*: o. c. p. 334—336. fig. 289—291. — F. *Sarre* und Fr. *Martin* o. c. Taf. 88.

[3] *Sarre* und *Martin*: o. c. Taf. 205.

Le second motif est une ornementation caractéristique sur les tissus perses, dans la forme avec cinq-ou plus de pétales.[1]

Un trait caractéristique au territoire perse est qu'on l'aisse vide le milieu des fleurs et des feuilles, en forme de cercle ou de goutte, ce que nous avons déjà vu sur l'une des feuilles de la première couverture. Cette circonstance dernière prouve, que ces deux couvertures sont parentes.

4. *Couverture.*

Matière: toile de coton blanche, d'un tissu compacte. (V. fig. 5.)

Longueur: 90 cm. Largeur: 85 cm.

La broderie de fil d'argent se réduit aux coins et à la bordure. Cette broderie a été faite avec des rubans lustrés et lisses, qu'on avait pas tordus en fils, mais employés seuls à l'exécution des piqûres plates avec lesquelles on avait fait le patron brodé.

La broderie montre dans la bordure un seul motif qui se place dans les coins en forme triangulaire. Ce motif a déjà une forme gâté sur notre broderie à ce que semble, car dans sa forme présente elle montre deux branches s'entrecroisant au-dessous; cependant nous ne pouvons pas laisser sans attention que ce motif nous rapelle le plus vivement le motif de l'art musulman, que celui-ci emploie si souvent et si volontiers comme l'épée vengeuse à deux branches de Ali. Qu'il est déformé dans la forme qu'il a sur notre couverture, et qu'il s'approche des branches baroques dont les bouts sont tordus en forme de spirales, qui sont des motifs si favorisés dans l'art au XVII. siècle, c'est tout naturel dans un entourage où il a été probablement fait, c'est à dire en Transylvanie qui est assez loin du centre de l'art musulman.

5. *Couverture.*

Longueur: 142 cm. Largeur: 150 cm.

Matière: toile de coton blanche d'un tissu clair-semé (batiste mousseline). V. fig. 6—8.

La couverture est cousue de deux lés, dont l'un est large de 75 cm., ce qui correspond moins 3 cm. à une aune. Les deux lés sont cousus ensemble par une piqûre oblique en serpentine. Toute la couverture est couverte d'un patron brodé avec des piqûres tissées. Ce patron consiste:

1. dans une large bordure allant tout autour.

2. dans un champ carré qu'enferme cette bordure dont le milieu est remplie d'un médaillon encadré en forme d'un cercle. On avait remplie la large bordure (qui n'est autre chose, qu'une large raie entre

[1] *Sarre* und *Martin*: Taf. 190. Cat. No. 2339.

deux lignes) comme le champ et le médaillon du milieu de ce dernier, à l'aide de deux variations d'un même motif.

Ce motif est: une branche avec feuilles et fleurs; dans une variation elle a huit, dans l'autre six fourches.

Á la bordure qui va tout-autour nous devons faire ressortir l'influence de l'art musulman, que nous avons déjà fait ressortir à la formation de la bordure comme le trait caractéristique des tapis d'Anatolie, c'est à dire le motif n'est pas employé aux coins de la bordure, mais il est toujours vertical de manière que les parties de la bordure des côtés du médaillon semblent être glissées entre les parties de la bordure qui sont au-dessus et au-dessous du médaillon.

Il est caractéristique au contraire que dans le champ nous voyons aussi que les motifs sont placés dans les coins, c'est à dire nous pouvons observer sur cette couverture la réunion de deux goûts différents. Cette réunion — comme nous l'avons déjà fait ressortir — caractérise aussi l'art du territoire turque, mais pas dans la forme d'un contraste si net, comme le montrent les deux particularités de la bordure de cette couverture.

La netteté de ce contraste est un trait particulier de l'art industriel de Transylvanie, qui travaille de manière qu'il reçoit l'influence de l'art musulman que lorsque les tendances de l'art occidental sont des traits individuels de cet art, et justement à cause de cela apparaissent ces derniers le plus nettement.

Du point de vue des parties de la variation des deux motifs publiés, nous devons remarquer qu'elles se sont développées de deux branches différentes. Au bout d'une des branches nous voyons toujours quatre feuilles triangulaires et dont le bout supérieur a trois pointes. Parmi ces feuilles deux se développent au bout de la branche, et deux autres de la pointe des précédents (le plus souvent d'une des pointes extérieures, mais quelquefois aussi de celle au milieu.). De celle au milieu elle se développe à la première variation: une fois sur la seconde branche à gauche, et à la deuxième variation: une fois sur le prémière branche à gauche. Autrement toujours de l'extérieure. Entre ces quatre feuilles il y a toujours une feuille de trèfle sans tige.

L'autre sorte des branches est la branche fleurie. Sur celles-ci il y a une fleur à quatre pétales sur la tige secondaire et au bout de la branche.

Á la première variation les branches secondaires à gauche commencent toujours en bas avec la branche fleurie et aboutissent avec celle de feuilles; du côté droit c'est justement le contraire. C'est naturel que la branche secondaire fleurie et celle feuilletée varient toujours.

Celui qui a fait la broderie en a employé pour les branches,

comme pour les feuilles et les fleurs du rouge, du bleu, du jaune et du vert, ainsi si nous prenons aussi en considération le fond blanc, ce sont toutes des couleurs héraldiques. Il emploie celles-ci dans la plus grande variation et il prend garde que les couleurs parviennent l'une près de l'autre en se variant. Le résultat est un fort bariolage dont le goût oriental est frappant.

Nous ne remarquons encore que la bordure de la large raie allant tout autour est formée en dehors et à l'intéreur par une ornementation bleue et jaune et que toute la couverture est ornée d'un cordon bleu-blanc.

Cette couverture offre un coup d'oeil riche dans le temps que l'esprit de l'art mahométan avait pénétré, par ses ornementations. Si nous examinons les deux variations des motifs ornementaux que l'on avait employés sur cette couverture, de prés, d'abord la raideur particulière de la branche qui forme la base du motif, attire notre attention. On pourrait croire au première moment que c'est la technique de la broderie qui lui donne cette raideur, mais ce n'est pas ainsi, car d'une part la broderie permet une beaucoup plus grande mobilité, et d'autre part nous rencontrons cette branche raide et les feuilles pointues dessus sur l'ornementation d'une des pages du coran de l'Espagne qui date de la fin du XV. siècle.[1] C'est clair que la peinture du coran rend possible le maniement le plus mobile. C'est peinture et nous voyons tout de même que les feuilles et les fleurs sont encore plus raides sur la feuille du coran, que sur notre broderie, ainsi qu'il est indubitable que la radieur soit ici un trait stilistique, qu'on pourrait considérer archaïque, mais ce n'est aussi pas impossible que nous avons affaire à quelque imitation de la nature.

Que c'est éventuellement une particularité stilistique, c'est prouvé par des branches ressemblantes de tapis d'Asie.[2] Et que nous avons peut-être affaire à une imitation de la nature, c'est à prouver par les tapis perses qui se distinguent par le motif d'un seul arbre fleuri et feuilleté.

Cependant cette branche fleurie et feuilletée travaille aussi avec des motifs dont ou peut trouver la trace sans peine. En ne prenant pas en considération les parties d'acanthe employées sur les branches, qui jouent un rôle dans tout l'art mohametan, il est important, que les motifs de la branche, que nous avons pris pour feuilles de forme triangulaire et dont le bout supérieur a trois pointes, ne sont à vrai dire pas des feuilles mais des pétales, et même celles qui forment les

---

[1] F. *Sarre* und F. R. *Martin*: o. c. Taf. 41.
[2] F. *Sarre* und F. R. *Martin*: o. c. Taf. 41.

ornements d'oeillets stilisés, de l'art mahométan. Nous pourrions servir d'une grande quantité d'exemples en ce point de vue, mais il est suffisant si nous faisons appel aux *couvertures de Scutari*. Sur un exemple d'entre elles nous trouvons les oeillets qui sont formés exactement de cette feuille à trois pointes, mais sur une branche aussi raide que sur notre couverture et que l'analogie soit encore plus frappante, nous trouvons sur cette même pièce aussi des branches dont les fleurs sont formées par la même trèfle quadrilobée, qui forme aussi la fleur de la branche de l'autre sorte de notre couverture.

Cette analogie indubitable a de nouveau l'origine du territoire de la Turquie au XVII. siècle, c'est à dire du territoire d'ont l'art mahométan exerçait une influence sur la Transylvanie.

Mais ne nous contentons pas seulement d'avoir fixé cela, car il y a dans le maniement des motifs employés sur notre couverture plusieurs traits qui sont des particularités inséparables du territoire transylvanien. Car celui qui compare le maniement de ces brauches raides soit sur le territoire espagnol sur lequel nous avons référé avec notre analogie, c'est à dire avec la feuille d'acanthe, soit sur le monument turque auquel nous avons fait appel comme la plus étroite analogie, celui remarque aussitôt la différence qui sépare cette pièce transylvanienne malgré toute sa parenté avec ses analogies.

La première différence est la sinuosité spirale du bout inférieur de la première branche. Cette différence est causée par le temps baroque. *Cependant la seconde différence importante est qu'on emploie les pétales de l'oeillet comme des motifs indépendants pour la composition tout à fait originale d'une ornementation*, avec laquelle on enferme un champ régulier dans le milieu duquel on place la fleur à quatre pétales.

Sur l'exemple turque cité nous voyons sur une branche particulière la fleur (là avec 5 arcs) qui ressemble à notre fleur tréflée, et de nouveau sur une branche particuliaire de vrais oeillets.

Cette déviation, que nous pouvons fixer à cet égard, nous ne pouvous l'inscrire que sur le compte du territoire transylvanien. C'est une particularité de l'art transylvanien du XVII. siècle, comme beaucoup encore.

6. *Couverture.*

Longueur: 200 cm., largeur: 93 cm. (V. fig. 10.)

Matière: toile de coton blanche d'un tissu compacte. On l' a cousu de deux lés. La largeur des lés est 100 cm, entre $1^1/_4$ et $1^1/_3$ aunes. La couture des deux lés a été faite par une piqûre oblique en serpentine. Au milieu de la couverture à droite et à gauche de la couture il y a six pairs de patrons brodés placés en face. Ces patrons

sont brodés avec des fils d'or et de soie. Le patron lui-même montre une tige d'oeillet qui est doucement courbée. Au bout de cette tige il y a un oeillet, en face duquel, mais déjà sur une branche secondaire nous voyons un autré oeillet. Au-dessus d'eux et entre eux il y a une feuille d'acanthe courbée sur une branche secondaire, au-dessous d'eux encore deux mêmes feuilles. Sur la tige principale comme sur la branche secondaire il y a des fleurs trilobes, desquelles se développent des étamines pointues. Aux mêmes endroits il y a aussi des feuilles lisses.

Il est interessant, qu'au bout de la tige nous voyons un même ajustement de la feuille d'acanthe que nous avons déjà rencontré sur le patron de la 5. couverture, seulement là c'est en forme d'une feuille moyenne. En face de cette feuille nous voyons une fleur trilobée.

La broderie est faite des mêmes couleurs héraldiques, jaune, bleu, rouge, or, sur la toile blanche, que nous rencontrions dèjà sur la couverture No. 5, seulement là l'or ne joue pas de rôle. Ici il n'y a pas seulement le fil d'or, mais aussi le jaune parent, comme aussi le jaune-vert un peu plus vif. Ci-joint encore le brun, qu'on avait employé pour broder les branches.

Sur les deux côtés latérales il y a des inscriptions avec des lettres de fils d'or garnies de rouge.

Sur un côté :

A TEKENTETEs. NEMZETEs. BETHLEN. DRusi ANA . . Aszsz. ony. atta. ezt ez ABRoszt.

Sur l'autre côté :

a POKAFalvi. Magyar. Ecclesianak. Anno 1681 Die 9. Febr.

Dans la première inscription, comme aussi dans la seconde des lettres minuscules varient avec des majuscules, des types imprimés avec des types écrits, comme le montre fig. 10. Toute la couverture a été garnie d'un cordon rouge d'or.

Nous nous avons déjà occupés de l'oeillet, comme de motif, à la couverture précédente. Chez cet exemplaire les pétales des oeillets ont trois, c'est à dire quatre pointes, mais pas seulement cette différences qui se manifestent dans la composition de ces oeillets.

Là les fleurs sont composées de *trois parties principales*. Au fond de la tige il y a un membre à trois pointes de nature d'un calice. Au-dessus il y a *un membre fortement saillant des deux côtés* qui est assis sur le pointe au milieu du membre inférieur. Au-dessus de ce membre sont cinq pétales d'oeillet, qui ont trois ou quatre pointes.

Pour le double membrement de l'oeillet nous avons des exemples, du territoire arabe de l'Égypte,[1] comme du territoire musulman de la Turquie.[2] Dans ces cas du double membrement naturellement il ne sont conservés que le membre inférieur de la forme d'un calice, et le membre supérieur formé par les pétales d'un oeillet, le membre du milieu manque. La stilisation triplement membrée ne rencontrons nous cependant que sur le territoire perse.

Le plus intéressant exemple pour cela offre une couverture de brocart[3] qu'on garde dans l'arsenal impérial à Moscou et qui est originaire de 1600 environ. Sur cette couverture nous rencontrons deux formes différentes du triple membrement de l'oeillet. L'une des formes rappelle plutôt le bluet, en ce que le membre le plus inférieur montre souvent des écailles, bien que pas toujours. Le membre suivant est une étamine formée de petits cercles et puis viennent, comme troisième membre, les pétales d'oeillet, qui sont naturellement parentes avec les pétales du bluet. L'autre stilisation de l'oeillet n'a sur cette couverture à vrai dire que deux membres; il est caractéristique pour ce membrement, que les pétales d'oeillet sont placées en forme d'une palmette. Ces pétales sont un membre, mais entre les cinq pétales placées en palmette, l'artiste renvoie quatre nervures de feuilles qui sortent d'un membre en forme d'une poire. C'est le second membre.

De ce membre seulement les deux nervures inférieures nous intéressent dont les lignes ondulées donnent avec le membre de forme d'une poire le modèle du membrement saillant aux deux côtés, que nous avons fait ressortir chez notre couverture comme le membre intermédiaire des oeillets.

Nous nous trouvons donc de nouveau en face avec un tel fait, qui montre que le trésor de formes de l'art mahométan partant du territoire perse et médiaté par le territoire de la Turquie, a trouvé dans notre patrie un emploi indépendant dont on ne peut nier l'originalité, malgré la parenté des motifs.

7. *Couverture.*

Longueur avec la dentelle: 246 cm. Largeur: 140.

Matière: 72 pièces de carreaux entiers découpés de toile de coton très compacte, qu'on avait brodés avec de la soie cerise et de fil d'or et qu'on avait réunis ensemble en les cousant dans un filet.

Les carreaux de toiles sont ornés de six motifs tout à fait égaux. (V. fig. 12.)

---

[1] *Migeon*: i. m. II. p. 369. fig. 319.

[2] *Migeon*: p. 411. fig. 349.

[3] F. *Sarre* und Fr. *Martin*: i. m. taf. 204.

Le bord extérieur de la couverture est orné de dentelles blanches dont le patron est une ligne ondulée baroque, formé de palmettes et remplie.

Il n'est pas trop difficile de reconnaître la parenté entre le patron du filet et les patrons des tapis orientaux, surtout quand nous prenons en considération la particularité qui se fait toujours valoir aux croisements du filet, que les motifs ne peuvent être placés que verticalement et horizontalement, et qu'il ne peuvent parvenir à être mis obliquement dans les coins.

C'est un trait caractéristique pour la formation des bordures des tapis orientaux, surtout de ceux de l'Asie mineure, comme nous l'avons déjà mentionné à deux reprises.

Des analogies exactes des ornementations brodées des carreaux de toile dans le filet, trouvons nous en grand nombre sur nos étuis de poudre du XVII. siècle, dont les fabricants aiment surtout les ornementations exécutées avec l'aide de cercles s'entrecroisants et s'entrecoupants.

Si nous jetons maintenant un coup d'oeil sur les particularités offertes par les broderies publiées, nous pouvons dater leur âge du XVII. siècle déjà à cause de la nature des motifs. Cela s'accord avec l'inscription de la couverture No. 6, qui indique l'an 1681 comme celui de son origine. Nous sommes donc dans le temps d'Apaffi Mihály, souverain de Transylvanie, quand l'art national développé alors sur le territoire de la principauté de Transylvanie est encore florissant. La décadence ne commence qu'avec la fin de la principauté, donc au XVII. siècle lorsque cet art commence à perdre le plus important facteur de son individualité, c'est à dire l'existence indépendante, publique. Aux temps des Apaffi on ne sent pas encore la décadence en ce sens, et justement à cause de cela ces monuments méritent-ils notre attention particulière, qui naissent du mélange des tendances d'art orientales et occidentales du XVI. et XVII. siècle sur lequel une conception d'art toute particulière, développée dans un Etat national appose sa marque extraordinairement intéressante.

On a à peine tâché à éclaircir l'individualité de cet art, et nous avons rencontré plutôt des offerts qui se sont bornés à fixer l'attention sur les influences de l'art occidental, ou-bien que très rarement de l'art oriental, qui sont à trouver dans cet art. Cependant qu'auprès des traces indubitables de ces influences il y a aussi des traits individuels sur les monuments d'art de ce territoire qui prouvent l'existence d'un art national particulier — c'est à dire d'un art transylvanien au XVI. et XVII. siècle, cela n'a pas été dit, et ou parle plutôt des monuments faits par des artistes étrangers et parvenus sur le territoire de notre

patrie, ou qui ont été faits ici. Dans notre publication nous n'avons employé qu'une matière très petite et pourtant nous avons dû aussi démontrer que s'il se présentent aussi les influences contemporaines de l'art accidental et oriental, ces influences se montrent dans un entourage dans lequel elles ne s'accomodent à aucun art d'un territoire quelconque. En vain essaierions nous d'enrôler cet art sur le territoire turque de l'art mahométan contemporain, nous ne réussirions pas. Si nous tâcherions de le prendre pour une branche particulière de cet art, ce serait aussi réfuté par la supernutrition de l'élement occidental et par son individualité. Cette dernière circonstance pourrait être la cause que nous le divisions comme le dialecte des arts occidentaux contemporains, mais c'est aussi contredit par l'emploi indépendant et tout à fait individuel de l'influence de l'art mahométan, qui n'a pas d'analogie exacte sur les territoires accidentaux.

Ou doit étudier cet art indépendemment et cette étude ne peut commencer qu'avec l'observation minutieuse, des monuments et plus c'est peu, que le bon sort a conservé dans notre patrie, avec autant plus d'amour nous devons nous tourner vers eux.

Dr. Béla Pósta.

A tászoktetői sziklakarczolatok.*

(Csík vármegyében.)

A figyelmet ez emlékekre a konstantinápolyi székely rovás-írásos emlék felfedezésével, megfejtésével kapcsolatosan megjelent publikácziók terelték rá. *Sebestyén Gyula* a konstantinápolyi emlék ismertetését a *Vasárnapi Újság* 1913. évi 17-dik számában alig tette közzé, a *Pesti Hirlap* 1913. április 27. vagy 28-iki számában már is megjelent az a napi hír, melynek nyomán utóbb az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtára a tászoktetői emlékek megtekintésére és megmentésére e sorok íróját küldötte ki.

A *Pesti Hirlap* említett napihíre a Csík vármegyei Ditró község határában fekvő *Tászoktető*[1] nevű hegy szikláira hívta fel a figyelmet, melyeken a tudósítás szerint hun-székely írásjegyekhez hasonló vésetek igen nagy számmal találhatók. A napihír arról is említést tett, hogy a sziklák legjelentősebb részét egyik ditrói kereskedő — alatta Attila kincsét sejtve — levegőbe röpítette ugyan, de ennek ellenére a Tászoktetőn még sok írásos emlék található, melyekről bővebb felvilágosítással id. *Józsa Sándor* ditrói igazgató-tanító szolgálhat, a ki az emlékeket már régóta ismeri.

Hivatkozással e napihírre, Józsa igazgató úrtól privát levélben kértem körülményesebb felvilágosítást a felíratok természetéről, a betük formáiról s egyben jeleztem, hogy a mennyiben válasza alapján az emlékeket arra érdemesnek találom, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem és Régiségtára igazgatójának, dr. *Pósta Béla* egyetemi tanár úrnak a leletekről jelentést teszek, hogy hatáskörében az emlékek megtekintése, megmentése végett intézkedhessék.

Józsa igazgató úr május 7.-éről keltezett első válaszában arról értesitett, hogy levelemre tárgyilagos választ csak akkor adhat, ha a helyszínéről a hó eltakarodott és így az emlékek hozzáférhetőkkké válnak. Julius hó 24.-éről keltezett második levelében terjedelmesen ismerteti

---

* Az *Archaeologiai Értesitő* 1913. évi folyamának 468. lapján e tárgyban rövid tudósítás jelent meg, melybe az emlékek felfedezését, fényképezését illetőleg tévedések csúsztak be. Ezeket helyesbitendő, az emlékek felfedezésének körülményeit terjedelmesebben ismertetjük, sem mint az különben szándékunkban lett volna.

[1] A czímlapra nyomott térképen 11. szám alatt.

a Tászoktetőn általa felkeresett írásos emlékeket, azoknak véseteiből „ábc"-szerű jegysorozatokat állít össze és egyben a gyergyói székely tulajdonjegyekből is mutatványokat ad s mindkettőről megjegyzi, hogy azok a hun-székely rovás-írás betűformáival sok helyen meglepő egyezést mutatnak. E levelében említi, hogy az emlékek megtekintésére vejét, *Kémenes Antal* főgimn. tanárt is magával vitte. Vett szives értesítésére a Múzeum igazgatóságának megbizása értelmében igazgató úrral tudattam, hogy aug. 3—5 közt, a Múzeum megbízásából, az emlékek megtekintésére Ditróba érkezem. Július 30-ról keltezett levelében a kiszállás bejelentését Józsa igazgató úr örömmel vette tudomásúl s egyben értesített, hogy Ditró más határrészében is találhatók hasonló feliratos emlékek.

1. kép. A sziklakarczolatok lelőhelyének tájképe.
Fig. 1. Site du lieu de trouvaille des gravures de rochers.

így: a *Fekete-sarkon*, az *Orova-patakán*, *Tatár-havason* és a *Barlang* nevü határrészen. E levél vételét követő napon vette a múzeum igazgatósága *Kémenes Antal* főgimn. tanár úr július 31-ről keltezett levelét, melyben bejelentette, hogy az általa összegyűjtött gyergyói családjegyekből sikerült neki az ősi rovásirás „abc"-jét teljes egészében összeállítani és egyben tudatja, hogy Ditró „*Barlang*" nevü határában felfedezett egy rovás-írásos kőemléket, „melyről *öt*, a konstantinápolyi újabban felfedezett rovás-írásos nyelvemlékekkel külső formai szépség tekintetében is felérő rovás-írásos sort sikerült" lemásolnia. Egyben tanácsot kért, hogy e kőírásos részét ne fűrészeltesse-e le, mert az út közelsége miatt épségben maradása veszélyeztetve van.

Ditróba aug. 4-én d. e. érkeztem, a hol előbb Józsa igazgató úrral, majd a Székely Nemzeti Múzeum két őrével, dr. *László Ferencz* barátommal és *Csutak Vilmos* atyámfiával találkoztam. A felfedezésekről a

székelyföldi napilapokban ismételten megjelent híradások nyomán, az általam kért terminusra érkeztek Ditróba. Céljuk ugyanaz volt, mint az enyém: az emlékek megtekintése.

Id. Józsa Sándor igazgató úr előzékeny szives fáradozásával már előbb kieszközölte, hogy pár fogatot a czél nemes voltára való tekintettel — maga a község bocsát rendelkezésre. Minden a lehető legjobban elő volt készítve, csupán az időjárás nem kedvezett. Özönével szakadt az eső s az idő annyira hüvös volt, hogy Józsa igazgató úr vendégszerető házánál, fütött szobában készülődtünk a fárasztónak ígérkező útra.

Csak röviden jelzem, hogy még az nap megtekintettük a levélben utólagosan bejelentett emlékek közül a *Feketesarok*nál és a *Barlang* nevű határrészben levőket, de nagy sajnálatunkra az első helyen a sziklafalakon csak természetalkotta határozatlan vonalakat konstatálhattunk, a második helyen pedig a részben faragott, sírkő alakú kövön mást, mint a *TÖRÖK* nevet, „*188?*“ évszámot (?) és nehány egymáson át bekarcolt latin kis és nagy betüt, nem sikerült felfedeznünk.

Az első nap eredménytelensége azonban nem kedvetlenített el annál is inkább, mert a határozottabb formájú felíratokat Józsa igazgató úr már kiszállásunkat megelőzőleg a Tászoktetőn jelezte. Ez utóbbiakat csak a kiszállás bejelentése után futólag keresték fel.

A Székely Nemzeti Múzeum őrei közül Csutak Vilmost más irányú elfoglaltsága másnap hazaszólította, dr. László Ferencz pedig már korábban megkezdett etnographiai gyüjtésének folytatására Ditróban maradt s így aug. 5-én csupán Kémenes Antal főgimn. tanár és ifj. Józsa Sándor tanító urak társaságában (Józsa igazgató úr betegsége miatt nem jöhetett velünk) mentem a Tászoktetőre, hová magammal vittem két fényképező készüléket, a kövek mosásához szükséges keféket és pacskolatok készítéséhez egyéb felszereléseket.

Csakhamar kitűnt, hogy fáradozásunk ez alkalommal nem volt hiába való, hogy a Józsa igazgató úr által a „Pesti Hirlap“ napi hirében jelzett „iratos“ emlékek valóban léteznek, mert az alább közlendő karczolatokat, véseteket a Tászoktető sziklatömbjein találtuk. A nagy távolság, de főleg a nehezen járható hegyi útak okozta késedelem miatt alig jutott idő arra, hogy az nap két kőnek a karczolatairól fényképfelvételt és pacskolatokat készítsek. Késő délután azzal az elhatározással tértem haza, hogy másnap korán reggel ujólag eljövök s a helyszinén éjszakázva még két napot fordítok az „iratos“ kövek felkeresésére és a vésetek lemásolására. Úgyis történt. Másnap Kémenes Antal tanár úr és Csibi István szekeres társaságában újólag a Tászoktetőre mentem, a hol két napon át együttes erővel fáradoztunk azon, hogy a helyükből részben kimozdított köveket a fényképezésre és pacskolatok készítésére

alkalmas helyezetbe mozditsuk és azok véseteiről rajzokat készitsünk. A második nap délutánján megint esőssé váló idő óva intett a havasi jellegű hegytető elhagyására. A Tászoktetőt aug. 7-én abban a tudatban hagytam el, hogy megbizásomnak a körüményekhez képest eleget tettem.

Mielőtt azonban Ditrót elhagytam volna, még egy kirándulásban kellett résztvennem. A falubeliek t. i. mint szemtanuk, igen élénk színekkel ecsetelték, hogy sziklára vésett feliratokról a Tölgyes közelében fekvő *Zsedány-patak* völgyében (Csik-Szentmiklós határa) is tudnak. Egy ditrói székelyt állitottak elő, a ki erdővágás alkalmával maga is látta ez emléket. Az atyafi többről is tudott. Emlékezett egy sziklára a Zsedány pataka fejénél, melyet egyik mérnök társaságában sokat takarított, mosott, hogy valamit kibetüzhessenek a vésetekből és emlékezett egy másik „irott" kőre, melyet a *Somlyó-patak* egyik oldalágának legfelső folyásainál akkor látott, midőn erdővágás czéljából, mint a munkavezető alkalmazottja, ottan tartózkodott. Állitása szerint a munkavezető sátra az „irott" kőnek támaszkodott. Nem látszott lehetetlennek, hogy valóban megtaláljuk a közelebb fekvő *Somlyó-pataki* követ. Fuvart fogadtam tehát, melylyel aug. 9-én ugyancsak Kémenes Antal tanár, ifj. Józsa Sándor tanító urak és a vezető társaságában éjfél után 1 órakor utra keltem Tölgyes felé. Reggel 6 órától (ekkor értünk a Putnába torkolló Somlyó-patakhoz) délelőtti 11 óráig, szitáló hideg esőben együtt másztuk a Somlyó-patak rengeteg erdőkkel borított szakadékos szorulatait, 11 órától d. u. 2 óráig pedig csupán a vezetővel csatangoltam az emlékek után, de eredménytelenül: sziklát kelleténél többet találtunk, de a keresett „irott" követ nem sikerült felfedeznünk. Vezetőnk ekkor vallotta be, hogy 10—12 évvel ezelőtt látta az emlékeket, de azóta megváltozott a vidék képe s nem ismeri ki magát. Aug. 10-én azzal az elhatározással távoztam Ditróból, hogy a következő nyáron újólag felkeresem a tászoktetői emlékeket s egyben a hir szerint itt-ott még lappangó hasonló természetű emlékek felkutatását is megkisérlem.

Mielőtt az emlékek leletkörülményeit és ismertetését megkezdeném, kötelességemnek ismerem, hogy id. Józsa Sándor igazgató tanító urnak, mint a ki egyrészt nemes lelkesedéssel felhívta az emlékekre a figyelmet, másrészt pedig állandó erkölcsi támogatásával megkönnyitette munkámat, valamint Kémenes Antal volt csikszeredai, ma szentgotthárdi állami főgimn. tanár és ifj. Józsa Sándor tanító uraknak, mint a kik fáradságos munkámban állandó támogatásukkal nagy segitségemre voltak — e helyen is köszönetet mondjak.

* * *

A *Tászok* nevű hegygerincz, melyen a sziklavésetek találhatók Ditró (Csík vármegye) északi határában, a falútól mintegy 14—15 km. távolságban, a Ditróból — a Halaságon át — Borszékbe vezető, karban

tartott szekérút bal oldalán fekszik. A hegygerincz előbb délkelet-északnyugat, majd dél-észak iránytkövet s északi sarkával a *Maros és Szereth folyók vízválasztó vonalához csatlakozik* és pedig közel ahoz a ponthoz, a hol az előbb említett szekérút a vízválasztó nyergét, a *Közrez* (*Közrész*) nevű tetőt átlépi. A hegygerincz északi nyakára, — a hol a sziklavésetek találhatók — a Halaság nevű patak völgyében vezető útból azon az erdei úton jutottunk fel, mely az 1900-ban kiadott 1 : 75000 léptékű katona-térkép szerint az 1085 jelzésű magassági ponttól kissé északra kanyarodik a Tászoktető felé (lásd 2. kép balsarkában levő térképvázlatot). Az erdei út mielőtt a 1313 jelzésű magassági pontot elérné, találkozik az Orotva és Hódos felől jövő erdei útakkal, a mint azonban az utóbb említett magassági pontot elhagyja, ismét kétfelé ágazik; egyik a hegygerincz legmagasabb pontján (1379 m.) át haladva közeledik a *Közrez*-tetőhöz, a másik ellenben északnyugat irányú hajlással leszáll a gerinczről, hogy a karban tartott útat a Közreztető alatt elérje. Mindezt azért részleteztem, mert a velem volt ditrói urak és a fuvaros állítása szerint régebben a kocsiút nem a Halaság völgyében vezetett Borszék felé (kocsival ma is nehezen járható), hanem Borszék kocsiútjául az az erdei út szolgált, a mely Orotvánál indul ki a karbantartott megyei útból és a Tászok-tetőn át (1313 mag. pont) északnyugati leszállással vezet a Közrez-tetőhöz. Ennek hangsúlyozását pedig azért tartom szükségesnek, mert az általam megfigyelt sziklakarczolatok az erdei út elágazásának (1313.) közvetlen közelében mintegy 400—500 m. hosszú vonalon, a hegygerinczen vezető erdei út két oldalán találhatók, tehát

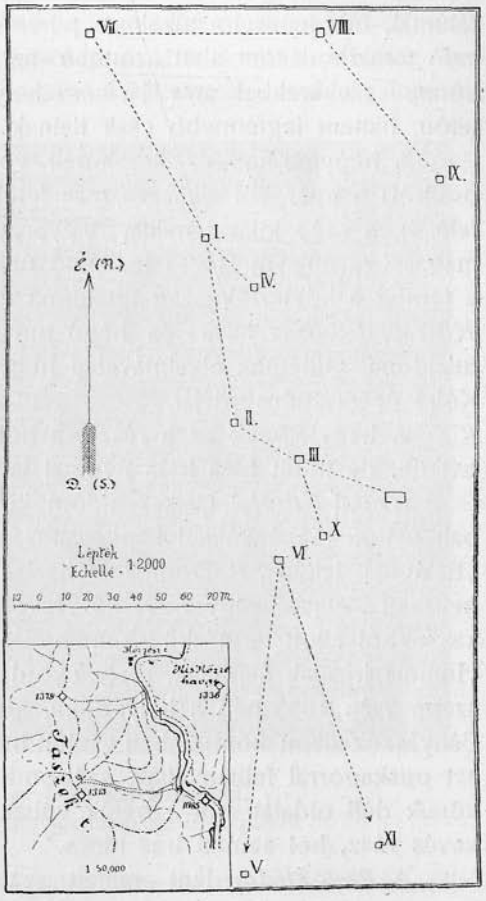

2. kép. A karczolatokkal ellátott kövek helyszinrajza, részlet térképpel.
Fig. 2. Plan de situation des pierres gravées avec un plan secondaire.

a vízválasztóhoz vezető régi út közvetlen közelében. Megemlítésre méltónak találom továbbá, hogy a tetőről alászálló régi kocsiút, mindjárt a tető alatt, bővizű forrás mellett vezet el, mely utóbbit — a menynyire hinni lehet a szóbeszédnek — a régebben itt tanyázó tolvajokról nevezznek „*Tolvajok kútjá*"-nak.

A verőfényes hegytető a közelben fakadó friss vizű forrással a Borszék felé vagy onnan törekvő utasoknak, a Ditró és Borszék közötti félútnál, mindenesetre alkalmas pihenőhelyül kínálkozott. A helyszínén való tartózkodásom alatt azonban azt a megfigyelést tettem, hogy a könnyű szekerekkel arra járó székelyek nem pihentetnek a Tászoktetőn, hanem legfennebb csak itatnak s azzal tovább mennek.

A hegygerincz ez észak-déli vonulatáról egyfelől (a 1313. mag. pontról) a gyergyói síkságra, más felől a Boór-patak völgyébe, Borszék felé, igen szép kilátás nyílik. A gyergyói síksághoz viszonyított relativus magassága 600 m. Józsa igazgató úréktól úgy tudom, hogy régebben e terület a közbirtokosság tulajdona volt (talán innen van a szomszédos *Közrez*, *Közrész* havas és hágó neve), ma azonban *Köllő János* úr tulajdona. Ottlétünk alkalmával a hegytetőn egy salamási oláh legeltette Köllő úr disznócsordáját.

A hegytetőnek az a része, a hol az emlékeket találtuk, ma erdőnélküli, de itt-ott friss irtás nyomai láthatók.

Benkő Károly[1] Csíkszentdomokos leírásánál a Bálán-havas oldalában nyitott rézbányákkal kapcsolatosan többek között ezeket mondja: „Bálánnak tetein Szt.-Domokos határa nyugati részében létez az úgynevezett *Fenyítő* vagy *Irott* kő. Nevét nagy testű szikla forma két szakaszokból állott terméskövéken bevésett betűktől kapta és ezt sokan Hunnus írásnak állították, mely okból különösön ugyancsak nyomoztam szept. 7-én 1855-ben a helyszínén, de úgy találtatott, hogy a Báláni Bányászok azon kőszíklában ezelőtt hat évekkel aranyat ezüstöt keresvén azt puskaporral felhányatták, szétrombolták legnevezetesebben az egész kőnek déli oldalát, hol a betűk voltak, ma csak északi feléből áll fen kevés rész, hol semmi írás nincs."

A *Pesti Hirlap* fent említett számában közzétett napihír hasonló tartalommal jelent meg, de a Tászoktetőre vonatkoztatva s azzal a különbséggel, hogy a napihír nem beszél bányászokról, hanem egyik ditrói kereskedővel robbantatja fel a sziklát.

Valószínű tehát, hogy Csikszentdomokos határában valóban léteztek „*irott*" kövek. Minthogy azonban a tászoktetői sziklavésetek is környékszerte, régi idők óta „*irott kövek*" néven ismeretesek, az sem lehetetlen, hogy a tászoktetői köveket a közvélemény és Benkő Károly is

[1] Csík Gyergyó Kászon leírások (Kolozsvár, 1853.) 47. l. Benkő e tudósitásra csikszentmihályi *Sándor Imre* úr, a *Genealogiai Füzetek* szerkesztője volt szives figyelmeztetni.

topographiai tévedéssel szerepeltette Csikszentdomokos határában, s ezúton került a katona-térképen az „*Irottkő*“ a báláni bányák közelébe. E feltevés helyességét azonban sokban gyöngíti az a körülmény, hogy a két hegy légvonalban is több, mint 30 kilométer távolságra fekszik egymástól.

Az időjárás kellemetlen volta miatt a csikszentdomokosi „*Irott követ*“ nem tekintettük meg, a Tászoktetőn azonban sziklarobbantás nyomát nem találtuk. A lankásan teres hegytetőn (1. kép)[1] itt-ott, szétszórtan, magánosan álló sziklatömbökön fordulnak elő a vésetek, karczolatok. Sziklatömbök nagyobb számmal felhalmozva csak a „*Tolvajok*

3. kép. Fénykép az I. kő karczolatairól.
Fig. 3. Photographie des gravures de la I. pierre.

kútja“ közelében találhatók, a hol talán lehetne robbantásról beszélni. E részen azonban, bár kutattunk utánok, karczolatokat nem sikerült felfedeznünk. A kincskeresésnek a nyomát azonban 3 emlék közelében, mélyre ásott üregek alakjában megtaláltuk, sőt *Márk György* volt ditróhódosi községi biró, a ki a Tászoktetőn át hazatérőben az egyik kőnek az üregből való kiemelésénél nagy segítségünkre volt, azt is tudta, hogy két testvér, Mundra Jakab és Nikita ástak e helyen, de kincs helyett csupán egy vas lándzsa hegyet találtak. — A kincskeresők

[1] A kép előterében Kémenes Antal volt csikszeredai, most szentgotthárdi áll. főgimn. tanár úr áll.

által ásott gödrökön konstatáltuk, hogy a humus a hegytetőn 1 méternél jóval vastagabb.

A megfigyelt és térképezett emlékek száma tizenegy (2. kép). Térképezésüknél kiinduló pontúl a hegytetőn nem rég fából és deszkából épített istálló féle színnek (az 1900-ban kiadott katonai térképen nincs megjelölve) északnyugati sarka szolgált, honnan kiindulva, az e czélra rendelkezésemre álló kezdetleges segédeszközökkel: delejtűvel és mérőszalaggal — a lehető pontosságra törekedve — állapítottam meg a kövek egymáshozi relativus helyezetét és mértem le azoknak egymástól való távolságát. Az V. és XI. számú köveket azonban, melyek a hozzájuk legközelebb fekvő VI. sz. kőtől is mintegy 250—300 m. távolságra feküdtek — az idő rövidsége miatt pontosan nem térképezhettem. A térképen feléjük irányuló nyílak csak hozzávetőlegesen jelölik helyezetüköt. A XI. kő az erdei útak elágazásának közelében (1313 m. p.) fekszik.

4. kép. Az I. kő karczolatainak rajza.
Fig. 4. Dessin des gravures de la I. pierre.

A Tászoktető az erdélyi hatalmas andesit-trachit vonalat zónájába esik. A karczolatokat tartalmazó egyik kőből magammal hozott kőzetdarab mikroszkopiumos vizsgálatnál *olivines piroxen-andesitnek* bizonyult, melynek főbb alkotó ásványai: plagioklas, augit, olivin, magnetit. Az alkotó ásványok milyenségét, megtartási állapotát és a kőzet szövetet tekintetbe véve, a kőzet középkeménysége 5 és 6 közt van.[1] Ennek megfelelően csak igen jó aczéllal (vassal nem) véshető, de a kvarcz, melynek keménysége 7, szintén könnyen karczolja. A kőzet felületének keménysége ugyan a víz és fagy hatása alatt jóval alatta marad a fenti megállapításnak, de minthogy a kőzet

[1] A kőzet mikroskopiumos vizsgálatáért, keménységének megállapításáért dr. *Szentpétery Zsigmond* egyet m. tanár úrnak e helyen is hálásan mondok köszönetet.

elevenébe ható mély vésetekkel is találkozunk s mivel bizonyosra vehető, hogy a ma sekélyebbnek látszó vésetek annak idején mélyebbre hatoltak — a kőzet keménységének megemlítését is szükségesnek találtam.

Ezek után az emlékek leírását a helyszíni felvételek sorrendjében adjuk:

I. Kő. Faragatlan terméskő. Déli oldalán magassága 80 czm., hossza 107 czm. Mellette, észak felől, jókora ásott gödör. A kő a földbe alig volt beágyazva, eredetileg a gödör helyén is állhatott. Véseteket három oldalán találtunk és pedig:

A) keleti oldalán ANP vagy még inkább AHP betűkből álló monogrammot, mely után a P betű szára felé ferdén irányuló vonal látható (4. kép 2.),

B) északi sarkán bevésett XII. számot (4. kép 3.),

C) déli oldalán a 3. képen fényképben, a 4. képen (1.) rajzban is bemutatott vésett sort.

Az *A*) és *B*) alatti vésetek elárulják, hogy bányászcsákány szerű szerszámmal hevenyében készültek. A hegyes végű szerszám az ütések erejének megfelelően hol mélyebbre, hol sekélyebbre hatolt a kőzetbe, miért is a törési felület és vonalhordozás szabálytalan, egyenetlen. A technikai eljárás után ezeket és a hasonló technikával készült jegyeket megkülönböztetésül a vésett, illetve karczolt jegyektől, *faragott* jegyeknek nevezzük.

A déli oldal sajátos formákkal biró jegyeit (*C.*) technikai eljárás szempontjából jellemzi, hogy az előbb látott jegyektől eltérőleg a sziklatömbre rá vannak *karczolva*. E kifejezéssel kívánjuk jelezni azt, hogy a jegyek egyrészt kevésbbé mélyen hatolnak a sziklába, másrészt pedig, hogy vonalvezetésük — eltérőleg a *vésett* jegyek határozott vonalvezetésétől — többé-kevésbbé határozatlan, ingadozó. A karczolatoknak ez utóbbi jellemvonása ott is felismerhető, a hol mélyebbre hatolnak a kőzetbe, mint pl. I. kövünkön az *f.* betűvel jelzett *svastikánál* (kampós kereszt) és a III. kő oldalfalának karczolatainál.

II. Kő. Körülbelől 50×90 czm. méretű faragatlan terméskő déli oldalán AHP betűköt rejtő *faragott* monogramm (16. kép 2.).

III. Kő. Féltojás idomú faragatlan andesittömb. Hossza 130—140 czm. Karczolatokban, vésetekben a Tászoktető egyik leggazdagabb emléke. A helyezet, melyben találtuk, arra mutatott, hogy hossztengelyével eredetileg észak-dél, vagy északnyugat—délkelet irányban feküdött és pedig úgy, hogy vagy gömbölyded alsó felével, vagy déli végével, legalább részben, a földbe volt beágyazva. Az első esetben felső lapja vízszíntesen, a második esetben ferdén állott. Erre mutat az a körülmény is, hogy felső lapja az időjárástól többet szenvedett, mint gömbölyded alsó fele. A kincskutatók déli végéhez jókora gödröt ástak,

5. kép. Fénykép a III. kő karczolatairól. (A, C)
Fig. 5. Photographie des gravures de la III. pierre. (A, C)

melybe a kő alácsúszott. Mi már a gödörben találtuk úgy, hogy déli vége a gödör alját érintette, északi vége pedig csaknem a föld színével volt egyenlő magasságban. E ferde helyezetben felső síma lapja délnyugatnak nézett. Rajta karczolatokat, véseteket négy helyen találtunk:

A) (5. kép 1. és 8. kép.) A kő sokkal nehezebb volt, semhogy kiemelésére gondolhattunk volna. Abban a helyezetben tehát, a mint feküdt, karczolatokat mutató *felső lapjáról*, miután azt ismételten lemostuk, több fényképfelvételt és pacskolatot készítettem. A különböző szög alatt egymáshoz törött, illetve egymáshoz csatlakozó párhuzamos, *ket-*

6. kép. Fénykép a III. kő karczolatairól. (B, C)
Fig. 6. Photographie des gravures de la III. pierre (B, C)

tőzött egyenes vonalak által jellemzett karczolatok azonban annyira elmosódottak voltak, hogy a helyszínén azokról készült rajzot idehaza fényképek és pacskolat segítségével sem tudtam kiegészíteni, illetve azokban nemcsak hogy rendszerességet nem sikerült felismernem, de köztük egy kivételével a befejezettség jellegével bíró határozott alakot sem ismerhettem fel. Az egyetlen határozottabb alak a felső balsarokban látható karczolat *(a)*, mely a talpos kereszt formáját őrzi, míg a *b* és *c* jelzésű nagyobb figurák szeszélyes alakoknak látszanak.

Ez utóbbiakhoz hasonló figurával találkoztunk már az I. kő karczolatai közt (4. kép 1. *d*), a hol szintén kettős párhuzamos vonalakból alakúl. Egyébként az V. és VI. kő karczolatai közt is ismétlődnek, a mely jelenség, támogatva az azonos technikai eljárás által, az emlékeket chro-

nológiailag egybekapcsolja. Kövünk karczolatai közt azonban egy olyannal is találkozunk, mely úgy formai, mint technikai szempontból kiválik a többi közül, nevezetesen azzal, melyet rajzunkon *d* betüvel jelöltünk. Ez nem sekély karczolat, hanem határozott vonalú mély *véset*, mely nyílalakú formájával és kivitelével egyrészt azokat a kőfaragó mesterjegyeket juttatja eszünkbe, melyeket pl. a közép- és újkorból ránk maradt erdélyi kőemlékeken is fellelhetünk, másrészt pedig azokat a tulajdonjegyeket, melyekkel többek közt a székelység napjainkban is él.

B) Hasonló technikával készült s így szintén a *vésett jegyek* közé sorolandó a kő *északi végén* bemetszve talált jegy, melynek alapformája az M betű középszárain függőlegesen álló vonal, melyhez fent vízszintes vonal csatlakozik. (6. kép és 9. kép 1. *n.*)

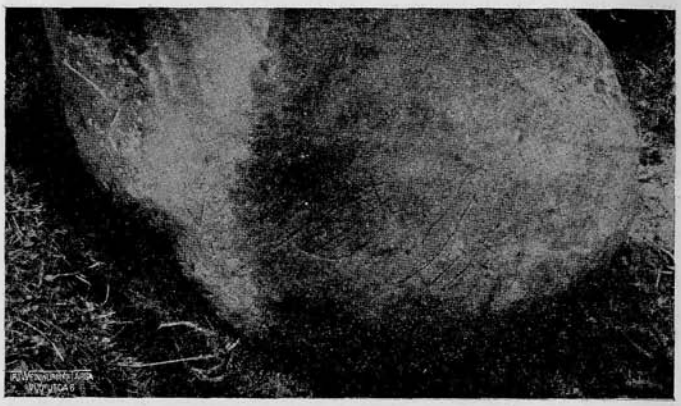

7. kép. Fénykép a III. kő karczolatairól. (D)
Fig. 7. Photographie des gravures de la III. pierre. (D)

Miután a követ a gödörben álló déli végén átfordítottuk, domború alsó fele nagyrészt láthatóvá és hozzáférhetővé vált. Azért írom, hogy nagyrészt, mert a kő síma lapjával a gödör ellenkező falának támaszkodva, most még függélyesebb helyezetbe került, mint előbb volt s így javarésze a szűk gödör sötét árnyékában maradt. Ez okozta, hogy pacskolatot a kő oldalfalairól nem készíthettem. Az oldalfalak karczolatairól, véseteiről a helyszínén készült rajzokat fényképek segítségével kiegészítve 9. képünkön mutatjuk be. Ha azonban a kő eredetileg valóban a fentebb jelzett helyzetben feküdt, a rajzot fordított helyezetben kell elképzelnünk.

C) A 9. kép 1. szám alatti rajzának baloldali része a kő *nyugati oldalának* karczolatait mutatja. Az ide tartozó fényképek az 5. kép 2. sz. alatt és a 6. képen láthatók. A bekarczolt figurák közt könnyű felismerni az *a* és *k* betűvel jelölt hiányos és teljes pentagrammot, a két heptagrammot

(*d, j*) és az egymásba tolt két háromszögből alakuló hexagrammot (*f.*). A kereszt alapformát mutató, szintén elég komplikáltnak mondható figura (*l*), valamint a *b* és *i* betűkkel jelzett phantasztikus alakú karczolatok — hasonlóan az előbbiekhez — a befejezettség jellegével bírnak, míg a *c, e, g, m*, továbbá a *k* és *l* közti kettősvonalú karczolatok és az *i*-hez tartozó szintén kettősvonalú karczolat a befejezetlenség hatását kelti és ezzel, de kettőzött vonalaikkal is a kő felső, sima lapjának karczolatait juttatják eszünkbe.

D) A *keleti oldalfal* karczolatait a 9. kép 2. sz. rajza és 7. kép fényképe mutatja. A határozatlan vonalvezetésű *e* és *f* jelű alakokkal mit akart azok készítője ábrázolni — alig sejthető. Az *e* alatti figura, kétágú nyelével és a közepébe helyezett négyzetes kerettel labarum szerű zászlóra emlékeztet, míg az f. jelű a belehelyezett hosszúszárú keresztalakokkal tűnik fel. A *b, c* és *d.* betűkkel jelzett figurák a vésetekhez közelálló mélykarczolatok, melyek azt a benyomást teszik ránk, ha a tászoktetői karczolatokkal kapcsolatosan írásjegyekről lehet beszélni, úgy ezek még leginkább minősíthetők írásjegyeknek.

Ha megemlítjük, hogy a *d* alatti *vésett jegy* közelében hegyes csákánynyal eszközölt 9—10 vonásszerű bevágás is észlelhető — a III. kő megfigyelt karczolatairól mindazt elmondottuk, a mit e helyen elmondandónak itéltünk.

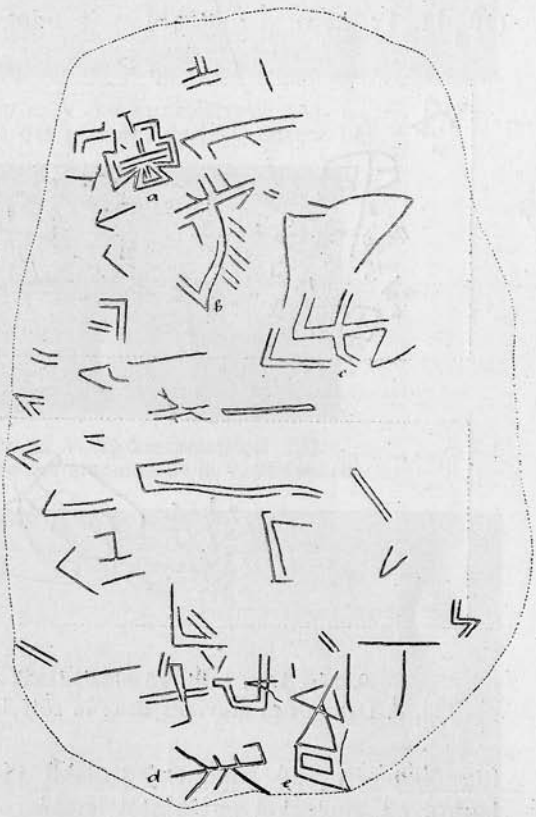

8. kép. Rajz a III. kő felsőlapjának karczolatairól. (A)
Fig. 8. Dessin des gravures dans la plaque supérieure de la III. pierre. (A)

IV. Kő. 3—4 m. átmérőjű-, 1—1½ m. mélyre ásott gödör közepetáján faragatlan terméskő. Északi sarkán AHP betűköt rejtő *befaragott* monogramm (16. kép. 1.). A kő a frissen ásott földbe besüppedt. Kiásására időnk nem volt s így nagyságát hozzávetőlegesen sem állapít-

hattuk meg. Feltehető azonban, hogy a fenti monogrammon kívül más vésetek és karczolatok is vannak a kövön, különben a kincskeresők aligha fordítottak volna olyan nagy munkát a gödör megásására.

V. Kő. A Tászoktetőn töltött második nap reggelén találtuk. A közvetlen közelében nőtt fiatal fenyő a kincskeresők szeme elől úgylátszik elrejtette, mert a humusba beágyazva bolygatatlan állapotban találtuk. A felső lapján 150×130 czm. méretű faragatlan, természetes andesittömb északi vége mintegy 40 czm. magasságra áll ki a földből, míg déli vége a földszinével csaknem egy nivóban van. Véseteket találtunk északnyugati, északkeleti gömbölyded oldalain és asztalszerű felső lapján (10., 11., 12. kép). Ez utóbbi — a mint a fényképen is kivehető — egy

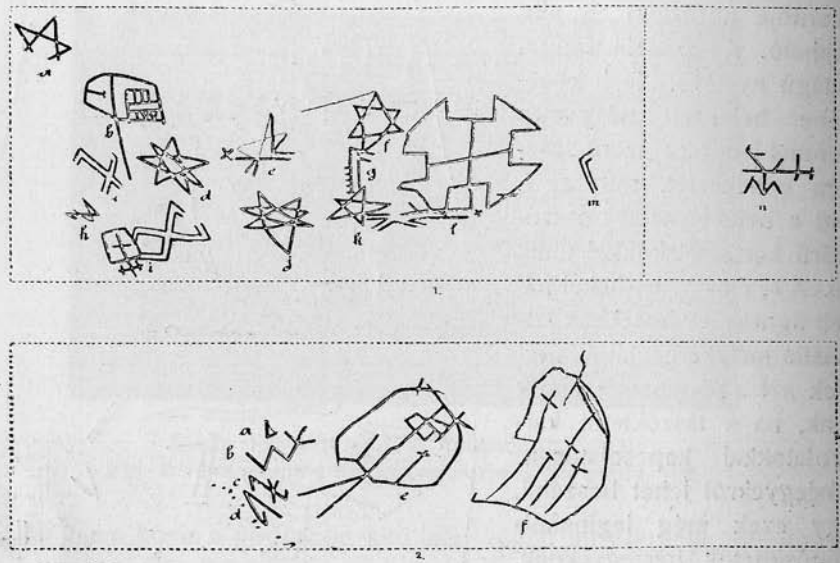

9. kép. Rajz a III. kő oldalfalának karczolatairól. (B, C, D)
Fig. 9. Dessin des gravures dans le côté latéral de la III. pierre. (B, C, D)

függőlegesen álló háromszög alakú részből és egy délre lejtő sima lapból áll, melyeket egymástól természetes hasadás választ el.

A) Északnyugati oldalának karcolatai (10. kép és 13. kép 1.) élénken emlékeztetnek az I. kő és III. kő kettősvonalú karczolataira. A párkányon hegyes csákányütésektől származó pont és vonásszerű beütések láthatók.

B) Északkeleti oldalán (11. és 13. kép 2.) két sekély *karczolat* (*a.*, *b.*) és egy mesterjegyszerű *vésettjegy* (*c*).

C) Felső lapjának a természetes repedés fölé eső *függőleges oldalfalán* egyes és kettős vonalú karczolatok láthatók. A kettős vonallal

10. kép. Fénykép az V. kő karczolatairól. (A)
Fig. 10. Photographie des gravures de la V. pierre. (A)

11. kép. Fénykép az V. kő karczolatairól. (B)
Fig. 11. Photographie des gravures de la V. pierre. (B)

12. kép. Fénykép az V. kő karczolatairól. (C)
Fig. 12. Photographie des gravures de la V. pierre. (C)

képezett formával a III. kövön (9. kép 1. *c.*) már találkoztunk. Az egyes vonalúak közűl egyik halformára (*a*), a másik keresztre (*d*), a harmadik zászlóra (?), vagy sátorra (?) emlékeztet (*e*). A Z alakú mélyebb vésetü jegyhez (*b*) közelálló formát pedig a III. kövön találtunk (9. kép 2. *c.*). A *délre lejtő símalap* karczolatai közt szintén az *egyes vonalúak* dominálnak, melyek közt a *pentagramm* ötször ismétlődik (*k, q, r, v, x*); az *f* betűvel jelölt mértani figura alapformája, — a mennyire azt a pacs-

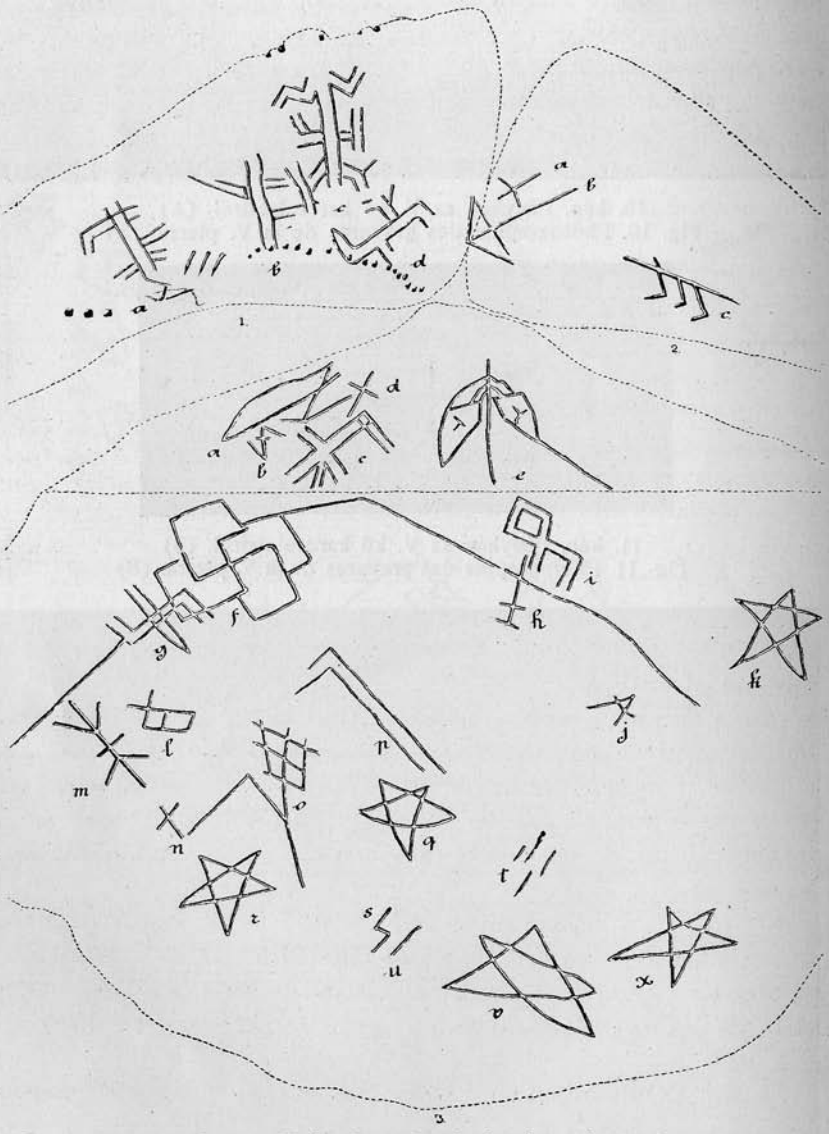

13. kép. Az V. kő karczolatainak rajza. (A, B, C)
Fig. 13. Dessin des gravures de la V. pierre. (A, B, C)

kolat után megitélhetjük — a svasztika. A kampók végei ugyanis két izben szabadon állanak, miáltal elárulják, hogy a karczolat készítője előbb a kampós kereszttel készült el s ez alapformát csak azután egészítette ki olyan mértani idommá, mely egyrészt kiegészített formájában is érezteti az alapformát, másrészt pedig az egyenszarú kereszthez is közelálló alak. Felső részéhez bekarczolt hosszú vonal, alsó részéhez kettősvonalú svasztikaszerű figura csatlakozik, (alapformája a *b* alatti figura) mely utóbbi lefelé irányuló nyélszerű egyenes nyulvánnyal van ellátva. Az egyes vonalú karczolatok közt még a labarumra (?) emlékeztető nagyobb figura (*o*), és a *h*, *j*, *l*, *n*, *t*, *u*[1] jelzésű kisebb és egyszerű szerkezetű alakok vonják magukra figyelmünket. A *kettős vonalú karczolatok* (*g*, *i*, *p*.) itt is határozatlan formákat mutatnak. Mint tulajdonjegyszerű *mély vésetet* emeljük ki az *m* jelzésű figurát.

14. kép. Fénykép a VI. kő karczolatairól.
Fig. 14. Photographie des gravures de la VI. pierre.

Kivánatos lett volna, hogy a nagyrészt humusba ágyazott kőnek legalább közvetlen környékét megássuk, mert csak így tudtuk volna meg, hogy vajjon a kő oldalain karczolatok, vésetek vannak-e. Erre azonban se időnk, se alkalmas eszközünk nem volt, a mit annálinkább sajnálunk, mert karczolatok jelenléte esetén az emlékek chronologiájához határozottabb útmutatásokat nyertünk volna.

VI. Kő. Faragatlan andesittömb. 100×60 czm. méretű felső lapján a 14. és 15. képeken látható *kettősvonalú karcolatok*, milyenekhez hasonlókkal már az I., III. és V. kövön találkoztunk. A kő látszólag a földszínén áll.

VII. Kő. Föld színén álló nagy terméskő, felső lapján AHP betüs *befaragott* monogramm (16. kép. 4.). Pacskolatát az eső elmosta.

VIII. Kő. Az előbbitől keletre, hasonlóan nagy terméskő, tetején AHP betüs *befaragott* monogramm és mesterjegyszerű *vésettjegy* (16. kép. 3. *a*, *b*).

IX. Kő. Az előbbitől délnyugatra (lásd 1. képet), nagyobb terméskő.

---

[1] Az *u* jelzésű mélyebb karczolat balról álló jegyének tulajdonképeni formája— ≍.

Déli oldalán AHP betüs *befaragott* monogramm (16. kép. 5. *a*), két kettős vonalú sekély *karczolat* (*a, b*) és egy útszéli keresztalakra emlékeztető határozottabb vonalú karczolat (16. kép. 5. *d*).

X. Kő. Kisebb terméskő tetején *befaragott* AHP betüs monogramm (16. kép. 6.).

XI. Kő. Jókora asztalnagyságú faragatlan andesittömb nyugati végén *vésett jegy* (16. kép. 7.), mely az M betü középszárain álló T alakú toldalékkal a III. kő északi végén talált vésettjegyre emlékeztet.

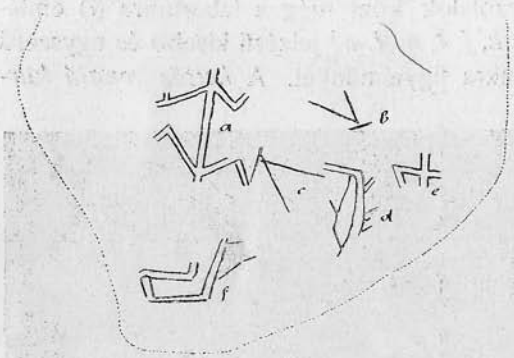

15. kép. A VI. kő karczolatainak rajza.
Fig. 15. Dessin des gravures de la VI. pierre.

A Tászoktetőn töltött három nap alatt megfigyelt kövek leletkörülményeit és karczolatait ezekben kívántam ismertetni. A rajzok elkészítésénél a legnagyobb pontosságra törekedtem, de ennek ellenére megeshetik, hogy egy újabb kiszállás alkalmával tett nyugodtabb megfigyelések — ha lényegtelenül is — itt-ott módosítani fogják azokat, főleg az esetben, ha az idő rövidsége és a víz hiánya miatt nem sikerült volna a köveket mindenütt elég tisztára mosnunk. A III. kő karczolatainak rajzai — minthogy a kőhöz nem tudtunk minden oldalról hozzáférni — talán kiegészítésre is szorulnak.

* * *

Annélkül, hogy ez alkalommal az emlékek jelentőségét, tudományos becsét illetőleg megállapításokra törekednénk, az alábbiakban kiemeljük azokat a sajátosságokat, a melyek eddigi megfigyeléseink alapján is eléggé beszédesen szólanak hozzánk. Értjük ezek alatt a karczolatok technikai és formai kivitelében mutatkozó lényeges eltéréseket, illetve a karczolatok természetére ezekből vonható következtetéseket. Megkíséreljük továbbá a különböző formájú és természetű karczolatokhoz analogiákat keresni.

A mint láttuk, a sziklakarczolatok kivitelében három különböző technikai eljárással találkozunk: a faragó, karczoló és véső tecnikai eljárással. Ezek közül legpraktikusabb az első, mert leghamarább czélravezető; alkalmazójától a helyszinén való hosszabb időzést nem kiván. Ellenben a két utóbbi nagyobb fáradságot és több időt igénylő eljárás.

A *faragott jegyek* egyugyanazon AHP betűs monogrammnak 7 különböző kövön való ismétlésében merülnek ki (I., II., IV., VII., VIII.,

IX., X. kő). Négyizben magánosan (II., IV., VII., X. kő), 3 izben véseteket és karczolatokat is tartalmazó kövön (I. kő, melyen a XII. jegy szintén *faragott*; VIII. és IX. kő) de mind a hét esetben könnyen feltünő helyen találjuk.

A Tászoktetőn e monogrammoknak — nézetünk szerint — más hivatása, mint határjelölés, alig lehetett. Kérdés azonban, hogy miféle területet határoltak?, mert a székelység manapság az erdőhatárt rendesen halmok emelésével jelzi s másfelől az általunk megfigyelt 7 kő által legalább részben határolt terület (a térképen a X. kő és az attól délre eső kövek annyiban helytelenül vannak rajzolva, hogy a X. kő bemérése nem a III., hanem a II. kőtől történt) aránylag kicsiny úgy, hogy erdőhatárt jelölő köveket ez alapon is alig láthatunk bennük. Ha azonban mégis a lelőhely természetének megfelelő praktikus hivatást kívánunk az emlékeknek tulajdonítani, úgy — tekintettel az általuk határolt terület kicsinységére — valószínűbbnek látszik az a feltevés, hogy egy, a közbirtokból részül jutott vagy bérelt kaszáló határkövei, a minek azonban egyrészt a székelység erdőhatárjelölésében fent érintett gyakorlat, másrészt pedig az a körülmény látszik ellentmondani, hogy a kövek által határolt területre eső erdőirtá-

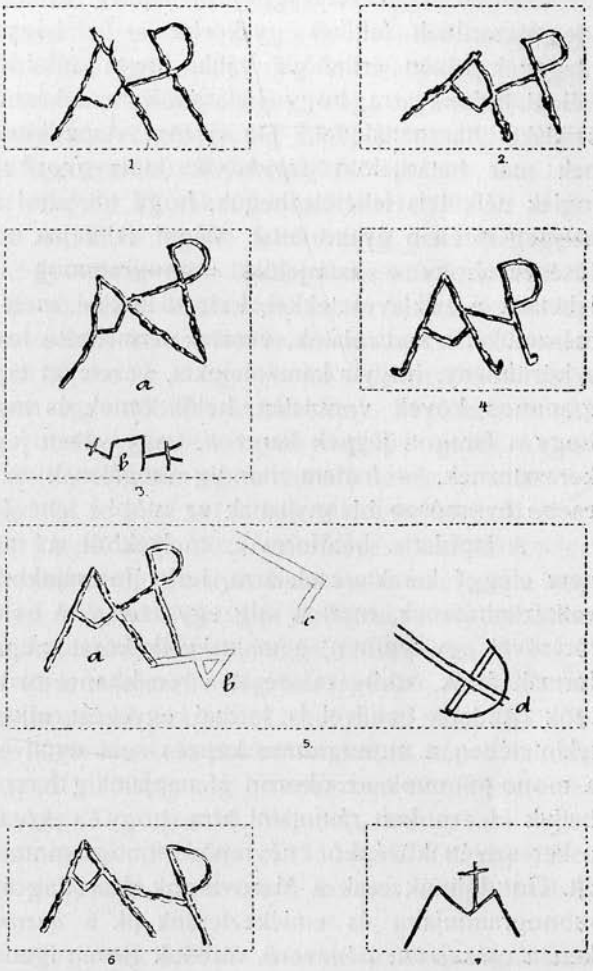

16. kép, Rajzok a IV. (1)-, II. (2)-, VIII. (3)-, VII. (4)-, IX. (5)-, X. (6)- és XI. (7) kő véseteiről.
Fig. 16. Dessins des gravures des pierres: IV. (1)-, II. (2)-, VIII. (3)-. VII. (4)-, IX. (5)-, X. (16) et XI. (7).

son százados fatörzsek láthatók s így a területnek legalább is állandó kaszálójellege kérdésessé válik. Harmadik eshetőség volna, hogy a kövek az újabbkori ditrói [1] vasbánya (megszünt már) és a helyszinétől alig 30 km. távolságban fekvő báláni [2] rézbányák közelében (kbl. az Apafiak korában nyilottak meg) kutatás czéljára kijelölt területet határolnak. Ez esetben a székelységnél manapság szokásos erdőhatárjelölésben idegenszerűnek feltűnő gyakorlat — a bányaművelésnél alkalmazott idegenek révén érthetővé válik, mert külföldön a multból is több példát tudunk arra, hogy határjelölésre a kéznél fekvő terméskövekeť, sziklákat használták fel.[3] De viszont Árpádkori okleveleink is beszélnek már határtjelölő *jegykőről* (lapis *jegyku*) [4] s így külföldi analogiák nélkül is feltételezhetjük, hogy ott, ahol alkalom nyilt rá, a székelység is élt e gyakorlattal. Végül felhívjuk a figyelmet arra az eshetőségre, hogy e határjelölő monogrammok szerves összefüggésben lehetnek a sziklavésetekkel, karczolatokkal, mely esetben határjelölő természetüket a karczolatok, vésetek természete lesz hivatva eldönteni. Az a körülmény, hogy a karczolatokat, véseteket tartalmazó kövek a monogrammos kövek vonulatán belől esnek és továbbá az a körülmény, hogy a faragott jegyek karczolt, vagy vésett jegyeket egy esetben sem kereszteznek, — hanem mindig megférnek azok *mellett*, — mindenesetre nyomósan bizonyítanak ez utóbbi feltevés helyessége mellett.

A lapidaris betűformák, melyekből a monogrammok alakulnak, nem eléggé karakteresek arra, hogy formájukból korukra biztosan következtethessünk, mert a míg egyrészt (az A betü keresztvonalának megtörésével egyetemben) a maiuskulák korát megelőző középkor betüinek formáit őrzik, addig másrészt a renaissance-ot követő, sőt a közelmult idők lapidaris betüivel is formai egyezést mutatnak. Kormeghatározás tekintetében a monogramm képzés sem nyújt semmi támpontot, mert a monogrammok az ókoron át napjainkig használatosak. Nem mulaszthatjuk el azonban rámutatni arra, hogy a kora-középkor és általában a keresztyén középkor névrejtő monogrammokkal nagy előszeretettel élt. Gondoljunk csak a Merovingok, Karolingok és Árpádházi királyaink monogrammjaira és emlékeztetünk pl. a *byzantinus érmekre*, amelyeken a császárok, pénzverő városok neveit igen gyakran monogrammok

---

[1] *Benkő* Károly: i. m. 155. l.

[2] U. o. 47—53. l.

[3] Dr. *Häberle:* Die Wälder des Stiftes zu Kaiserlautern im Jahre 1600. Mitth. des hist. Vereins der Pfalz. Band. 1913. 93—182. l. Witold *Pracki*: Starozytne znaki na Kamieniach etc. *Swiatowit*; 1900, 116—122. l.

[4] *Wenzel:* Árpádkori új okmánytár VI. k. 424. l. *Sebestyén* Gyula: Rovás és rovásírás, Bp. 1909, 119. l. nyomán.

rejtik és pedig sok esetben a mi monogrammjainknak megfelelő betűformákkal és ligaturákkal.[1]

Ha az eddigi vizsgálatok alapján a legfiatalabbnak látszó faragott monogrammok hivatását, korát illetőleg sem juthattunk biztos megállapodásra, annál kevésbbé fog ez sikerülni a *véseteket* és *karczolatokat* illetőleg, mert hisz ezek közt részben phantastikus alakokkal, részben pedig olyan misztikus jegyekkel találkozunk, mely utóbbiak az ókoron át mondhatni internationalis jelleggel napjainkig használatosak.

A *karczolatoknak* szerkezeti sajátosságuk, hogy egy részük kettőzött párhuzamos vonalból, más részük pedig szimpla vonalból alakul. Ez utóbbiak csoportjába tartoznak a mélyebb *vésetek* is.

Kettőzött vonallal alkotott figurákat találunk az I., III., V. és VI. kövön. A mig azonban a III. és VI. kő felső lapján, továbbá az V. kő északnyugati sarkán úgyszólván csak ilyen szerkezetű figurákkal találkozunk, addig a III. kő nyugati oldalfalának és az V. kő felső lapjának szimpla vonalú karczolatai közt a kettős vonalú karczolatok számbelileg alárendelt szerepet játszanak s úgy tünnek fel, mintha az egyes vonalú karczolatokkal nem egy időből származnának. Legalább is az a körülmény, hogy egyes vonalú karczolat egyes vonalút, kettős vonalú kettőst egy izben sem metsz, ellenben egyes vonalú kettős vonalút több esetben keresztez (9. kép 1. *i.*, *g.*, *l.*; 13. kép *g.*), amellett szól, hogy a különböző szerkezetű karczolatok közt valamelyes korkülönbséget tételezhetünk fel. Azt azonban, hogy melyik hatol át a másikon, a helyszínén nem figyeltem meg, a fényképek után pedig csak sejteni lehet, hogy az egyes vonalúak karczoltattak át a kettős vonalúakon.

Ez utóbbiakra jellemző a befejezetlenség hatását keltő, nyitott forma, mely legtöbb esetben egy hosszabb szárból és a hozzá két oldalról különböző szög alatt csatlakozó rövidebb szárakból alakul (4. kép *d.*; 8. kép *b.*, *c.*; 13. kép 1. *a.*, *b.*, *c.*, *d.*; 15. kép *a.*), három izben svastikára emlékeztet (9. kép 1. *c.*; 13. kép 3. *c.*, *g.*; 15. kép *e.*), két izben nyitott szögletes nyolczas alakot formál (9. kép *i.*; 13. kép 3. *i.*), egy izben pedig a talpas keresztbe helyezett egyenszárú kereszt alakját mutatja (8. kép *a.*).

A sok tekintetben esetlegesnek feltűnő ennemű karczolatokra technikai és formai közvetlen analogiát talán hiába is keresnénk. A Rajnavidéki és francziaországi Meroving- és Karoling-kori kő, illetve gipszsarkophagok díszítményeire, mint távoli analogiákra főleg azért hivatkozunk, mert ezeknél a karczolatainkat is jellemző technikai eljárással (bár ott gyakran reliefes a díszítmény) olyan formák járnak együtt, me-

[1] J. *Sabatier*: Description générale des monnaies Byzantines. Paris, 1862. I. k. I—II. táb.

lyek némileg a mi karczolataink formáira is emlékeztetnek. Így az L. *Lindenschmitnél*[1] rajzban is közölt st. albani (Mainz mellett) kősarkophag (29. kép) lapos fedelének díszítése a mi ágszerűen elágazó karczolatainkat juttatja eszünkbe s az ugyancsak általa a 25. képen közölt sarkophag tetejének dísze a mi szögletes nyolczas alakjainkra, a 25., 27., 28., 31., 32. és 33. képen közölt sarkophagok talpos keresztjei és többvonalú kombinált keresztalakjai pedig a mi kombinált talpas keresztünkre emlékeztetnek.

Ugyancsak a kettős vonalú karcolatokra, mint keleti analógiát idézzük a *szibériai* sziklavésetek közül azt, a melyet a szentpétervári Csász. Rég. Bizottság 1891. kiadványa képben is közöl és a melyen a kettős vonalú karczolatok térképvázlat benyomását keltik. Ugyanezen kő másik oldala a mieinkkel formai rokonságot mutató egyes vonalú karczolatokat és véseteket is tartalmaz.[2]

Hazai kora-középkori régészeti leleteink közül pedig utalunk a keszthelyi[3] és czikói[4] temetők csonttárgyainak kettősvonalú karczolataira és főképen a *nagyszentmiklósi* kincslelet aranyedényeinek részben megfejtetlen felírataira,[5] melyeknek betűformái közt a mi kettősvonalú karczolatainkkal feltűnően egyező formák szerepelnek. Ez utóbbiak karczolatainkkal abban is rokonságot mutatnak, hogy a kettősvonalú betűformák közt, előírás alakjában, szimpla vonaluakkal is találkozunk. Végül hivatkozunk arra, hogy III. kövünk felső lapjának kombinált keresztalakjára jellemző kettősvonalú képzés karakterizálja már II. Theodosius és Eudoxia solidusain a Nike által tartott keresztet.[6]

A hivatkozott analogiák közül főleg a *hazai* nagyszentmiklósi kincslelet bekarczolt és bevert betűformái azok, melyek leginkább megragadják figyelmünket, mert hiszen ezek közt nemcsak kettőzött, hanem szimpla vonalú figuráink közül is többre találunk közelálló formai analogiát. *Dietrich*[7] a kincslelet karczolatait *runáknak* minősítve próbálta azoknak megfejtését adni, de a tökéletlenül ismert ógót nyelvre alapított megfejtés helyességében szakkörökben nem igen bíznak. Vajon a tászoktetői ennemű karczolatokban, melyek a nagyszentmiklósi edények karczolatainál is határozatlanabb és szabadabb formákkal jelentkeznek

---

[1] Handbuch der deutschen Alterthumskunde, Branschweig. 1880. 112—114. l.

[2] Matyeriali pa archeologii Raszszii, No. 5. risz. 39.

[3] *Hampel* J.: A régibb középkor emlékei Magyarhonban, Budapest. 1894—1897. I. k. XCIV. t. 5.

[4] *U. o.*: II. k. CCXV. t. 8.

[5] *U. o.*: I. k. CLXXXXIV. t. 1a—6a.

[6] J. *Sabatier* · i. m. V. tábla 6., 22. sz.

[7] Germania XI. kötetében a 177. lap előtt. Az *Arch. Ért.* 1884. évf. 61. l. *Hampel* J. nyomán.

és a melyek sorokká sohasem alakulnak, hanem itt-ott izoláltan fordulnak elő, szabad-e írásjegyeket és épen runákat látnunk —, alig dönthető el. Az egyes karczolatoknál mutatkozó formai rokonság alapján e feltevés helyessége nem látszik kizártnak, a mi pedig a lelőhely geographiai helyezetét illeti, a runák jelenléte nem volna meglepő, mert hisz a runák kialakulásának helyéül mutatkozó Középtenger-melletti terület úgyszólván a lelőhely szomszédságában van, honnan a Tászoktetőre (esetleg a Szereth—Besztercze folyók völgyén) a népvándorlás germán elemei révén is könnyen eljuthattak. A kettőzött vonallal való írásjegyképzés azonban a hasonló technikájú emlékek sorozatában még ez esetben is idegenszerűnek látszik.

Az egyes vonalú karczolatok formai tekintetben ismét két csoportra különülnek: egy részüket az egyszerű *nyitott forma*, más részüket a komplikáltabb *zárt forma* jellemzi.

A mély vésetek a nyitott formájú karczolatokkal mutatnak formai rokonságot (8. kép *d;* 9. kép 1. *n;* 13. kép 2. *c,* 3. *m;* 16. kép 3. *b;* 7.), mert valamennyit az egyenes vonalakból összerótt nyitott forma jellemzi, de a míg azok egy ugyanazon kövön (I., V. kő) többször megtalálhatók, addig mély véset két ízben csak a III. és V. kövön fordul elő s ott is a kő ellentétes oldalain — különben más-más kövön találhatók. Tehát a mély vésetekre is jellemző az izoláltság. Amint már előbb is említettem, magukon hordják a közép- és újkori kőfaragó mesterjegyek általános jellemvonását (legtöbbnek alapformája a nyíl) és egyben szoros vonatkozásban állanak azokkal az internationalis jellegű *tulajdonjegyekkel*,[1] melyeket többek közt a székelység és köztük a gyergyói székelység régi idők óta használt és ma is használ. A székely gazdák t. i. használati tárgyaikon, épületfákon stb. manapság is előszeretettel alkalmazzák a tulajdonjog, illetve — erdőírtással és általában famunkálatokkal kapcsolatban — az általuk végzett munka megjelölésére az u. n. tulajdonjegyeket vagy fajegyeket. A fiú az apa által használt anyajegyet rendesen megtartja, de egy vagy több rovott jegy hozzáadásával egyéníti, ezáltal akarván jelezni, hogy más most a jegy tulajdonosa. A III. kő északi végén levő vésett jegy (9. kép *n*) úgy tűnik fel, mintha a XI. kő vésett jegyének továbbfejlesztett formája volna, mintha az anyajegy az alapforma megtartásával sok változáson ment volna át. Dr. *László Ferencz* a Székely Nemzeti Múzeum őre szives volt és rendelkezésemre bocsátotta az általa épen *Ditróban* gyűjtött tulajdon-, illetve fajegyeket, melyek közt a fenti jegy M formában feltalálható. Ugyane gyűjteményben feltalálható a svastika (4. kép *f.*), a 8. kép *d* alatti, a 13. kép 3. *m* alatti nyilalakú jegy, míg a 13. kép

[1] *Sebestyén* Gyula: i. m. 104—146. l.

2. *c* alatti jegyével tökéletesen egyező jegyet *Sebestyén Gyula* közléséből a gyergyói fajegyek közt találunk.[1] Igen valószínűnek látszik tehát, hogy e mély vésetekben afféle tulajdonjegyeket kell látnunk, a milyenekkel többek közt a székelység is él. *Sebestyén Gyula* ugyan többször idézett alapvető munkájában nem tesz említést arról, hogy a székelység körében a tulajdonjegyeknek sziklákon, kőtömbökön való alkalmazása is szokásban volt s magunknak sincsenek erre vonatkozólag értesüléseink, de ha a székelység körében a tulajdonjegyek alkalmazásával manapság is lépten-nyomon találkozunk s főleg erdőírtással kapcsolatosan élnek manapság is ezekkel, mint „fajegyekkel", könnyen elképzelhető olyan eset, a mikor a tulajdonjegyeknek az erdők mélyén, kaszálók, legelők lankásán, az épen kéznél fekvő kőtömbökön való alkalmazása, a székelység körében is szükségessé vált.

Ma még igen keveset tudunk arról, hogy a székelység körében a tulajdonjegyek használata mennyire nyúlik vissza, de abból a tényből, hogy manapság, a latin betűsírás általános elterjedése idejében is széltében élnek a rovott tulajdonjegyekkel, logikusan következtethetjük, hogy a múltban még elterjedtebb volt azok használata, hogy minél messzebbre megyünk vissza, annál általánosabban éltek azokkal. Épen ezért a tulajdonjegyek jelenléte a tászoktetői andesit-tömbökön még olyan időkre vonatkozólag is nyomósan bizonyíthatna a székelység mellett, amikor az oknyomozó-történelem a székelységnek e területen való jelenlétét, okleveles bizonyítékok hiányában, kétségbe vonja. Egymagukban azonban kor-meghatározásra nem alkalmasak, mert ezek az ókoron át széltében elterjedt jegyek az azonos czél és technikai kivitel következtében egymástól messzeeső időkben és területeken is gyakran mutatnak meglepő egyezéseket. Korukat tehát legtöbbször rajtuk kívül eső jelenségek határozzák meg, ha ugyan egyáltalán állanak ilyenek rendelkezésre. Viszont azonban e jegyeknek épen ezen internationalis jellege arra int, hogy ethnologiai vonatkozásukat — ha arra nyomós okok forognak fenn — a székelységen kivül is kereshetjük. Igy mindjárt figyelmeztetünk arra, hogy a mély vésetek a hasonlóan nyitott formájú karczolatokkal egy időben is készülhettek, ha t. i. feltételezzük azt, hogy már készítésük alkalmával meg volt köztük a kivitelben mutatkozó különbség. Ezt igazolná a mély véseteknek a karczolatok közti helyezete: karczolatokat soha sem metszenek, hanem az általuk szabadon hagyott helyen mindig megférnek. Minthogy pedig az V. kő nyitott és zárt formájú *karczolatai* egyenlő kopottságúak s így egykorúaknak vehetők — a chronologiai nivellálást a mély vésetekre is kiterjeszteni indokoltnak látszik.

[1] I. m. 87. kép 69. sz.

A nyitott formájú, szimpla vonalú karczolatok (4. kép *a, b, c, f;* 13. kép 2. *a,* 3. *b, d, h, j, n, u, t)* még egyszerűbb formákat mutatnak, mint a mély vésetek. Mint technikai és formai analógiákra utalunk a *smolenski* granittömb karczolataira (a Dwina és Dnyeper eredetéhez közel, a Keleti- és Fekete-tenger vízválasztóján),[1] a *züllichaui* sziklavésetekre[2] és a *nagyszentmiklósi* kincslelet egyes vonalú karczolataira,[3] melyek közt a miénkkel egyező jegyek is szerepelnek. Amíg azonban a hivatkozott analógiáknál a jegyek egymásmellettisége sorokat szolgáltat, addig a mi esetünkben csupán az I. kő déli oldalának jegyeinél láthatunk sor formálására való törekvést (a gammadiumszerű keresztalak (*e*) és a svastika (*f*) betű karakterétől bátran el is tekinthetünk), ellenben az V. kőnél csak úgy izoláltan jelennek meg, mint a mély vésetek általában. Nem hagyhatjuk továbbá említés nélkül, hogy most tárgyalt jegyeinknek nagy része az említett *tulajdonjegy gyűteményekben is feltalálható* s így azokat a mély vésetekkel azonos lényegűeknek is tekinthetjük.

A szimpla vonalú karczolatok második csoportjába soroljuk a *zárt idomú karczolatokat,* melyekben írásjegyeket semmiképen sem láthatunk, de a melyek sok tekintetben még a tulajdonjegyek formai körét is átlépik. Egyik részükre az egyenes és görbe vonalakkal körülzárt kisebb-nagyobb tér jellemző, melyet hálózatos vonalkázás, illetve kereszt alakú vonalkák tagolnak és a melyek közül nehánynak külső kerületéhez nyélszerű hosszabb vonal csatlakozik (9. kép 1. *b, i, l,* 2. *e, f;* 13. kép, 3, *e, o*). A második csoportba pedig a misztikus sokszögek, a kombinált keresztalakok, a hol alak stb. sorolhatók (9. kép. 1. *a, f, j, k;* 13. kép 2 *b,* 3. *f, k, q, r, v, x*).

A hazai irodalom ilyen természetű emlékekről nem tud, de a külföldi irodalom és tárgyi emlékek is legfennebb csak részletanalogiákkal szolgálnak. Épen azért szükségesnek tartjuk, hogy mielőtt ezek természetére vonatkozólag valamelyes véleményt is alkotnánk, legalább a vezető szerepet játszó figurákat közelebbről megtekintsük.

A III. és V. kő karczolatai közt tizszer ismétlődnek azok a jegyek, melyek *pentagramm, pentalpha, pentacle, signum Pithagorcum, salus Pithagorae, Drudenfuss, Trutenfuss, Elfenkreutz, hexagramm, heptagramm, Suleiman pecsétje, Salomas pajzsa, Salamon pecsétje, Magen David* (Dávid pajzsa) néven részben már az ókortól a középkoron át a görögöknél, a rómaiaknál, a zsidóságnál, törökségnél, arabságnál, a keresztyén babonás symbolismusban s a titkos társulatok symbolumai

---

[1] *Zeitschrift für Ethnologie.* IX. k. 12—16. l.
[2] *U. o.:* XXI. k. 745. l.
[3] *Hampel* J.: i. m. CLXXXXIV. t.

közt használatosak voltak, illetve napjainkig használatosak. E misztikus jegyek közül a pentagramm karczolataink közt hétszer ismétlődik (III. és V. kő), míg az egymásba tolt két háromszögből formált hexagrammot csupán egyszer (III. kő), a heptagrammot pedig kétszer leljük fel (III. kő). Köztük vezető szerepet tehát a *pentagramm* játszik.

És ha most e misztikus jegy eredete, historiája után — ha csak futólagosan is — kutatunk, megtudjuk, hogy az ókori írók tudósítása szerint Pithagoras *Hygieia* symbolumául formálta (innen Pythagoras-féle jelvény)[1] s a pythagoreusok, gnosztikusok, neoplatonikusok levelekben és köszöntésekben az *egészség*, *üdv* symbolumaképen széltében használták.[2] Gyakran feltalálható az Abraxas-gyűrűk titkos jegyei közt[3] s nagy szerepe van a druida miszteriumokban.[4]

Pytane mysiai görög város autonomus és római császárkori ezüstérmein mint hátlapi typus Hygieiát helyettesítő symbolum képen tűnik fel.[5] A Kr. e. III. századból származó több középitaliai bronz-uncián (*aes grave* sorozatba tartozókon) mint hátlapi typust Hercules symbolumának (előlapi typus) társaságában találjuk,[6] míg a római köztársasági denariusokon,[7] és gall érmeken,[8] mint melléktypus fordul elő. Praetorius „Blockes Berg" című munkájában (1669) arról értesít, hogy Antiochus Soter a galaták elleni harczában — Nagy Sándor tanácsára, aki álmában jelent meg, Hygieia symbolumát, a pentagrammot, mint tábori jelvényt alkalmazta. Ugyancsak ő értesít arról is, hogy a byzantinus császárok testőrsége is használta e jelvényeket s végül, hogy ötször ismételve Krisztus öt sebét is jelentheti, tehát keresztyén vonatkozása is lehet.[9] *Friedensburg* idézi szent Christomos szavait „crux et cicatrices Christi radiis solis in iudicio erunt lucidiores" s a keresztyén érmeken szereplő ötágú csillagokban is Krisztus öt sebének symbolikus ábrázolását látja.[10] És valóban byzantinus érmeken is gyakran találkozunk 5, 6, 7 ágú

---

[1] J. *Eckel:* Doctrina numorum veterum. Vindob. 1792. I. k. 63. l.

[2] A borszéki gyógyfürdők közelében ilyen értelemben való alkalmazása nem volna feltűnő.

[3] *Pauly—Wissova:* Real-Encyklopädie. Pentagon alatt.

[4] J. *Eckel*: i. m. i. h.

[5] *Head*: Historia numorum, Oxford, 1887. 465. l. és L. *Anson*: Numismata graeca, London 1860. II. k. XXI. t. 1019., 1020., VI. k. XIX. t. 969—972. sz.

[6] Dr. Jur. E. J. *Haeberlin*: Aes grave etc. Frankfurt, A. M. 1910. 68. tábla, 20., 21., 22., 32. szám.

[7] E. *Babelon*: Monnaies de la république Romaine. I. k. 25., 48., 49., 101., 347. l.

[8] A. *Blanchet*: Ttaité des monnaies gauloises. Paris, 1905., 330., 331., 360, 378., 385. l.

[9] W. *Schwarz*: Zeitschrift f. Ethnologie. XVIII. k. 1886. évf. 381. l. A tászoktetői III. és V. kövön a misztikus jegyek ötször-ötször ismétlődnek.

[10] Die Symbolik der Mittelaltermünzen, Berlin 1913. 25. l.

csillagokkal, melyek három érmen ötször ismétlődnek,[1] egy ízben pedig a pentagrammhoz közelálló, vonalból formált hatágú csillag is előfordul.[2] Egyébként a byzantinus kor keresztyény varázsformulái már a Kr. u. V. sz.-ban, mint *láz* elleni amulettet említik.[3]

Nyugati területeken a frankoknál, de főleg a germánoknál (Drudenfuss, Elpenkreutz stb. néven), az egész középkor folyamán, mint a rossz szellemek ellen megvédő misztikus jegy használatos s mint az érmeket a hamisítók ellen megvédő jegy kerül igen gyakran a középkori franczia,[4] dán és német érmekre.[5]

Klim. Čermák VIII—XIII. századból származóknak tartja azokat a korongolt edénytöredékeket, melyeket Čáslau-ban a Hradeken ásatott fel és a melyeknek bekarczolt jegyei közt a hálószerűen osztott nagyobb zárt terek, a nyitott formájú egyenes vonalú mesterjegyekre emlékeztető alakok és köztük a pentagramm is több ízben előfordul.[6] Itt e jegyek inkább mint tulajdonjegyek tűnnek fel. Ilyen minőségben találjuk meg a pentarammot az 1568—1610. közti időkből származó oldenburgi név és pecsétjegyek közt[7] és az 1200—1500 közti időkből származtatott észak germán fajegyek, mesterjegyek közt.[8]

A zsidósággal kapcsolatosan egyik zsidó kéziratban már 1073-ban előfordul.[9] IV. Károly 1354-ben a prágai zsidóknak hexagrammal és pentagrammal ellátott zászlót ír elő,[10] a mit dr. *Vajda* Béla a pentagrammot illetőleg kétségbe von.[11]

Keleten középkori alkalmazását az *Aspelin* által finn-ugornak nevezett középorosz területen, a *vladimiri* leletből származó (Moszkva kormányzóság) gyűrű fején találjuk meg, melynek korát Aspelin a Kr. u.

---

[1] J. *Sabatier:* Description générale des monnaies Byzantines, Paris, 1862. II. k. LXIII. t. 19, 20; LXX. 8.

[2] U. o. LXIX. t. 14.

[3] Dr. C. *Wessely:* Neue griechische Zauberpapir (Denkschriften d. k. Akademie d. Wissenschaften. Phil. Hist. Classe. 42. Band. 1893.) 66—68. és 70. l.

[4] A. *Blanchet:* Numismatique der moyen age et moderne. Paris, 1890. 6 t. 331. sz.

[5] Dr. F. *Friedensburg:* i. m. 26. l.

[6] *Zeitschrift für Ethnol.* XVIII. k. 661. l.

[7] *Sebestyén Gyula*: i. m. 108. l.

[8] Correspondenzblatt des Gesammstvereins der deutschen Geschichts- und Alterthumsvereine, Darmstadt 1872. nr. 1. — Gr. G *Tocilescu:* Dacia inainte de Romani, Bucuresci, 1880. 944. l. és Z tábla nyomán.

[9] Facsimiléje: M. *Friedmann*: Seder Eliyahn Rabbah we-Seder Eliyahn Zuta. Wien, 1901. cz. művében.

[10] *M. Grünwald:* Jahrbuch f. jüdische Geschichte u. Literatur. Band IV. Berlin 1901. 331. l.

[11] Dávid pajzsa történetéhez. Magyar-Zsidó Szemle 1900. évf. XVII. k. 310—312. l.

VIII. századon innenre teszi.[1] Ugyancsak orosz területen, a romokban heverő chersonesi monostor felásása alkalmával (1895-ben), byzantinus és perzsa izlésű tárgyak társaságában több négyszögletes alakú cserép drb. került elő, melyeknek egy részén a pentagramm, másrészén pedig a két egymásba tolt háromszögből formált hexagramm domborműves alakja látható. Ezeken kivül többek közt elő került még egy XI. századból származó görögfeliratos tábla, több byzantinus izlésű relictum és Commnen Manuelnek több érme. A misztikus jegyű cserepeket azonban az Aranyhordáktól származó és hasonló misztikus jegyekkel ellátott 25 drb. ezüst és 10 drb. aranyérem a XIII., XIV. sz.-ra datálja.[2]

Ujabb időben az albánoknál a tetoválás kedvelt figurája,[3] Marokkóban amulett képen használják,[4] a germánoknál pedig mint a kuruzslás egyik formai eszköze használatos[5] stb. stb.

Ha a karczolataink közt vezető szerepet játszó pentagramm társaságában kétszer ismétlődő *heptagramm* elterjedési köre után kutatunk, úgy találjuk, hogy a pentagrammnak e tovább fejlesztett formája ritkábban használatos, sőt abban a szögletes formában, a mint karczolatainkon mutatkozik, sem irodalmi, sem régészeti emlékeken nem leltük fel. Ivalakká lágyított szögekkel azonban a X—XII. századból származó Hakim-Moschee északi minaretjének áttörtmüvü architechtonikus díszítvényei közt hasonló kivitelü pentagramm stb. társaságában fordul elő[6] s középkori orosz érmeken — mint melléktypusok — gyakran szerepelnek olyan geometrikus alakok, melyeket a pentagramm, illetve tovább fejlesztett formái, a 7., 9. stb. szög kerekké lágyított alakjaiképen foghatunk fel.[7] Byzantinus érmeken pedig igen gyakori a 7 ágú csillag és pedig a XI. sz.-tól kezdve igen sokszor abban a formában, mely a csillag közepén meghagyott köralakú nyilással szinte érezteti heptagrammjaink szerkezeti sajátosságát.

És ha végül a pentagrammtól és heptagammtól eltérő szerkezeti formát mutató *hexagrammot* tekintjük, úgy találjuk, hogy e misztikus jegyet napjainkban általában a zsidóság kizárólagos symbolumául, szent jelvényeként tekintik. Neve a zsidóságnál Magen David (Mogen Dovid), vagyis Dávid paizsa. De nemcsak a zsidóság, hanem főleg az arabság, törökség körében is használatos, a hol Salomas-, Szuleiman pecsétje

---

[1] Antiquités du nord Finno-Ougrien. Helsinki 1878. III. k. 1049. sz.

[2] *Otcset imperatorszkoj arch. Komissii Szpb.* za 1895. szt. 91. 92. risz. 230. 232.

[3] *Zeitschrift f. Ethnologie,* XXXIII. k. 47—48. l.

[4] U. o. XVIII. k. 676. l.

[5] U. o. XIII. k. 132. l. Veszettség elleni varázsszer.

[6] S. *Flury*: Die ornemente der Hakim- und Ashar-Moschee. Heidelberg, 1912. XXIX. t. 4. 5. XXXIV. t. 4.

[7] *Chaudoir*: Aparçu les Monnaiz Russes, St. Petersbourg—Paris 1836. II. t. 1—7.

néven ismeretes. Hívják Salamon pecsétjének is s ilyen néven a zsidók Salamon királyával hozzák összeköttetésbe.

Azok a tudósok, a kik e misztikus jegyet a zsidóság szempontjából tüzetesebb vizsgálat alá vették s kutatták eredetét, — igen eltérő eredményekre jutottak, de abban mindannyian megegyeznek, hogy sem a Biblia, sem a Talmud nem ismeri s a rabbinusi irodalomban sincs említve. Jelentős szerepet a hexagrammnak csak a XII—XIII. században falsificalt *Zohar* tulajdonít, a miből dr. *Vajda Béla* azt a következtetést vonja le, hogy e misztikus jegyet, — a melyet a Krisztus születése körüli időkben Egyptomban feléledt neoplatonicus és neopythagoricus theosophiai irányzat misztikus bölcseleti fogalmainak jelölésére hivott új életre, — a keresztes hadjáratok idejében a templariusok hozták magukkal Európába, a hol Spanyol és Francziaország területén, a Talmud szellemétől teljesen idegen theosophicus alkalmazását a *Zohar* falsificatora a XII—XIII. sz.-ban széltében megtalalta.[1] Dr. *Blau Lajos*, a kérdés egyik legalaposabb ismerője[2] az eredet kérdését nem látja tisztázottnak, de azt a nézetet (*Henry*: La magie dans l'Inde antique), melyszerint a hindu magiaba a semiták közvetítették volna, elveti, mert a név egyáltalán nem mutat zsidó, vagy semita eredetre.[3]

Végül *M. Grünwald* véleményére hivatkozunk, a ki a babyloniai kosmogoniában keresi eredetét, honnan szerinte az arabság közvetítésével jutott a zsidósághoz, a hol az arabság körében *Salomos* paizsa néven ismert jegy *Dávid paizsa* nevet kapott.[4]

Bármint álljon is az eredet kérdése, annyi bizonyos, hogy zsidó vonatkozásban alkalmazását elég korán megtaláljuk. A tarantoi múzeum zsidó és görög nyelvű felíratos sírkövein a hexagrammot az elhaltak neve után bekarczolva többször megtaláljuk. A sírkövek korát pedig hozzávetőlegesen a Kr. u. III—IV. századra lehet helyezni.[5]

Középkori alkalmazására például IV. Károlynak a prágai zsidók részére 1354-ben kiadott rendeletét idézzük, melyben meghagyja a zsidóknak, hogy pentagrammával és hexagrammával ellátott zászlókat használjanak. Dr. Vajda Béla ugyan kétségbevonja a pentagramm szempontjából az ide vonatkozó tudósítás helyességét, de a mint előbb láttuk — pentagrammával, zsidó vonatkozásban, korábbi emlékeken is találkozunk.

---

[1] *Magyar-Zsidó Szemle*: 1900. XVII. k. 310—322. l.

[2] *The Jewitsh Encyclopedia*. New-York. I—XII. k. Magen Dávid alatt.

[3] Hozzáintézett levelemre adott szives válaszában oda nyilatkozott, hogy a hexagrammból zsidó eredetre következtetni nem lehet.

[4] *Jahrbuch f. jüdische Geschichte und Literatur*. Berlin, 1901. évf. 131. lap.

[5] H. M. *Adler*: The Jews in Southern Italy. Jewish Quarterly Review, London. XIV. k. 1901—1902. évf. 111—115. l.

A hexagramm használata azonban — a mint már fennebb is jeleztük, — nincs a zsidóságra korlátozva, mert a középkor folyamán keresztyén és mohamedán vonatkozásban egyaránt ismételten felleljük és pedig abban a formában, mint karczolatunkon. A kora-középkori keresztyén *kopt* emlékek közt az áldozati kenyér bélyegzésére szolgáló fabélyegeken, más rendeltetésű agyagbélyegzőkön és a Nilus iszapjából készült dugókon elég gyakran fordul elő. *Strzygowski* ez emlékekről megjegyzi, hogy a Salamon pecsétjének nevezett pentagrammban (?) nem kell minden esetben okvetlenül keresztyén vonatkozást látnunk, mert ez emlékek közt római és arab tárgyak is lehetnek s főkép, mert e jegyet ó-arab sírköveken is gyakran felleljük.[1] Ugyancsak Egyptom területén, de jóval későbbi időben, a Mameluk dinastia tagjának, a XIV. század végén uralkodó El-Melik szultánnak az érmein szerepel e misztikus jegy.[2] Minden bizonynyal az arabság közvetítésével jutott el Tripolisba, Marokkóba, a hol a XVIII. sz. végén és XIX. sz. elején vert érmek egyik főtypusaként jelentkezik. — Az európai törökségnél I. Soliman (Szuleiman pecsétje) bronzérmein találjuk meg (1520—1566),[3] a mi arra mutat, hogy használata a törökségnél a XVI. század elejénél korábbra alig nyúlik vissza. Ellenben délorosz területen a már említett chersonesi kolostor romjai közt — a pentagramm társaságában — az Arany-Hordák érmeivel datálva találjuk.

Lehetséges tehát, hogy e misztikus jegy a zsidóság köréből terjedt el a fentebb hivatkozott keleti területekre, de a míg e feltevés helyességét zsidó emlékek megbizhatóan nem igazolják — sokkal inkább úgy tűnik fel, mintha a zsidóság a keleten s főleg az arabság körében használatos misztikus jegyet később és épen arab hagyományokból adoptálta volna.

Helytelen képet alkotnánk azonban, ha azt hinnők, hogy csupán keleten s főleg az izlam körében találjuk fel a a hexagrammot, mert keresztyény vonatkozásban is gyakran előfordul. A említett kopt emlékektől eltekintve, már Kis Pipin denariusain ott szerepel,[4] s gyakori typusa a XII—XIII. sz.-beli flandriai érmeknek,[5] s hogy egyebet ne említsünk, a karczolatainkon látható szerkezeti formával, mint melléktyus tünik fel III. Comnen János (1342—1344) és IV. Comnen János (1447—1458) byzantinus érmein.[6] A byzantinus érmeken való e késői feltűnése az említett császárok alatt, alkalmat ad arra a feltevésre, hogy e

[1] *Catalogue* général des antiquités Egyptiennes du musée du Caire. B. XII. Koptische Kunst. (Wien, 1904.) 8808., 8988., 8989., 9006., 9028. sz.

[2] *Pietraszewszky*: Numi Mohamedani. Berolini, 1843. IV. t. 185. sz.

[3] *Neumann*: Kupfer Kabinet, Prag. 1858—1872. III. k. 102—113. l.

[4] J. *Lelewel*: Numismatique du moyen-age. Paris, 1835. 6. táb. 2. sz.

[5] *U. o.* Szöveg. 272. l.

[6] *Sabatier:* i. m. II. k. LXIX. t. 4., 5. sz. és LXX. t. 3. sz.

területen formai alkalmazásukban idegen s épen keleti hatásokat lássunk. A formai alkalmazást azért hangsulyozzuk, mert a hatszög, hatágú csillag alakjában már igen korán jelentkezik, de karczolatunkon látható szerkezeti formával byzantinus érmeken először csak a XIV. és XV. sz.-ban tünik fel. Ugyancsak a késő középkorból származnak azok a byzantinus edénytöredékek, melyeknek *bekarczolt* díszítményei közt a gammadium, labirinth, és a különböző keresztalakokkal és vonalkázással osztott kisebb-nagyobb terek társaságában a hexagramm is fellelhető.[1]

A misztikus sokszögek előfordulásának idejére és helyére vonatkozó fenti összeállításunkat korántsem tekintjük kimerítőnek, sőt ellenkezőleg tudjuk, hogy a régmúltból, a közelmúltból és még inkább a jelenből — hisz erre nem is terjesztettük ki figyelmünket — felsorolható esetek e misztikus jegyek elterjedését illetőleg most hivatkozott chronologiai és geographiai határokat sok tekintetben kitágítják s figyelmesebb vizsgálódás mellett misztikus jelentőségük is színeződni fog. Nyomon követésüket nagyban nehezíti az a körülmény, hogy még a szakemberek sem igen tesznek különbséget pentagramm és hexagramm közt, hanem önkényesen hol az egyikre, hol a másikra alkalmazzák az épen meg nem felelő elnevezést.

A felsorolt adatok alapján tehát a pentagrammot visszamenőleg a Kr. e VI—III. századig (Pythagoras—Pytane és Középitália érmei), a hexagrammot a Kr. u. III(?)—VI. századig (zsidó—kopt emlékek) és a heptagrammot a Kr. u. X—XI. századig (Hakim—Mosche) sikerült követnünk. Az idézett példákból láthatjuk továbbá, hogy e misztikus jegyeket ha nem is a görögség (Pythagoras), de minden bizonnyal Kelet babonás hiedelme (Hinduk, babyloniak) teremtette meg, honnan egyrészt a görögség közvetítésével (a pentagramm) a rómaiakhoz, druidákhoz s másrészt főleg az izlammal (hexagramm) Észak-Afrikán át Hispaniaba, onnan a frankokhoz, germánokhoz, a nyugati szlávokhoz stb. jutott el s mindezen területeken az egész középkoron át, mint a rosz szellemek s általában a lelki, anyagi károk ellen megvédő misztikus jegy (tulajdonjegy, védjegy stb. alakjában is), sőt mint a kuruzslás egyik formai eszköze napjainkig fentartotta magát. Magyar vonatkozásban semmi bizonyosat nem sikerült megtudni felőlük, de bizonyosra vehető, hogy hazai földön is szerepet játszottak.

Azt, hogy közép- és dél-keleteurópai területekre még az ókor folyamán eljutottak volna, tudtunkkal emlékek nem igazolják, csak az látszik bizonyosnak, hogy pentagrammot az *Aspelin* által finn-ugornak nevezett középorosz területen a Kr. u. VIII. század táján, a hexa-

[1] Oskar *Wulff:* Altchristliche und Mittelalterliche Byzantinische und Italienische Bildwerke. Königliche Museen zu Berlin. Berlin, 1911. B. III. XXIV. t. 2122. sz.

grammot pedig pentagramm társaságában, a mongolság által hosszú időn át megszállva tartott délorosz területen a XIII., XIV. sz.-ban kétségkivül megtaláljuk.

A középkori keresztyénség babonás miszticismusában e misztikus jegyek a pogányság hagyományaképen jelentkeznek (a pentagramm bizonyosan) s amenynyire keresztyén vonatkozásuk elvitathatatlan, épen anynyira bizonyos, hogy más vallások körletében is elterjedésnek örvendettek.

Hogyan, mikor és milyen vonatkozásban kerültek e misztikus jegyek karczolatai a tászoktetői andesit-tömbökre, az eddigi megfigyelések alapján alig dönthető el. Csak az látszik bizonyosnak, hogy nem puszta esetlegességgel van dolgunk, mert alig hihető el, hogy valaki e havasi jellegű hegytetőn a csaknem üvegkeménységű andesit-tömbökre e misztikus jegyeket csupán kedvtelésből véste, karczolta volna fel. Bizonyosnak látszik továbbá, hogy a misztikus sokszögek egymás között, de a többi zártformájú karczolatokkal is egy eszmekörből fakadnak s legalább is közel egykorúak. A III. kő — a mint a leírásban már említettem — egyik hosszanti végével, vagy féltojásidomú alsó részével nyugodhatott eredetileg a földön. E helyezete az oldalfal karczolatait az időjárás viszontagságai ellen jobban megvédte, mint az esőnek, hónak, szélnek stb. inkább kitett felsőlap karczolatait. Az V. kő felső lapjának karczolatai közt a misztikus sokszögeket is megtaláljuk még pedig csaknem abban a gyönge fenntartásban, a mely a III. kő felső lapjának kettősvonalú karczolatait jellemzi. Ha a két kövön jelentkező azonos misztikus jegyek eltérő fenntartásából következtetnünk szabad, jókora idő elmulást tételezhetünk fel azóta, hogy a karczolatok a kövekre kerültek. Ezt az időt azonban — ítéletünk szerint — a most tárgyalt misztikus jegyekkel nem mérhetjük meg, mert hisz a mint láttuk az utóbbiak közt vezetőszerepet játszó pentagramm — úgyszólván geographiai, nationális és vallási megkötöttség nélkül — több, mint kétezer esztendős múltra tekinthet vissza.

A hivatkozott példák alapján a hexagramm ugyan a Kr. u III—VI.-ig, a heptagramm pedig a Kr. u. X—XI. századig visszamenőleg jelezné a karczolatok alsó korhatárát, de ki tudja, hogy holnap nem kell-e e megállapításokat lényegesen megváltoztatni, hisz jelen alkalommal a heptagrammot csak a X—XI. századig sikerült követnünk, holott a pentagrammal azonos szerkezete alapján, jóval korábbi előfordulását is feltételezhetjük. Másfelől e misztikus figurák különböző vonatkozásban napjainkban is használatosak.

Önként felvetődik a kérdés, hogy a misztikus sokszögek — a nyitott formájú tulajdonjegy-féle vésetek, karczolatok társaságában — nem tekinthetők-e minden symbolikus vonatkozás nélküli, egyszerű tulajdonjegyek-

nek? A székelység körében használatos tulajdonjegyek tanulmányozása, ismerete ma még csak kezdő stadiumban van. Lehetség, hogy akadnak köztük ilyen zárt formájú kombinált figurák is. Ma azonban csak annyit mondhatunk, hogy az általunk *Sebestyén Gyula* és dr. *László Ferencz* gyűjtéséből ismert székely tulajdonjegyek, illetve fajegyek közt olyanokat, melyek ezekkel összevethetők volnának, nem találtunk. Ezek a nyitott formájú mély vésetekkel és karczolatokkal mutatnak szoros vonatkozást. Ellenben a hivatkozott oldenburgi név- és pecsétjegyek közt, az északi germán tulajdonjegyek közt és a vladimiri gyűrűfején is, mint tulajdonjegy jelentkezik a pentagramm. Továbbá, a karczolataink közt fellelhető, svastikából fejlesztett egyenszárú keresztalakra (13. kép. 3. *f*) tökéletes analogiát egyrészt a svéd runás kövek, másrészt a romániai Slon (Prahova tartomány) vidékéről származó tégla és kő mesterjegyek szolgáltatnak, mely utóbbi analogiának tulajdonjegy karakteréhez — *a közölt jegyek sorozatába látva azt* — alig férhet kétség.[1] Ha azonban megfigyeljük, hogy e zárt formájú jegyek a nyitott formájú tulajdonjegyek közül, melyek közé itt is, ott is beillesztettek, mennyire kirínak — világosan állhat előttünk, hogy az egymástól messze eső területeken e formai egyezést nem tekinthetjük úgy, mint a tulajdonjegyek technikai kivételében mutatkozó, mondhatni nemzetközi szokásból folyó véletlen egyezést (a nyitott formájú tulajdonjegyeknél ez gyakori jelenség), hanem ez egyezés sokkal inkább annak tudható be, hogy a széltében elterjedt misztikus jegyeket itt is, ott is valaki tulajdonjegyül választotta, még pedig minden bizonynyal az épen neki tulajdonított magikus erőre való tekintettel. A tászoktetői köveken tehát a kombinált sokszögek, *mint tulajdonjegyek* is tölthettek be *misztikus* hivatást. Sőt az a körülmény, hogy változatlan formával egy ugyanazon kövön is többször ismétlődnek — azt mutatja, hogy több misztikus, mint profán vonatkozást láthatunk bennük. E mellett szól a többi zárt formájú karczolat formai sajátossága is, mely főleg a keresztalakra emlékeztető figuráknál (8. kép *a*; 9. kép 1. *l*; 13. kép 3. *f*) törekszik hasonló kombinációkra. De ott találjuk társaságukban a vonalkázással osztott, keresztalakokkal tagolt nagyterjedelmű karczolatokat is, melyek minden kétséget kizárólag átlépik a tulajdonjegyek formai körét, de a melyektől a többi zárt formájú alak formai alapon nem választható el.

A svastikából fejlesztett egyenszárú keresztalak (13. kép 3. *f*.) — a mint fennebb is említettük — egyrészt a romániai Slon vidékéről származó tégla- és kőjegyek közt, másrészt pedig a svéd runás kőemlékeken nyer analógiát, mely utóbbiban *Goblet d'Alviella* a svastikából keresztyén hatás alatt fejlesztett egyenszárú kereszt alakját látja

[1] *Tocilescu:* i. m. Z tábla.

s ennek megfelelően a figurának symbolikus vonatkozást tulajdonít.[1] Mennyivel inkább elmondhatjuk ezt a III. kő felső (kettőzött vonalú) és nyugati oldallapján látható alakról, melynél még világosabb formákkal ismétlődik az a törekvés, hogy az egyszerű kereszt egy komplikáltabb vonalvezetésű keresztbe illesztessék bele. Ennek ellenére tartózkodunk attól, hogy az utóbb említett kombinált formákban határozott keresztyén vonásokat lássunk, mert igaz ugyan, hogy a keresztyén symbolizáló művészetben a keresztképzésnél, főleg az ókor és középkor folyamán, a kombinációra való törekvés nagyon érvényesül, de ilyen zárt formákra, hasonló technikával párosult analógiákat az öntudatos keresztyén symbolismus alig mutat fel. A mennyiben a 13. kép 3. *a* jelzésű alakjában a hal alakot, ugyanazon kép *s* jelzésű figurájában pedig a labarum alakját helyesen ismerjük fel — ezek szintén a keresztyénség mellett bizonyítanának, a minek a svastika és a két kövön ötször-ötször ismétlődő misztikus sokszögek (Krisztus öt sebét is jelenthetik) sem mondanak ellent, de miután mindezen figurák, alakok a keresztyénségen kívül álló s gyakran pogány vonatkozásban is fellelhetők, nyomósabb bizonyítékok hiányában — csupán az eddigi megfigyelésekre támaszkodva — e kérdésben határozottabb álláspont elfoglalásától ez alkalommal tartózkodunk. Legfennebb annyit mondunk, hogy a mennyiben e karczolatokban valóban keresztalakokat kellene látnunk, úgy keresztyén és főleg byzantinus hatásokat tételezhetünk fel, mert figuráinkhoz legközelebb álló alakokat a byzantinus jellegű keresztképzés szolgáltat.

III. kövünk felső lapjának kettőzött vonalú keresztalakjára már előbb idéztünk byzantinus példákat. Ennél a figuránál a keresztjelleg még leginkább kidomborodik s úgy tűnik fel, mintha alapformja az ú. n. mankós kereszt volna. Ha keresztyén vonatkozást tételezünk fel, a III. kő oldalfalának *l* jelzésű karczolatában szintén a mankós kereszt alapformáját láthatjuk. E keresztalakkal pedig byzantinus érmeken először I. Justinianusnál (527—565) találkozunk[2] s ugyancsak a byzantinus érmeken a X—XI. századokban tünnek fel az ismétlés, tetézés által kombinált keresztek, de a melyek az emlékeinkkel rokon technikai eljárást mutató éremmetsző-művészetben mindig nyitott formák maradnak. A mankós kereszt egy későbbi változata I. Zimisces János érmein (969—975) abban a formában tűnik fel, melynél a kettős vonalú kereszt vonalközeibe gömböcsökből formált kereszt illeszkedik, míg a kereszt szárainak végén kifelé nyíló félhold alakok ülnek. Hasonló formában

---

[1] La migration des symboles. (Paris, 1891.) 50. l.

[2] *J. Sabatier* i. m. XII. t. 22., 23. sz.

jelentkezik a kereszt egyik Árpádkori magyar oboluson,[1] mely formától utóbb említett karczolatunk feltételezett alapformája csak annyiban tér el, hogy a kereszt szárainak végén ülő félholdak karczolatunknál szögletes kivitelben jelentkeznek, a mire Árpád-házi éremtypusaink közt szintén találunk példát.[2]

E formától csak egy lépés van a mi keresztformánkhoz, csak a félholdak szomszédos végeit kell összekötnünk, hogy elérjük a zárt formát. Ezt a lépést azonban — a menynyire azt az érmek igazolják — a byzantinus keresztképzés nem tette meg, ellenben keleti hatásokat mutató Árpádházi érmeink egyike arról tanuskodik, hogy Árpádházi éremtömetszőink a zárt formát nagyon is megközelítették.[3] Általában a II. Endrét (1205—1235) megelőző időből származó éremképeink a keresztképzésben a tászoktetői ennemű karczolatokkal sok rokonvonást mutatnak és pedig főleg ott, a hol a byzantinus hatások mellett, a keleti és főleg mohamedán művészi hatások is érezhetőkké válnak. E két művészi irány találkozásának eredményeként foghatjuk fel pl. a *terslevi* kincslelet[4] filigrános csüngő-díszei közül azt, a melynél a középre helyezett byzantinus izlésű keresztet fonadékos díszítés veszi körül olyan módon, hogy a kereszt a fonadékkal együtt hivatkozott árpádházi érmünk typusát s egyben karczolatunk kombinált formáját is érezteti. A terslevi kincslelet korát pedig IX—X. századbeli európai és főleg keleti mohamedán érmek datálják. Látjuk tehát, hogy a keresztyén symbolismus karczolatainkat leginkább megközelítő zárt formájú kereszt alakokat főleg a IX—XII. századokban és ott mutat fel, a hol a keresztalak keleti jellegű díszítő motivumokkal társul.

Másfelől pedig hivatkozunk azokra a kora középkori régészeti emlékekre, melyeknek díszítményei sok formai rokonságot mutatnak ennemű karczolatainkkal, így többek közt azokra a Marovingkori áttörtművű fémdíszítményekre, melyeket *Lindenschmit* idézett munkájában a XVII. táblán közöl s a melyek közül a 10. sz. alatti utóbb tárgyalt karczolatunkkal feltűnően egyező formát mutat, míg a többi az ugyancsak kombinált formákkal megjelenő svastikák és egymásba helyezett négyzetek révén mutat azokkal sok formai és még több eszmei rokonságot. *Hazai* kora középkori leleteink közül pedig utalunk a jórészt egymásra

---

[1] Dr. *Zimmermann Lajos*: Pótlék a Corpus Nummorum Hungariae I. füzetében. (Budapest, 1907.) 8. sz.

[2] Dr. *Réthy* László: Corpus Nummorum Hungariae. Magyar Egyetemes Éremtár. (Budapest, 1898.) I. k. 151—152. sz.

[3] *U. o.* 162. sz.

[4] Mémoires de la Société Royale des antiquaires an Nord Copenhague 1913. Nouvelle série. III. tábla.

helyezés által kombinált keresztalakokra,[1] az állatfejes svastika alakokra[2] és a fenéki temető egyik szijvégének központi díszítményére, mely utóbbi az egymásnak ellentétesen elhelyezett négy villaszerű taggal a III. kő oldalfalának keresztalakját juttatja eszünkbe.[3]

Szólanunk kellene még a III. kő vonalkázással és keresztszerű alakokkal tagolt nagyobb terjedelmű karczolatairól, de ezek nagyrészt phantastikus alakoknak tünnek fel, melyekre analogiát keresni eredménytelen munkának látszik. A nagyszentmiklósi kincs egyik edényének rombusos formákat mutató karczolatára inkább az egyező technikai eljárás, mint a formai hasonlóság alapján hivatkozunk,[4] míg a karczolatok keresztszerű alakjai kora-Árpádkori érmeink nehányának keresztalakjára emlékeztetnek.[5] A közelükben álló nyitott formájú mélyebb vésetek úgy tünnek fel, mintha írásjegyek volnának és a karcolatokra vonatkoznának. Ha az egymáson átfűzött véseteket szét szabad választanunk, olyan jegyeket kapunk, melyek egyfelől a székely rovás-írásos betűkhöz, másfelől a runákhoz hasonlítanak.

A hivatkozott analogiáknak bár közös hibája, hogy velük legtöbbször karczolatainktól merőben eltérő technikai eljárás kapcsolódik, — a mi analogiai értéküket sok tekintetben labilissá teszi, — mégis úgy tünik fel, hogy azt a kort, melybe ennemű emlékeinket helyezhetjük, legalább megközelítőleg, a hivatkozott analogiák jelölik.

Ha most már tekintetbe vesszük a karczolatainknál érvényre jutó egymásmellettiséget, a különböző technikai eljárás és formai sajátosság alapján feltételezhető chronologiai különbségek jórészt elenyésznek, illetve ilyet csak a kettőzött vonalú és szimpla vonalú karczolatok közt tételezhetünk fel, mert ezek azok, amelyek egymást több izben keresztezik. Ezt a chronologiai nivellálást az ókortól mondhatni napjainkig internationális formákkal használatban levő tulajdonjegyféle vésetek és a misztikus sokszögek megengedik, a hivatkozott analogiák nagy zöme pedig megerősíteni látszik. Ez esetben azonban a különböző természetű karczolatok közt összefüggést is kereshetünk, de hogy milyen összefüggést, arra az eddigi megfigyelések alapján alig felelhetünk. Csak az látszik bizonyosnak, hogy a míg a nyitott formájú karczolatokban, vésetekben — hogy úgy mondjuk — profán vonatko-

---

[1] *Hampel J.*: A régibb középkor emlékei Magyarhonban. Budapest, 1894—1897. I. k. XXXXIV. t. 1—4. LVI. t. 2. II. k. CCCXXV. t. 2.

[2] *U. o.* I. k. LXI t. 7., 12.; LXXXV. t. 1a.

[3] *U. o.* I. k. LXXXVIII. t. 8.

[4] *Hampel J.*: i. m CLXXXXIV. t. 16. Érdekes, hogy az edény-karczolat közelében látható rövid vonalkás karczolatok — köveinken is feltalálhatók (9. kép 2.; 13. kép 1.)

[5] *Dr. Réthy L.* i. m. I. k, 33—35., 53. sz.

zásokat s egyrészükben írásjegyeket is láthatunk, addig a zárt formájú karczolatokban inkább misztikus, symbolikus vonatkozásokat kereshetünk, mert ez utóbbiak közt számbelileg vezető szerepet játszó sokszögektől a misztikus vonatkozás el nem vitatható, a többi zárt formájú karczolat pedig hasonlóan kombinált formájával ezekhez csatlakozik. A miszticizmus korának megitélése azonban még a keresztyénség szempontjából is csak viszonylagos lehet, tartamát pedig nagyban befolyásolta az a körülmény, hogy milyen népelemek éltek azzal.

A lelőhely fekvése a magas hegytetőn amellett szól, hogy a sziklakarczolatok olyan elemektől származnak, akiket foglalkozásuk, életmódjuk kötött a hegytetőkhöz, a hol a karczolatok készítésére a természetes sziklatömbök önként kinálkoztak. A lelőhegy geographiai helyzete a Maros és Olt folyók forrás vidékén, a Maros és Szereth folyók vízválasztójának közvetlen közelében sokkal inkább déli és keleti, mint nyugati hatások feltételezésére ad alkalmat, a mit a hivatkozott analogiák többsége és karczolatainknak miszticizmusra való törekvése is támogatni látszik.

A tászoktetői sziklakarcolatok ismertetését ezekben kivántuk adni. Pontosabb kormeghatározástól, ethnologiai vonatkozások érintésétől tartózkodtunk, a mit egyrészt a karczolatok természete, a közvetlen analogiák hiánya, másrészt pedig az indokol, hogy ilyen irányú biztosabb útmutatásokat az idei kiszállás eredményeitől várunk.

Dr. Kovács István.

Les gravures de rochers de Tászoktető.

(**Comitat Csik.**)

Abrégé.

Chargé de la direction de la section archéologique et numismatique du Musée National de Transylvanie, j'ai passé en août de l'année 1913, trois jours sur le sommet de la montagne Tászok, qui s'élève prés de la commune *Ditró* dans le comitat *Csik*. Le but de ma mission était d'inspecter les gravures de rochers et d'en faire des copies; M. S. Józsa maître-directeur à Ditró, avait attiré notre attention sur ces gravures, qui étaient selon lui des inscriptions huns-sicules. Ces monuments sont depuis longtemps connus dans cette contrée, sous le nom „pierres écrites", mais selon ce qu'on dit, il n'y a pas seulement sur le Tászoktető, mais aussi sur d'autres montagnes des monuments analogues. En deux cas notre descente sur des lieux désignés avait cependant un résultat négatif.

La montagne Tászok s'élève au Nord de la commune Ditró, à 14 km. environ du village, tout près du point où se séparent les ruisseaux Maros et Sereth (pas *Közrez*). L'arête de la montagne, qui a une direction SW—NE, puis S—N, se joint avec son bout du Nord au point de partage des eaux, où nous avons trouvé les monuments. Autrefois le chemin carrossable qui mène de Ditró aux bains de Borszék, passait sur le Tászoktető, aujourd'hui cependant elle s'efforce près de pied oriental de la montagne à atteindre le pas Közrez (V. le plan esquissé dans le coin gauche inférieur de fig. 2.). La direction (du Nor) de la crête est marqué sur le plan par le chemin forestier entre les points de culmination No. 1313 et 1379. Ce chemin se partage en deux un peu àu Nord du point 1313. Ce chemin à deux branches servait jadis de chemin carossable. Justement sous le sommet, près du chemin jaillit une source abondante.

Les monuments se trouvent près de l'embranchement du chemin, ainsi que la monument No. XI. est à trouver près de l'embranchement. Du sommet de la montagne on a une belle vue d'une part sur la plaine de *Gyergyó* (1313 m.) et d'autre part sur la vallée conduisant à Borszék (1379 m.). Aujourd'hui seulement une partié est couverte de bois, la clairière est employée comme pâturage (fig. 1.).

Sur le humus plus épais de 1 m, il y a çà et là des groupes de rochers, qui sont couchées en parties dans le humus. Sur la crête et aux côtés de ces morceaux de rochers solitaires et naturels, trouvons-nous les gravures, les incisions publiées en photographies et en dessins. La matière des rochers est d'après l'examination microscopique du proxenandesit.[1] Le degré de dureté estre 5 et 6, que nous trouvons nécessaire à mentionner, car nous voyons sur les rochers aussi des gravures qui pénètrent jusqu'au vivant de la pierre.

Parmi les gravures des rochers nous distinguons 3 groupes du point de vue technique: 1. Il y a des signes *sculptés*, qu'on avait *sculptés* dans la pierre avec un outil pointu ressemblant à une houe de mine. 2. Des signes *gravés*, qui pénètrent moins dans le rocher et dont les lignes sont plus ou moins indéterminées, et 3. des *encisures* profondes composées de lignes droites.

Nous publions les monuments d'après l'ordre des photographies locales dans le suivant:

I. Pierre brute de forme irrégulière (environ de mesure: 80×107 cm.) sur la côté du Sud de laquelle il y a une *gravure* d'une ligne, parmi les figures de laquelle nous pouvons reconnaître indubitablement la double croix en genre de gammadium et la svastique (fig. 3. et fig. 4. No. 1.). Dans le coin du nord il y a *sculpté* le nombre XII, au côté oriental le monogramme *sculpté*, composé des lettres A H P ou A N P, une ligne oblique vers la tige du P (fig. 4. No. 3., 2.). Près de la pierre, vers le Nord, il y a une fosse creusée il n'y a pas longtemps, dont les habitans de la contrée avait expliqué qu'elle avait été creusée par des chercheurs de trésors quelques années auparavant. Sous les „pierres écrites" le peuple croit trouver des trésors.

II. Pierre. Sur le côté du Sud d'une pierre non sculptée, de mesure: 50 × 90 cm. environ, il y a un monogramme *sculpté*, formé par les lettres A H P. (fig. 16. No. 2.).

III. Pierre. Un bloc d'andesit en forme d'un demi-oeuf. Sa longueur est: 130—140 cm. Dans le bout du Sud les chercheurs des trésors avaient creusé une grande fosse, dans laquelle la pierre avait glissé un peu plus tard. Nous l'avons déjà trouvée dans la fosse, dans une position que le bout du Sud touchait le fond de la fosse et le bout du Nord était presqu'à la même hauteur que la surface du sol. La position, dans laquelle nous l'avons trouvée, nous montrait, que son axe longitudinaire était originalement dans la direction N—S ou NW—SE, et que la moitié ronde, inférieure, ou bien le bout du Sud était approfondie, du moins en parties, dans la terre. C'est aussi

[1] Mineraux élémentais: plagioclas, augit, olivin, magnetit.

prouvé par la circonstance, que la plaque polie, supérieure avait beaucoup plus soufferte du temps que la partie ronde, inférieure. Nous avons trouvé dessus des encisures et des gravures à 4 endroits:

A. Les *gravures* de la plaque supérieure (fig. 5. No. 1. et fig. 8.) sont caractérisées par des doubles lignes droites se rapprochant l'une de l'autre en des angles différents. Les gravures étaient cependant tellement éffacées, que je n'ai pas réussi de compléter le dessin fait sur les lieux, pas même à l'aide de photographies et de preuves. Ainsi les gravures ont le caractère de quelque chose d'incomplet, de désordonné. Seulement la figure au coin gauche supérieur garde la forme distincte d'une croix à tiges égales placé dans une croix à bases (*a*), tandis que les figures *b* et *c* rapellent des embranchements de route (?) ou bien les branches d'un arbre (?) — Parmi les gravures à double lignes, pas très profondes nous voyons aussi une *incision profonde à simple* ligne (*d*) qui nous rappelle par sa forme et par sa composition les signes de maîtres de tailleurs de pierres du moyen et du nouvel âge, ou bien les signes propres employées aujourd'hui encore par les Siculiens.

B. Au bout du Nord de la pierre il y a aussi un *signe incisé*, dont la forme fondamentale est la lettre M (fig. 9. No. 1. *n.*)

C. La pierre est beaucoup plus lourde, que nous l'eussions pu faire sortir de la fosse (nous n'y étions que trois). A sou bout du Sud uous l'avons cependant retournée, de manière, qu'elle s'appuyait maintenant avec la plaque supérieure au côté opposé de la fosse. La fosse était étroite et ombrageuse et à cause de cela je n'ai pas pu faire des preuves. Les dessins complétés à l'aide de photographies sont à voir sous fig. 9. Mais puisque la pierre se trouvait originalement dans la position indiquée plus haut, nous devons imaginer le dessin dans une position retournée. La partie à gauche du dessin fig. 9. No. 1. montre les gravures du côté de West. Les photographies y appartenant, sont à voir sous fig. 5. No. 2 et sous fig. 6. Parmi les figures gravurées il y est facile à reconnaître le pentagramme incomplet et complet (*a*, *k*), les deux heptagrammes (*d*, *j*) et le hexagramme formè de deux triangles, glissés l'un dans l'autre (*f*). La gravure qui montre la forme fondamentale de la croix (*l*), et celui qui est décoré de croix (*i*) ainsi que la gravure qui semble phantastique ont un caractère d'achèvement, comme les polygones mystiques dont nous avons parlé auparavant, tandis que les gravures de doubles lignes: *c*, *e*, *g*, *m*, *k*, et *l* et la figure à doubles lignes qui appartient à *i* éveillent l'impression de quelque chose d'inachevé et nous rapellent par cela, mais aussi par leur dobles lignes, les gravures dans la plaque lisse, supérieure de la pierre.

D. Les *gravures* dans le côté de l'Est sont à voir sous fig. 9. No. 2. par un dessin, et sous fig. 7. par une photographie. La figure *e* rappelle avec le cadre quadratique du milieu et avec la tige à deux branches un drapeau de forme d'un labarum, tandis que la figure *f.* attire l'attention par les croix qui y sont placées. Ce, que celuis, qui avait fait ces gravures avait voulu représenter par elles, c'est à peine à soupçonner.

Les signes indiqués par les lettres: *a*, *b*, *c*, *d*, sont des gravures profondes qui se rapprochent des incisions, qui éveillent dans nous l'impression — si on peut absolument parlèr d'écriture chez les monuments du Tászoktató — que ces sont le plus des lettres.[1] Près de ces signes on peut aussi apercevoir 9-ou 10 incisions en forme de lignes, faites avec une houe pointue.

IV. Pierre. Au milieu d'une grande fosse creusée par les chercheurs de trésors nous avons trouvé une pierre brute, enfoncée dans la terre. Sur le bout qui sort de la terre on peut voir un monogramme *sculpté* formé par les lettres A H P. (fig. 16. No. 1.) On peut supposer qu'il y a sur la partie enfoncée de la pierre, des gravures et des incisions, autrement les chercheurs de trésors n'auraient pas fait un si grand travail pour creuser la fosse.

V. Pierre. (fig. 10—13.) Le sapin qui se trouve auprès l'a cachée devant les chercheurs de trésors. Nous l'avons trouvée enfoncée dans la terre, pas du tout dérangée. Le groupe d'andesit a une plaque supérieure de mesures: 130 × 150 cm. Le bout du Sud est au même niveau avec la surface de la terre, le bout du Nord s'élève au-dessus de la terre à 40 cm. environ. La plaque supérieure en forme d'une table consiste d'une partie triangulaire et verticale et d'une plaque inclinée vers le Sud, qui sont séparées par une fente naturelle.

A. Sur le côté N-W on peut voir des *gravures* de doubles lignes et des enfoncements provenants de coups de houes pointues (fig. 13. No. 1.)

B. Sur le côté N-E (fig. 13. No. 2.) il y a deux *gravures* peu profondes (*a*, *b*) et une *incision profonde* (*c*).

C. Sur le côté latérale, vertical qui est au-dessus de la fente naturelle des *gravures* à doubles lignes sont à voir (fig. 13. No. 3.) qui nous rappellent la forme du poisson, de la svastique, de la croix, du drapeau (?), de la tente (?). Sur la plaque lisse dominent aussi les gravures à lignes simples, parmi lesquelles le pentagramme est cinq fois répété (*k*, *q*, *r*, *v*, *x*). La forme fondamentale de la figure géomé-

[1] Ils ne rappellent pas tant les lettres des Séculiens, mais plutôt celles des runes.

trique indiquée par un *f* (croix) — autant que nous la pouvons juger après l'épreuve — est la svastique. Celle, indiquée par un *o* rapelle le labarum; *m* est de profonde *gravure*.

Á cause du manque d'un outil conforme et parceque le temps était si court nous n'avons pas pu nous persuader s'il n'y a pas d'incisions sur les côtés de la pierre couverts de terre.

VI. Pierre. Sur la plaque supérieure d'un andesit de mesures: 100 × 60 cm. il y avait des gravuves à doubles lignes à voir sous fig. 14. et 15. La pierre semble être sur la surface de la terre.

VII. Pierre. Grande pierre brute, sur la surface de la terre, sur la plaque supérieure un monogramme *sculpté* composé des lettres: A H P (fig. 16. No. 4.)

VIII. Pierre. Sur une pierre brute plus grande un monogramme *sculpté*, A H P, et une *incison* (fig. 16. No. 3. *a.*, *b.*).

IX. Pierre. Une pierre brute plus grande, à S-W de la précédente, (vu fig. 1.) avec un monogramme *sculpté* composé des lettres A H P sur le côté du Sud (fig. 16. No. 5.*a*). Deux *gravures* bas à doubles lignes (*b.*, *c*) et une *gravure* plus précise (*d*).

X. Pierre. Sur une pierre brute plus petite le monogramme *sculpté* avec les lettres: A H P. (fig. 16. No. 6.)

XI. Pierre. Morceau d'andesit, grand comme une table et non sculpté; dans le bout du West il y a un *signe* incisé (fig. 16. No. 7.)

* * *

J'ai tâché à faire les dessins le plus précisément que possible, mais tout de même il se peut, qu'à l'occasion d'une nouvelle descente, en observant plus tranquillement, on les pourrait modifier çà et là.

Á cause du temps désagréable nous n'avons pu sacrifier à l'étude des monument sur les lieux que trois jours; mais il est très probable qu'à l'occasion de notre descente planée pour cette année nous pourrons observer encore d'autres monuments de caractère analogue. Justement à cause de cela nous ne voulons pas occuper un point-de vue déterminé à ce qui concerne l'âge, la destination et la nature de ces incisions et de ces gravures — du moins pas pour cette-fois. Nous attendons une indication dans cette direction aussi des trouvailles ultérieures.

Nous faisons savoir d'abord que la contrée directe et plus éloignée du lieu des trouvailles (le territoire du com. Csik; Háromszék; Udvarhelyszék, et Maros-Torda) est habitée par cette partie des Hongrois qui se nomme les Sicules („Székely") et qui est en parenté avec les Huns. En ce qui concerne son origine, les historiens sont d'avis différents: quelques-uns disent qu'ils sont les descendants des Huns; d'autres des Avares — et encore d'autres des Hongrois conquérants;

mais selon un autre avis ce sont des Hongrois décolonisés d'autres parties du pays pour éclaircir des forêts. — Mais il est certain qu'ils jouissaient de privilèges et que ce peuple employait depuis longtemps les lettres taillées dont les formes ressemblent aux runes et qu'il en use encore souvent pour marquer la possession — et pour indiquer le travai, achevé par des *signes* (*caractère*) *de possession* et des *signes de bois*, qui rappellent par leur forme ouverte, composée de lignes droites les signes de maître de tailleurs de pierre du moyen-âge et du temps modernel ou encore les signes de possession employés en Europe et même en Asie. Ces signes sont aussi héréditaires chez les Siculiens. Dans ce cas cependant une taille nouvelle indique le changement du propriétaire.

Les gravures des rochers de Tászoktető furent annoncées à notre institut comme des monuments aves des inscriptions huns-siculiens.

Par prudence nous ne précisons pas cette fois les rapports éthnologiques, mais nous pouvons dire d'avance que dans la plupart des gravures nous n'avons pas à voir des signes d'écriture, mais plutôt des caractères de possession ou d'idées.

Comme nous l'avons déjà mentionné à la description des monuments, nous avous rencontré trois méthodes différentes de la technique, c'est à dire la sculpture, la gravure et l'incision.

Les signes sculptés s'épuisent dans la répétition du même monogramme composé des lettres A H P sur 7 pierres différentes. Dans quatre cas seul, et dans trois cas avec des incisions et des gravures, mais dans tous les 7 cas nous le trouvons à un endroit bien visible. Selon notre avis ils ont pu servir à marquer la frontière, mais puisque le territoire enformé, du moins en partie, par les pierres, est petit (sur le plan la pierre No. X. et les pierres qui sont au Sud de celle-ci, sont si mal dessinées, que la pierre No. X. ne fut pas mesurée de la pierre No. III., mais de la pierre No. II.) ils avaient servi à marquer le territoire d'une mine ou plutôt d'un pré. Á 30 klm. à peine de ce territoire sont les mines de cuivre de Bálán qui s'ouvraient à la fin du XVII. siècle. Sur notre lieu de trouvailles il n'y a cependant aucunes traces de mines, ceux qui rend labile notre hypothèse d'auparavant. Les formes lapidaires des lettres, qui forment le monogramme ne sont pas assez caractéristiques pour fixer l'âge. Ils peuvent être originaires du temps qui suivit la renaissance aussi bien que du premier temps du moyen-âge; même il est plus possible que c'est du dernier, car c'est prouvé par la préférence pour la formation du monogramme.

Des monogrammes formés par de tels caractères d'écriture trouvons nous p. E. sur les médailles byzantines.[1]

[1] J. *Sabatier*: I—II. Description générale des monnaies Byzantines, Paris. T. I. tab. I.—II.

Parmi les gravures nous distinguons celles avec une ligne simple et celles avec des lignes doubles.

Les incisions profondes sont aussi construites de lignes simples.

Tandis que les figures composées de lignes doubles dominent à certains endroits, elles jouent dans d'autres cas un rôle secondaire près des gravures à lignes simples auxquelles elles sont subordonnées et il nous semble, si elles ne seraient pas originaires d'un même âge. A savoir la gravure à lignes simples ne coupe jamais une autre de la sorte, de même que la gravure à lignes doubles non plus, mais la gravure à lignes simples croise celle à lignes doubles dans plusieurs cas (fig. 9. No. 1. *i, g, l*; fig. 13. No. 3. *g*.) ce qui nous oblige à supposer quelque différence d'âge entre elles. Sur les lieux je n'ai pas assez observé cette circonstance, mais tant que nous le pouvons juger après les photographies, on avait incisé celles à simples lignes sur les lignes doubles. Ces dernières sont caractéristiques d'une part par la forme, où des branches plus courtes se joignent des deux côtés à la tige plus longue (fig. 4. *d*; fig. 8. *b*, *c*; fig. 13. 1. *a*, *b*, *c*, *d*; fig. 15. *a*), d'autre par la forme svastique? (fig. 9. 1. *c*; fig. 13. No. 3. *c*, *g*; fig. 15. *e*), le huit anguleux (fig. 9. *i*; fig. 13. No. 3. *i*) et dans un cas la croix à tiges égales placée dans une croix à base (fig. 8. *a*). Pas tant comme des analogies techniques, mais plutôt comme des analogies plus éloignées des formes nous rapportons-nous aux ornementations des sarcohages mérovingiens et karolingiens en France et près du Rhin,[2] en Orient aux gravures de rochers aux environs du Ob et du Irtisch sur lesquelles nous pouvons trouver hormis les incisions à lignes doubles, des incisions de formes ouvertes ressemblant aux nôtres,[2] parmi nos trouvailles du pays du premier moyen-âge surtout aux gravures à doubles lignes sur les objets en os des cimetières de Keszthely[3] et de Czikó,[4] mais surtout aux runes sur les vases d'or de la trouvaille des trésors de *Nagyszentmiklós*, parmi les formes de lettres desquelles nous trouvons beaucoup de formes d'analogie frappante.[5] Ces dernières montrent aussi une parenté avec les nôtres par ce qu'il y a parmi les formes à lignes doubles aussi celles à lignes simples. Enfin il est caractéristique pour la croix combinée sur la plaque supérieure de la III. pierre que la formation à lignes doubles caractérise

[1] L. *Lindenschmit*: Handbuch der deutschen Alterthumskunde, Braunschweig, 1880., p. 112–114.

[2] *Matyeriali pa archeologii Rassii*, No. 5. risz. 39.

[3] *J. Hampel*: A régibb középkor emlékei Magyarhonban, Budapest, 1894–1897. T. I. Tab. XCIV. no. 5.

[4] *J. Hampel*: Op. cit. T. II. CCXV. no. 8.

[5] *J. Hampel*: Op. cit. T. I. Tab. CLXXXXIV. no. 1a–6a.

déjà la croix que tient Victoria sur les solides de Théodosius II. et de Eudoxia.[1]

Les *gravures à lignes simples* se divisent de nouveau en deux groupes, des point de vue de la forme: L'un est caractéristique par la forme simple et ouverte, l'autre par la forme plus compliquée et fermée. Les incisions plus profondes montrent une parenté formelle avec les gravures de forme ouverte et rappellent beaucoup les caractères de possession ou les caractères de bois, que les Séculiens emploient encore aujourd'hui[2] ainsi que nous pouvons dire aussi que ces monuments sont d'origine siculienne. Au contraire cependant il suit du caractère international, jusqu'à un certain degré, des caractères marquant la possession qu'à la suite de causes graves nous pouvons chercher leur rapports éthnologiques sur des terrains non siculiens. Les gravures à formes ouvertes (fig. 4. *a, b, f;* fig. 13. No. 2. *a*; No. 3. *b, d, h, j, n, u, t*) ont des formes encore plus simples que les *incisions* profondes et font l'impression que si leur destination était la même. Mais les gravures de rochers de *Smolensk*[3] et ceslui des vases du trésor de *Nagyszentmiklós*[4] montrent une affinité etroite avec les notres de ce genre. Dans ces circonstances les caractères de possession s'offrent volontairement pour expliquer les *gravures à formes fermées;* mais chez celles-ci nous rencontrons des formes singulières qui surpassent les limites formelles des caractères de possession. Une partie est caractéristique par l'espace plus ou moins grande enfermée par des lignes droites et courbées, qui est partagée par des petites lignes croisées ou filées (fig. 9. No. 1. *b, i, l;* No. 2. *e, f*; fig. 13. No. 3. *e, f, o*) et aux bords extérieurs de quelques-unes se joint une ligne plus longue en forme d'une manche. Dans le deuxième groupe sont à compter les poligones mystiques et les formes de poissons (?) et de la croix combinée (?).

Puisque la littérature du pays ne connaît pas des monuments de cette nature, et nous n'avons pas trouvé leur analogie dans la littérature étrangère qui était à notre disposition, nous donnions un coup rétrospectif au passé des polygones mystiques qui jouent un rôle directif parmi nos incisions fermées. Par les monuments littéraires et objectifs auxquels nous nous sommes rapportés dans le texte hongrois pages 254—259, nous avons pu suivre le *pentagramme* répété 7 fois (fig. 8. No. 1. *a, k*; fig. 13. No. 3. *k, q, r, v, x*) jusqu'au VI—III. siècle a. J.—Chr., *le hexagramme*, formé de deux triangles poussés l'un dans l'autre (fig. 9. No. 1. *f*) qu'on aime à regarder comme le symbol exclusif des Juifs,

[1] *J. Sabatier*: oeuv. cit. V. t. 6., 22.

[2] *Dr. Gy. Sebestyén:* A rovás és rovásirás. Budapest, 1909. p. 140—141. etc.

[3] *Zeitschrift für Ethnol.* T. IX. p. 12—16.

[4] *J. Hampel*: oeuv. cit. tab. CLXXXXIV. No. 6a—16.

jusqu'au III—VI. siècle après J.—Chr. et enfin le *heptagramme* (fig. 9. No. 1. *d,j*) jusqu'au X—XI. siècle après J.—Chr.; mais la construction de ce dernier, analogue avec celle du pentagramme prouve que nous pouvons aussi supposer qu'il se présentait déjà plus tôt. Il est très difficile de suivre les traces, car même les érudits ne font pas de différence entre le pentagramme et le hexagramme p. E., mais il se servent librement du nom soit sur l'un ou sur l'autre. Les exemples cités dans le texte hongrois démontrent aussi que ces signes mytiques, si non les Grecs, (chez Pythagoras le pentagramme est le symbole de Hygieia) la conviction superstitieuse de l'Orient les a créés, d'où ils furent répandus d'une part par les Grecs (le pentagramme) parmi les Romains, les Druides, d'autre part par le Islamisme et surtout par les Arabes (le hexagramme) à travers l'Afrique dans l'Espagne et de là parmi les Francs, les Germains et les Slaves d'Oxident et qui se soutinrent sur tous ces territoires pendant tout le moyen-âge comme des signes mystiques qui protégeaient contre les mauvais esprits et contre les malheurs spirituels (les caractères de possession, de défense etc.) même comme un moyen formel de la magie jusqu'à nos jours. Quand ils ont pu arriver sur les territoires du midi et du S—E de l'Europe, nous ne le savons pas, mais il est sûr que nous trouvons le pentagramme, que *Aspelin* jugeait être finno — ougriens est à trouver environ au VIII. siècle apr. J.—Chr. sur le territoire russe,[1] tandis que le hexagramme se présente dans la compagnie du pentagramme sur le territoire russe du Sud qui a été longtemps habité par les Mongoles, daté par les médailles d'or des Hordes d'or, au XIII—XIV. siècle apr. J.—Chr.[2] Ensuite il est certain, que nous les trouvons aussi bien chez les païens, que chez les mahométans, les juifs et les chrétiens. Le pentagramme répété 5 fois, peut aussi signifier les 5 plaies de Jésus-Christ,[3] le hexagramme est aussi à trouver sur des médailles byzantines.[4]

Comment sont — ils parvenus sur les groupes d'andesite du Tászoktető? — à peine pouvons-nous le fixer, seulement ce semble être sûr, que dans la compagnie des gravures à formes ouvertes nous devons, attribuer plus des rapports mystiques que profanes, et puis qu'ils sont en parenté formelle avec les autres gravures à formes fermées et qu'ils poussent d'une même idée.

Des analogies de la figure de fig. 13. No. 3. *f* sont d'une part les

---

[1] Suomen Suvun etc. Antiquités du Nord Finno—Ougriens, Helsingfors. Livr. III. No. 1049.

[2] Otcset imperatorszkoj arch. Komissii. Szpb. za 1895. st. 91. 92. ris. 230. 232.

[3] Zeitschrift für Ethnologie, h. XVIII. p. 381.

[4] J. *Sabatier*: oeuv. cit II. t. LXI. 4., 5.

signes de pierres et de briques originaires du territoire de Slon en Roumanie [1] et d'autre part les pierres taillées suédoises dans lesquelles *Goblet d'Alviella* [2] reconnaît la forme de la croix à tiges égales qui se développait de la svastique sous l'influence chrétienne. Ainsi nous pouvons chercher la forme de la croix combinée dans la figure indiqué sur fig. 8. par *a* et sur fig. 9. (No. 1.) par *l*, car chez celles-ci l'effort de placer la croix simple dans une autre plus compliquée, n'est pas à nier. La figure en forme de poisson (fig. 13. No. 3. *a*) — puis l'incision nommée labarum (fig. 13. No. 3. *o*) si nous reconnaissons bien les formes, prouvent aussi le Christianisme; ce qui n'est pas contraire à ce que prouvent les polygones mystiques, répétés 5 fois. Puisque cependant nous pouvons rencontrer ces figures et ces formes dans des rapports hors du Christianisme — en défant de preuves plus importantes — nous laissons cette question en attendant, en dépens. Nous ne nous rapportons qu' à ce, que sur nos médailles de nos rois de la maison Árpád, précédant lé temps d'André II. (1205—1235.), surfont sur les médailles montrant aussi l'influence orientale — nous recontrons beaucoup d'exemples de la formation de la croix, qui montre avec la figure, marquée sur fig. 9. par 1. *l*, beaucoup de lignes correspondantes, même la même forme.[3]

Parmi des trouvailles archéologiques provenant de l'Occident nous rapportons, comme à des analogies formelles, aux ornementations mérovingiennes,[4] et parmi nos trouvailles du pays aux formes de croix du type byzantin combiné,[5] aux formes svastiques avec des têtes d'animaux [6] et à l'ornement central d'un des bouts-de courroie du cimetière de Fenék.[7]

Les gravures plus etendues, partagées par des petits traits et des lignes en forme de croix, rappellent d'une part des drapeaux (?), des tentes (?) et d'autre part elles paraissent être des figures fantasques auxquellet nous pouvons trouver une analogie éloigniée parmi les gravures du trésor de Nagyszentmiklós.[8] Les gravures plus grandes au côté latéral de la pierre No. III., marquées par *a*, *b*, *c*, *d*, semblent se rapporter aux incisions qui sont auprés d'elles. Et vraiment dans ces

---

[1] Gr. G. *Tocilescu*: Dacia inainte de Romani, Bucuresci, 1880. Tab. Z.

[2] Les migrations de symboles, Paris, 1891. p. 50.

[3] Dr. *L. Réthy*; Corpus Nummorum Hungariae. Budapest, 1898. T. I. nos. 151., 152., 162.

[4] L. *Lindenschmit*: oeuv. cit. tab. XXVII.

[5] *J. Hampel*: oeuv. cit: tab. XXXIV. 1—4., tab. LVI. 2., tab.CCCXXV. 2.

[6] „ „ „ tab. LXI. 7., 12., tab. LXXXV. 1a.

[7] „ „ „ tab. LXXXVIII. 8.

[8] „ „ „ tab. CLXXXXIV. 16.

gravures nous pouvons encore le mieux voir des caractères d'écriture. Si nous pouvons séparer les incisions entre-lacées nous recevons des caractères qui ont beaucoup de traits analogues avec les lettres des Séculiens, mais qui rappellent encore plus les runes.

Cette fois nous n'attirons l'attention que sur ce, que les gravures de rochers, de technique et de forme différentes, s'accordent toujours bien les unes avec les autres, seulement celles à doubles lignes croisent dans quelques cas celles à lignes simples.

Ainsi les différences chronologiques, qui sont à supposer à cause de la particularité technique et formelle, disparaissent en grande partie, c'est à dire nous ne les pouvons supposer que parmi les gravures à doubles et à simples lignes. Mais si les incisions et gravures de differentes formes sont d'un âge, nous pouvons aussi chercher des rapports entre elles, mais de quel genre? à cette question nous pouvons à peine répondre. Seulement ce semble sûr, que tandis que nous pouvons chercher dans les caratères ouverts des rapports plutôt profanes (enpartie des caractères d'écriture), dans les gravures de forme fermée nous pouvons voir des rapports mystiques, symboliques.

Les gravures sur le côté latéral de la pierre No. III. sont mieux conservées que les gravures figurales sur la plaque supérieure de la pierre No. V. qui était plus exposée aux contrariétés du temps. Si nous pouvons conclure des faits, nous pouvons supposer que depuis qu'on avait fait ces gravures un long temps s'était écoulé, ce que les analogies citées semblent aussi justifier. Cette-fois nous redontons de fixer de plus près l'âge et surtout les rapports éthnologues. Dans cette questions nous attendons encore des indications plus sûres des résultat des recherches continnes.

I. Kovács.

Erratum.

A 16. lapon jegyzetben, *montaque* helyett *montagne* jön.
A 20 „ alúlról az 1. sorban *Scriften* helyett *Schriften* jön.
A 34. „ felűlről a 28. „ *vonalakkai* helyett *vonalakkal* jön.
A 79. „ alúlról a 15. „ *Alaxander* helyett *Alexander* jön.
A 109. „ „ az 1. sor végéről kimaradt: Jánosszállás a czímlapon levő térképen 6. sz.
A 136. „ „ a 20. „ *kl* helyett *ki* jön.
A 142. „ felűlről a 16. „ *LIV.* helyett *XLIV.* jön.
A 142. „ „ a 19. „ *LV.* „ *XLV.* „
A 150. „ „ a 13. „ *tekintettük* helyett *tekintsük* s utána *Reméliük* jön.
A 153. „ „ a 6. „ *Keszthelyről* után az *egy* kimarad.
A 158. „ alúlról a 4. „ (4. jegyzetben) *sz* elé *2.* jön.
A 162. „ felűlről a 6. „ *tér* helyett *sír* jön.
A 164. „ „ a 23. „ *magyaralpádi* helyett *magyarlapádi* jön.
A 188. „ alúlról a 14. „ *1665* helyett *1656* jön.
A 190. „ felűlről a 16. „ *352* helyett *5415* jön.